

UNIwersytet w Białymstoku
Wydział Filologiczny
Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej

STUDIA
WSCHODNIOŚLŹWIAŃSKIE

TOM 10

BIAŁYSTOK 2010

RECENZENT

Feliks Czyżewski

REDAKTOR NACZELNA

Leonarda Dacewicz

KOMITET REDAKCYJNY

Zofia Abramowicz • Lilia Citko • Jan Czykwin • Leonarda Dacewicz • Roman Hajczuk
Walentyna Jakimiuk-Sawczyńska • Michał Kondratiuk • Halina Twaranowicz

SEKRETARZ REDAKCJI

Jolanta Chomko

OPRACOWANIE GRAFICZNE

Stanisław Żukowski

REDAKTOR

Marzanna Karolczuk

KOREKTA

Zespół

© Copyright by Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2010

ADRES REDAKCJI

„Studia Wschodniosłowiańskie”
Uniwersytet w Białymstoku
Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej
15-420 Białystok, ul. Plac Uniwersytecki 1

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku
15-097 Białystok, ul. Marii Skłodowskiej-Curie 14
tel. 085 7457059, e-mail: ac-dw@uwb.edu.pl, <http://wydawnictwo.uwb.edu.pl>

ISSN 1642-557X

Druk i oprawa: PPHU TOTEM s.c., Inowrocław
Nakład 150 egz. Format B-5. Papier offsetowy 80 g.

Jubileusz Profesora Romana Hajczuka

W 2010 roku siedemdziesiątą rocznicę urodzin obchodzi znany i ceniony w świecie rusycystycznym dydaktyk i językoznawca Profesor Roman Hajczuk. Od ponad 20 lat działalność naukowa, dydaktyczna i organizacyjna Profesora jest związana z Uniwersytetem w Białymstoku (do 1997 r. Filia Uniwersytetu Warszawskiego). Jest specjalistą z zakresu metodyki nauczania języków obcych oraz językoznawstwa ze szczególnym uwzględnieniem leksykografii.

Profesor Roman Hajczuk urodził się 30.09.1940 roku w Wilnie. Tam spędził dzieciństwo i wczesną młodość. Zaznał wielu trudów rzeczywistości powojennej. W 1956 roku rodzina przenieśli się do Polski. Studiował na Uniwersytecie Warszawskim. W trakcie studiów, w 1966 roku, podjął pracę w 36 Liceum Ogólnokształcącym w Warszawie, a po ich ukończeniu w 1968 roku – w Technikum Przemysłu Drzewnego w Żywcu. W latach 1970–1986 pracował w Studium Języków Obcych Akademii Medycznej w Białymstoku. Jego zainteresowania naukowe w tym okresie były ściśle związane z charakterem wykonywanej pracy – dydaktyką języka rosyjskiego. Rozprawę doktorską *Nauczanie studentów-Polaków uczelni niejęzykowych rosyjskiego języka zawodowego (na materiale tekstów medycznych)* obronił w Instytucie Pedagogicznym w Moskwie w 1983 roku.

W 1986 roku podjął pracę w Filii Uniwersytetu Warszawskiego (od 1997 r. Uniwersytet w Białymstoku) w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej. Przez 10 lat był kierownikiem Pracowni Metodyki i Translatoryki. Dzięki Jego inicjatywie i zaangażowaniu w 1997 roku Pracownię przekształcono w Zakład Lingwodydaktyki. Kierował tym Zakładem aż do osiągnięcia wieku emerytalnego. W tym okresie uczestniczył w wielu konferencjach i kongresach o zasięgu krajowym i międzynarodowym, co zaowocowało licz-

nymi publikacjami z zakresu glottodydaktyki. W 1995 roku na podstawie dysertacji *Kompleksowe nauczanie rosyjskiego języka zawodowego polskich studentów-nielolodów z uwzględnieniem transpozycji i interferencji języków pokrewnych* Jubilat uzyskał stopień doktora habilitowanego.

Roman Hajczuk harmonijnie łączył pracę naukową, dydaktyczną i organizacyjną. W latach 1997–1999 pełnił funkcję prodziekana Wydziału Humanistycznego, a w latach 1999–2002 – prodziekana Wydziału Filologicznego (powstał w wyniku podziału Wydziału Humanistycznego). Jest członkiem Polskiego Towarzystwa Neofilologicznego, Polskiego Towarzystwa Rusycystycznego, Stowarzyszenia Tłumaczy Polskich. Nie tylko biegle włada językiem rosyjskim, ale również językiem litewskim, wykazuje się bierną znajomością języka angielskiego i niemieckiego.

Dydaktyka języków obcych i leksykografia pozostają w kręgu Jego zainteresowań badawczych przez wiele lat. Pisał podręczniki akademickie do nauki języka rosyjskiego oraz języków specjalistycznych, m.in.: *Język rosyjski dla średnich szkół medycznych* (współautorzy: R. Pancewicz, J. Zaniewski); *Język rosyjski (Maszyny i urządzenia rolnicze)* [współautor A. Bołtryk]; *Język niemiecki dla studentów budownictwa i architektury* (współautor A. Zawadzka); *Пособие по развитию речи (на материале медицинских текстов)* [współautorzy A. Stelmaszuk, J. Zaniewski]; *Русский язык в медицине. Подручник*.

Pasja leksykograficzna zaowocowała opublikowaniem kilku słowników we współautorstwie z innymi językoznawcami, co dobrze świadczy o umiejętności pracy w zespole, m.in.: *Słownik rosyjsko-polski, polsko-rosyjski – uniwersalny* (współautor S. Chwatów); *Podręczny słownik medyczny polsko-rosyjski, rosyjsko-polski* (współautor J. Zaniewski); *Czterojęzyczny słownik tematyczny angielsko-polsko-białorusko-rosyjski* (współautorzy A. A. Miałtłuk, A. W. Zubow); *English-Polish-Russian-Belarusian dictionary on informatics and computer technology* (współautor A. W. Zubow).

Skrupulatny, rzetelny i dociekliwy, nieustannie rozwijał i doskonalił warsztat badawczy. Różnorodność Jego zainteresowań znalazła wyraz w pracach z zakresu kultury języka i stylistyki funkcjonalnej. Na uwagę zasługują monografie: *Культура речевого общения (к вопросу обучения)* i *Пособие по русскому речевому этикету*.

W ostatnim czasie koncentruje swoją uwagę na problematyce wykorzystania nowych technologii w nauczaniu (wykorzystanie techniki komputerowej, nauczanie na odległość, itp.). Naturalną konsekwencją tej działalności są publikacje, m.in.: *Nauczanie na odległość języków obcych* (współautor A. Zubow), *Информационные технологии в обучении русскому языку как иностранному* (współautor A. Zubow).

Profesor Roman Hajczuk zazwyczaj szybko reagował na zmieniającą się dynamicznie rzeczywistość i aktualne potrzeby dydaktyczne. Publikacje poświęcone słownictwu z dziedziny ekonomiczno-finansowej, menedżerskiej oraz biznesowej (m.in. *Kieszonkowy polsko-rosyjski i rosyjsko-polski słownik handlowy*, współautorzy: J. F. Nosowicz, E. Ruśkowski; *Русский язык в бизнесе*, współautor S. Chwatów; *Podręczny słownik biznesmena polsko-angielsko-niemiecko-rosyjski*), będą wykorzystywane przez studentów nowej specjalizacji na studiach I stopnia „Filologia rosyjska – komunikacja językowa w sferze biznesu”. Z Jego inicjatywy pracownicy Zakładu Lingwodydaktyki opracowali podręczniki do nauki języka rosyjskiego dla I, II i III roku studentów filologii rosyjskiej (E. Maksimivitch, *Podręcznik do praktycznej nauki języka rosyjskiego dla studentów filologów I roku*, Białystok 2002; J. Chomko, *Podręcznik do praktycznej nauki języka rosyjskiego dla studentów filologów II roku*, Białystok 2002; M. Karolczuk, R. Szymula, *Podręcznik do praktycznej nauki języka rosyjskiego dla studentów filologów III roku*; M. Karolczuk, R. Szymula, *Общаятема по-русски!*, Białystok 2007; O. Anchimuk, *Praktyczny kurs fonetyki i wymowy języka rosyjskiego*, Białystok 2003; R. Hajczuk, R. Szymula, *Добро пожаловать! Язык русский для начинающих*, Białystok 2009). Publikacje te przyczyniły się do uporządkowania treści programowych oraz usprawnienia nauczania i uczenia się języka rosyjskiego w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu w Białymstoku.

W 1997 roku Jubilat zainaugurował prace Zespołu Redakcyjnego serii wydawniczej „Linguodidactica”, której jest redaktorem naczelnym. W serii ukazało się dotychczas 13 tomów prac z zakresu metodyki nauczania języków obcych oraz wybranych problemów językoznawczych, poświęconych najnowszym tendencjom w lingwistycznym paradygmacie XXI wieku oraz interdyscyplinarnej interpretacji problematyki glottodydaktycznej. Autorami zamieszczanych w serii artykułów są zarówno pracownicy polskich placówek naukowo-dydaktycznych, jak i uczelni Rosji, Białorusi, Ukrainy.

Wiele pokoleń studentów filologii rosyjskiej uczęszczało na wykłady oraz ćwiczenia Profesora z metodyki nauczania języków obcych, gramatyki opisowej języka rosyjskiego, kultury języka i praktycznej nauki języka rosyjskiego. Na seminariach magisterskich Profesor starał się przekazać swoim uczniom solidną i szeroką wiedzę rusycystyczną, głównie z zakresu dydaktyki języków obcych i kultury języka. Wypromował około 150 magistrów, był także promotorem dwóch prac doktorskich. Ponadto Roman Hajczuk prowadził wykłady i ćwiczenia dla studentów Wydziału Lalkarskiego Wyższej Szkoły Teatralnej (filia w Białymstoku), filologii polskiej, studentów Politechniki Białostockiej, Wyższej Szkoły Dziennikarstwa.

Z myślą o rozwoju Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej Jubilat zainicjował współpracę z Instytutem Języka Rosyjskiego im. A. S. Puszkina w Moskwie oraz Państwowym Lingwistycznym Uniwersytetem w Mińsku. Jej efektem są zarówno wspólne projekty badawcze, jak i wyjazdy studentów na cykle zajęć dydaktycznych, których celem jest pogłębienie umiejętności językowych w zakresie języka rosyjskiego i poznawanie kultury rosyjskiej.

Działalność Profesora wykracza także poza mury Uniwersytetu w Białymstoku – od 1985 roku przewodniczy komisji egzaminacyjnej Okręgowej Olimpiady Języka Rosyjskiego w Białymstoku. Praca naukowa, dydaktyczna i organizacyjna Jubilata była wielokrotnie doceniana i nagradzana przez Rektora Uniwersytetu w Białymstoku. Świadectwem uznania dla Jego zaangażowania na różnych polach działalności zawodowej są również odznaczenia: Brązowy Krzyż Zasługi, Srebrny Krzyż Zasługi, Medal Edukacji Narodowej.

Profesor Roman Hajczuk jest osobą powszechnie lubianą ze względu na jego urok osobisty, bezpośredniość, spokój i optymizm. Ma ogromne poczucie humoru, stanowi niewyczerpane źródło anegdot i dowcipów, którymi chętnie dzieli się z koleżankami i kolegami przy każdej okazji. Potrafi uważnie słuchać innych, a w razie potrzeby służy im dobrą radą lub pomocą. Stanowi wzór człowieka, który znalazł swój cel w życiu i z pasją poświęca się jego realizacji.

Leonarda Dacewicz

Bibliografia prac Profesora Romana Hajczuka

Monografie

К вопросу о валентности терминов-глаголов подъязыка медицины, Białystok 1997.

Środki stylistyczne języka rosyjskiego (współautor Piotr Pustowałow), Mińsk 1999.

Культура речевого общения (к вопросу обучения), Białystok 2002.

Podstawy tworzenia słowników terminologicznych (współautor A. Zubow), Białystok 2004.

Nauczanie na odległość języków obcych / Дистанционное обучение иностранным языкам (współautor A. Zubow), Białystok 2005.

Информационные технологии в обучении русскому языку как иностранному (współautor A. Zubow), Białystok 2009.

Słowniki

Kieszonkowy polsko-rosyjski i rosyjsko-polski słownik handlowy (współautorzy J. F. Nosowicz, E. Ruśkowski), Białystok 1992.

Słownik rosyjsko-polski, polsko-rosyjski – uniwersalny (współautor S. Chwałów), Warszawa 1998.

Podręczny słownik medyczny (polsko-rosyjski, rosyjsko-polski) (współautor Jan Zaniewski), Warszawa 1999.

Podręczny słownik biznesmena (polsko-angielsko-niemiecko-rosyjski), Białystok 2000.

Czterojęzyczny słownik tematyczny angielsko-polsko-białorusko-rosyjski (współautorzy A. A. Miatluk, A. W. Zubow), Białystok 2001.

English-Polish-Russian-Belarusian dictionary on informatics and komputer technology (współautor A. W. Zubow), Białystok 2003.

Podręczniki

Język rosyjski dla średnich szkół medycznych (współautorzy R. Pancewicz, J. Zaniewski), Warszawa, I wydanie 1975; II wyd. poprawione 1978; III wyd. poprawione i uzupełnione 1980.

Język niemiecki dla studentów kierunku budownictwo Politechniki Białostockiej (współautorzy R. Domińczak, A. Zawadzka), Białystok 1981.

Język rosyjski. Maszyny i urządzenia rolnicze (współautor A. Bołtryk), Białystok, I wydanie 1977; II wyd. poprawione i rozszerzone 1989.

Język niemiecki dla studentów budownictwa i architektury, BAUWESEN (współautor A. Zawadzka), Białystok 1990.

Пособие по развитию речи (на материале медицинских текстов) (współautorzy A. Stelmazuk, J. Zaniewski), Białystok 1995.

Русский язык в бизнесе (współautor Siergiej Chwatow), Warszawa 2000.

Пособие по русскому речевому этикету, Białystok 2002.

Русский язык в медицине. Podręcznik, Warszawa 2008.

Добро пожаловать. Język rosyjski dla początkujących (współautor R. Szymula), Białystok 2009.

Podręczniki (red.)

E. Maximovitch, *Podręcznik do praktycznej nauki języka rosyjskiego dla studentów filologów I roku*, Białystok 2002.

J. Chomko, *Podręcznik do praktycznej nauki języka rosyjskiego dla studentów filologów II roku*, Białystok 2002.

M. Karolczuk, R. Szymula, *Podręcznik do praktycznej nauki języka rosyjskiego dla studentów filologów III roku*, Białystok 2002.

(rec.) M. Karolczuk, R. Szymula, *Общайтесь по-русски!*, Białystok 2007.

(rec.) O. Anchimiuk, *Praktyczny kurs fonetyki i wymowy języka rosyjskiego*, I wyd. Białystok 2003; II wyd. Białystok 2006.

Redakcja czasopisma „Linguodidactica”

Z. I–XIII – 1997–2009. Zeszyty zawierają prace badawcze zarówno akademickiej społeczności Białegostoku, jak i przedstawicieli krajowych i zagranicznych ośrodków glottodydaktycznych.

Artykuły

Urealnienie i ukierunkowanie nauki języka rosyjskiego, [w:] Materiały Neofilologiczne, Lublin 1974, s. 231–241.

Specyfika i system dyscyplin lingwistycznych na filologiach obcych. Materiały z II Ogólnopolskiego Sympozjum Neofilologicznego 21–23 września 1975 r. (Tezy referatów), Białystok–Białowieża 1975, s. 16–17.

Specyfika i system dyscyplin lingwistycznych na filologiach rosyjskich w Polsce, [w:] Nowoczesne metody i techniki nauczania języków obcych. Materiały z II Ogólnopolskiego Sympozjum Neofilologicznego 21–23 września 1975 r. Białystok–Białowieża, s. 54–60.

O nauczaniu rozumienia obcojęzycznych tekstów fachowych na zaawansowanym etapie nauczania języka obcego, [w:] IV Ogólnopolskie Sympozjum Polskiego Towarzystwa Neofilologicznego nt. „Nauczanie języków obcych na stopniu zaawansowanym” (Tezy referatów), Warszawa 1978, s. 37–38.

О теоретико-лингвистической подготовке преподавателя-русиста, [w:] Международный симпозиум МАПРЯЛ „Теоретические основы системы повышения квалификации преподавателей русского языка и литературы”, Lublin 1978, s. 17–28.

Elementy kulturoznawcze w nauczaniu języka rosyjskiego w akademiach merytorycznych, [w:] Kulturoznawstwo w nauczaniu języków obcych. Materiały III Ogólnopolskiego Sympozjum Neofilologicznego, Zielona Góra 1980, s. 57–61.

Внеаудиторная подготовка студентов-медиков к занятиям по обучению монологической научной речи, [w:] Materiały międzynarodowego sympozjum MAPRJAL (Tezy), Białystok 1980, s. 241–245.

Внеаудиторная подготовка студентов-медиков к занятиям по обучению монологической научной речи, [w:] Materiały międzynarodowego sympozjum MAPRJAL, Białystok 1980, s. 263–291.

- О реализации различных уровней владения русским языком в учебниках русского языка для студентов-медиков*, [w:] Biuletyn TPPR, Ośrodek Informacji Dydaktycznej, Nr 4, Warszawa 1982, s. 117–122.
- Обучение студентов-нефилологов неязыковых вузов профессиональной русской речи*. Автореферат диссертации кандидата педагогических наук, Москва 1983.
- Miejsce tłumaczenia na język obcy w procesie nauczania studentów-niefilologów* (współautor R. Pancewicz), [w:] Materiały seminaryjne „Zagadnienia teorii i praktyki nauczania języków obcych i stylu naukowo-technicznego”, Wydawnictwa Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1983, s. 9–12.
- Совершенствование познавательных навыков при обучении русскому языку студентов-медиков* (współautorzy A. Stelmaszuk, J. Zaniewski), [w:] XIV Konferencja Naukowo-Metodyczna Wykładowców Języka Rosyjskiego, Toruń 1983, s. 40–45.
- Учет произносительных особенностей научного стиля речи при обучении студентов-нефилологов* (współautorzy A. Stelmaszuk, J. Zaniewski), [w:] XIV Konferencja Naukowo-Metodyczna Wykładowców Języka Rosyjskiego, Toruń 1983, s. 26–31.
- Дополнительная страноведческая информация на занятиях по русскому языку со студентами-нефилологами* (współautor S. Topczewska), [w:] XV Konferencja Naukowo-Metodyczna Wykładowców Języka Rosyjskiego, Toruń–Warszawa 1984, s. 150–156.
- Praca nad leksyką specjalistyczną istotnym elementem w opanowaniu języka zawodowego*, [w:] Model nauczania języków obcych na kierunkach filologicznych, XVI Konferencja Naukowo-Metodyczna Lektorów Języków obcych, Olsztyn 1985, s. 115–119.
- Psychologiczne podstawy nauczania wypowiedania się w języku obcym*, [w:] CHOWANNA (Czasopismo pedagogiczne), Zeszyt Nr 4, Wydawnictwo Kuratorium Oświaty i Wychowania, Katowice 1986, s. 413–419.
- Efektywność nauczania języka obcego na etapie zaawansowanym*, [w:] Teoretyczne i praktyczne zagadnienia nauczania języków obcych na lektoratach. Materiały z konferencji 28–30 marca 1985 r., Białystok 1986, s. 35–37.
- Некоторые вопросы обучения студентов неязыковых вузов профессиональной русской речи*, [w:] Zeszyty Naukowe (z badań rusycystycznych). Humanistyka. Dział FR – Filologia Rosyjska, Białystok 1987, s. 91–99.

- O efektywność nauczania języków obcych na etapie zaawansowanym*, [w:] Zeszyty Naukowe (z badań rusycystycznych). Humanistyka. Dział JO – Języki Obce, Białystok 1988, s. 181–188.
- К вопросу использования юридических текстов при обучении русскому языку в вузах*, [w:] Zeszyty Naukowe (z badań rusycystycznych). Humanistyka. Dział JO – Języki Obce, Białystok 1989, s. 81–89.
- Анализ письменных работ выпускников средних школ, поступающих на отделение русского языка* (współautor A. Poczykowska-Wareluk), [w:] Materiały dla nauczycieli języka rosyjskiego, pod red. Jana Nosowicza, Białystok 1990, s. 28–38.
- Rola i miejsce przekładu w systemie doskonalenia nauczania języka obcego*, [w:] Neofilolog, Nr 3, Poznań 1991, s. 35–41.
- Контрастивный анализ и ошибки польских учащихся в русском языке*, [w:] Zeszyty Naukowe (z badań rusycystycznych). Humanistyka. Dział JO – Języki Obce, Białystok 1992, s. 101–108.
- Программные варианты – как необходимость для различных типов обучающихся групп* (współautorzy D. Kosior, D. Szymaniuk), [w:] Zeszyty Naukowe (z badań rusycystycznych). Humanistyka. Dział JO – Języki obce, Białystok 1992, s. 135–145.
- К вопросу о языковой интерференции (на словообразовательном уровне)*, [w:] Словообразование и номинативная деривация в славянских языках. Материалы IV республиканской научной конференции (15–16 сентября 1992 г.), Москва 1992, с. 196–198.
- Transpozycja i interferencja w dydaktyce języka obcego*, [w:] Polska w zjednoczonej Europie. O nauczanie języków obcych, pod red. Haliny Malenczyk, Lublin 1993, s. 43–48.
- О взаимодействии моделей обучения и самообучения иностранным языкам*, [w:] Jak osiągnąć sukces w nauczaniu języków obcych. Materiały z konferencji SPNJO FUW UW w Białymstoku, Białystok 1994, s. 146–149.
- Комплексное обучение русской профессиональной речи польских студентов-нефилологов с учетом транспозиции и интерференции близкородственных языков*. Автореферат диссертации доктора педагогических наук, Москва 1995.
- Работа над художественным произведением при изучении иностранных языков* (współautor O. Zdanowska-Misiejuk), [w:] Literatura piękna w nauczaniu języków obcych, pod red. R. Hajczuka, A. Mrugalli, A. Potyru, Białystok 1995, s. 19–29.

- Принципы отбора художественных произведений для работы со студентами-нефилологами* (współautorzy A. Stelmaszuk, D. Szymaniuk), [w:] *Literatura piękna w nauczaniu języków obcych*, pod red. R. Hajczuka, A. Mrugalli, A. Potyry, Białystok 1995, s. 30–37.
- К вопросу о функционировании полонизмов в русском и белорусском языках* (współautor W. Mieszkowska), [w:] *Białostocki Przegląd Kresowy*, t. III (Kontakty językowe pogranicza kultur narodowych), pod red. J.F. Nosowicza, Białystok 1995, s. 71–82.
- Обучение польских учащихся-нефилологов официально-деловому стилю речи*, [w:] *Новое в русском языке и методике его преподавания. Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowo-Metodycznej – Warszawa, 23–24 maja 1996*, Warszawa 1996, s. 169–176.
- Логико-семантическая валентностная характеристика терминов-глаголов в медицинских текстах (к вопросу о профессиональной речи)*, [w:] *Komunikacja i tekst*, pod red. A. Stelmaszuk, Białystok 1996, s. 77–87.
- К вопросу о функционировании полонизмов в русском и белорусском языках, (субстантивные полонизмы в русском и белорусском языках)* [współautor W. Mieszkowska], [w:] *Białostocki Przegląd Kresowy*, t. V (Kontakty językowe pogranicza kultur narodowych), pod red. J. F. Nosowicza, Białystok 1996, s. 53–61.
- Психолингвистические аспекты обучения письменной (устной) речи студентов-медиков в условиях близкородственного языка*, [w:] *Тезисы Международной научной конференции „Теория и практика русистики в мировом контексте”, посвященный 30-летию МАПРЯЛ. Симпозиум – Пути и средства повышения мотивации обучения русскому языку как иностранному*, Москва 1997, с. 508–509.
- К вопросу о психологических и психолингвистических основах моделирования речевого общения в целях обучения*, [w:] *Linguodidactica*, Z. I, Białystok 1997, s. 17–21.
- Анализ художественной речи в учебных целях* (współautor M. Karolczuk), [w:] *Linguodidactica*, Z. I, Białystok 1997, s. 23–28.
- Компьютеризированное обучение польских студентов-нефилологов русскому языку*, [w:] *Linguodidactica*, Z. II, Białystok 1998, s. 31–42.
- Развитие речи и учет специальности* (współautor R. Szymula), [w:] *Linguodidactica*, Z. II, Białystok 1998, s. 43–54.

- Психологические основы компьютеризированного обучения польских студентов-филологов русскому языку*, [w:] Вестник Минского государственного лингвистического университета, Серия 2, № 1, 1999, с. 41–50.
- Психолингвистические и лингводидактические аспекты обучения письменной (устной) речи*, [w:] *Linguodidactica*, Z. III, Białystok 1999, s. 31–39.
- Стилистические функции перечисления в поэтическом синтаксисе А. С. Пушкина*, [w:] *Linguodidactica*, Z. III, Białystok 1999, s. 41–54.
- О лингвокультурологическом подходе к обучению русскому языку*, [w:] Обучение иностранным языкам на рубеже столетий. Материалы международной научно-методической конференции, 12–13 декабря 2000, Ч. I., Минск 2000, с. 37–40.
- Обучение письменной речи в лингвистическом вузе*, [w:] *Linguodidactica*, Z. IV, Białystok 2000, s. 49–56.
- Изучение экспрессивно-стилистических приемов в поэме Сергея Есенина Анна Онегина в практическом курсе русского языка*, [w:] *Przegląd Rusycystyczny*, Zeszyt 4 (92), Katowice 2000, s. 73–91.
- К вопросу обучения русской речевой культуре польских студентов-филологов*, [w:] *Linguodidactica*, Z. V, Białystok 2001, s. 53–69.
- К вопросу о тестировании*, [w:] *Linguodidactica*, Z. V, Białystok 2001, s. 71–83.
- К вопросу о лингвометодических основах совершенствования русской речевой культуры польских студентов-филологов*, [w:] Языковое разнообразие межкультурного взаимопонимания и демократической стабильности. Материалы международной научной конференции, 4–5 декабря 2001, Ч. 1, Минск 2001, с. 26–29.
- К вопросу о культуре слова*, [w:] *Linguodidactica*, Z. VI, Białystok 2002, s. 85–89.
- Обучение русскому произношению и формирование слухопроизносительных навыков у учащихся* (współautor O. Anchimiuk), [w:] *Linguodidactica*, Z. VI, Białystok 2002, s. 91–107.
- К вопросу о формировании лексики информатики и вычислительной техники в современном русском языке в условиях заимствования терминологии*, [w:] *Linguodidactica*, Z. VII, Białystok 2003, s. 87–103.

- Лингвокультурологический подход к обучению русскому языку и роль компьютера в гуманитарном обучении*, [w:] *Pragmatyczne aspekty opisu języków wschodniosłowiańskich*, Katowice 2003, s. 235–244.
- К вопросу об использовании иноязычных слов в русском языке*, [w:] *Linguodidactica*, Z. VIII, Białystok 2004, s. 43–49.
- О языковом и коммуникативном аспектах терминоведения*, [w:] Вестник Минского государственного лингвистического университета, Серия 1 (Филология), № 4 (16), Минск 2004, с. 81–88.
- Использование компьютера в формировании и совершенствовании лексических навыков иностранного языка*, [w:] *Linguodidactica*, Z. IX, Białystok 2005, s. 51–58.
- К вопросу о дистанционном обучении иностранным языкам*, [w:] *Linguodidactica*, Z. IX, Białystok 2005, s. 59–70.
- Деловой язык в туризме*, [w:] *Linguodidactica*, Z. X, Białystok 2006, s. 33–40.
- Специальный словарь для учебных целей и его место в современных типологиях учебных словарей*, [w:] *Linguodidactica*, Z. X, Białystok 2006, s. 41–48.
- Слово и термин как объекты описания в словаре*, [w:] *Linguodidactica*, Z. XI, Białystok 2007, s. 33–39.
- Специальный словарь для учебных целей – словарь функционального стиля речи*, [w:] *Języki specjalistyczne*, T. 8, Warszawa 2008, s. 147–159.
- Компьютерная лингводидактика*, [w:] *Linguodidactica*, Z. XII, Białystok 2008, s. 31–37.
- Психолого-педагогические проблемы дистанционного обучения*, [w:] Тезисы докладов II Международного конгресса Университетское образование: опыт тысячелетия, проблемы, перспективы развития, Минск, 14–15 мая 2008 г., Т. 2, Минск 2008, с. 100–101.
- Критерии включения специальной лексики в словник*, [w:] Актуальные проблемы прикладной лингвистики. Сб. статей, Ч. I, Минск 2008, с. 164–167.
- Komputerowa lingwodydaktyka*, [w:] *Edukacja obcojęzyczna dla przyszłości*, pod red. A. Stelmaszuk, Białystok 2008, s. 247–256.
- Психолого-педагогические проблемы дистанционного обучения*, [w:] Университетское образование (опыт тысячелетия, проблемы, перспективы развития). Материалы II Международного конгресса 14–16 мая 2008 г., Минск 2009, с. 225–234.

Основные проблемы использования информационных технологий в обучении языкам, [w:] *Linguodidactica*, Z. XIII, Białystok 2009, s. 67–83.

К вопросу о дистанционном обучении иностранным языкам, [w:] *Аксиологические аспекты методики преподавания русского языка (профессиональный и общеобразовательный уровни)*, Москва–Ярославль 2009, с. 36–46.

Promotor doktoratów

M. Karolczuk, *Методика предупреждения грамматической интерференции в процессе обучения русской речи польских студентов-филологов (на материале имен существительных)*, Miński Państwowy Uniwersytet Lingwistyczny, Mińsk 2003.

R. Szymula, *Лингвистические аспекты создания многоязычного терминологического словаря*, Miński Państwowy Uniwersytet Lingwistyczny, Mińsk 2004.

(zestawili: Marzanna Karolczuk, Robert Szymula)

Александр Зубов

Минск

**Двуязычные и многоязычные словари –
как основа обучения лексике русского языка**

В статье рассматриваются двуязычные и многоязычные словари русского языка, созданные лично профессором Романом Хайчуком и с соавторами. Анализируются написанные на их основе учебники и учебные пособия по обучению русскому языку. Раскрывается роль профессора Р. Хайчука в использовании информационных технологий для обучения русскому языку как иностранному.

Как известно, цель обучения иностранному языку – развитие устных и письменных форм общения. Поэтому необходимо владение лексикой изучаемого иностранного языка в плане семантической точности, синонимического богатства, адекватности и уместности ее использования.

Одна из важных особенностей обучения лексике – формирование лексических умений и навыков, что предполагает не только учет сведений формально-структурного характера, но и знание ситуативных, социальных и контекстуальных правил, которых придерживаются носители изучаемого языка. Проблема соотношения формального и функционального аспектов на лексическом уровне требует обращения, как к функциональным особенностям лексических единиц, так и к языковой системе, поскольку овладение языком как средством общения невозможно без системных знаний. При обучении функциональным особенностям лексики возникают определенные трудности, связанные с запоминанием множества значений слов, которое чаще всего не совпадает с таким же множеством значений в родном языке, многозначностью слов, типом сочетаемости одних слов с другими, а также употреблени-

ем слов в конкретных ситуациях общения. Все это должно учитываться в процессе обучения лексике.

Лексический навык – это сложный комплекс мыслительных действий человека (обучаемого), предполагающий выполнение следующей их последовательности¹:

а) перевод встретившейся в некотором контексте лексической единицы из долговременной памяти человека в оперативную память; это происходит с учетом той ситуации, в которой встретилось слово;

б) быстрое соотнесение этой лексической единицы с предыдущей или последующей по контексту лексической единицей с учетом норм языка;

в) определение адекватности сделанного выбора в зависимости от контекста.

Лексические навыки проявляются в процессе обучения в двух случаях: при произнесении (написании) некоторого высказывания и при его восприятии (чтении). По этому принципу лексические навыки делятся на продуктивные и рецептивные.

Большая часть методистов выделяет два этапа работы над лексическими навыками: их формулирование и совершенствование. На первом этапе происходит знакомство с новым материалом и первичное закрепление лексического навыка в разнообразных связях с другими лексическими навыками в различных видах речевой деятельности. При обучении с преподавателем, отрабатывая *продуктивные лексические навыки*, обучаемые выполняют комплекс условно-речевых упражнений, позволяющих формировать навыки в условиях, подобных речевым. Это обеспечивает их перенос в последующем на схожие речевые ситуации. Как правило, все упражнения этого этапа должны выполняться устно, однако усвоение речевого материала следует подкреплять записью и чтением микротекстов.

Главное на этапе совершенствования лексических навыков – трансформация и комбинирование речевого материала. Совершенствование навыков будет тем успешнее, чем большим количеством сочетаний, связей «обрастет» то или иное слово. Именно поэтому в упражнения второго этапа важно включать те слова из усвоенного на первом этапе словарного запаса обучаемых, с помощью которых можно образовать новые сочетания. Большую роль здесь играют речевые упражнения на выбор и сочетаемость слов (ассоциогаммы, коллажи и т.д.).

¹ Е. И. Пассов, *Сорок лет спустя, или Сто и одна методическая идея*, Москва 2006, с. 101–102.

В работе по закреплению *рецептивных навыков* также выделяется несколько этапов. На первом этапе обучаемых учат воспринимать слова в письменном или устном контексте в последовательности от формы слова к его значению и употреблению. Далее проводится работа по узнаванию слова по формальным признакам и семантике (название значения слова по дефиниции, выделение специфичного суффикса, определение значения слова в цепочке новых слов и т.п.). На втором этапе важны упражнения на подстановку слов и перефразирование.

Работа над рецептивными лексическими навыками связана не только с узнаванием конкретных лексических единиц. Преодоление лексических трудностей играет не менее важную роль при восприятии информации. Здесь возможны два пути: совершенствование навыков контекстуальной догадки и совершенствование навыков понимания слов, относящихся к потенциальному словарю обучаемых. Задача развития контекстуальной догадки одинакова для всех языков, поскольку она основана на законах логического и семантического построения текста. Совершенствование навыков понимания еще неизученных слов, относящихся к потенциальному словарю, должно происходить с учетом специфики каждого языка, поскольку каждый язык имеет свои словообразовательные модели.

Большую и разностороннюю работу по созданию словарей для обучения русскому языку проводит доктор филологических наук, профессор Роман Хайчук. Многие студенты и специалисты, изучающие в Польской Республике русский язык, хорошо знакомы с такими словарями как “Карманный польско-русский и русско-польский коммерческий словарь”², написанный вместе с Я. Ф. Носовичем и Е. Руськовским, “Настольный словарь бизнесмена (польско-англо-немецко-русский)”³, “Настольный медицинский словарь (польско-русский и русско-польский)”. Он создан совместно с J. Zaniewskim⁴.

Все термины, представленные в этих словарях, располагаются в алфавитном порядке с использованием гнездового строения. Здесь же приводятся терминологические словосочетания, содержащие эти термины. Умело разрешена в этих словарях и проблема синонимии.

² Р. Хайчук, Я. Ф. Носович, Е. Руськовски, *Карманный польско-русский и русско-польский коммерческий словарь*, Белосток 1992.

³ Р. Хайчук, *Настольный словарь бизнесмена (польско-англо-немецко-русский)*, Белосток 2000.

⁴ J. Zaniewski, R. Najczuk, *Настольный медицинский словарь (польско-русский и русско-польский)*, Варшава 1999.

Отмеченные словари стали основой для обучения русскому языку специалистов различного профиля. В первую очередь необходимо отметить учебник “Русский язык в бизнесе” (соавтор – S. Chwatow)⁵, содержащий тексты на русском языке как для проведения занятий с преподавателем, так и для самостоятельного чтения. Большой популярностью среди студентов, изучающих медицину, пользуются учебник Романа Хайчука “Русский язык в медицине”⁶ и его книга “Пособие по развитию русской профессиональной речи (для студентов-медиков)”⁷. Среди студентов и специалистов, желающих совершенствовать свои знания по русскому языку, известны учебные пособия профессора Романа Хайчука “Пособие по русскому речевому этикету”⁸ и “Культура речевого общения (к вопросу обучения)”⁹.

Более двух десятков лет профессор Роман Хайчук активно сотрудничает с кафедрой информатики и прикладной лингвистики Минского государственного лингвистического университета. Это сотрудничество началось с создания очень необходимого студентам Польской Республики и Республики Беларусь “Англо-польско-белорусско-русского тематического словаря”¹⁰, содержащего современную наиболее употребительную лексику по темам “Пища и напитки. Магазины”, “Праздники и традиции”, “Деньги”, “Спорт”, “Путешествия”, “Дом”.

Обобщением большого опыта создания терминологических словарей, явилась книга Романа Хайчука “Основы создания терминологических словарей”¹¹. В ней подробно описана процедура создания таких словарей, начиная с выбора источников специальной лексики и заканчивая описанием специфики построения словарных статей для словарей различных типов.

Учитывая особую актуальность использования в наши дни информационных технологий, как в обучении, так и в научных исследованиях, профессор Роман Хайчук опубликовал очень большой (838 стр.)

⁵ S. Chwatow, R. Hajczuk, *Русский язык в бизнесе*, Warszawa 2000.

⁶ R. Hajczuk, *Русский язык в медицине. Учебник*, Варшава 2008.

⁷ R. Hajczuk, *Пособие по развитию русской профессиональной речи (для студентов-медиков)*, Белосток 1995.

⁸ Р. Хайчук, *Пособие по русскому речевому этикету*, Белосток 2002.

⁹ R. Hajczuk, *Культура речевого общения (к вопросу обучения)*, Белосток 2002.

¹⁰ R. Hajczuk, H. Miatluk, A. Zubow, *English-Polish-Belarusian-Russian thematic dictionary*, Białystok 2001.

¹¹ Р. Хайчук, А. Zubov, *Основы создания терминологических словарей*, Белосток 2004.

“Англо-польско-русско-белорусский словарь по информатике и компьютерным технологиям”¹². Этот словарь включал более 11 000 терминов, терминологических словосочетаний и аббревиатур отмеченной предметной области.

Пытаясь найти применение созданным ранее различным словарям в обучении языкам с использованием информационных технологий, Роман Хайчук издает книгу “Дистанционное обучение иностранным языкам”¹³, где большое внимание уделяет созданию компьютерных тестов, проверяющих знания обучаемыми лексики.

Более глубоко проблема использования информационных технологий в обучении лексике русского языка раскрыта в недавней книге Романа Хайчука “Информационные технологии в обучении русскому языку как иностранному”¹⁴. Здесь, в деталях описаны основные дидактические принципы обучения лексике иностранного языка с помощью компьютера и показаны функции компьютера в процессе обучения русскому языку как иностранному. Как бы обобщая идеи своих последних работ по использованию информационных технологий в обучении языкам, профессор Роман Хайчук в статье “Психологические проблемы дистанционного обучения” четко выделяет следующие факторы, которые способствуют повышению эффективности использования информационных технологий в обучении языкам¹⁵:

1. Организация специальной подготовки преподавателей в области педагогического и методического использования информационных технологий.
2. Обучение преподавателей созданию педагогически и методически обоснованных средств компьютерного обучения.
3. Иметь в наличии большое число компьютерных учебных материалов и компьютерных программ обучения языкам, позволяющих использовать их в зависимости от целей и уровней обучения.
4. Достижение хорошего уровня общей компьютерной грамотности преподавателей и обучаемых.

¹² R. Hajczuk, A. Zubow, *English-Polish-Russian-Belarusian dictionary on informatics and computer technology*, Białystok 2003.

¹³ А. Зубов, Р. Хайчук, *Дистанционное обучение иностранным языкам*, Белосток 2005.

¹⁴ Р. Хайчук, А. Зубов, *Информационные технологии в обучении русскому языку как иностранному*, Белосток 2009.

¹⁵ Р. Хайчук, *Психолого-педагогические проблемы дистанционного обучения*, [в:] *Университетское образование: опыт тысячелетия, проблемы, перспективы развития. Материалы II Международного конгресса. 14–16 мая 2008 года*, Минск 2009, с. 223.

5. Достижение хорошей обеспеченности самой современной компьютерной техникой и надежного выхода в Интернет.
6. Владение данными о допустимом для конкретных целей и уровней обучения соотношении цены и качества компьютерных обучающих средств.
7. Выработка умений эффективно организовать весь учебный процесс с использованием компьютерных информационных технологий.

BILINGUAL AND MULTILINGUAL DICTIONARIES AS FOUNDATION
OF RUSSIAN TEACHING

S U M M A R Y

The article deals with different Russian dictionaries created by professor Roman Hajczuk and in authorship. The author also reviews different text-books and teaching aids which were developed on the basis of these dictionaries. Special attention is paid to the role of professor R. Hajczuk in application of computer technology in teaching Russian as foreign language.

JEZYKOZNAWSTWO

Elżbieta Bogdanowicz

Białystok

**Wartości konotacyjne nazw własnych
(na przykładach prasy polskiej i rosyjskiej)**

Jednym z ważniejszych aksjomatów onomastyki jest teza, że prymarna, podstawowa funkcja nazw własnych w języku polega na wskazywaniu, wyznaczaniu w rzeczywistości pozajęzykowej obiektów (desygnatów) niepowtarzalnych, indywidualnych bez względu na cechy, jakie są wspólne temu obiektowi oraz innym obiektom tak czy inaczej do niego podobnym¹. Funkcja ta – niezależnie od możliwych, występujących w literaturze przedmiotu wariantów terminologicznych² – jest głównym wyróżnikiem klasy nazw własnych, przywoływana jest podczas prób wyznaczania granicy między nomina propria a nomina appellativa, stanowi też podstawę definicji jednostki onimicznej w opracowaniach z teorii onomastyki: „Za najistotniejsze kryterium odróżniające nomina propria od nominów appellativów należałoby więc może uznać ich jednostkowość, tj. funkcję oznaczania pojedynczych, indywidualnych desygnatów”³.

¹ Por. m.in. E. Grodziński, *Zarys ogólnej teorii imion własnych*, Warszawa 1973, s. 13–14; Z. Kaleta, *Teoria nazw własnych*, [w:] *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Warszawa–Kraków 1998, s. 18.

² W onomastyce prymarna funkcja nazw własnych jest rozmaicie nazywana: najczęściej zamiennie używa się określeń funkcja identyfikacyjna, dyferencjacyjna, identyfikacyjno-dyferencjacyjna (por. np. Cz. Kosyl, *Nazwy własne w prozie Jarosława Iwaszkiewicza*, Lublin 1992, s. 50). Z. Kaleta (Z. Kaleta, *Teoria...*, s. 18) podstawową funkcję onimu określa mianem deiktycznej. E. Pałuszyńska (E. Pałuszyńska, *Nazwy własne w funkcji nieonomastycznej*, [w:] *Metodologia badań onomastycznych*, red. M. Biolik, Olsztyn 2003, s. 115) proponuje termin funkcja onomastyczna.

³ E. Rzetelska-Feleszko, *Znaczenie nazw własnych w procesie komunikacji językowej*, [w:] *V Ogólnopolska Konferencja Onomastyczna (Poznań 3–5 września 1985). Księga referatów*, red. K. Zierhoffer, Poznań 1988, s. 117.

Przegląd polskich i rosyjskich tekstów prasowych dostarcza wielu przykładów na to, że rola nazw własnych nie ogranicza się tylko do planu referencyjnego, czyli do wyznaczania obiektów jednostkowych. Równie ważna jest odonimiczna⁴ sfera ich funkcjonowania, w której dochodzi do zmian w obrębie pierwotnej funkcji onimów. W opisie mechanizmów tych przekształceń istotny element stanowi wartość konotacyjna jednostki proprialnej, definiowana jako „utrwalony w świadomości społecznej (a więc powszechny, nie indywidualny) zbiór sądów i wyobrażeń o denotacie danej nazwy”⁵. To oczywiste, że niektóre sądy i opinie o denotacie nazwy mogą mieć charakter zindywidualizowany, okazjonalny, i aktualnie nie zajmują stałego miejsca w świadomości określonej wspólnoty komunikatywnej, ale takich luźnych asocjacji nie należy pozostawiać poza polem opisu, ponieważ również są przejawem wyobrażeń kulturowych związanych z daną nazwą i jej używaniem oraz rozbudowują sferę konotacyjną nazwy. Przyjmuję zatem, że wartość konotacyjna jednostki onimicznej to „wiązka” pojedynczych konotacji (ustabilizowanych i okazjonalnych), a ich źródło stanowią właściwości denotowanego obiektu.

Warunkiem niezbędnym wytworzenia się konotacji (w ostatecznej perspektywie wartości konotacyjnej) nazwy własnej jest posiadanie przez jej denotat wyrazistych cech odróżniających, dzięki którym zwraca on szczególną uwagę danej wspólnoty kulturowo-komunikatywnej i zostaje percepcyjnie wyróżniony przez członków tej wspólnoty – staje się nośnikiem określonych właściwości, ich wzorcowym reprezentantem, rodzajem etykiety dla danego denotatu. Np. ze zbioru cech, jakie użytkownicy łączą z denotatem nazwy *Waterloo//Bameпaoo* (zob. ‘miasto w Belgii położone niedaleko Brukseli’, ‘ośrodek turystyczny’, ‘miejsce słynnej bitwy, która odbyła się 15 czerwca 1815 r.’, ‘druzgocąca klęska wojsk francuskich pod wodzą Napoleona w starciu z armią koalicyjną Wellingtona i Blüchera’ itd.) na plan pierwszy wysuwa się utrwalone społecznie skojarzenie ‘totalna przegrana, druzgocąca klęska’, co znajduje odzwierciedlenie w następujących wystąpieniach tekstowych⁶:

⁴ Plan odonimiczny funkcjonowania nazw własnych (obok onimicznego, który dotyczy opisu istniejących systemów onimicznych i doonimicznego, obejmującego procesy powstawania tych systemów i powoływania poszczególnych jednostek) wyodrębniła S. Gajda (zob. S. Gajda, *Narodowokulturowy składnik znaczenia nazw własnych w aspekcie edukacyjnym*, [w:] *Nazwy własne w języku, kulturze i komunikacji społecznej*, red. R. Mrózek, Katowice 2004, s. 24). W jego ujęciu plan odonimiczny jest etapem odchodzenia formy ustabilizowanej w funkcji proprium od tejże funkcji, tj. mieści się w nim całość zjawisk odnazewniczych.

⁵ Cz. Kosyl, *Forma i funkcja nazw własnych*, Lublin 1983, s. 14.

⁶ Wszystkie ilustracje tekstowe zaczerpnięto z polskiej i rosyjskiej prasy. Pełny wykaz wykorzystanych tytułów prasowych zamieszczono na końcu artykułu.

- 1) **Waterloo** Listkiewicza to pewna już utrata władzy i być może Euro 2012 (Wprost 2008);
- 2) *Straszny lament podniósł się w kraju, gdy krakowska Wisła odpadła we wstępnej rundzie kwalifikacji do piłkarskiej Ligi Mistrzów [...] Sympatyczny trener Wisły Maciej Skorża powiedział, że to było jego **Waterloo**. Bez przesady. Po to, by przeżyć swoje **Waterloo**, trzeba najpierw zostać Napoleonem* (Newsweek 2009);
- 3) **Waterloo** Piłsudskiego (Wprost 2006) – [tekst pod tym tytułem zawiera ocenę przewrotu majowego w kategoriach porażki];
- 4) *Z powodu projektu reformy ubezpieczeń zdrowotnych Obama dla wielu rodaków przestał już być bogiem i skurczył się do ludzkich rozmiarów. [...] Obama ciągle wierzy, że uda mu się postawić na swoim. Na razie jednak bitwa o reformę systemu ubezpieczeń okazała się dla prezydenta prawdziwym **Waterloo*** (Wprost 2009);
- 5) *Nikt też nie zakładał, że prezydentura Baracka Obamy zakończy się po trzech miesiącach klęską na miarę **Waterloo*** (Wprost 2009);
- 6) *Мне кажется, у каждого из нас, проживших на этой земле несколько десятилетий, было хотя бы одно весомое, оцутимое поражение в жизни – свое **Ватерлоо*** (Факты 2000).

Nomina propria nader często wykształcają konotacje. Wskazywał już na to E. Grodziński⁷ twierdząc, że mają one większą ku temu skłonność niż nomina appellativa. Z tą opinią należy się zgodzić, ponieważ jednostkowa referencja, tj. wyznaczanie za pomocą nazwy własnej jednego tylko przedmiotu w rzeczywistości pozajęzykowej sprzyja wytworzeniu jego wyrazistych cech odróżniających. Zdaniem E. Otina⁸ tendencja do nasycania jednostek onimicznych konotacjami jest na tyle powszechna i naturalna, że można ją zaliczyć do uniwersaliów onomastycznych czy wręcz językowych.

Jak wiadomo, konotacje kojarzone z nazwami własnymi różnią się stopniem utrwalenia w świadomości wspólnot kulturowo-komunikatywnych. Niektóre z nich charakteryzują się dużą stabilnością, która wiąże się z ich genezą kulturową, w konsekwencji – z tradycją użycia w poszczególnych systemach językowych. Utrwalonymi konotacjami zarówno w języku polskim, jak i rosyjskim odznaczają się onimy pochodzące ze wspólnego dziedzictwa kulturowego, zwłaszcza zaś jednostki o proveniencji mitologicznej i biblijnej. Przykładowo: o stabilności znaczenia ‘bratobójca’, wywodzącego się z poza-

⁷ E. Grodziński, *Zarys...*, s. 68.

⁸ E. С. Отин, *Словарь коннотативных собственных имен*, Москва–Донецк 2006, с. 11.

językowej wiedzy o desygnacie biblijnego imienia **Kain**, mówią następujące tytuły prasowe:

- 7) **Kain** *znad Tybru* (Wprost 2005) – [o legendarnym założycielu Rzymu Romulusie, zabójcy brata Remusa];
- 8) **Kain** *zabija na drodze* (Polityka 2005) – [artykuł pod takim tytułem dotyczy osób, które w wypadkach drogowych pozbawiły życia krewnych].
O trwałości konotacji ‘zdrajca, sprzedawczyk’, związanej z pierwotną denotacją postaci biblijnej **Judasz**//**Иуда**, świadczą następujące wystąpienia tekstowe:
 - 9) [...] *co sądzą o samej książce Domostłowskiego. Tu akurat nie ma znaczenia, czy autora biografii uzna się za ucznia, który chce zrozumieć Mistrza, czy za Judasza (bo i takie określenie padło w pełnej emocji dyskusji), który w istocie zdradził swojego przyjaciela* (Polityka 2010) – [z recenzji książki poświęconej Ryszardowi Kapuścińskiemu];
 - 10) *Dobrym przykładem jest Bob Dylan. [...] Gdy był folkowym bardem, a potem nagle stał się rockmanem – ludzie krzyczeli: Judasz!* (Newsweek 2009);
 - 11) *Zaprawdę, ojciec Rydzyk to więcej niż episkopat. To nieledwie Jezus. On też ma swoich Judaszy, którzy go zdradzili, przychodząc do niego w nocy już nie z mieczami, ale z kamerami TVN, tej nierządniczy szatana* (Newsweek 2009);
 - 12) *Всех знали только шесть членов штаба. И один Почепцов не мог выдать всю организацию, хотя он считается главным Иудой* (Комсомольская правда 2001).

Wykształconą z wartości konotacyjnej nazwy własnej **Olimp**//**Олимп**, która według wierzeń starożytnych Greków odnosiła się do świętej góry – głównej siedziby greckich bóstw, treść wtórną ‘pedestał; wysoka pozycja w jakiejś dziedzinie’, można zilustrować następująco:

- 13) *Teraz po raz kolejny Likud, który w opozycji jest tak dobry, sięga po władzę, w której jest tak zły. Okazuje się, że polityczny Olimp ciągle oszalał, nie pozostawiając miejsca dla zdrowego rozsądku* (Wprost 2009);
- 14) [...] *Edyta Herbuś powoli acz skutecznie pnie się na zawodowy Olimp* (Polityka 2009);
- 15) *Кто взойдет на шахматный Олимп?* (Комсомольская правда 1985).

Źródłem innych ustabilizowanych konotacji są szeroko pojęte dzieła kultury, ponieważ wyrazistość ich bohaterów stwarza dogodne warunki do wykrystalizowania się wokół nazw-wyznaczników określonych wartości konotacyjnych. W przeciwieństwie do jednostek proprialnych o pierwotnej denotacji obiektów w Biblii oraz mitologiach starożytnych dobrze utrwalono

ne asocjacje tej grupy nazw mają przeważnie zasięg ograniczony do jednego tylko języka (tu: języka polskiego lub rosyjskiego), np. z nazwiskiem **Judym/Tomasz Judym**, które w funkcji onimicznej odnosi się do osoby doktora Tomasza Judyma, głównego bohatera „Ludzi bezdomnych” S. Żeromskiego, w sposób stały związana jest konotacja ‘filantrop, bezinteresowny społecznik’, znajdująca potwierdzenie w następujących użyciach tekstowych:

- 16) **Judyma** nam nie trzeba (Przekrój 2005) – [dotyczy lekarza, któremu udzielono upomnienia za bezpłatną pracę ponadwymiarową];
- 17) [...] doktor **Tomasz Judym** [...] jest w prostej linii przodkiem [...] Jacka Kuronia i Jurka Owsiaaka (Newsweek 2008);
- 18) W Polsce jest wielu wspaniałych lekarzy. Mamy doktorów **Judymów**, którzy mówią, że gdyby chcieli zarabiać pieniądze, to nie zostaliby lekarzami (Wprost 2009).

Z formułą nazewniczą **Nikodem Dyzma**, określającą postać tytułowego bohatera powieści „Kariera Nikodema Dyzmy” T. Dołęgi-Mostowicza, spopularyzowaną dzięki kultowemu serialowi telewizyjnemu z roku 1980 w reżyserii M. Nowickiego i J. Rybkowskiego, łączą się konotacje ‘osoba bez wykształcenia, której przypadek i zbieg okoliczności otwiera drogę do wysokich urzędów państwowych’, ‘prostak’. Te konotacje z kolei ilustrują przykłady w rodzaju:

- 19) [...] Leszka Millera [...] obsadza się w mediach w roli antychrysta i Nikodema **Dyzmy** (Polityka 2007) – [chodzi o zarzut braku kompetencji do zajmowania stanowiska premiera];
- 20) **Nikodem Dyzma** wiecznie żywy. Ostatnio objawił się w Iranie. Tamtejszy minister spraw wewnętrznych legitymował się fałszywym dyplomem Oksfordu (Newsweek 2008);
- 21) A czyż **Nikodem Dyzma** [...] nie jest wiecznie żywy? Chamów u nas dostatek i wielu pcha się na salony, że wspomnimy tylko o Andrzejku Lepperze (Newsweek 2008).

Utrwalona konotacja o znaczeniu ‘ktoś niezbyt mądry, intelektualnie ograniczony’ wyodrębniona została z zespołu właściwości cechujących denotat nazwany mocno osadzonym w kulturze rosyjskiej nazwiskiem **Скалозуб**, które nosił bohater słynnej komedii A. Gribojedowa pt. „Mądremu biada” („Горе от ума”):

- 22) Опасения эти подхватили конъюнктуристики от пропаганды. Особенно усердствовали – по дремучести своей – доморощенные скалозубы разных рангов, недалеко ушедшие в своем “духовном” развитии от небезызвестного полковника из грибоедовской комедии (Советская культура 1988);

23) *С Бабыцким, я думаю, подвел его* [W. Putina – E.B.] *штаб и скалозубы* (Литературная газета 2000).

Obok konotacji odznaczających się wysokim stopniem ustabilizowania do wartości konotacyjnej nazwy własnej należą też luźne skojarzenia wynikające z bardzo indywidualnego postrzegania denotatu wyznaczanego przez tę nazwę, tzw. konotacje okazjonalne, ściśle tekstowe. Takich konotacji obiektem nazywanym za pomocą różnorodnych nazw własnych – pośrednio także nazwom – przypisuje się bardzo wiele. Dość często odwołują się do nich dziennikarze prasowi, którzy na bazie tych zindywidualizowanych, okazjonalnych asocjacji jednostek proprialnych, kreują niepowtarzalne konstrukcje tekstowe, np.:

24) *Jesteś **Mozartem** nożyczek, a twoje strzyżenie to symfonia* (Wprost 2009) – [o fryzjerze polskich gwiazd L. Czajce]; konotacja ‘wybitna postać w jakiejś dziedzinie’;

25) *Większość mężczyzn ryzykownie zachowuje się za kółkiem, bo marzą, aby zostać drugim **Robertem Kubicą*** (Wprost 2009); konotacja ‘utalentowany kierowca rajdowy’;

26) *Do roli gangstera „Bolec” pasował jak nikt inny. Sam wymyślał sobie większość dialogów, był naturalny. Szybko został okrzyknięty nowym **Janem Himilbachem*** (Newsweek 2009); konotacja ‘aktor-naturszczyk’;

27) [...] *nigdy nie pisano szczerze o niepowodzeniach Mao, gdyż Chiny nie doczekały się jeszcze swojego **Borysa Pasternaka** albo **Aleksandra Solżenicyna**. Na marginesie dodam, że Chińczycy przyjęliby swojego **Solżenicyna** z otwartymi ramionami* (Polityka 2009); konotacja ‘pisarz, który w swoich utworach demaskuje prawdziwe oblicze władz państwa’;

28) *Naczelnny iluzjonista RP Jan Vincent-Rostowski wyczarował właśnie zysk w banku narodowym. Wyczarował, bo na razie na zysk się nie zanosi [...] Nasz **Dawid Copperfield** ma już zresztą spore osiągnięcia w iluzji. Wyczarował polską metodę zwalczania kryzysu, czyli czekanie. Niczym oryginalny **Copperfield** stwarza wrażenie, że coś jest, podczas gdy tego czegoś już nie ma* (Wprost 2009); konotacja ‘magik, czarodziej, iluzjonista’;

29) *Według naszych informacji premier [D. Tusk – E.B.] ma Sikorskiemu za złe, że nie jest w stanie otworzyć dla niego wszystkich drzwi w USA. – Spodziewał się, że to taki drugi **Brzeziński**: wszystkich zna, wszystko może. A to nie tak – twierdzi osoba z otoczenia premiera* (Newsweek 2010); konotacja ‘Polak mający duże wpływy wśród amerykańskich elit rządzących’;

- 30) [...] *lekarze z leningradzkiej psychuszki na co dzień mówili o niej czule „nasz mały Oświęcim”* (Newsweek 2010); konotacja ‘miejsce okrutnego traktowania pacjentów, znęcania się nad nimi, które często doprowadzały do śmierci’;
- 31) *We Wrocławiu, mieście stu mostów, tysiące rowerzystów i kilku zapaleńców może zrealizować marzenie o polskim Amsterdamie* (Polityka 2009); konotacje ‘miasto położone na wysepkach’, ‘raj dla rowerzystów’.

Odnoszące się do pozajęzykowej wiedzy o nazywanych obiektach konotacje nazw własnych – ustabilizowane i okazjonalne – uaktywniają się w planie odonimicznym, stanowiąc podstawę różnorodnych zjawisk odnazewniczych.

Wartości konotacyjne jednostek proprialnych odgrywają znaczącą rolę w sferze metaforycznego użycia nazw⁹, a można nawet powiedzieć, że należą do bezpośrednich czynników powołujących do życia metafory¹⁰ z ich udziałem. Twórcy tego typu struktur z konotacji przypisanych danemu obiektowi indywidualnemu wyodrębniają jakiś element, który staje się bezpośrednią motywacją konkretnej metafory, np. *Ukraińskim hrabią Monte Christo* (Wprost 2005) nazwano najbogatszego obywatela Ukrainy Renata Achmetowa ze względu na związaną z denotatem nazwy *Monte Christo* treścią konotacją: ‘ktoś, kto w tajemniczy sposób zdobywa bogactwo i ukrywa przeszłość przed opinią publiczną’. Przenośnia *Napoleon mody* (Wprost 2005), określająca Christiana Diora, który wprowadził rewolucyjne zmiany w świecie mody, jest realizacją konotacji *Napoleon to* ‘symbol rewolucyjnych, nowatorskich przeobrażeń w jakiejś dziedzinie, zmieniających jej oblicze’. Treści konotacyjne ‘dobre maniery, elegancja zachowania się’, ‘grzeczność, kultura osobista’, odnoszące się do onimu *Wersal*, są podstawą metafory *Tu już Wersalu nie będzie* (Polityka 2007), zawierającej prognostyczną opinię Andrzeja Leppera na temat atmosfery w polskim sejmie i sposobu bycia posłów po wyborach 2001 r.

⁹ M. Rutkowski w monografii pt. *Nazwy własne w strukturze metafory i metonimii* (Olsztyn 2007) w oparciu o wieloaspektową analizę bardzo licznych przykładów metaforycznego użycia propriów ponad wszelką wątpliwość udowadnia, że czynnikiem determinującym takie zastosowanie onimów są ich konotacje. Patrząc zaś na zagadnienie z punktu widzenia odbiorców-interpretatorów metafor odnazewniczych, tylko dokładna znajomość wartości konotacyjnych nazw umożliwia właściwe ich odczytanie.

¹⁰ Metafora jest tu zdefiniowana jako przeniesienie nazwy z jednego zjawiska na drugie na zasadzie podobieństwa cech charakterystycznych desygnatów (*Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław–Warszawa–Kraków 2003, s. 361–363). W metaforze na bazie onimu, który – w przeciwieństwie do wyrazu pospolitego – nie implikuje żadnych cech wskazywanego obiektu, aktywizuje się treść konotacyjna – sąd lub wyobrażenie o denotacie nazwy.

W kręgu szeroko pojętych procesów odnazewniczych znajduje się też derywacja, w której wyniku powstają semantyczne i semantyczno-słotwórcze jednostki oparte na szczególnym rodzaju podstawy, tj. nazwie własnej, np. **Jaś** (Polityka 2007) ‘uczeń polskiej szkoły sprawiający kłopoty wychowawcze’, **Iwan** (Wprost 2007) ‘ironicznie o typowym Rosjaninie’, **putinizacja** ‘o stylu rządów, który polega na wykorzystywaniu służb państwowych do walki z krytyką i oponentami’ (Newsweek 2007), **tuskówka** ‘żartobliwie o czapce przypominającej tradycyjne peruwiańskie nakrycie głowy’ (Newsweek 2008), **antyrydzyk** ‘przeciwnik ojca Rydzyka’ (Przekrój 2005), **clintonowiec** ‘człowiek ideologicznie związany z B. Clintonem’ (Wprost 2009) itd.

Tworzenie formacji odproprialnych uzależnione jest od konotacji nazw własnych, jako że treści konotacyjne związane z poszczególnymi onimami biorą udział w konstruowaniu semantyki nowo powstałych derywatów¹¹. Przykładowo: znaczenie leksemu odnazewniczego **gargamel** (Newsweek 2009) ‘willa łącząca cechy pałacu i dworku myśliwskiego, pełna zbędnych detali architektonicznych (wieżyczek, wykuszy)’ wywodzi się z wartości konotacyjnej imienia Gargamel, antypatycznego bohatera kreskówki o smerfach, który mieszkał w takim przybytku. Znaczenia derywatów semantyczno-słotwórczych dodatkowo modyfikowane są za pomocą formantów słotwórczych, dołączanych do proprialnych podstaw.

W podsumowaniu można stwierdzić, że nasycone konotacjami nazwy własne nie tylko oznaczają, ale znaczą, tj. zaczynają być postrzegane jako nośniki określonych treści, a przez to otwierają się przed nimi pozasystemowe¹² płaszczyzny funkcjonowania.

Źródła cytowanych przykładów

„Newsweek” – tygodnik społeczno-polityczny, polskie wydanie czasopisma amerykańskiego, lata 2007–2010

„Polityka” – tygodnik społeczno-polityczny, 2005, 2007, 2009, 2010

¹¹ Szczegółowo o mechanizmach towarzyszących procesowi derywacji odonimicznej pisałam w artykułach: *Wyrazy pospolite motywowane nazwami własnymi (na przykładach polskich i rosyjskich)*, [w:] *Słotwórstwo i tekst*, Slavica 124, red. V. Maldjewa, Z. Rudnik-Karwatowa, Warszawa 2007, s. 29–36; *Formacje słotwórcze motywowane nazwami*, [w:] *Шмя и слово (проблемы семантико-прагматического взаимодействия в славянских языках)*, red. В. И. Сенкевич, Брест 2007, часть I, с. 127–131.

¹² Systemowo, tj. w funkcji podstawowej nazwa własna wskazuje, wyznacza i oznacza obiekt indywidualny (Kaleta, *Teoria...*, s. 18).

- „Przekrój” – tygodnik społeczno-kulturalny, 2005
„Wprost” – tygodnik społeczno-polityczny, lata 2005–2009
„Комсомольская правда” – dziennik społeczno-polityczny, 1985, 2001
„Литературная газета” – tygodnik społeczno-polityczny, 2000
„Советская культура” – dziennik społeczno-kulturalny, 1988
„Факты” – dziennik społeczno-polityczny wydawany w Kijowie (Ukraina),
2000

CONNOTATIVE VALUES OF PROPER NAMES
(BASED ON EXAMPLES FROM POLISH AND RUSSIAN PRESS)

S U M M A R Y

The article concentrates on extra functioning of proper names, i.e. describes processes of naming based on proper names. Such phenomena use as a basis stable and occasional connotations originating from various features of objects for which names are given. Connotative values play crucial role in metaphorical use of names. They also motivate meanings of naming derivatives (semantic and semantic-word forming).

Lilia Citko
Białystok

Litwa etniczna i jej władcy na kartach „Kroniki Bychowca”

Pierwotny zasięg Litwy etnicznej¹ wyznaczają motywowane apelatywami bałtyckimi nazwy rzek i jezior, sięgające na wschodzie aż po Berezynę². Znacznie węższy zakres mają nazwy miejscowe tworzone za pomocą formantów bałtyckich. Najbardziej rozpowszechnione są toponimy na *-iški*, które stanowią zwarty obszar sięgający po linię Brasław–Narocz–Woločyn, dalej biegnącą wzdłuż Niemna³. Uważa się, że jest to południowa granica języka i etnosu litewskiego z XIII–XIV wieku. Później obszar ten znacznie się zmniejszył, pozostały tu jednak językowe wyspy litewskie w okolicach Zdzięcioła, Łazdun, Dziewieniszek, Gierwiat i Opsy⁴.

„Kronika Bychowca”⁵ – jeden z ważniejszych zabytków w historiografii Wielkiego Księstwa Litewskiego – poświęcona jest dziejom państwa litewskiego od czasów legendarnych do roku 1506⁶. W centrum uwagi latopisu znajdują się wydarzenia o charakterze politycznym: prowadzone wojny,

¹ Określenia *Litwa etniczna* używam w opozycji do pojęcia *Litwa historyczna* = Wielkie Księstwo Litewskie.

² M. В. Бірыла, А. Ванас, *Літоўскія элементы ў беларускай анамастыцы*, Мінск 1968.

³ J. Safarewicz, *Litewskie nazwy miejscowe na -iški*, „Onomastica”, II, 1956, s. 15–63.

⁴ Z. Zinkevičius, *Lietuvių dialektologija*, Vilnius 1966.

⁵ T. Narbutt, *Pomniki do dziejów litewskich: Kronika litewska (Bychowca)*, Wilno 1846.

⁶ Więcej na temat historii zabytku, jak też jego języka por. L. Citko, „*Kronika Bychowca*” na tle historii i geografii języka białoruskiego, Białystok 2006.

walka o władzę, zmiany na tronie wielkksiążęcym. Obraz Litwinów zajmuje centralne miejsce wśród kilku etnosów obecnych na kartach zabytku. Przy rekonstrukcji tego obrazu istotną rolę odgrywają dwa jego aspekty: 1) semantyka licznie poświadczonych w tekście starolitewskich imion książęcych, 2) środki językowe służące kreowaniu przez kronikarza wizerunku władców Litwy.

I. Utrwalone w latopisie imiona władców Litwy przedchrześcijańskiej reprezentują w przeważającej mierze archaiczny, wspólny wielu językom indoeuropejskim typ imion dwuczłonowych. Złożone z różnych elementów leksykalnych pozostających ze sobą w określonych związkach syntaktycznych i semantycznych stanowią wyraz wiary ich nosicieli w magiczną moc słowa, chroniącego przed nieprzyjaznym działaniem sił nadprzyrodzonych, będącego pomyślną wróżbą, życzeniem, pozytywną cechą. Treść poszczególnych składników takich imion bywa objaśniana z powodzeniem, jednak ustalenie znaczenia całego imienia jest zdecydowanie trudniejsze i – ze względu na zatarcie z upływem czasu jego przejrzystości semantycznej – ma zwykle charakter hipotetyczny. Badacze⁷ często zatem ograniczają analizę semantyczną takich form do określenia znaczenia leksemów motywujących poszczególne ich człony. Tworzą one pewne pola semantyczne, charakteryzując kulturę duchową, życie społeczne, system wartości ludzi kreujących te imiona. Próbowano zrekonstruować świat i języka wartości zawartego w imionach indoeuropejskich poświęcono w ostatnich latach szereg opracowań⁸. Stało się to możliwe dzięki zaproponowanym przez filozofów, psychologów, językoznawców typologiom wartości, które stworzyły podstawy do rozwoju semantyki aksjologicznej⁹.

Elementy systemu wartości, którym rządzą się Litwini w okresie kształtowania podstaw państwowości, można prześledzić, analizując zachowane w zabytku imiona ich władców. Składniki leksykalne tych imion nawiązują do wartości szczególnie przez nich cenionych:

1) wspólnoty plemiennej, jej organizacji w warunkach zagrożenia i wojny, por. *tautà* ‘naród’, *výti* ‘gonić, prześladować’

⁷ Por. T. Milewski, *Indoeuropejskie imiona osobowe*, Wrocław 1969; M. Malec, *Imię w polskiej antroponomii i kulturze*, Kraków 2001; Ю. Юркенас, *Основы балтийской и славянской антропонимии*, Вильнюс 2003.

⁸ Por. m.in.: M. Malec, *Imię w polskiej antroponomii i kulturze...*, Z. Kaleta, *Wartości i antywartości w staropolskich odapelatywnych nazwach osób*, [w:] *Nazwy własne a kultura. Polska i inne kraje słowiańskie*, red. Z. Kaleta, Warszawa 2003, s. 21–48.

⁹ Por. na gruncie polskim pracę J. Puzyniny, *Język wartości*, Warszawa 1992.

Witolt, Witowt, Witold – litewskie imię dwuczłonowe *Výtautas* (LVKŽ 381), najwcześniej poświadczone w źródłach ruskich XIV w. w formach *Вумоѡтѡ, Вумоѡѡтѡ, Вумоѡѡѡтѡ* oraz niemieckich XV w.: *Wiethawd, Vie-tholdt* (Būga 255). Pierwszy człon *vy-* pozostaje w związku semantycznym z czasownikiem *výti* ‘pędzić, gonić’ (SEJL 764), drugi *-taut-* z rzeczownikiem *tautà* ‘naród, lud, lud pogański’ (SEJL 663). Znaczenie całości można natomiast zinterpretować, zdaniem J. Safarewicza¹⁰, poprzez nawiązania do analogicznych imion greckich jako ‘wiodący lud, władający ludem’;

2) cech wojownika, np. *gaĩl-as* ‘silny, potężny, mocny’, *galià* ‘siła, moc’

Jagoyło, Jagayło, Jagieyło / Jagiejło, Jagieło – litewskie imię dwuczłonowe *Jogáila* (LVKŽ 205). Człon *jo-* nawiązuje do semantyki czasownika *jó-ti* ‘jechać konno’ (SEJL 235), *-gail-* do przymiotnika *gaĩl-as* ‘silny, potężny, mocny; okrutny, srogi’ (SEJL 151);

Szwidrygayło, Szwidryhayło, Swydrygayło, Swidryhayło – litewskie imię dwuczłonowe *Švitrigáila* (LVKŽ 340). Pierwszy człon *švitri-* posiada związek etymologiczny z litewskim przymiotnikiem *švitri-ùs* ‘szybki, bystry, zręczny, zwinny’, drugi *-gail-* z przymiotnikiem *gaĩl-as* ‘silny, potężny, mocny’. W stosunku do najwcześniejszych ruskich poświadczeń tego imienia *Швумриказило, Швумтриказило* (Būga 259) z bezdźwięcznym *t* zapisy w „Kronice” odzwierciedlają proces udźwięcznienia tej głoski w sąsiedztwie sonantycznego *r*;

3) sławy i społecznego uznania, np. *gĩrti* ‘chwalić’

Olgierd, Olgird – litewskie imię dwuczłonowe *Algirdas* (LVKŽ 69). Pierwszy człon *al-* wiąże się z zaimkiem litewskim *aliái* ‘każdy’, *aliái vieno* ‘co do jednego, bez wyjątku’ (SEJL 10), drugi *-gird-* pozostaje w związku semantycznym z czasownikiem *gĩrti* ‘chwalić, zachwalać’ (SEJL 183). Jednakże wartość znaczeniowa całego imienia nie jest do końca jasna, przypuszczalnie można szukać nawiązań do imion indoeuropejskich z członem ‘sława’ (Safarewicz 116);

4) treści poznawczych, myślenia, por. *minéti* ‘wspominać’, *mintis* ‘myśl’

Gidymin – litewskie imię dwuczłonowe *Gediminas* (LVKŽ 167). Człon *ged-* motywowany jest przypuszczalnie przez czasownik *gedáuti* ‘tęsknić’, *-min-* przez *minéti* ‘wspominać; obchodzić, świętować’, *miñti* ‘pamiętać, mieć w pamięci’ (SEJL 403);

¹⁰ J. Safarewicz, *Polskie imiona osobowe pochodzenia litewskiego*, „Język Polski”, 1950, XXX, s. 114.

Mindowh, Mindoh, Mindog – litewskie imię dwuczłonowe *Mindaugas* (LVKŽ 275). Pierwszy człon *min-* motywowany jest czasownikiem *minėti* ‘obchodzić, świętować’, *miñti* ‘pamiętać, mieć w pamięci’, drugi *-daug-* łączy się przypuszczalnie z przysłówkiem *daũg* ‘dużo, wiele’ lub czasownikiem *daugėti* ‘przybywać’ (SEJL 94). Najwcześniejsze poświadczenia źródłowe tego imienia pochodzą z Latopisu Ipatiewskiego: *Миньдовгъ, Миндовгъ* (Būga 233);

5) uczuć i stanów emocjonalnych, jak cierpienie, tęsknota, nadzieja, np. *kęsti* ‘cierpieć’, *gedáuti* ‘tęsknić’, *viltis* ‘mieć nadzieję’

Kestutey, Kestutij, Keystutey, Keystutej, Keystuty – litewskie imię jednoczłonowe *Kęstūtis* z deminutywnym formantem *-ut*. Podstawowy człon *kęst-* można łączyć z czasownikiem *kęsti* ‘cierpieć, znosić’ (SEJL 278). Pod względem formalnym i znaczeniowym imię reprezentuje typ analogiczny do staropolskiej formacji skróconej *Cirzpięta* (← im. *Cirzpiśław* pochodzącego od tematu czasownikowego *cirzpi-* ‘cierpieć’, Safarewicz 117);

Woyszeltk, Wojszeltk, Wojsieltk, Woyszwiłk – zeslawizowana forma *Woyzswiłk* pochodzi według Bugi (s. 235) od litewskiego imienia dwuczłonowego *Vaišvilkas* (LVKŽ 360), natomiast forma *Woy(j)szelk* stanowi transpozycję imienia *Vaišalgas*. Wspólny obu imionom człon *vaiš-* może posiadać związek etymologiczny z litewskim rzeczownikiem *vaišės* ‘poczęstunek’, natomiast *-vil-* w imieniu *Woyzswiłk* z *viltis* ‘nadzieja’, *viltis* ‘mieć nadzieję, spodziewać się; ufać, oczekiwać’ (SEJL 755). Deminutywny element *-k-* odzwierciedla prawdopodobnie wpływ słowiański na kształtowanie się tego imienia, czego dowodzić mogą poświadczone w kronikach ruskich formy z sufiksem *-ak*, por. *Воишвилак* (Būga 235). Drugi człon imienia *Woyszeltk, Wojsieltk* (w Latopisie Ipatiewskim z wygłosowym *g*: *Воишелгъ*) jest zaadaptowaną fonetycznie postacią bałtyckiego członu *-alga-* wyodrębniającego się, zdaniem Bugi (s. 237), w pruskich imionach złożonych *Wiss-alge, Kanth-alge*.

6) Na antywartość wskazuje jednoczłonowe imię *Trojden*, którego semantyka nawiązuje do takich cech charakterologicznych, jak nieopanowanie, gwałtowność

Troyden, Trojden – litewskie imię jednoczłonowe *Traidėnis*, najwcześniej poświadczone w latopisach ruskich w formach *Троиденни, Троидени, Трoudenь* (Būga 239). Podstawa imienia *traid-* może się łączyć z czasownikiem *traid-alióti*¹¹ ‘szaleć, dopuszczać się gwałtów, wpadać w furję; paplać,

¹¹ Od innego czasownika litewskiego *trėsti* ‘mieć rowolnienie’ (1.sg. *trėdžiu*, iterativum *trėdžioti*) wyprowadza pierwiastek *traid-* L. Bednarczuk, *Stosunki językowe na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków 1999, s. 152.

pleść’ (LVKŽ 350), natomiast sufiks *-enis*, mało produktywny w słotwórstwie apelatywów, wykazuje znaczącą aktywność w onomastyce, głównie w zakresie derywacji nazwisk od podstaw przezwiskowych¹².

Omówione wyżej imiona książąt litewskich to w zasadniczej części formy dwuczłonowe, zaledwie dwa antroponimy reprezentują typ imion jednotematowych. W wartości znaczeniowej tworzących imiona leksemów znalazły odzwierciedlenie elementy kultury duchowej dawnych Litwinów, związane z życiem wspólnoty plemienną, przymiotami wojownika, treściami poznawczymi, uczuciami i stanami emocjonalnymi.

II. Przedmiotem tej części artykułu jest próba zrekonstruowania językowego obrazu władców litewskich i sposobów kreowania go przez autora-narratora za pomocą środków wartościujących systemowo i tekstowo. Opisu ważnych w historii państwa wydarzeń z udziałem Litwinów dokonuje kronikarz raz zdawkowo i beznamiętnie, innym zaś razem świadomie rezygnuje z obiektywizmu, utożsamiając się ze „swoimi” i dokonując wyraźnej ewaluacji.

Analizowane niżej określenia wartościujące uporządkowane zostały zgodnie z typologią zaproponowaną w pracy J. Puzyniny¹³. W swojej klasyfikacji badaczka zastosowała podział na wartości pozytywne i negatywne, a w obrębie każdej z grup wyróżniła wartości ostateczne (absolutne – jako końcowy cel dążeń człowieka) oraz instrumentalne (służebne – cechy, postawy, zachowania człowieka, służące osiągnięciu wartości ostatecznych). Z siedmiu wyodrębnionych przez Puzyninę kategorii wartości w tekście latopisu reprezentowane są cztery: wartości transcendentne (religijne), poznawcze, moralne, hedonistyczne¹⁴. Poszczególne kategorie organizowane są, jak stwierdza autorka¹⁵, przez pola pojęciowo-wyrazowe, tj. określone pojęcia i odpowiadające im wyrażenia nazywające nosicieli wartości, czynności prowadzące do ich realizowania, narzędzia tych czynności czy też cechy warunkujące osiągnięcie wartości. Układają się one w pary antonimiczne: nazwom wartościującym pozytywnie odpowiadają w ramach tej samej kategorii nazwy wartościujące negatywnie.

¹² J. Otrębski, *Gramatyka języka litewskiego*, t. II: *Nauka o budowie wyrazów*, Warszawa 1965, s. 179.

¹³ J. Puzynina, *Język wartości*, s. 40.

¹⁴ Analizy podstawowych pojęć i słownictwa charakterystycznego dla poszczególnych kategorii autorka dokonuje w IX rozdziale pracy, s. 149–182.

¹⁵ J. Puzynina, *Język wartości*, s. 150.

W podjętej niżej próbie wpisania w klasyfikację Puzyriny określić wartościujących użytych przez autora „Kroniki Bychowca”, zachowany zostaje ustalony przez autorkę układ hierarchiczny poszczególnych kategorii wartości.

W zakresie **wartości religijnych** eksponowane są przez kronikarza następujące elementy:

– przywiązanie do wiary przedchrześcijańskiej: [Biruta] bohom swoim, podłuh *obyczaiu pohańskoho*, poszłubiła czystość chowaty, y sama była chwalena od ludey za bohiniu (17); był tot Lezdeyko, u kniazia Gidymina *woroźbitom, y najwyższym popom pohańskim* (17); a panowie Litowskije, wsi byli, u swoich *wierach pohańskich* (20); kreszczenie ieho [Mendoga] *lstywo byst, zawsze ofiry czynił bohom swoim w tayne* (8);

– pobożność: Woyszek [...] był *welmi nabożon*¹⁶, y meszkał nemało w monastyry (10) (*nabożnyj* ‘wierzący w Boga, pobożny’ HSBM 18/290);

– tolerancyjny stosunek do chrześcijaństwa: Rymont nauczyłsia jazyku Ruskomu, y *spodobalasia* iemu *wira Chrystyiańskaja* (13); Witolt wsiu Żomoyt’ kazał *chrystyty* z wery Pohańskoie u *weru chrystyiańskuiu*, [...], y dla toho nazwan iest Witolt *utory apostoł Bożyi* (41); [...] poymet Ginwił doczku u welikoho kniazia Twerskoho [...] imenem Maryiu, dla ktoroieź *ochrystyłsia* w *ruskuiu wiru* (5); Olgird *ochrystyłsia* w *Ruskuiu wiru* (20); Gasztold kolisia *ochrystył* w *Ladckuiu wiru*, y dali imia iemu Petr (20); Witolt [...] kolisia *ochrestył* w *Ladckuiu wiru* tohdy imia iemu dano Alexander (22).

Kwestia wierzeń religijnych Litwinów jest zatem ważnym elementem systemu ich wartościowania. Opisując porażkę księcia łuckiego Mściława w bitwie ze Skirmuntem, autor użył nacechowanego określenia *bezbożna* Litwa, por. „wozhłasi Ruś welikim płaczem iż tak wsi sut pobity ot *bezbożnoie* Litwy”. Litwa przedchrześcijańska z jej wierzeniami i bóstwami obecna jest na kartach latopisu głównie dzięki postaci Mendoga oraz poślubionej przez księcia Kiejstuta kapłanki Biruty, matki Witolda. Jednoznacznie negatywną konotacją odznacza się fragment opowiadający o uprawianych po kryjomu (mimo wcześniej przyjętego chrztu) praktykach księcia Mendoga ku czci pogańskich bóstw: „kreszczenie ieho *lstywo* byst, zawsze ofiry czynił bohom swoim w tayne, perszym nonadajawitela, weli dywery, k zaiecziemu bohu y medynu”.

¹⁶ Przy określaniu znaczenia leksemów wartościujących kompetencja językowa dzisiejszego odbiorcy może okazać się zawodna, w związku z czym pomocne są informacje o znaczeniu wyrazów zawarte w słownikach języka staroruskiego i starobiałoruskiego (HSBM, Srezn., SRJ, Dal).

Mimo silnego przywiązania do tradycji i wierzeń pogańskich Litwini tolerancyjnie odnosili się do chrześcijaństwa: „spodobalasia [...] wira Chrystyiańskaja”. O licznych chrztach książąt litewskich w obrządku wschodnim (*ruskaja wira*) oraz łacińskim (*ladckaja, rymaskaja wira*) „Kronika” informuje bardzo często. Duże zasługi w procesie chrystianizacji całego kraju autor zabytku przypisuje wielkiemu księciu Witoldowi. Kreowaniu jego wizerunku jako wzorowego chrześcijanina służy w głównej mierze porównanie go do apostoła: „nazwan iest Witolt wtory apostoł Boży”.

Na **wartości poznawcze** wskazują takie cechy, jak:

– mądrość: widiaczy muža *mudroho*, a hodnoho Witena (13) (*mudryj* ‘człowiek obdarzony, mądrością; wykształcony’ HSBM 18 204); y muży Pskowiczyi widiaczy ieho (Narymonta) muža [...] *razumna*, wziali ieho sobie hospodarem (12); Biruta była [...] *rozumna* (17); (*rozumnyj* ‘człowiek obdarzony rozumem; rozsądny’ Srezn. III/1 56);

– wiedza, kompetencje: k tomu *hodny* był Witeni (13); Witenes był [...] wsiakim sprawam hospodarskim, *hodnym* sprawcoiu był (14) (*hodnyj* ‘człowiek kompetentny, zdolny, nadający się do czego’ SRJ 4 57);

– zdolności przywódcze: weliki kniaź Litowski Mindowh *samoderżec* byw wsey zemli Litowskoy (8) (*samodierżec* ‘władca, przywódca’ Srezn. III/1 249); Korjatowiczy na Podolskoy zemli ludy *silnyi* (19); Olgierd z welikoiu siłoiu [...] przszoł na neho (Dmitryja Iwanowicza Moskiewskiego) tak mocne a *silne* (21) (*silnyj* ‘mający władzę, wpływy; człowiek o silnej osobowości’ Srezn. III/1 352); był tot Woydyło, welikoie *mo-cy*, u welikoho kniazia Jagoyła (23) (*moc* ‘władza, wpływowość’ HSBM 18 188).

W grupie wartości poznawczych obraz Litwina nacechowany jest dodatkowo. Autor eksponuje takie walory umysłu, jak: *mądrość, wiedza, kompetencje, zdolności przywódcze*.

Najbardziej rozbudowany jest system **wartości moralnych** reprezentowany zarówno przez cechy pozytywne, jak i negatywne.

Cechy pozytywne:

– dobroć: położen byst’ *dobryj* a *czudny* kniaź Skirgayło, podle hrobu Swiatoho Fteodosia Peczerskoho (34) (*dobryj* ‘dobry, dobrze czyniący, zacny’ SRJ 4 270; *czudnyj* ‘niezwykły, wyjątkowy, wspaniały’ Dal IV 612);

– prawość: muży Pskowiczyi widiaczy ieho (Narymonta) muža *czest-na* [...] wziali ieho sobie hospodarem (12) (*czestnyj* ‘szlachetny, prawy’ Dal IV 600); Troyden [...] baczeczy *cnotu* [...] ieho (Witenesa), wczynił ieho w sebe y marszałkom (14);

– sprawiedliwość: Gidymin [...] był kniaź *sprawedliwy* (17) (*sprawedliwy*);

– łaskawość: panuicyz Speru mnoho let, y był *welmi łaskawy* poddanym swoim (2); (*łaskawyy* ‘łaskawy, kochający, opiekuńczy’ Srezn. II/1 10);

– męstwo, waleczność: panowe Litowskij iest *welmi walecznyj* (43); *mużnoie* y *chrabroie* prychożenie woyska Litowsko (69) (*mużnyj* ‘mężny, odważny’ HSBM 18 215; *chrabryj* ‘ts’; Litwa stoiat *krepko* [...] ko boju (77) (*krepko* ‘męźnie, dzielnie’ Srezn. I/2 1352); Litważe [...] poczali *twerdo* bytysia (69) (*twerdyj* ‘nieugięty’); Troyden [...] baczeczy [...] *dorodnoie* zachowanie ieho (Witenesa), wczynił ieho w sebe y marszałkom (14) (*dorodnyj* ‘dzielny, waleczny, ofiarny; szlachetny’ SRJ 4 325); *poraził* kniaź Skirmunt kniazia Łuckoho y Pińskoho, *nahołowu* (6); kniaź Gidymin [...] Nemcow wsich *na hołowu poraził* (14) (*poraziti na hołowu* ‘rozbić, zniszczyć całkowicie (o woj-sku przeciwnika)’ HSBM 26 425);

– miłość do ojczyzny: Kniaź Weliki Kiernus y Gimbut chotiaczy *otczyznyj* swoj *rozmnożyty*, y sobrawszy siły swoj Litowskij y Żomoydzkie y poydut na Ruś (3); Troyden [...] welikii walki czynił, z lachy, z rusiu, y z mazow-szany (11), jednak dla dobra kraju: *poymet doczku* wo kniaziaty Mazowec-koho (12); kniaź weliki Witolt *rozszirywszy państwo*, od mora y do mora, y mnoho let był (39);

– szacunek, uznanie: Witenes był w neho (Troydena) *miłostnikom* (*miłostnik* ‘powiernik, człowiek godny zaufania; ulubieniec’ SRJ 9 154, HSBM 18 47); Kijowlanie [...] stretyli welikoho kniazia Gidymina, *czestno* y *wdaryli* iemu *czotom*, y *poddalisia* służyty iemu, i *prisiahu* swoiu welikomu kniazia na tom *dali* (16); *rada* iemu (Witoldowi) była wsia zemla Litowskaia, y Ruskaia (33);

– troskliwość: Olgierd Gidyminowicz Litowskij y Ruskij sprawujucz *radne* gospodarstwo swoje (20) (*radne* ‘troskliwie’, *raditi / roditi* ‘troszczyć się’ Srezn. III/1 12, 133);

– wrażliwość: Kniaź welikize Alexandro Litowski [...] *zasmutyłsia welmi* (69); Kniaź welikize Alexandro Litowski [...] *peczaliu* welikoju *oderżym* był na mnohije dni (69);

– gościnność: kniaź weliki Witolt, *dostatok dawal* im weliki (42); było tam wczyneno *welikoie weselie* (kniazia Aleksandra i księżniczki moskiewskiej Heleny), iako na welikich hospodarey *należyt*, y to było na *neskolko nedel* (64).

Cechy negatywne:

– okrucieństwo: *okajannik* kniaź welikij Zygmunt nenasatyłsia zlosty swojej (48); (*okajannyj* ‘przeklęty, potępiony’ HSBM 22 130); Troyden [...] sztoż wyszey opisuiet w ruskoy kronice, iż horszy był tym zemlam, y *okrutnijszy* na nich, *niżli Ontyoch Syrski* y *Irod Jerusalimski*, y *Neron Rymski* sztoż tak *okrutny* y waleczny (11); Zygmunt Kiejstutowicz [...] był tomu

rożaiu szlacheckomu welmi *okrutny*, [...], *pryrownany* iest *ko Antyochu Syrskomu y Irodu Jerusalimskomu*, y k predku swojemu welikomu kniaziau Litowskomu *Troydenu* (48) (*okrutnyj* ‘bezlitosny, nieludzki’ HSBM 22 172); Woyszelkże [...] naczał *proliwaty krowi* (9); Książ Weliki Kiernus y Gimbut [...] Rusi mnoho *szkody poczynili*, y zemlu ich *skazili*, y ludej množestwo w *połoń poweli* (3);

– fałszywość: Mindowkże posłał k Pape, *pryiat* kreszczeniye, y kreszczeniye ieho *lstywo* byst (8) (*lstiwij* ‘zdradliwy, podstępny, fałszywy’ HSBM 17 154);

– zdrada ojczyzny: książ weliki Szwidrygayło, sobrał siłu mnohuiu Ruskuui, y poyde na Litwu, y *powoiewał y požoh*, y *poplenił* zemli Litowskoie mnoho (46);

– porywczność: Dowmont [...] żonu ieho [...] za sebe *gwaltom wziął* (12).

Zajmująca ważne miejsce w systemie aksjologicznym wartość – *dobro ojczyzny* – reprezentowana jest w latopisie zarówno przez cechy pozytywne: odpowiedzialność za ojczyznę, troska o jej losy, zdobywanie nowych terytoriów, jak i ich antytezę: zdrada, układ z wrogiem (Świdrygiełły z Moskwą, Witolda z Zakonem) w celu zdobycia władzy w państwie. Z wzorcem Litwina–patrioty wiążą się takie wartości, jak: *odwaga*, *męstwo*, *waleczność*. Przymioty te były szczególnie pożądane w sytuacji ustawicznego zagrożenia zewnętrznego państwa, głównie ze strony Krzyżaków, następnie Moskwy i Tatarów, gwarantowały bowiem skuteczność obrony jego granic.

W ocenie podmiotu wartościującego ważne były również walory moralne ludzi odpowiedzialnych za losy kraju i jego poddanych. Dużą wagę przywiązuje autor do takich wartości, jak *dobroć*, *prawość*, *sprawiedliwość*, *wrażliwość* i *laskawość* dla poddanych. Dzięki tym cechom rządzący mogli liczyć na *szacunek* i *uznanie*.

Obok dominujących w charakterystyce Litwinów wartości pozytywnych pojawiają się również elementy o charakterze antywartości. Dotyczą one w głównej mierze cech negatywnych moralnie, jak *okrucieństwo*, *nieufność*, *fałszywość*, *porywczność*. Szczególnie pierwsza z wymienionych cech uzyskała w tekście bogatą egzemplifikację, wyrażoną definicyjnie (za pomocą nacechowanych ewaluacyjnie leksemów: *okajannik*, *okajannyj*, *okrutnyj*) bądź konotacyjnie. Kreowanie wizerunku Trojdena oraz Zygmunta Kiejstutowicza odbywa się poprzez konotacje propriów. W celu zmaksymalizowania ujemnego wartościowania obydwu książąt autor stosuje porównanie do historycznych postaci uosabiających zło, okrucieństwo, tyranie: Heroda, Antiocha Syryjczyka oraz Nerona. Ostatni dodatkowo konotuje cechy bezwzględnego prześladowcy chrześcijan. Zestawienie z nim postaci Trojdena – to wzmoc-

nienie negatywnego obrazu poganina walczącego z chrześcijańskimi krajami: „z lachy, z rusiu y z mazowszany”. Sam Trojden staje się symbolem okrucieństwa, wykorzystywanym przez autora do tworzenia negatywnego wizerunku innego władcy litewskiego – Zygmunta Kiejstutowicza, planującego, w przekonania autora „wsiu szlachtu *wystynaty* y *wykorenity*, a chłopski rozżay podnesty”. Należy zauważyć, że wyrażone w zabytku wartościujące sądy i opinie pochodzą od autora jako podmiotu oceniającego. Jedynie przy charakterystyce Trojdena autor wskazuje na inne źródło, mówiąc: „sztoż wyszey opisuiet w ruskoy kronice” (w opinii J. Ochmańskiego¹⁷, chodzi o *Latopis halicko-wołyński*, który tendencyjnie i w negatywnym świetle przedstawia postać księcia litewskiego).

W grupie **wartości hedonistycznych** obraz władcy litewskiego tworzą elementy wskazujące na:

– bogactwo, dostatek: Witolte, baczym po tobe, iż ty kniaże *bohatoie* y *welikoie* (42); wychożywało na nich obrokow na koždy den *medu syczenoho* sem sot boczok, okrom *muszkatel*, y *win* y *malmazey*, y innych *pitey rozmaitych*; a *jałowic* sem sot, *baranow weprow* sem sot, *żubrey* po szes-tdesiat, *losey* po stu, krome innych *rozmaitych zweryn* i innych *mnohich mias* (42);

– rozrywki: kniaź weliki Witolt, prosił korola Jagoyła do sebe w *łowy* na żubry do Bełoweż *na potechu* (41); kniaź Kazimir *welmi lublasze łowy* (55); korol Kazimir *welmi łowy lubił* (62).

Litwini jako ludzie ceniący uroki życia codziennego, lubili dostatek, rozrywki, polowania, biesiady. Odnaczali się niezwykłą gościnnością, co podkreślają również badacze historii litewskiej kultury etnicznej¹⁸.

Analiza materiału źródłowego dowodzi, że ocenie autora podlegały w głównej mierze wartości moralne, poznawcze i religijne Litwinów, mniej uwagi poświęca się wartościom określanym jako witalne (m.in. cechy fizyczne) i hedonistyczne (dążenie do szczęścia w jego różnych postaciach, np. rozrywki, obfite jedzenie, trunki). Zsumowane obszerne charakterystyki przedstawicieli etnosu litewskiego składają się na pewien uogólniony obraz Litwina jako człowieka o przewadze cech pozytywnych: poznawczych, moralnych, hedonistycznych. Ambivalencja odautorskiego wartościowania najsilniej zaznacza się w grupie wartości religijnych, znajdując swój wyraz w antynomicznym przeciwstawieniu chrześcijaństwu bezbożnego świata

¹⁷ *Nad Kroniką Bychowca*, [w:] *Studia Źródłoznawcze*, XII, Warszawa–Poznań 1967, s. 157.

¹⁸ I. Čepienė, *Historia litewskiej kultury etnicznej*, Kaunas 2000. s. 54.

pogańskiego. Również tak ważny składnik obrazowania Litwinów jak wartości moralne nosi antytetyczny charakter: obok cech pozytywnych zawiera elementy jednoznacznie dyskredytujące niektórych przedstawicieli elity państwowej.

Wykaz skrótów

- Būga – K. Būga, *Rinktiniai raštai*, t. I, Vilnius 1958.
Dal – Б. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. I–IV, Москва 1955.
HSBM – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, рэд. А. І. Жураўскі, т. I–, Мінск 1982.
LVKŽ – K. Kuzavinis, B. Savukynas, *Lietuvių vardų kilmės žodynas*, Vilnius 1994.
Safarewicz – J. Safarewicz, *Polskie imiona osobowe pochodzenia litewskiego*, „Język Polski”, XXX, 1950, s. 113–119.
SEJL – W. Smoczyński, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno 2007.
Srezn. – И. И. Срезневский, *Словарь древнерусского языка*, Москва 1989.
SRJ – *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, ред. Ф. П. Филин, т. I–, Москва 1975.

ETHNIC LITHUANIA AND ITS RULERS AS DOCUMENTED IN “KRONIKA BYCHOWCA”

S U M M A R Y

The article focuses on the linguistic reflection of ethnic Lithuania (its rulers) as documented in the Old Belarusian chronicle “Kronika Bychowca”. The author concentrates on two aspects of this issue: 1) semantics of Old Lithuanian names of princes, which are well evidenced in the text, 2) evaluative forms used by the chronicler to describe Lithuanian rulers. The forms are analyzed in accordance with the typology proposed by J. Puzynina (transcendental, cognitive, moral, hedonistic values).

Наталля Чайка

Мінск

Рэалізацыя катэгорыі тэмпаральнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова

Пытанне пра рэалізацыю прэдыкатыўных катэгорый у эліптычных канструкцыях надзвычай важнае і актуальнае ў сучасным сінтаксісе. Гэта абумоўлена тым фактарам, што заканамернасці функцыянавання эліптычных канструкцый цесна звязаны з праблемай рэалізацыі імі прэдыкатыўнасці (у прыватнасці тэмпаральнасці). Перадача пэўнага паведамлення з'яўляецца асноўнай умовай функцыянавання эліптычных канструкцый у мове. Эліптычныя сказы выступаюць як адзінкі, што складаюць апазіцыю поўным, і пры гэтым рэалізуюць граматычныя катэгорыі мадальнасці і тэмпаральнасці. Аднак асаблівасці структурнай арганізацыі сінтаксічнай адзінкі не дазваляюць выражаць названае значэнне тыповымі сродкамі (дзеяслоўным спосабам), таму ўмовы рэалізацыі тэмпаральнасці ў эліптычных сказах патрабуюць дэталёвага вывучэння.

Сказанае вышэй і абумоўлівае *мэту* даследавання – выявіць сродкі выражэння прэдыкатыўнасці (катэгорыі тэмпаральнасці) у эліптычных канструкцыях, прааналізаваць унутраныя заканамернасці рэалізацыі катэгорыі тэмпаральнасці, а таксама сінтаксічныя ўмовы, пры якіх названыя канструкцыі свабодна функцыянуюць. *Аб'ектам* даследавання выступаюць умовы рэалізацыі катэгорыі тэмпаральнасці ў эліптычных канструкцыях, *прадметам* даследавання – сродкі выражэння катэгорыі тэмпаральнасці ў эліптычных канструкцыях.

Агульныя метадалагічныя прынцыпы абумоўліваюць выбар метадаў даследавання. Асноўным метадам даследавання выступае *анісальны*, які дазваляе выявіць найбольш істотныя ўласцівасці аб'екта,

сінтэзаваць падобныя і паўтаральныя з’явы ў адну катэгорыю, даць адпаведную інтэрпрэтацыю моўнай з’явы і размеркаваць сукупнасць моўных фактаў адносна адзін аднаго на аснове пэўных прыкмет (класіфікаваць паказчыкі катэгорыі тэмпаральнасці на аснове прыналежнасці да таго ці іншага сінтаксічнага ўзроўню). У якасці дапаможных пры даследаванні выкарыстоўваліся элементы іншых метадаў. *Канструктыўныя* метады і прыёмы ўжываліся для найбольш поўнага выяўлення дынамічных законаў пабудовы мадыфікацый сінтаксічных канструкцый (эліпсіс) і для вызначэння форм і ўмоў рэалізацыі універсальных заканамернасцей (прэдыкатыўных катэгорый) у беларускай мове (рознаўзроўневыя паказчыкі катэгорыі тэмпаральнасці ў эліптычных канструкцыях). *Метад кампанентнага аналізу* прымяняўся для вызначэння правіл семантычнай спалучальнасці кампанентаў сінтаксічнай адзінкі, для выяўлення сродкаў кампенсацыі сінтаксічнага эліпсіса – паказчыкаў граматычных катэгорый у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова, што адкрывае перспектывы для вывучэння заканамернасцей функцыянавання эліптычных канструкцый.

Пытанне пра спосабы рэалізацыі прэдыкатыўных катэгорый у эліптычных канструкцыях вывучалася пераважна ў межах *функцыянальнай сінтаксічнай школы*. Неабходна адзначыць, што са станаўленнем названай школы пачаўся якасна новы этап у развіцці сінтаксічнай навукі. Аб’ектам вывучэння большасці даследчыкаў [А. П. Скавароднікава¹, А. А. Чувакіна², В. Мюллера³ і інш.] былі функцыі сінтаксічных адзінак, заканамернасці іх функцыянавання, моўныя адзінкі розных узроўняў, аб’яднаныя адзінствам семантычнай функцыі, у адрозненне ад папярэдніх школ, дзе сказ разглядаўся як лагічнае суджэнне ці псіхалагічнае ўяўленне або аналізавалася толькі структура сказа. Адкрыліся новыя перспектывы для шматаспектнага фундаментальнага даследавання найбольш складаных сінтаксічных з’яў, да якіх адносяцца *эліпсіс, збыткоўнасць, рэдукцыя, трансфармацыя, імплікацыя, эксплікацыя* і інш. Асноўным метадалагічным прыёмам функцыянальнага сінтаксісу выступае апісанне сінтаксічных з’яў ад іх функцыі да

¹ А. П. Сковородников, *Эллипсис как стилистическое явление русского литературного языка: пособие для спецкурса*, Красноярск 1978, с. 95.

² А. А. Чувакин, *О разграничении внешне сходных двухсоставных и односоставных предложений*, [в:] *Вопросы синтаксиса русского языка*, Барнаул, 1975, с. 65–74.

³ W. Müller, *Die real existierenden grammatischen Ellipsen und die Norm: eine Bestandsaufnahme*, *Sprachwissenschaft*, 1990, s. 241–366.

сродкаў, пры гэтым выразна акрэсліваецца кірунак на раскрыццё заканамернасцей узаемадзеяння сінтаксічных, лексічных і кантэкстуальных сродкаў пры функцыянаванні моўных адзінак.

Найбольш важным для функцыянальнай граматыкі было пытанне пра *структурную дастатковасць* сказаў з сінтаксічным нулём і эліпсісам. Было заўважана, што адсутнасць структурнага кампанента не ўплывае ні на змест, ні на рэалізацыю прэдыкатыўных катэгорый у эліптычнай канструкцыі: названыя сказы поўнасю выконваюць камунікатыўную функцыю, прычым дзеянне, названае эліпсаваным дзеясловам, успрымаецца ў пэўным часава-мадальным плане. І таму падыход да праблемы быў адпаведным: сінтаксічныя адзінкі аналізаваліся толькі з улікам ступені іх камунікатыўнай значымасці. Даследчыкам М. Макшэйн былі дакладна акрэслены крытэрыі непаўнаты: “Папярэдні разгляд праблемы няпоўных сказаў дазваляе зрабіць выснову пра немагчымасць адшукаць адзіны крытэрыі падзелу сказаў на поўныя і няпоўныя. Сэнсавая паўната, паўната перадачы зместу паведамлення, паўната перадачы прэдыкатыўных катэгорый – паняцце адноснае, якое мае некалькі ступеняў. Устанаўленне гэтай паўнаты выводзіць за межы граматыкі ... і прыводзіць да ігнаравання або недаацэнкі структурна-граматычных тыпаў сказаў”⁴. Як бачна, М. Макшэйн прытрымліваецца меркавання, што толькі зыходзячы з разгляду сацыяльных функцый мовы – яе камунікатыўных функцый, толькі зыходзячы з уліку задач і ўмоў моўных зносін, можна вырашыць пытанне аб той ці іншай ступені непаўнаты сказа, дастатковасці яго фармальна-граматычнага складу і спосабаў выражэння прэдыкатыўнасці. Зыходзячы з такіх пазіцый, і іншыя даследчыкі грунтоўна і паслядоўна распрацавалі праблему рэалізацыі прэдыкатыўных катэгорый у эліптычных канструкцыях. Сінтаксічная мадальнасць і тэмпаральнасць не выражаецца”⁵ толькі ў адносна рэдкіх і нетыповых для моўных зносін сінтаксічных структурах, у якіх адлюстроўваецца недыферэнцыраваная думка, што не аформілася ў звязаныя адзін з адным слоўныя вобразы. О. А. Шпак лічыць, што “адсутнасць тыповых сродкаў выражэння прэдыкатыўных катэгорый у эліптычных канструкцыях абумоўлены не трансфармацыямі або структурнымі харак-

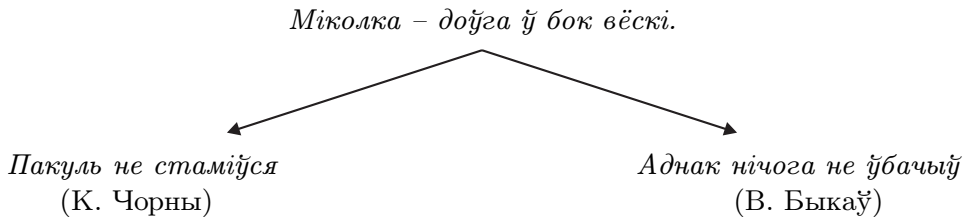
⁴ M. McShane, *Verbal ellipsis in Russian, Polish and Czech*, „Slavic & East Europ” 2000, № 2, p. 200.

⁵ J. Jaworski, *Elipsa jako środek stylistyczno-skladniowy w tekstach publicystycznych końca XVIII wieku*, „Filologia Polska” 2007, t. 3, s. 32–33.

тарыстыкамі, а функцыянальнай накіраванасцю сказа”⁶. Даследчык прапануе пры аналізе спосабаў выражэння сінтаксічнай мадальнасці ўлічваць узаемаабумоўленасць і ўзаемадзеянне моўных адзінак розных узроўняў.

Асноўныя палажэнні тэорыі эліпсіса І. Яворскага, О. А. Шпака, М. Макшэйн з’явіліся базай для далейшай распрацоўкі гэтай праблемы іншымі даследчыкамі [М. Dicken⁷, Р. Elbourne⁸, L. Frazier⁹, R. Gergel¹⁰]. П. Элборн лічыць, што адсутнасць дзеяслова ў сказах тыпу *Я – до-мой; Ты яго – шашкой* з’яўляецца нормай, а граматычыя і прэдыка-тыўныя катэгорыі выражаюцца пры дапамозе ўнутрысінтагматычных сродкаў. “Эліптычныя сказы маюць замкнёную структуру, сінтаксіч-ныя сувязі яго членаў не выходзяць за межы сказа. Таму эліптычныя сказы не могуць быць прызнаны няпоўнымі ні ў фармальным, ні ў сэн-савым плане, ні ў плане выражэння прэдыкатыўных катэгорый”¹¹.

Сцвярджэнне, што пропуск дзеяслова ў сказе з’яўляецца апраўда-ным, калі гэта абумоўлена камунікатыўнымі мэтамі ці стылістычны-мі функцыямі, з’яўляецца правамерным. А вось выснова аб тым, што сэнс эліптычнай канструкцыі не залежыць ад кантэксту, з’яўляецца спрэчнай. Існуе шмат прыкладаў, калі сказы з рознай семантыкай су-падаюць у сваіх эліптычных варыянтах і становяцца аманімчнымі.

⁶ О. А. Шпак, *Співвідношення нуля, еліпса і рэпразентацыі ў сінтаксічным пра-цэсі сумішчэння*, „Вісн. Львів. політехн. ін-та” 1990, № 249: Мова та стиль зарубіжнай літаратуры, с. 42.

⁷ M. Dicken, *Pseudoclefts and ellipsis*, „Studia Linguistica: a J. of General Linguistics” 2000, Vol. 54, № 1, p. 41.

⁸ P. Elbourne, *The semantics of ellipsis*, „Interdisciplinary studies on information structure” 2005, Vol. 3, p. 63–109.

⁹ L. Frazier, *Focus and VP ellipsis*, „Language a. Speech” 2007, Vol. 50, № 1, p. 1–21.

¹⁰ R. Gergel, *Modality and ellipsis: diachronic and synchronic evidence*, New York 2009, 299 p.

¹¹ P. Elbourne, *The semantics of ellipsis*, „Interdisciplinary studies on information structure” 2005, Vol. 3, p. 75.

Аспект прэдыкатыўна-функцыянальнай варыятыўнасці закранаюць у сваіх працах і іншыя даследчыкі [L. Bednarczuk¹², K. Carlson¹³, Д. Р. Фатхулова¹⁴]. На першы план выносіцца пытанне функцыянальнага вар'іравання выражэння прэдыкатыўных катэгорый у сінтаксічных адзінках. Робіцца акцэнт на розных аспектах праблемы рэалізацыі прэдыкатыўных катэгорый у сінтаксічных канструкцыях, у прыватнасці на праблеме ўзаемаабумоўленасці функцыі і формы [L. Jose¹⁵, J. Ginzburg¹⁶, Е. И. Шендельс¹⁷, Т. В. Шмялёва¹⁸]. Даследчыкі адносяць поўны і адпаведны эліптычны сказ да сінанімічных і ўзаемазамяняемых канструкцый як у семантычным плане, так і ў плане рэалізацыі граматычных катэгорый: “Магчымасць замены сінтаксічна падобных канструкцый залежыць ад колькасці існуючых агульных прыкмет паміж канструкцыямі, што супастаўляюцца. Чым больш падобных прыкмет, тым лягчэй даказаць сінанімічнасць іх семантыкі, а таксама спосабаў і сродкаў выражэння мадальнасці і тэмпаральнасці”¹⁹. Вучоны цесна звязвае праблему функцыянавання эліптычных сказаў з метадам трансфармацыі прэдыкатыўных катэгорый у адзінкі іншых узроўняў. Л. Іозе лічыць, што ўсе сінтаксічныя трансфармацыі (дзеяслоўны спосаб выражэння прэдыкатыўных катэгорый – недзеяслоўны) заўсёды матываваныя ў функцыянаваным плане і не заўсёды матываваны фармальнымі паказчыкамі. Функцыянальная матывацыя ў камунікатыўным плане абумоўлівае ўсе фармальныя і функцыянальныя змены сінтаксічнага парадку.

Відавочна, што тут мае месца аналіз моўных з’яў па іерархіі ад функцыі да формы: аўтары апраўдваюць выражэнне прэдыкатыўных

¹² L. Bednarczuk, *Elipsa a spójność tekstu*, [y:] *Składnia, stylistyka, struktura tekstu*, Rzeszów 2002, s. 42–45.

¹³ K. Carlson, *Parallelism and prosody in the processing of ellipsis sentences*, New York; London, 2002, 227 p.

¹⁴ Д. Р. Фатхулова, *Роль эллиптических конструкций в семантико-синтаксической организации делового диалога: (на материале французского и русского языков)*: автореф. дис. канд. филол. наук, Уфа 2008, с. 22.

¹⁵ L. Jose, *Marcher trois heures vs marcher pendant trois heures, peut-on marcher sans ellipse?*, „Bull. de la Soc. Linguistique de Paris” 2001, Vol. 96, № 1, p. 207–226.

¹⁶ J. Ginzburg, *Clarification, ellipsis, and the nature of contextual updates in dialogue*, „Linguistics a. Philosophy” 2004, Vol. 27, № 4, p. 297–365.

¹⁷ Е. И. Шендельс, *Имплицитность в грамматике*, [в:] *Проблемы синтаксической семантики*, Москва 1976, с. 72–141.

¹⁸ Т. В. Шмелева, *Функциональный подход и языковые единицы: Функциональный анализ значимых единиц русского языка*, Новокузнецк 1992, с. 3–5.

¹⁹ L. Jose, *Marcher trois heures vs marcher pendant trois heures, peut-on marcher sans ellipse?*, „Bull. de la Soc. Linguistique de Paris” 2001, Vol. 96, № 1, p. 215.

катэгорый недзеяслоўным спосабам і лічаць падобныя сінтаксічныя аперацыі функцыянальна неабходнымі ў мадыфікацыях сінтаксічных адзінак (у эліптычных у прыватнасці). Канцэптуальная аснова названага даследавання – прыярытэт функцыі над формай. Пры вызначэнні граматычных катэгорый у падобных канструкцыях неабходна браць пад увагу фактар функцыянальнай дастатковасці канструкцый з эліпсісам дзеяслова. Прэдыкатыўныя катэгорыі ў падобных канструкцыях часта выражаюцца пазасказавымі сродкамі. Назіранні паказваюць, што сказы з эліпсісам дзеяслоўнага выказніка маюць кантэкстуальную абумоўленасць, якая закранае не толькі семантычны, але і часава-мадальны план сказа.

Яксна новы падыход да праблемы эліпсіса назіраецца ў працах Т. У. Шмялёвай. “Граматыка, – на думку даследчыцы, – каб быць дастаткова адэкватнай аналізуемай з’яве, павінна ўлічваць функцыі сваіх адзінак у значна большай ступені, чым гэта рабілася раней. Функцыя павінна быць унутранай асновай граматычнай тэорыі”²⁰. І, адпаведна, асноўным метадалагічным прыёмам Т. У. Шмялёвай пры даследаванні эліптычных сказаў быў шлях ад функцыі да сродкаў. У працах назіраецца тэндэнцыя да выяўлення марфалагічных і сінтаксічных умоў рэалізацыі семантыкі і прэдыкатыўных катэгорый у эліптычных канструкцыях у розных камунікатыўных сітуацыях. Трактоўка праблемы эліпсіса і рэалізацыі ў названых канструкцыях семантычных і граматычных катэгорый “залежыць ад рашэння асноўных праблем сінтаксічнай тэорыі”²¹. У эліптычнай канструкцыі, паводле меркавання Т. У. Шмялёвай, адсутнічаюць неабходныя структурныя кампаненты, аднак названая сінтаксічная адзінка характарызуецца граматычнай і семантычнай завершанасцю.

Антрапацэнтрычныя асновы тэорыі эліпсіса прадугледжваюць і адпаведную трактоўку названай з’явы. “Структура сказа, насуперак вербацэнтрычным канцэпцыям, вызначаецца не толькі прэдыкатам, і тым больш не дзеясловам з яго граматычнымі катэгорыямі, а ўзаемадзеяннем кампанентаў, а гэта надае сказу прэдыкатыўны характар”²². Відавочна, што даследчык указвае на вядучую ролю прэдыкатыўных

²⁰ Т. В. Шмелева, *Функциональный подход и языковые единицы (вступительные замечания)*, [в:] *Функциональный анализ значимых единиц русского языка*, Новокузнецк 1992, с. 3.

²¹ Тамсама, с. 4.

²² J. Merchant, *Fragments and ellipsis*, „Linguistics Philosophy” 2004, Vol. 27, № 6, p. 661–738.

і залежных аб'ектна-суб'ектных кампанентаў у камунікатыўнай арганізацыі сказа, а мадэлі простага сказа характарызуе па наступных прыкметах: па адлюстраванні рэчаіснасці, граматычнай упарадкаванасці і экспрэсіўнай маркіраванасці.

Некаторыя вучоныя – А. І. Шендельс²³, К. Carlson²⁴, S. Chung²⁵, А. Corr²⁶, – кваліфікуюць эліптычныя канструкцыі як структурна і семантычна поўныя. У якасці асноўнага аргумента прыводзіцца палажэнне, што дзеяслоўнасць не з'яўляецца універсальнай уласцівасцю любога сказа. З'яўленне дзеяслоўнай формы ў граматычных мадыфікацыях бездзеяслоўнай мадэлі не надае сказу дзеяслоўнасці, паколькі роля дзеяслова тут застаецца не арганізуючай, а дапаможнай. “Бездзеяслоўныя сказы характэрны для сінтаксічнай будовы рускай мовы, як і дзеяслоўныя”²⁷. Так, нельга не пагадзіцца з тым, што дзеяслоўнасць не з'яўляецца універсальнай уласцівасцю любога сказа, але пры ўмове, што прэдыкатыўнасць выражана іншымі, недзеяслоўнымі, сродкамі. Даследчыкі [J. Harma²⁸, U. Juzwa²⁹, A. Kehler³⁰, W. Lechner³¹] увогуле адмаўляюць неабходнасць рэалізацыі прэдыкатыўных катэгорый у эліптычных канструкцыях. Яны лічаць, што дзеяслоўная і бездзеяслоўная мадыфікацыі сказаў як у германскіх, так і славянскіх мовах з'яўляюцца самастойнымі і абсалютна незалежнымі адна ад адной. Члены групы выказніка ў сказе тыпу *Дзяўчынка – у школы* кваліфікуюцца як свабодныя словаформы, якія не залежаць ад дзеяслова. Так словаформа *ў школы*, на думку даследчыкаў, з'яўляецца транспаніраваным прэдыкатам і таму выступае носьбітам не толькі

²³ Е. И. Шендельс, *Имплицитность в грамматике*, [в:] *Проблемы синтаксической семантики*, Москва 1976, с. 72–141.

²⁴ К. Carlson, *Parallelism and prosody in the processing of ellipsis sentences*, New York; London 2002, 227 p.

²⁵ S. Shung, *Sluicing and logical form* „Natural Language Semantics”, 1995, Vol. 3, № 3, p. 239–282.

²⁶ A. Corr, *Ellipsen: Untersuchungen zu Elliptizität und elliptischen Sprachgebrauch*, Saarbrücken 2008, 102 s.

²⁷ Е. И. Шендельс, *Имплицитность в грамматике*, [в:] *Проблемы синтаксической семантики*, Москва 1976, с. 79.

²⁸ J. Harma, *Sur l'omission du verbe et sa recuperabilité en français*, „Actes du 9e Congrès des romanistes scandinaves”, Helsinki 1986, p. 135–146.

²⁹ U. Juzwa, *The inflection of ellipsis and its antecedent – the minimalist account*, „Linguae Mundi”, London 2005, № 2, s. 69–76.

³⁰ A. Kehler, *Anaphoric dependencies in ellipsis*, „Computational Linguistics” 1997, Vol. 23, № 3, p. 457–466.

³¹ W. Lechner, *Ellipsis in comparatives*, Berlin 2004, 285 p.

прэдыкатыўнай семантыкі, а і прэдыкатыўных катэгорый. Падобныя сказы некаторыя вучоныя кваліфікуюць як першасную мадэль у парадыгме фазісных мадыфікацый³². Напрыклад: *Дзяўчынка – у школу* – першая фаза, *Дзяўчынка ў школе* – другая фаза. Сінтаксемы *ў школе, у школу* кваліфікуюцца як транспаніраваныя прэдыкаты. Увод дзеяслова ў эліптычны сказ “не ўносіць ніякай інфармацыі, не мяняе нічога ў характары структурна-семантычных адносін, ён толькі падтрымлівае тое, што выражана і без яго прэдыкатыўным спалучэннем іменных словаформ”³³. І разам з тым эліптычнаму сказу надаецца значэнне перамяшчэння, руху. Узнікае пытанне: на якіх падставах даследчык надае сказу працэсуальнае значэнне пры адсутнасці дзеяслова? Калі дзеяслоў не ўносіць новай інфармацыі, не змяняе характар сэнсавых адносін, а толькі вербальна падтрымаў тое, што выражана і без яго, то гэта значыць, што бездзеяслоўны сказ не адрозніваецца ад дзеяслоўнага ні ў структурным плане, ні ў плане зместу, а толькі ў плане выражэння. Гэтым вучоны хацеў даказаць, што эліптычныя сказы маюць сваю, бездзеяслоўную, мадэль, а даказаў адваротнае. Эліптычныя сказы дастаткова інфарматыўныя таму, што мы ведаем поўную мадэль. Поўная мадэль з’яўляецца базай для ўтварэння ў маўленні мноства мадыфікацый, большасць з якіх сталі тыповымі адзінкамі і свабодна ўжываюцца ў мове. Эліптычны сказ, як правіла, замацоўваецца за пэўнай моўнай сітуацыяй, якая паўтараецца, і гэта дазваляе яму быць функцыянальна дастатковым. Але было б няправільным лічыць падобныя сказы граматычна поўнымі. У маўленні ўвесь час ствараюцца новыя мадыфікацыі сказаў. Калі кожную з іх лічыць “нормай”, то апісаць такія “нарматыўныя” з’явы не здолела б ні адна граматыка: колькасць канструкцый была б бясконцай. Да таго ж у эліптычных сказах выразна праяўляецца сінтаксічная мадальнасць і тэмпаральнасць, якія сведчаць пра дзеяслоўны характар апушчанага прэдыката. Таму эліптычнаму сказу, як і іншым сінтаксічным адзінкам, уласціва прэдыкатыўнасць. Адсутнасць дзеяслова ў эліптычных сказах не дазваляе рэалізаваць прэдыкатыўнасць тыповымі сродкамі. Паколькі сінтаксічныя катэгорыі мадальнасці і тэмпаральнасці знаходзяць сваё выражэнне ў граматычных катэгорыях ладу і часу, то рэалізуюцца яны традыцыйна ў дзеяслоўнай словаформе. Спецыфічная сінтаксічная арганізацыя эліптычных канструкцый патра-

³² Тамсама.

³³ W. Lechner, *Ellipsis in comparatives*, Berlin 2004, p. 180.

буе недзеяслоўных паказчыкаў прэдыкатыўнасці. Паказчыкі мадальнасці і тэмпаральнасці ўказваюць на адносіны паведамлення, выражанага эліптычнай канструкцыяй, да рэчаіснасці ў аспекце рэальнасць – ірэальнасць або ў плане пэўнага часу. Прэдыкатыўнасць выражае ацэнку рэчаіснасці і з’яўляецца неабходнай умовай функцыянавання любога сказа. Таму важнае значэнне мае выяўленне спосабаў і сродкаў выражэння прэдыкатыўных катэгорый у эліптычных канструкцыях.

Поўныя сінтаксічныя канструкцыі маюць увесь неабходны арсенал для рэалізацыі тэмпаральнасці – тыповыя сродкі выражэння значэнняў часу. Пропуск дзеяслова ў эліптычных канструкцыях патрабуе прыцягнення іншых – нетыповых – сродкаў выражэння тэмпаральнасці – тэмпаральных паказчыкаў, якія рэалізуюць часавыя адносіны ў канструкцыях. Паказчыкі тэмпаральнасці могуць выражацца самымі рознымі сродкамі. Аднак найбольш распаўсюджаныя *ўнутрысінтагматычныя*, да якіх можна аднесці *акалічнасці часу*: яны ўказваюць на значэнне часу эліпсаванага дзеяслова. Спецыфікай такой формы выражэння часавых адносін з’яўляецца маркіраванасць значэння *цяперашняга часу* значэннем акалічнасці: *Васіль саскочыў з ганка і на момант стаў, думваючы, дзе ісці: вуліцай ці гумнамі. У іншыя дні хадзіў паўз гумны, сёння прыпазніўся, пакуль завёў каня на ўзболатак, – можна ісці і вуліцаю. І на вуліцы цяпер – нікога* (І. Мележ). Паказчык значэння акалічнасць часу *цяпер* указвае на супадзенне моманту гутаркі і дзеяння.

Неабходна адзначыць, што вельмі часта ў якасці паказчыка значэння часу выкарыстоўваюцца наступныя акалічнасці: *сёння*: – *Ты што – і сёння на рабоце? Адгулу нават не прасіў?* – *Грэх пры такой гуляць пагодзе: Хоць да паўдня – а пакасіў* (Н. Гілевіч), *цяпер*: *Праз тыдзень будзем тут! А цяпер мы – на хатах* (А. Макаёнак); *Сапсаваў дзяўчыне жыццё, а цяпер – соль на рану* (А. Дзялендзік). Для рэалізацыі значэнняў цяперашняга часу колькасць сродкаў абмежаваная – гэта пераважна акалічнасці са значэннем часу: іншымі сродкамі названае значэнне выражацца не можа. Відавочна, што значэнне цяперашняга часу ў эліптычных сказах можа выражаецца пераважна лексічна.

Сінтаксічны паралелізм таксама часта выступае ў якасці паказчыка значэння цяперашняга часу ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова. Паралелізм, які рэалізуецца ў аднародных членах, адзін з якіх апушчаны, прадстаўлены вялікай колькасцю канструкцый у мове мастацкай літаратуры. Паколькі дзеясловы цяперашняга часу не маюць граматычных сродкаў выражэння, то значэнне часу эліпсаванага дзеяслова можна вызначыць толькі па форме матэрыяльна выражанага адна-

роднага выказніка або па форме выказніка ў аднатыпнай эліптычнаму сказу частцы. Паралелізм аднародных членаў дазваляе паказаць часавы план дзеяння, названага эліпсаваным дзеясловам. У канструкцыі *Вечар. Сонца на заходзе. // Гоніць Федзя статак свой. // Праганяе да аборы і адразу – да сяброў* (П. Броўка) эліпсаваны дзеяслоў мае форму цяперашняга часу па аналогіі з матэрыяльна выражаным. Аднак што датычыць семантыкі, то тут мы можам канстатаваць паслядоўнасць падзей, названых матэрыяльна выражаным і эліпсаваным дзеясловамі. Прычым своеасаблівай з’яўляецца будова гэтай канструкцыі. На эліпсіс дзеяслова тут накладваецца пропуск дзейніка. Таму сказ з’яўляецца адначасова і кантэкстуальна няпоўным і эліптычным.

Значэнне цяперашняга часу ў сказах з эліпсісам дзеяслова можа рэалізавацца і ў *складаных сінтаксічных канструкцыях*, адна частка якой змяшчае эліпсіс дзеяслова. Пры гэтым часткі знаходзяцца ў адносінах сінтаксічнага паралелізму, і часовае значэнне эліптычнай часткі праецыруецца на часовае значэнне поўнай: *З больніцы ўсе ад’язджаюць дамоў, // А Лена – на працу ў суседні калгас* (П. Броўка); *Злятае бэз духмяны ў сны, // А і ў дні апошня – сняжынкі* (Р. Баравікова).

Сінтаксічны паралелізм выступае ў якасці паказчыка і ў структуры складанага сінтаксічнага цэлага. У такім выпадку часовае значэнне эліптычнай канструкцыі праецыруецца на часовае значэнне поўнай: *Дык колькі яны працуюць. У зямлі – з раніцы да вечара. Як чэрві. Вунь цяпліцы, парнікі... Нутры ў разводзяць – і на базар* (А. Дзялендзік). У такіх выпадках першы, поўны, сказ задае значэнне часу ўсім наступным эліптычным сказам. Пры гэтым акалічнасці *спачатку, адтуль* указваюць на паслядоўнасць падзей, што ажыццяўляюцца ў эліптычных канструкцыях: *Спачатку ідуць у салдаты. А адтуль – у горад* (А. Макаёнак). На ўзроўні складанага сінтаксічнага цэлага рэалізацыя тэмпаральнасці можа падразумяваць наяўнасць дзеяслова ў форме цяперашняга часу ў папярэднім сказе. У наступных сказах дзеянне, названае эліпсаваным дзеясловам, успрымаецца ў значэнні цяперашняга часу: *Здалося, толькі задрамаў, як чую – бяда. У расчыненых дзвярах – дзед: “Божухна, немцы!” У лазні цёмна, але акенца ўжо святлее... Ранак* (В. Быкаў).

Паказчыкамі значэння цяперашняга часу могуць выступаць і *дэ-тэрмінаваныя акалічнасці* ў эліптычных сказах з семантыкай статальнай лакалізацыі. Названыя акалічнасці ўказваюць на тое, што аб’ект знаходзіцца на гэтым месцы пастаянна, нязменна: *За гародамі гэтай вёскі – шырокі, нізкі луг* (Я. Брыль); *За лугам – вялікія ўзгоркі...* (П. Пестрак). Безадносна да кантэксту такія сказы заўсёды маюць зна-

чэнне цяперашняга часу. Значэнне будучага ці прошлага часу ў аналізуюемых сказах прадугледжвае абавязковае ўжыванне дзеяслова *быць* у неабходнай тэмпаральнай мадыфікацыі: *За возерам была вёска / За возерам – вёска / За возерам будзе вёска*. Значэнне будучага ці прошлага часу ў падобных сказах можа быць выражана кантэкстуальна няпоўнай канструкцыяй: *За лесам было поле. За полем – сады* (І Мележ); *За ракой будзе горад. У горадзе – школы, садкі, жылыя дамы* (Чырвоная змена).

Паказчыкам значэння цяперашняга часу можа быць і агульны часавы план складанага сказа. У канструкцыі *Правядзіце здзіўленым поглядам: // Снегавік з жалейкай – ля варот* (Р. Баравікова) форма загаднага ладу першай часткі ўказвае на пастаяннае і працяглае дзеянне, выражанае эліпсаваным дзеясловам. А пастаяннае дзеянне мае значэнне цяперашняга часу. Канструкцыя *Ці не Стафан, каб не змыліцца, // Прыйшоў з камінам на пагост? // Вячорка ўздрыгнуў: // На сцяжынцы – // Стары з кійком. // Валента Дрозд!* (Н. Гілевіч) мае значэнне цяперашняга часу пры форме прошлага. Частка, у якой эліпсуецца дзеяслоў, указвае на наяўнасць пэўнага аб'екта ў дадзены момант.

Значэнне цяперашняга часу эліпсаванага дзеяслова можа рэалізавацца і пры дапамозе экспліцытна выражаных аднародных членаў: *Значыць, я – да камандзіравай зямлянкі і ўжо на прыступках чую: размова сур'ёзная* (В. Быкаў). Прычым пазіцыя экспліцытна выражанага аднароднага выказніка не фіксаваная: ён можа размяшчацца і ў пачатку сказа.

Паказчыкамі значэнняў часу могуць выступаць і розныя акалічнасці са значэннем пастаяннага нязменага дзеяння: *Не з ранку ў дзень, // А з году ў год – // Угору! Неадступна* (Т. Бондар). На пастаянны, нязменны характар дзеяння могуць указваць і акалічнасці, якія паўтараюцца некалькі разоў, ствараючы неабходны часавы фон: *А цераз год не стала ў брата – // Яго найлюбага з братоў. // Была такой жаслівай страта – // Што злёг, вярнуўшыся з кладоў. // І зноўку сон... І зноў – пакутны. // І зноў – не раз сасніў, не два... // Ставок за вёскай цёплы, мутны, // І ў ім – шчаслівая дзятва* (Н. Гілевіч).

Неабходна адзначыць выпадкі, калі вершаваная страфа ўключае толькі эліптычныя сказы. У такіх сказах тэмпаральны фон стварае любы паказчык значэння тэмпаральнасці першай эліптычнай канструкцыі. Значэнне тэмпаральнасці ў астатніх канструкцыях рэалізуецца на аснове часавага фону першага сказа пры дапамозе сінтаксічнага паралелізму: *А думы ў горы // Зноў і зноў. // І раптам – гул // І трэск*

сужоў. // *Машина немцаў, // А на ёй – хлапцы, // І кожны, як герой* (П. Броўка). Паказчыкам значэння часу ў прыведзеных канструкцыях выступае акалічнасць *зноў і зноў*, якая ўказвае на паўтаральнасць падзей, а значыць дзеянне адносіцца да цяперашняга часу. Падобныя канструкцыі з'яўляюцца яскравым сведчаннем таго, што тэмпаральнасць можа рэалізавацца і недзеяслоўнымі сродкамі.

Значэнне *будучага* часу ў эліптычных сказах мае больш разнастайныя спосабы выражэння. Аднак найбольш пашыранымі сродкамі выражэння значэнняў будучага часу з'яўляюцца акалічнасці, якія ўказваюць на тое, што дзеянне будзе адбывацца пасля моманту гутаркі: *Ты не забыўся, брат наш кроўны, – // Струменіў водар з родных слоў, – // Што маме, Сохвіі Пятроўне, // Праз месяц – семдзсят гадоў?* (Н. Гілевіч). Рэалізацыя часавых значэнняў ажыццяўляецца спосабам далучэння паказчыка тэмпаральнасці да сінтаксічнай пазіцыі эліпсаванага дзеяслова. Неабходна адзначыць, што ў аналізуемых канструкцыях назіраецца двухбаковая сувязь: дапаўненні і акалічнасці рэалізуюць семантыку дзеяслова, а семантыка ўплывае на значэнне часу. Такім чынам, акалічнасць часу выконвае двойную ролю: выступае ў якасці паказчыка семантыкі і тэмпаральнасці ў эліптычных канструкцыях: *Я ўжо ў сярэднім, брат, узросце: // Налета – семдзсят гадоў* (Н. Гілевіч). Двойная функцыя акалічнасці часу *налета* абумоўлена семантыкай названага кампанента. Аналагічная сітуацыя назіраецца і ў наступным сказе: *Яны ў Гародні, бы ў палоне. // Такі ўжо час... // Ідзеш далей... // Турботы – заўтра, а сягодня // Ты – бесклапотны салавей* (Л. Дранько-Майсюк). Частае выкарыстанне акалічнасцей часу ў функцыі паказчыка значэння тэмпаральнасці тлумачыцца тым, што форма простага будучага часу з'яўляецца немаркіраванай – не мае прамых спосабаў выражэння, акрамя дзеяслоўных.

Эліптычныя сказы з будучым складаным часам могуць супадаць у аманімічных формах з канструкцыямі, дзе дзеяслоў *буду* выступае часткай састаўнога іменнага выказніка: *А хто над гуртам, над калектывам будзе?* Прыведзены прыклад з'яўляецца неадназначным паводле семантыкі: яго можна кваліфікаваць і як эліптычны сказ з апушчанымі дзеясловам *А хто /стаяць/ над гуртам, над калектывам будзе?* і як вытворную канструкцыю з трансфармаваным прэдыкатам, выражаным састаўным іменным выказнікам: *А хто над гуртам, над калектывам будзе?* Па прычыне падобнага супадзення розных канструкцый у адной аманімічнай складанай форме будучага часу ў эліптычных канструкцыях амаль не сустракаецца.

У сказе *Яшчэ навінаю сумненне і нечаканасцю азы: пасля завеі – пацяпленне, пасля адлігі – маразы* (А. Разанаў) значэнне будучага часу выражаецца дзякуючы акалічнасцям *пасля завеі і пасля адлігі*, якія ўказваюць на паслядоўнасць ажыццяўлення падзей і могуць спалучацца з дзеясловамі будучага часу.

Паказчыкамі значэння будучага часу ў эліптычным сказе могуць выступаць *злучнікі і іх функцыянальныя аналагі* ў спалучэнні з часціцамі: *Вось яшчэ некалькі дзён – і мы ў Царыцыне, потым паварот на Поўнач, пару тыдняў, ад сілы месяца, і мы за Масквой, і Расія ля нашых ног* (А. Макаёнак). Часавыя адносіны рэалізуюцца спосабам паслядоўнага ўжывання акалічнасцяў часу *потым, пару тыдняў, ад сілы месяца*. У дадзеным выпадку важную ролю ў рэалізацыі пэўнага значэння часу адыгрывае і паралелізм структур.

Адносіны паралельнага часавага плану могуць рэалізавацца як паміж аднароднымі выказнікамі, адзін з якіх эліпсаваны: *Вось пераначуем, а заўтра ранічкай усіх параненых – у тыл* (В. Быкаў); так і паміж часткамі складанага сказа *Якая розніца, куляй ці зубамі? Вайна вось-вось скончыцца, а на гімнасіёрцы адны гузікі. Хоць бы нашыўку якую* (А. Дудараў). Значэнне будучага часу эліпсаванага дзеяслова з'яўляецца аналагічным значэнню часу экспліцытна выражанага аднароднага выказніка. Аналагічнасць часавых форм абумоўлена агульным тэмпаральным планам сказа.

У фарміраванні агульнага часавага плану паралельных сінтаксічных структур можа выкарыстоўвацца злучнік *і (ды)*, які паказвае, што дзеянне, выражанае эліпсаваным дзеясловам, адбываецца пасля асноўнага: *Кончу ваяваць – і да вас, у Антоніва...* (А. Дудараў); *А ён дэмабілізаваўся – і ў Полацк* (А. Макаёнак); *Скончым школу – і за працу, не прпусцім нават дня* (П. Броўка); *А то вазьму вось гэтыя два экзэмпляры, – яго і мой – ды ў райком* (А. Макаёнак); *Набярком каменняў больш і – у дарогу* (І. Козел); *Надакучыла ўжо вандраваць. Два-тры дні пастаім – і зноў на новае месца. Горш цыган* (А. Макаёнак); *Душа перацячэ ў прасцяг – // І цяжар гадоў – з плячэй* (Т. Бондар).

Значэнне будучага часу можа рэалізавацца і на ўзроўні звязнага тэксту. Акалічнасць часу *наперадзе, з гадамі* (1) і *пасля* (2) указваюць на тое, што дзеянне будзе адбывацца ў будучым. Таму агульны часавы фон ахоплівае ўсе астатнія канструкцыі ў структуры складанага сінтаксічнага цэлага: – *Што наперадзе з гадамі? // Лёс. Жыццё. А можа бой? – // Ходзіць ён паміж кустамі, разважаючы з сабой* (П. Броўка); *А што пасля. За ім. // Уваскрашэнне? Змрок нябыту? // Усё ўжо на-*

чыста забыта (Т. Бондар). Неабходна адзначыць, што далучальная сінтаксічная сувязь на ўзроўні складанага сінтаксічнага цэлага дазваляе рэалізаваць неабходнае значэнне часу.

Дзеянні, на якія ўказваюць экспліцытна выражаны і эліпсаваны выказнікі, могуць супрацьпастаўляцца паміж сабой. У такіх выпадках значэнне часу эліптычнай канструкцыі праецыруецца на значэнне часу поўнай канструкцыі. Прычым падобныя сінтаксічныя з’явы могуць мець рознае структурнае афармленне: эліптычная і поўная часткі могуць уваходзіць у склад складанага сказа або ўтвараць складанае сінтаксічнае цэлае: *Зараз памераем ціск. А потым укольчык* (А. Макаёнак); *Ты пабудзь, а я – на хвілінку* (В. Быкаў). У падобных канструкцыях сродкам сувязі паміж сінтаксічнымі структурамі выступае злучнік *а*. Неабходна адзначыць, што паралелізм структур адыгрывае выключна важную ролю ў рэалізацыі значэнняў часу ў эліптычных канструкцыях.

Паралелізм структур дазваляе рэалізаваць значэнне будучага часу нават пры адсутнасці прамога ўказання на яго: *От зараз праверым! От зараз – у міліцыю* (І. Мележ). Могуць выступаць у якасці паказчыка значэння тэмпаральнасці акалічнасці тыпу *хутка, заўтра, калі*, якія спалучаюцца толькі з дзеясловамі са значэннем будучага часу: *А калі – у сваты? – запытай Яўхім тым жа патрабавальным тонам* (І. Мележ); *Заўтра – у атрад* (В. Быкаў); *Мы хутка – дадому* (Б. Мікуліч).

Значэнне будучага часу ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова можа рэалізавацца і пры дапамозе спалучэння акалічнасці часу з узмацняльнай часціцай: *Хутка мы ўсёй сямейкай – ды ў круізі вакол Еўропы* (М. Матукоўскі).

Сінтаксічны паралелізм у эліптычных канструкцыях стварае спрыяльныя ўмовы і для рэалізацыі значэння ***прошлага часу***. Названае значэнне часу можа рэалізавацца ў эліптычнай канструкцыі з аднароднымі выказнікамі, адзін з якіх эліпсаваны: *Як толькі пачынала вечарэць, разбіралі інструмент і – на станцыю* (В. Быкаў). Агульны часавы план паведамлення з’яўляецца паказчыкам тэмпаральнасці ў прыведзеных сказах. Паслядоўнасць падзей, перадаваемая аднароднымі членамі сказа, таксама фарміруе часавы план паведамлення, які ахоплівае і эліпсаваны дзеяслоў: *І тады Ваня Шчарбак падхапіў свой аўтамат, узяў яшчэ ў Кіклідзе супрацьтанкавую гранату, скінуў шынель і – у трубу пад насыпам* (В. Быкаў); *А ён дэмабілізаваўся – і ў Полацк!* (А. Макаёнак); *Старую ў час блакады ў лесе // Схапілі злыдні – і на здзек* (Н. Гілевіч). Адметны характар падобным сказам надае

злучнік *i*, які адносіць дзеянне, выражанае эліпсаваным дзеясловам, да агульнага часавага плану.

Паказчыкам тэмпаральнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова можа выступаць і даданая часавая частка, якая ўказвае на парадак ажыццяўлення падзей. Яна звычайна займае пазіцыю перад эліпсаваным дзеясловам і канкрэтызуе не толькі яго семантыку, але і граматычнае значэнне часу: *Хлопцы, як сцямнелася, гародамі – на дарогу* (В. Быкаў). Граматычная форма дзеяслова ў даданай частцы *сцямнелася* абмяжоўвае значэнне часу галоўнай часткі. Магчымасць рэалізацыі значэнняў цяперашняга і прошлага часу ў частцы з эліпсісам дзеяслова выключаецца.

Дзеяслоў *бывала* таксама часам выступае ў якасці паказчыка тэмпаральнасці, які ўказвае на значэнне даўномінулага часу. У сказе *Бывала, у выхадны дзень збярэмся мы і – на Дняпро... і давай песні. А то пасядзем на лодкі і ўніз па цячэнню* (А. Макаёнак); *Цяпер зусім іншы час, // Другімі сталі й мы. // Бывала, прыйдзеш на кірмаш // Ды з гора – да карчмы* (П. Броўка) матэрыяльна выражаныя дзеясловы ўжыты ў форме будучага часу, аднак дзеяслоў *бывала* ўказвае на кантэкстуальнае значэнне даўномінулага часу.

Адметнымі з’яўляюцца выпадкі, калі ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова матэрыяльна выражаецца толькі адзін аднародны член, а астатнія эліпсуюцца. У такіх канструкцыях тэмпаральным паказчыкам для апушчаных дзеясловаў з’яўляецца адзіны матэрыяльна выражаны дзеяслоў у спалучэнні са злучнікамі, якія ўказваюць на паслядоўнасць падзей, перадаваемых эліпсаванымі дзеясловамі: *Тамара Паўлаўна прыехала ў райаддзел, начальніка за рукаў і ў Вярхоўны Савет. А той яму строгі наказ – прапісаць* (А. Макаёнак). У прыведзенай канструкцыі ўдакладняюць паслядоўнасць падзей дапаўненні, што ўказваюць на суб’ект дзеяння, а таксама акалічнасці спосабу дзеяння і месца.

Значэнне прошлага часу можа рэалізавацца і ў складаных канструкцыях, у адной з частак якіх эліпсаваны дзеяслоў. У такім выпадку паказчыкам выступае матэрыяльна выражаны дзеяслоў першай часткі ў спалучэнні са злучнікам, які ўказвае на парадак ажыццяўлення падзей: *Але во выраслі дзеці, толькі б уздыгнуць з палёгкай, ды тут – вайна* (В. Быкаў); *Знікла ўсё ранейшае, толькі – успаміны* (П. Броўка). У падобных канструкцыях агульны часавы план галоўнай часткі выступае адзіным паказчыкам тэмпаральнасці. Гэта абумоўлена шырокімі спалучальнаснымі здольнасцямі кампанентаў, што ўваходзяць у склад эліптычнай часткі. Яны практычна могуць

спалучацца з дзеясловамі з рознымі значэннямі часу: *Тут пачалася вайна / Тут пачынаецца вайна / Тут пачнецца вайна; Толькі засталіся ўспаміны / Толькі застаюцца ўспаміны / Толькі застаюцца ўспаміны*. Аднак пры гэтым часам адбываюцца катэгарыяльныя змены кампанетаў сінтаксічнай адзінкі.

Значэнне прошлага часу можа рэалізавацца і ў складаным сказе, дзе эліпсуюцца дзеясловы як у першай, так і ў другой частках. У падобных канструкцыях паказчыкам тэмпаральнасці выступаюць дзеясловы-звязкі, што ўказваюць на значэнне часу ў сінтаксічнай канструкцыі: *А як пешы на парог, я – на канану і пачаў галасіць-прыгаворваць, усё больш пра тыф* (М. Матукоўскі). Дзеяслоў-звязка *пачаў* абмяжоўвае колькасць магчымых значэнняў часу, што могуць рэалізавацца ў дадзенай канструкцыі.

Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі часта выступаюць базай для рэалізацыі значэнняў часу. У падобных канструкцыях дзеясловы са значэннем прошлага часу ўжываюцца некалькі разоў, і таму частка з апушчаным выказнікам прымае агульнае для канструкцыі значэнне часу: *Яно – то, пастараўшыся, можна было б перабрацца, але нялішне квапіў на гэта Кузьма: пасля Чырвонай Арміі – паны; так і чакаў ён усё перамены* (К. Чорны).

Таксама вельмі часта ў якасці паказчыка значэння прошлага часу выкарыстоўваюцца адзінкі звышсказавага ўзроўню. Значэнне часу задаецца першай, поўнай, канструкцыяй. Астатнія сказы, у тым ліку і эліптычныя, прымаюць часавы фон стрыжнёвага сказа: *– Ну, як жывецца? Як работа? – // Жывём... Працуем і жывём! – // Сказала неяк бестурботна. – // А вы – надоўга ў родны дом? (Н. Гілевіч); Як з хваробы я ачнуўся, // Дзе ляжаць... Адкажны год. // У Маскву мяне на курсы камандзіраў – // І на фронт (П. Броўка); Завязла яго ў Мінск. Аперацыю яму зрабілі. А назаўтра – вайна (А. Макаёнак).*

Агульны часавы план стрыжнёвага сказа можа выступаць у якасці паказчыка тэмпаральнасці ў спалучэнні з унутрысказавым сінтаксічным паралелізмам: *Надакучыла ўжо вандраваць. Два-тры дні пастаім – і зноў на новае месца. Горш цыган (А. Макаёнак).* У падобных сказах экспліцытна выражаны аднародны выказнік мае форму будучага часу, а значэнне – прошлага. Часавы фон у такіх канструкцыях задаецца значэннем часу стрыжнёвага сказа – *надакучыла вандраваць*. У канструкцыі яскрава рэалізуецца значэнне прошлага часу.

Відавочна, што паралелізм структур на ўзроўні арганізацыі звязнага тэксту таксама мае здольнасць рэалізаваць неабходнае значэнне часу ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова.

І зусім рэдка паказчыкам значэння прошлага часу можа выступаць і акалічнасць, якая ўказвае на тое, што дзеянне адбылося да моманту гутаркі: *Ты разумееш – я ж толькі са стэпу* (В. Быкаў).

Як бачна, катэгорыя тэмпаральнасці ў эліптычных канструкцыях рэалізуецца недзеяслоўнымі паказчыкамі значэнняў часу. Да найбольш пашыраных адносяцца ўнутрысінтагматычныя паказчыкі тэмпаральнасці – *акалічнасці часу*. Канкрэтызацыя значэння часу адбываецца на аснове семантычнай спалучальнасці, у выніку якой акалічнасць абмяжоўвае часовае значэнне эліпсаванага дзеяслова ў канкрэтным сказе.

У якасці паказчыка тэмпаральнасці можа выступаць і *сінтаксічны паралелізм*. Сінтаксічны паралелізм аб'ядноўвае або аднародныя выказнікі, адзін з якіх эліпсаваны, або дзве прэдыкатыўныя часткі, адна з якіх эліптычная, або два і больш сказы ў структуры складанага сінтаксічнага цэлага, адзін з якіх эліптычны. У падобных выпадках значэнне часу эліпсаванага дзеяслова або эліптычнай часткі складанага сказа вызначаецца на аснове значэння часу матэрыяльна выражанага дзеяслова. Сінтаксічны паралелізм дазваляе сфарміраваць агульны часавы план, на які і праецыруецца значэнне часу эліпсаванага дзеяслова.

У эліптычных сказах з семантыкай статальнай лакалізацыі ў якасці паказчыка тэмпаральнасці выступаюць *дэтэрмінаваныя акалічнасці*. Структурна-семантычныя асаблівасці падобных канструкцый дазваляюць адносіць іх да плану цяперашняга часу. Значэнне будучага або прошлага часу прадугледжвае абавязковае ўжыванне дзеяслова *быць* у неабходнай тэмпаральнай мадыфікацыі. Прычым паказчык тэмпаральнасці *быць* можа змяшчацца як у самой канструкцыі з семантыкай статальнай лакалізацыі, так і ў папярэднім з паралельнай структурай.

У складаным сінтаксічным цэлым, дзе ўсе сказы эліптычныя, канкрэтызатарам тэмпаральнасці выступае паказчык значэння часу першай канструкцыі. Астатнія канструкцыі набываюць тэмпаральны фон першага сказа.

Паказчыкам тэмпаральнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова выступае і даданая часавая частка, што ўказвае адначасова і на парадак ажыццяўлення падзей, і на канкрэтнае значэнне сінтаксічнага часу.

Відавочна, што рэалізацыя катэгорыі тэмпаральнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова ажыццяўляецца самымі рознымі сінтаксічнымі сродкамі, якія адносяцца да розных сінтаксічных узроўняў, а часам

і да розных моўных адзінак. Гэты фактар з'яўляецца абавязковай умовай афармлення эліптычнага сказа ў паўнацэнную камунікатыўную адзінку. Заканамернасці функцыянавання эліптычных канструкцый прадугледжваюць абавязковую рэалізацыю прэдыкатыўных катэгорый недзеяслоўнымі сродкамі, якія здольны кампенсаваць адсутнасць дзеяслова і выразіць названыя катэгорыі іншым спосабам.

REALISATION OF THE CATEGORY OF TEMPORALITY
IN ELLIPTICAL CONSTRUCTIONS WITH VERB ELLIPSIS

S U M M A R Y

The article is devoted to one of the actual problems of modern linguistics – the problem of realization of predicative categories in constructions with the verb ellipsis. In the article laws of functioning of elliptical sentences in the Belarusian language are researched, expression of predicative categories with the nonverbal means is implied. It is revealed that realization of temporality in the constructions with the verb ellipsis is carried out with the help of the following language levels: insidesyntagmatical, syntagmatical and supersyntagmatical and also with the help of parallelism of structures and semantic filling of the subordinate parts of the sentence.

Leonarda Dacewicz

Białystok

**Antroponimia Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim
w kontekście polskiej i wschodniosłowiańskiej
kultury nazewniczej**

Wielkie Księstwo Litewskie dzięki tolerancyjnej polityce wewnętrznej stało się azylem dla prześladowanych w różnych częściach Europy grup religijno-etnicznych, wśród których znaleźli się także przybywający ze Złotej Ordy i Krymu Tatarzy. Początki osadnictwa tatarskiego sięgają czasów księcia Witolda. Z różnych powodów (też jako jeńcy wojenni) przybywali oni w kolejnych stuleciach¹.

Tatarzy litewscy, jednolici pod względem religijnym, od początków osadnictwa byli zróżnicowani pod względem społecznym, ekonomicznym i prawnym. W opracowaniach historycznych poświęconych osadnictwu tatarskiemu w Wielkim Księstwie Litewskim wyodrębnia się cztery grupy osadników: Tatarów gospodarskich, Tatarów kozaków, Tatarów prywatnych i miejskich. Stojący najwyżej w hierarchii społecznej Tatarzy gospodarscy posiadali majątki ziemskie z nadania wielkiego księcia i mieli obowiązek pełnić służbę wojskową konno. Tatarzy kozacy, grupa uboższa, z tytułu posiadania ziemi miała obowiązek pełnić służbę wojskową pieszo. Status kozaków prywatnych, osiadłych w dobrach ziemskich magnatów litewskich, był podobny. Tatarzy, zamieszkujący w miastach trudnili się furmaństwem, garbarstwem, zajmowali się handlem końmi, uprawą warzyw, byli konowalami².

¹ L. Krawiec, *Zarys dziejów ludności tatarskiej w Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Tatarzy w Polsce*, nr. 19, Wilno 1936, s. 10; J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Poznań 1984.

² G. Błaszczuk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569*, Poznań 2002, s. 231; P. Borawski, *Struktura społeczna Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Acta Baltico-Slavica”, t. XIX, 1990, s. 316; L. Krawiec, op. cit.; J. Sobczak, op. cit.

Problem przynależności do stanu szlacheckiego, a nawet etnogeneza osadników tatarskich, była i jest przedmiotem polemik, np. J. Sobczak³ twierdzi, że „miano Tatarów nadane osiadłym na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego wyznawcom islamu jest błędne z punktu widzenia etnicznego”, W ścisłym etnicznym znaczeniu była to ludność mongolska i kipczacka. Z kolei zdaniem P. Borawskiego⁴, wpływ Mongołów i Kipczaków na etnogenezę Tatarów litewskich⁵ był stosunkowo niewielki. Byli oni potomkami plemion Złotej Ordy, o czym świadczą m.in. cechy językowe najstarszych zabytków literatury religijnej Tatarów litewskich. Złożoność etniczna (szczep mongolski, część plemion tureckich oraz sturczonęj ludności Azji Środkowej, a także Powoźa i stepów przyczarnomorskich), a co za tym idzie problemy językowe ludności tureckojęzycznej, która przybyła na ziemię Wielkiego Księstwa Litewskiego, spowodowała, że nazwa *Tatar* przestała być terminem etnicznym, a zaczęła funkcjonować jako termin polityczny.

Przynależność do stanu szlacheckiego tatarskiej elity, czyli Tatarów hospodarskich, zdaniem niektórych badaczy, może budzić wątpliwości, ponieważ nie posiadali oni podstawowego atrybutu tego stanu, czyli praw politycznych (udział w sejmach i sejmikach, piastowanie urzędów itd.). Niemniej jednak w świadomości Tatarów przetrwała tradycja przynależności do polskiego stanu szlacheckiego⁶.

Nie ma też pełnej zgodności co do języka i przyczyn jego utraty. Jak pisze L. Bednarczuk⁷, język, którym się posługiwali się Tatarzy litewscy, „z pochodzenia kipczacki, ale z czasem nasycony przez Krym wyrazami tureckimi (osmańskimi) i arabskimi”, wyszedł z użycia w XVI wieku. Tatarzy używali rozmaitych dialektów lub języków turkijskich i to, zdaniem Cz. Łapicza⁸, stanowi istotną przyczynę utraty języka. Wielość dialektów, czy też języków, zapewne wynikała stąd, że Tatarzy nie stanowili jednolitej etnicznie grupy. We wcześniejszych pracach zaistniał też pogląd, że służba w wojsku oraz „mieszane małżeństwa polskich Tatarów z chrześcijankami miejscowymi były główną przyczyną utraty języka”⁹.

³ J. Sobczak, op. cit., s. 4.

⁴ P. Borawski, op. cit., s. 313–314.

⁵ Na temat określenia *Tatarzy litewscy*, *Tatarzy litewsko-polscy* zob. Cz. Łapicz, *Tatarzy na rozdrożu kultur*, „Białostoczczyzna”, nr 1, 1986, s. 9–13.

⁶ J. Sobczak, op. cit., s. 87; P. Borawski, A. Dubiński, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa 1986, s. 136.

⁷ L. Bednarczuk, *Stosunki etnolingwistyczne na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 22, s. 115.

⁸ Cz. Łapicz, op. cit., s. 9–13.

⁹ H. Seraja Szapszał, *O zatraceniu języka ojczystego przez Tatarów w Polsce*, „Rocznik Tatarski”, nr 1, 1932, s. 149.

Po przybyciu na ziemie litewskie osadnicy tatarscy, reprezentujący złożone i różnorodne dziedzictwo kulturowe Złotej Ordy, znaleźli się w całkiem odmiennym środowisku kulturowym, które w dodatku cechowało się niejednolitością charakterystyczną dla kultur obszarów granicznych. Był to styk kultury bałtyjskiej (Litwa), wschodniosłowiańskiej (Białoruś) i zachodniosłowiańskiej (Polska).

Stosunki etnolingwistyczne, które wytworzyły się na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, L. Bednarczuk¹⁰ określił mianem swoistej *wspólnoty komunikatywnej*. U jej podstaw leżało pierwotne zróżnicowanie na obszar bałtycki i ruski oraz napływ ludności z Korony i państw ościennych. W niektórych pracach, jak zauważył L. Bednarczuk, w odniesieniu do sytuacji etnojęzykowej Wielkiego Księstwa Litewskiego używa się też określenia *wspólnota aproksymatywna* (niepełne, przejściowe zbliżenie języków), która odróżnia się od rodziny i ligi uboższym repertuarem językowym i czasowym charakterem, czyli w rezultacie rozpadem tej wspólnoty. Wspólnota ta wpłynęła na formowanie się języków używanych przez różne grupy etniczne.

Przedstawione wyżej czynniki polityczno-społeczne i etniczno-językowe (wspomniana wyżej wspólnota) nie pozostały bez wpływu na kształtujący się system antroponimiczny i stabilizację określonych typów nazwisk Tatarów litewsko-polskich na przestrzeni XVI–XVIII wieku.

Przedmiotem uwagi w niniejszym opracowaniu jest proces kształtowania się nazwisk tatarskich, struktura imion i nazwisk (charakterystyczne sufiksy) oraz udział polskiego i wschodniosłowiańskiego substratu językowego. Materiał badawczy został wyekscerpowany ze źródeł rękopiśmiennych i drukowanych uwzględniających lata 1520–1789 (zob. Źródła). Istnieje problem wiarygodności źródeł rękopiśmiennych, jak też drukowanych, w których przypadki błędnych lekcji nie należą do rzadkości. Przyczyny trudności w odczytywaniu rękopisów, w konsekwencji zaś potknięć i niedokładności w materiałach drukowanych, mogą być różne: imiona tatarskie w środowisku słowiańskim stanowiły swego rodzaju zjawisko „obce, egzotyczne”, występowały w obiegu ustnym, a więc podlegały zniekształceniom, podlegały też wpływom słowiańskim, zwłaszcza w zakresie tworzenia hipokorystyków (w przypadku niestarannego zapisu imion chrześcijańskich można domyślić się właściwego ich brzmienia, a w przypadku tatarskich – skala trudności jest większa, nawet dla onomastów-turkologów). Z tych też powodów wnioski mają ograniczony stopień prawdopodobieństwa.

¹⁰ L. Bednarczuk, op. cit., s. 109–110, 118.

Osiedlając się w Wielkim Księstwie Litewskim Tatarzy w naturalny sposób podporządkowywali się procesom społeczno-kulturowym tam zachodzącym. Procesy asymilacyjne objęły także sferę nazewnictwa. Chęć utożsamienia się ze społecznością zastaną, ciążenie ku stanowi szlacheckiemu, wyraziło się w przejmowaniu przez przybyszów ze Złotej Ordy nazwisk charakterystycznych dla szlachty polsko-litewsko-ruskiego pogranicza, na co w swoim czasie zwrócił uwagę S. Kryczyński¹¹.

Proces kształtowania się nazwisk tatarskich stanowił integralną część wspólnotowego procesu formowania się systemu antroponimicznego wszystkich zamieszkujących terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego (od początków osadnictwa i organizacji tego państwa) grup etnicznych. Procesy nazwiskotwórcze przebiegały w warunkach wzajemnego przenikania różnych elementów etnicznych i językowych, ale wiodącą rolę w kształtowaniu się nazwisk Tatarów odegrały języki słowiańskie i słowiańska kultura nazewnicza. Substrat tatarski sprowadzał się głównie do udziału licznych imion różnego pochodzenia (tatarskich, tureckich, arabskich, perskich), nielicznych orientalnych apelatywów w podstawach patronimików.

Analiza materiału źródłowego w układzie chronologicznym, czyli z uwzględnieniem kolejnych etapów kształtowania się systemu antroponimicznego, pozwala stwierdzić, że proces ten miał charakter ewolucyjny, co przejawia się, jak trafnie określił m.in. R. Mrózek, „...w chronologicznych nawarstwieniach składników systemowych: od pojedynczych nazw własnych (tzn. imion słowiańskich i chrześcijańskich... i innych w formie pełnej, skróconej lub derywowanej oraz nazw odapelatywnych z funkcją identyfikacyjną), poprzez tekstowe zestawienia imiennie-deskrypcyjne (tzn. imiona uzupełnione deskrypcjami jednostkowymi, najczęściej odmiejscowymi i patronimicznymi) i wykształcone z nich syntetyczne prototypy nazwisk patronimicznych i odmiejscowych z formalnymi wykładnikami odpowiednich relacji, do pełnej proprializacji przekształceń nazwiskotwórczych i stałości składników nazwiskowych w dwu- lub trzejelementowych systemach słowiańskich”¹².

W XVI w. system antroponimiczny znajdował się na pewnym etapie rozwoju: w powszechnym użyciu były syntetyczne prototypy nazwisk patronimicznych i nazwisk odmiejscowych. W źródłach z tego okresu Tatarzy są identyfikowani przy pomocy imienia, np. *Hurasz 74, Machmet y Fursz*

¹¹ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, „Rocznik Tatarski”, nr 3, 1938, s. 138–139.

¹² R. Mrózek, *Antroponimia w systemie onimicznym*, [w:] *Antroponimia słowiańska. Prace onomastyczne* 35, Warszawa 1996, s. 239.

brat yego 70v, *Bochdan* 73 (1520 RT); князь *Андрей* 109, князь *Айдаръ* самъ 111, *Стецко* самъ 110, *Муступа* самъ 110 (1528 PWL); *Базаръ* 1567 PWL 1171; dwóch imion (pojedyncze przykłady, w których drugie imię zapewne pełni funkcję patronimu), np. *Янъ Давлетъ* 1528 PWL 115, ...*Михна Отамана* 1555 AGZS 13; sporadycznie występujących obok imienia nazw pełnionych funkcji, tytułów rodowych, np. *Russulan Marsalek* Tatarski 1520 RT 70, *Asbyerdey Trubacz* 1520, RT 73, князь *Иванъ хоружий* Татарский 109, *Коръсакъ Вланъ* 1528 PWL 111, *Adam Ulan*, *Furs Ulan* 1631 RDT 104, 111, oraz etnonimu, np. *татаринъ Адначикъ* 1555 AGZS 45, *Балдышъ татаринъ* 1558 AGZS 271.

W charakterze drugiego obok imienia elementu identyfikacyjnego w XVI w. bardzo często występowały patronimy, derywowane sufiksem *-icz/-owicz/-ewicz*, o czym zob. niżej, bowiem w tym miejscu więcej uwagi należy poświęcić imionom.

Odnutowane w źródłach imiona (również te w podstawach patronimów), zarówno chrześcijańskie, jak i tatarskie, charakteryzują się różnorodnością form, ponieważ stanowiły podstawowy element identyfikacyjny, np. *Abraham*, *Abraham*, *Obraham*, *Ibrahim*; *Alechno*, *Alichno*, *Olechno*; *Achmad*, *Achmed*, *Achmeć*, *Ochmet*; *Alej*, *Olej*; *Ajdar*, *Ojdar*; *Balzar*, *Bazor*, *Bozor*, *Bazer-ewicz*; *Milkoman*, *Milkuman*, *Mulkuman*; *Murtaza*, *Murtoza*; *Misuk*, *Masuk*; *Mucharem*, *Mucha*; *Mustafa*, *Mustopa*; *Obaz*, *Opaz*; *Ismail*, *Smail*; *Salimon*, *Solimon*, *Solomon*, *Sulejman* (Źródła: LD, PWL, RDT, RT).

Na uwagę zasługuje sygnalizowane przez H. Jankowskiego¹³ zjawisko współoddziaływania języka tatarskiego i języków słowiańskich sprowadzające się do istnienia w obu systemach onomastycznych podobnych lub wręcz takich samych przyrostków, występujących w imionach, np. *-asz* (*Abraš* 1528, *Bajraš* 1631), *-esz* (*Teleš* 1528), *-ysz* (*Satyš* 1520), *-sza* (*Selimša* 1591), *-czik* (*Asančik* 1528, *Adnačik* 1592), *uk/-czuk* (*Aziuk*, *Bojuk* 1528, *Dzanšuk* 1591, *Sunczuk* 1631), *-aj* (*Mamaj*), *-ej/-ij* (*Alej/Olij* 1528, 1631, *Berdej* 1528), *-ak* (*Asanak* 1528).

Zapisy źródłowe z XVI w. świadczą, że imiona w formach derywowanych cechowała w tym okresie wysoka frekwencja użycia. Powstawały drogą derywacji sufiksальной przy udziale licznych przyrostków. Oprócz wyżej wskazanych można wymienić inne, np. *-yk* (*Pietryk* 1528), *-ko* (*Adko*, *Danko*, *Isupko* 1528), *-o* (*Michno* 1528), *-ajło* (*Michajło* 1528), *-ula* (*Baziula*, *Macula* 1528), *-uta* (*Oziuta* 1528), *-yna* (*Jacyna* 1528).

¹³ H. Jankowski, *Nazwy osobowe Tatarów litewsko-polskich*, „Rocznik Tatarów Polskich”, nr 4, 1997, s. 84.

Trochę uwagi warto poświęcić imionom z sufiksem *-uk/-czuk* i *-ko*. Imiona tatarskie na *-uk*, odnotowane w źródłach z I połowy XVI w. uwiarygodniają hipotezę B. Lindert¹⁴ o turecko-tatarskim pochodzeniu tego sufiksu (np. turk. im. *Küçük* oznacza ‘mały’, zob. H. Jankowski, s. 70), który z biegiem czasu zadomowił się w zachodniej Rusi i na polsko-ruskim pograniczu, odznaczając się przy tym swoistą ekspansywnością, i zaczął być utożsamiany jako typowy formant o wschodniosłowiańskiej proveniencji. Pisała o tym, m.in. Z. Kurzowa¹⁵: „Przyrostek *-uk* występujący w polszczyźnie kresowej południowej i północnej jest pochodzenia ruskiego, w języku ukraińskim i białoruskim odznacza się dużą produktywnością w tworzeniu deminutywów pospolitych i własnych oraz w nazwach mieszkańców”. W przypadku XVI-wiecznych form imion tatarskich z elementem *-uk/-czuk*, moim zdaniem, nie można mówić o wpływie wschodniosłowiańskim. Były to rdzenne formy orientalne. Egzemplifikacja źródłowa wygląda następująco: *Сюньчукъ Инъдыновичъ* 112, *Кочукъ* Тарасовичъ 112, *Сюньдюкъ* Шатышовичъ 112, *Азюкъ* Менъкишовичъ 114, *Бююкъ* з братомъ 117, *Аинюкъ* Белековичъ 118 (PWL 1528); Татарин господарский повету Городенского *Аизюкъ* Михновичъ, ...Момута *Будюкевича* 1555 99, ...*Масюка* Курманчикевича 1556 109, ...*Мисюка* Курманчикевича 1557 163 (AGZS). Nieliczne egzemplifikacje znajdziemy w źródłach z I połowy XVII w., np. ...*Balzuku* Czyberdzewiczu... 88, ...*Dzieszuku* *Sunczukiewicz*... 87, ...*Sunczuku* Kudakiewicz, ...*Sunczuku* Machmeciejewiczu... 88, ...*Siunczuku* Dawidowiczu... 108, Mucharem *Siunczukowicz* 116, ...Murtozie *Oziukiewicz*... 88, ...z Ismailem *Aldziukiewiczem* 99, ...*Obdziuku* Jelymowiczu... 106, ...*Siejpukiem*... 116, *Odnaczuk* Bajraszewicz 116, *Januk* dym... 135 (RDT 1631).

Szczególną uwagę należy też zwrócić na udział niezwykle produktywnego słowiańskiego przyrostka *-ko* w zakresie tworzenia hipokorystycznych form imion, używanych przez Tatarów, np. *Stanko* Issacowicz 69, *Chasko* Bogdanowicz 69v, *Ivasko* Byk 70, *Syenko* Sobacowicz 70v, *Olisko* Asmanowicz 70v, *Nurko* Asburdzyeiewicz 72, *Maczko* Atamanow 74 (1520 RT); *Алейко* Абрагимовичъ 111, *Данко* 114, *Милько* Асановичъ 114, *Банько* a *Адко* сами 120, *Исупко* Тулатековичъ 120, *Банько* Сеньковичъ 119 (1528 PWL), *Тенешко* Михайловичъ 1570 ASZS 387, *Мажко* Dawidowicz, *Muško* Sfejdzinowicz RDT 1631 118.

¹⁴ B. Lindert, *Formanty -/i/uk, -čuk w językach wschodniosłowiańskich*, „Z Polskich Studiów Slawistycznych”, IV, Warszawa 1972, s. 81–87.

¹⁵ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków 1993, s. 122.

Imiona hipokorystyczne z sufiksem *-ko* przypisuje się przede wszystkim językowi ukraińskiemu¹⁶, ale też białoruskiemu¹⁷ lub ogólnie określa się, że jest to przyrostek ruskiej proweniencji¹⁸.

Poczynając od II połowy XVII w. źródła (uwzględnione w badaniach) nie notują w imiennictwie tatarskim form na *-uk*, jak też licznych hipokorystyków z sufiksem *-ko* i innych wyżej wymienionych. Przyczyny takiego stanu rzeczy należy upatrywać m.in. w odchodzeniu w kancelarii wielkosiążęcej od form hipokorystycznych na rzecz form uznanych zwyczajowo za oficjalne. Sufiks *-uk*, jak odnotowano wyżej, został przejęty przez imiennictwo wschodniosłowiańskie i był wówczas używany głównie w antroponimii chłopskiej¹⁹.

Pewną osobliwość stanowi imię utworzone charakterystycznym dla nazwisk słowiańskim sufiksem *-ski*: *Smolski* (< Ismail); poświadczenia źródłowe: *Smolski Adamowicz*, *Smolski Radzipowicz* 1683 RPT 319. Jako imię stanowiło podstawę patronimu: K Dawid *Smolskiewicz* 1683 RPT 323v, ale występowało też w funkcji nazwiska: Dawid *Smolski*, Eliasz *Smolski* 1683 RPT 321, 323.

Pierwszy etap tworzenia nazwisk Tatarów litewskich charakteryzuje się dominacją modelu wschodniosłowiańskiego, czyli patronimów na *-owicz*, później, w okresie zapoczątkowanej w XVI w. polonizacji, widoczny jest wpływ polski, o czym świadczy pojawienie się nazwisk na *-ski*. O wpływie wschodniosłowiańskim i roli polonizacji pisze m.in. Z. Kurzowa²⁰: „Ruszczyzna, która opanowała całe życie Litwy w dobie krystalizowania się państwa litewskiego, po pewnym, dłuższym okresie konkurencji z napływającą kulturą polską, ustąpiła jej i zeszła na dalszą pozycję”. W XVI–XVII w. proces polonizacji opanował całe społeczeństwo szlacheckie Wielkiego Księstwa Litewskiego w jego części ruskiej i litewskiej.

Postępująca polonizacja różnych warstw ludności, nie tylko napływowej lecz również autochtonicznej, miała wpływ na kształtujący się na tym obszarze system antroponimiczny. Przypuszcza się jednak, że początkowo

¹⁶ Z. Kurzowa, *Męskie imiona zdrobniałe i spieszczone w pieśniach ludu polskiego*, „Onomastica” XV, s. 234–281.

¹⁷ В. Лемцюгова, *Антропанімія I – Імені*, [w:] *Słowiańska onomastyka. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, A. Cieślíkowa, t. I, Warszawa–Kraków 2002, s. 339–347.

¹⁸ F. Czyżewski, S. Gala, *Zagadnienie pogranicza językowego na przykładzie nazwisk włodawskich*, [w:] *Systemy onomastyczne w słowiańskich gwarach mieszanych i przejściowych*, red. S. Warchoł, „Rozprawy Sławistyczne”, t. 7, Lublin 1993, s. 131.

¹⁹ L. Dacewicz, *Rola sufiksu -uk w kulturze nazewniczej Podlasia*, [w:] *Manuscula Linguistica honorem Aleksandra Cieślíkowa oblata*, Kraków 2006, s. 152–162.

²⁰ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny...*, s. 31, 34, 35.

nazwy tworzone na wzór słowiański były nadawane Tatarom przez władze administracyjne i wojskowe, bowiem Tatarzy w dokumentach prywatnych aż do końca XVIII w. nierzadko podpisywali się pismem arabskim używając patronimików na *-ogli*²¹.

Jednym z najbardziej znamienitych przejawów polonizacji nazwisk (w kontekście innych przejawów polonizacji życia społecznego, jakie miały miejsce w Wielkim Księstwie Litewskim) było odchodzenie od typowych dla antroponimii ruskiej patronimów lub prototypów nazwisk typu patronimicznego na *-owicz* i upowszechnianie się typowych dla antroponimii polskiej szlacheckich nazwisk z sufiksem *-ski*, tworzonych od nazw posiadłości. Tatarzy gospodarscy byli uważani za szlachtę, stąd też identyczne zjawisko można zaobserwować w procesie kształtowania się nazwisk tej grupy etnicznej.

Tak więc w antroponimii tatarskiej, jeśli chodzi o drugi obok imienia element identyfikacyjny, zdecydowanie dominowały formacje patronimiczne na *-owicz*, z biegiem czasu (XVII w.) pojawiły się nazwiska z sufiksem *-ski*, głównie odmiejscowe, ale też tworzone od imion. Były to, jak wiadomo, nazwiska charakterystyczne dla szlachty.

Identyfikacja Tatarów w uwzględnionych w tym opracowaniu materiałach źródłowych z XVI w. przy pomocy formacji patronimicznych była zjawiskiem naturalnym, bowiem stosowano takie formuły identyfikacyjne, jakie na danym obszarze były zwyczajowo przyjęte, tym bardziej, że używane w warstwie uprzywilejowanej. Egzemplifikacja źródłowa wygląda następująco: Chasko *Bogdanowicz* 69v, Bohdan *Czarcowicz* 71v, Voyko *Casimirowicz* 70, Kxanns Bochdan *Kildyarowicz* Marsalek 69v, Vasko *Ivaskowicz* 73v (1520, RT); Алейко *Абрагимовичъ* 111, Минко *Муступичъ* 111, Войко *Казимировичъ*, Богданъ *Уразовичъ* 112 (1528 PWL); ...князя Ахмета *Адаревича* 1555 AGZS 16; Богданъ *Калишевичъ* 1567 PWL 1171; Целимша *Яцковичъ* 1591 AGZS 100, Якуб *Мусич* 1594 AGZS 182; Miłusz *Muchicz* 1631 RDT 126; K (kniaź) Achmiec *Tarasewicz* 322, Machmiec *Elaszewicz* 319v, Kniaz Mucharem *Radzipowicz* z Trok 319, Kniaz Mustafa *Aziulewicz* 321v (1683 RPT).

Nazwiska na *-ski* (od nazw miejscowości i od imion) pojawiają się w źródłach XVII-wiecznych i występują obok nadal dominujących formacji z sufiksem *-owicz*, np. Abraham *Kieński* 80, Aleksander *Korycki* Tatarzyn 110 (1631 RDT); ...urodzonemu Danielowi *Szablowskiemu* rotmistrzowi naszemu tatarskiemu, ...Samuelowi *Romanowskiemu* – rotmistrzowi nasze-

²¹ H. Jankowski, op. cit., s. 65.

mu Tatarskiemu 1679 AWAK-5 360, 402; K (kniaź) Szaban *Bazarowski* 322v, K Suleyman *Sobolewski* 323, (1683 RPT); od imion: K Jozef *Aleiewski* 320, Mustafa *Baranowski* Rotmistrz 322v, K Bayram *Dynowski* z Reyż 323, Chasien *Smolski* 319 (1683 RPT).

Apelatywa słowiańskie w nazwiskach tatarskich występowały sporadycznie, np. *Sobacowicz*, *Sobaczkowicz* < wschł. *sobaka* ‘pies’ (Baskakow 37), *Lebiedz* < wschł. *lebiedz* ‘łabędź’ (Baskakow 38), *Trubacz* < wschł. *trubacz* ‘trębacz’, *Sobolewicz* < pol. i wschł. *Sobol* (< ap. *sobol*). Egzemplifikacja źródłowa: Lichusz *Sobaczkowicz* 70, Syenko *Sobacowicz* 70v, Iwan *Trubacz* 73v, *Sobolewicz*... 72 (1520, RT); K Mustafa *Szczerba* 1683 RPT 321. Apelatyw *byk* w antroponimach Ivasko *Byk* (1520 RT 70), Щасный *Быкевич* (1528, PWL 113), zdaniem N. A. Baskakowa²² wywodzi się z języków tureckich.

W źródłach z XVI–XVII w. obok dwuczłonowych antroponimicznych występują trzyelementowe formuły identyfikacyjne. Pojawianie się tego typu struktur wynikało z braku stabilizacji nazwisk i potrzeby dokładniejszej identyfikacji. Trzyelementowe zestawienia identyfikacyjne były używane przez Polaków, Litwinów, Rusinów, tj. zarówno rdzennych mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak również przez przybyszów – Tatarów (taki sposób identyfikacji stosowano głównie w obiegu administracyjnym).

Formułę imię i patronimikum cechowała niestabilność, dlatego stosowano dodatkowo trzeci element identyfikacyjny. W funkcji nazwiska w trzyelementowym zestawieniu odnotowano następujące typy antroponimów: awonimika na *-owicz* i formacje na *-ski*²³, np. князь *Фурсъ Токтамышевичъ Кенский* 1565 ASZS 253, *Андрей Янугевичъ Коморовски* 1567 PWL 1172, *Исмаил Обрагимович Мулкуманович* 1591 AGZS 81, *Alej Achmeciewicz Romadanowicz* 1631 RDT 103, *Alej i Ismail Bohdanowicze Karzajewicze* 1631 RDT 117, *Chasień i Adam Murtozicze Safianowicze* 1631 RDT 126, *Roman Smailewicz Janczurycz* 1631 RDT 130, *Adam Mustaficz Baranowski* 1631 RDT 92, *Smail Achmeciewicz Kienski* 1631 RDT 96, *Dzianaj Paprocki Abdziulewicz* 1631 RDT 124, *Smail Jasiński Kulzimanowicz* 1631 RDT 83, K Suleyman *Mustaficz Guliński* Moła 1683 RPT 319v.

²² N. A. Baskakow, *Russkije familii tjurskogo proischozdenija*, Moskwa 1979, s. 37, 205.

²³ L. Dacewicz, *Trzyelementowe zestawienia antroponimiczne w nazewnictwie szlacheckim dawnego polsko-litewsko-wschodniosłowiańskiego pogranicza*, „Onomastica” L, 2005, s. 316–317.

W XVIII w. utrwała się system dwuelementowy ze stabilną formą nazwiska, np. ...urodzonym *Macieiu Azulewiczu* – rotmistrzu chorągwi letkiej tatarskiej 1762 AWAK-5 398; ...*Benedykta Alexandrowicza*, ...*Dawida Lisowskiego*, rotmistrzów naszych tatarskich 1742 AWAK-5, 403; *Józef Bazarowski*, *Mustafa Michałowski*, *Aleksander Chalecki*, *Dawid Aleksandrowicz*, *Dawid Azulewicz*, *Aleksander Aldziukiewicz* (1789 LD, powiat grodzieński); *Bohdan Boryszewski*, *Mucha Aleksandrowicz* (1789 IJ 4, 7); obok dominujących struktur na *-ski* i *-owicz* sporadycznie spotykamy inne typy nazwisk, np. ...*Józefowi Bielakowi*, pułkownikowi naszemu tatarskiemu 1763 AWAK-5 400; *Abraham Łoś*, *Dawid Mucha* 1789 LD 376; (nazwisko *Bielak* pochodzi od turk. imienia *Belek* lub tat. *Büläk*²⁴, por. ...*Bielaku* Kazimierzowiczu 1631 RDT 106, a nazwisko *Mucha* od im. *Mucha* < *Mucharem*)²⁵.

W Wielkim Księstwie Litewskim miało miejsce zjawisko unifikacji systemu antroponimicznego we wspomnianej wyżej wspólnocie komunikatywnej (lub aproksymatywnej). Ujmując rzecz najogólniej udział polskiej i wschodniosłowiańskiej kultury nazewniczej w kształtowaniu się nazwisk Tatarów litewsko-polskich można sprowadzić do następujących wniosków: a) wpływ ruski – to formacje typu patronimicznego na *-owicz*, obecność trzelementowych zestawień antroponimicznych, wschodniosłowiańskie imiona oraz hipokorystyczne formy imion derywowane wschodniosłowiańskimi sufiksami, b) wpływ polski – formacje odmiejscowe na *-ski*, stabilizacja dwuelementowych zestawień z urzędową formą imienia, udział polskich imion. Tak więc nazwiska używane w społeczności tatarskiej do dnia dzisiejszego ukształtowały się głównie na bazie polskich, wschodniosłowiańskich i tatarskich elementów antroponimicznych. W procesie formowania się wchodziły we wzajemne zależności, łączyły się ze sobą i uzupełniały tworząc charakterystyczny dla wschodniego pogranicza system nazewniczy.

Źródła

AGZS – *Aktovaja Kniga Grodnenskogo Zemszego Suda*, [w:] *Akty izdavaemye Vilenskoju Archeografičeskoju Komissijeju* (dalej: AWAK), t. 21, Wilno 1894.

²⁴ H. Jankowski, op. cit., s. 69; A. V. Superanskaja (red.), *Spravocznik licznix imen narodov RFSR*, Moskwa 1979, s. 145.

²⁵ H. Jankowski, op. cit., s. 78.

- ASZS – *Aktovaja Kniga Słonimskogo Zemszego Suda*, AWAK, t. 22. Vilno 1895.
- ALT – *Akty o litovskich Tatarax*, AWAK, t. 31, Vilno 1906.
- AWAK-5 – AWAK, t. 5, Wilno 1871.
- IJ – *Inwentarz Janowa z 1789 r.*, Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Minsku, F. 1928, op. 1 nr 261, k. 4–7.
- LD – *Lustracja dymów w ziemskich dobrach i stołowych J. K. Mci ekonomicznych w powiecie grodzieńskim znajdujących się oraz ludności obojej płci przez kommissarzów konstytucyjną 1789 roku wyznaczonych uczyniona*, Archiwum Historyczne Litwy, DA – 4056, k. 6v, 29, 31, 32, 32v, 41–42v, 44v, 45v, 50, 97 [J. Wiśniewski, *Osadnictwo tatarskie w Sokólskiem i na północnym Podlasiu*, „Rocznik Białostocki”, t. XVI, 1989, s. 372–375].
- PWL – *Perepisi wojska Litowskago, Knigi publicznych del*, otdel pervyj, cz. 3, *Russkaja Istoričeskaja Biblioteka*, t. 33, Petrograd 1915 (1528, 1567 r.).
- RDT – P. Borawski, W. Sienkiewicz, T. Wasilewski, *Rewizja dóbr tatarskich 1631 r. – sumariusz i wypisy*, „Acta Baltico-Slavica”, t. XX, 1989, s. 58–135.
- RT – *Regestru[m] Tartaroru[m]...1520*, AGAD, ASK, dział 86, Archiwum Wojskowe, syg. 8, k. 69–74. [J. Tyszkiewicz, *Rejestr chorągwi tatarskich walczących w wojnie polsko-krzyżackiej 1519–1520 roku*, (w:) *Zapiski Historyczne*, t. III, 1988, z. 1–2, s. 85–99].

Skróty

- ap. – apelatyw
- Baskakow – N. A. Baskakow, *Russkije familii tjurskogo proischożdenija*, Moskva 1979.
- im. – imię
- pol. – polski
- tat. – tatarski
- turk. – turkijski
- wschł. – wschodniosłowiański

THE PROCESS OF SHAPING TATAR ANTHROPNYMY
IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA
IN CONTEXT OF POLISH AND EAST SLAVIC ONOMASTIC CULTURE

S U M M A R Y

Owing to its tolerant domestic policy, the Grand Duchy of Lithuania had become an asylum for various religious-ethnic groups persecuted in various parts of Europe, including the Golden Horde and Crimean Tatars. The beginnings of Tatar settlement date back to Vytautas' times (the turn of the 14th century). Entering the community of the Grand Duchy of Lithuania, the Tatars conformed to sociocultural processes which the community was undergoing at the time. An integral part of the processes was, among others, the process of shaping the anthroponymic system. The first stage of shaping Tatar last names was characterized by domination of the East Slavic model, i.e. patronymic structures *-owicz/-ewicz*. When in the 16th century the entire nobility of the Grand Duchy of Lithuania was exposed to Polonization, toponymic formations with the suffix *-ski* began to appear and stabilize.

It is worth pointing to a phenomenon of interaction (particularly in the 16th and 17th century anthroponymy) between the Tatar language and Slavic languages, which came down to the occurrence of similar or identical suffixes in Tatar first names (e.g. *-asz, -esz, -ysz, -sza, -aj, -ej, -ak, -czuk*) as well as the presence of numerous hypocorisms (mainly in the 16th century) formed by the East Slavic suffix *-ko* (e.g. *Alejko, Isupko, Nurko*).

Сергей Гриневич

Белосток

К вопросу о методах лингвистических исследований

Одной из постоянных проблем в области языкознания является совершенствование методов лингвистических исследований. Несмотря на то, что в большинстве учебников по языкознанию эта проблема затрагивается, объектом особого внимания методология лингвистических исследований стала сравнительно недавно – только с 1990-х годов стали появляться первые пособия по методам лингвистических исследований¹.

Как отмечают многие исследователи, одной из проблем лингвистической методологии является неупорядоченность основных используемых понятий. В Онлайн Энциклопедии “Кругосвет” отмечается, что лингвистические методы не представляют собой единого набора принципов и способов исследования и описания языковых сущностей. Скорее это некоторое «меню» взаимодополняющих и/или взаимоисключающих методов, используемых в различных комбинациях и в различных пропорциях в частных лингвистиках и в конкретных лингвистических исследованиях. Более того, этот набор не является постоянным. Непрерывно происходит его обогащение, изменяется также отношение к тем или иным методам: в различные исторические периоды и в различных научных школах один и тот же метод может быть доминирующим

¹ И. В. Арнольд, *Основы научных исследований в лингвистике*, Москва 1991; Л. П. Иванова, *Методы лингвистических исследований*, Киев 1995; И. И. Токарева, *Принципы и методы исследования языка: Курс лекций*, под ред. П. Клименко, Минск 2004.

в лингвистической практике или же, напротив, научно дискредитированным.

По мнению А. Т. Хроленко, “наличие значительного количества исследовательских методов требует, во-первых, уточнения самого понятия «метод языкознания», и, во-вторых, ставит вопрос об их классификации. Оба эти вопроса тесно связаны друг с другом и до сих пор не решены современной лингвистикой. Отмечалось, что термин *метод* является многозначным: им обозначается аспект исследования, методика, приемы, способы описания и т.д. Естественно, что при таком недифференцированном подходе к определению методы трудно создать сколько-нибудь научную классификацию лингвистических методов. Именно поэтому даже лучшие работы по методологии языкознания ограничиваются описанием более или менее бесспорных методов и располагают их в одном ряду без указания на классификационную иерархию.

Думается, что любая попытка уточнить термин *метод* и представить непротиворечивую классификацию полезна для языкознания, поскольку в эмпирических науках, к коим относится и наука о языке, классифицирование – это способ получения новых знаний о взаимоотношении изучаемых явлений и объектов”².

Эффективность исследований в значительной мере определяется степенью разработанности методов исследований. По справедливому утверждению автора одного из немногих русских пособий по методологии лингвистических исследований И. И. Токаревой, “определение методологии и методов исследования – это основной исходный элемент любой научной работы. От правильного и грамотного выбора методов зависит успешность, достоверность и доказательность результатов наших поисков. Вопросы о том, каким способом исследовать языковой материал, с чего начинать исследование, какие стадии анализа нужно пройти, какой объем материала необходим, какие аспекты, свойства и характеристики объекта нужно проанализировать и прочие возникают у каждого ученого уже при первом подходе к объекту”³. Поэтому методология лингвистических исследований является традиционным разделом языкознания и представлена почти во всех известных нам учебниках по введению в языкознание и общей лингвистике.

² А. Т. Хроленко, *Общее языкознание*, Курск 1999, с. 205.

³ И. И. Токарева, *Принципы и методы исследования языка: Курс лекций*, под ред. П. Клименко, Минск 2004, с. 4.

Начинающим исследователям бывает особенно сложно разобраться в методологии науки из-за избытия терминов, разнообразия их толкований, модификаций и принципов классификации. В итоге – именно методология и методы оказываются определенными в работах наименее грамотно. Научной литературы, посвященной методологии лингвистики, одновременно и много, и мало.

В настоящее время в языкознании используется ряд терминов для названия исследовательских процедур – методология, метод, способ, принцип, методика, подход, аспект, прием, процедура, операция. При этом во многих случаях они используются в одинаковом значении, что затрудняет взаимопонимание специалистов и представляет собой терминологическую проблему. Как отмечалось нами, “...наличие нескольких синонимичных терминов вызывает у пользующихся ими специалистов стремление (объяснимое привычкой к тому, что разные слова имеют разные значения) находить между ними разницу (часто несущественную), что приводит к искажению их содержания. Вместе с тем использование разных терминов вызывает неуверенность в том, что пользующиеся ими специалисты говорят об одном и том же понятии. Это приводит к затруднению взаимопонимания и вызывает бесчисленные споры о терминах”⁴.

В то же время в терминоведении известно, что значения синонимичных терминов, включая варианты терминов, с течением времени расходятся (например разошлись значения бывших синонимов – *инструмент* и *документ*, *атом* и *молекула*, *гавань* и *порт*, *металл*, *минерал* и *руда*, бывших вариантов – *кристалл* и *хрусталь*, *асбест* и *известь*, *ступень* и *степень*, *лесник* и *лесничий*). Разошлись и материальное заимствование *виадук* и его буквальный перевод *путепровод*; материальное заимствование *акведук* и две его структурные кальки – *водовод* (водоподводящее сооружение) и *водопровод* (комплекс сооружений водоснабжения). Каждое такое расхождение свидетельствует об очередном шаге в развитии наших знаний, когда расплывчатое представление сменяется более точной системой понятий, требующих новых наименований. Такая ситуация, требующая упорядочения одновременно существующей синонимии и многозначности ряда терминов, сложилась в настоящее время в языкознании.

Таким образом, одной из первых и давно назревших проблем лингвистической методологии является классификация и определение

⁴ С. В. Гринев, *Введение в терминоведение*, Москва 1993, с. 106–107.

основных понятий и уточнение используемых терминов. В этой работе наряду с описанием ряда новых методов будет предпринята попытка систематизировать термины лингвистических исследований и соответствующие понятия, опираясь на существующую практику их употребления, общепринятое значение и выработанные в терминоведении принципы упорядочения понятий и терминов.

1. Базовые понятия лингвистических исследований: методология, методика, метод, способ, подход, аспект, прием

1.1. *Методология.* В настоящее время существует ряд определенных термина *методология*:

Согласно *Толковому словарю русского языка* Д. Н. Ушакова, методология [от греч. *methodos* – метод и *logos* – учение] – это учение о научном методе или методах отдельных наук. В *Большой Советской Энциклопедии* методология определяется как учение о структуре, логической организации, методах и средствах деятельности, а в *Философском словаре* – как учение о способах организации и построения теоретической и практической деятельности человека. В *Большой энциклопедии Кирилла и Мефодия* методология определяется как учение о структуре, логической организации, методах и средствах деятельности⁵. Согласно В. А. Звегинцеву – это совокупность философских принципов, определяющих понимание основных категорий языка⁶. В *Лингвистическом энциклопедическом словаре* (ЛЭС) методология в языкознании определяется как учение о принципах исследования в науке о языке⁷.

Известно и понимание термина *методология*, как теории научно-познавательной деятельности, направленной на изучение и разработку методов научного познания. “Значение методологии научного познания состоит в том, что она позволяет, во-первых, выяснить подлинную философскую основу научного познания, во-вторых, произвести на этой основе систематизацию всего объема научных знаний, что дает возможность эффективнее овладеть всеми имеющимися зна-

⁵ *Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия*, Москва 2001.

⁶ В. А. Звегинцев, *Очерки по общему языкознанию*, Москва 1962.

⁷ *Лингвистический энциклопедический словарь*, гл. ред. В. Н. Ярцева, Москва 1990.

ниями, и, в-третьих, создать условия для разработки новой, еще более эффективной методики дальнейших исследований во всех областях знаний”⁸.

В то же время в ряде случаев методология понимается как система используемых методов. В Онлайн Энциклопедии Кругосвет приводится следующее определение: *методология лингвистики*:

– в узком смысле – сформированный в процессе развития лингвистической науки (и в результате деятельности различных научных школ и направлений) комплекс стандартных приемов и средств (методов и методик) исследования, основанных на правдоподобных предположениях (презумпциях) о природе изучаемого объекта и обеспечивающих достижение поставленной цели.

– в широком смысле к методологии любой научной дисциплины относятся не только приемы и средства исследования, но также и то, что называется метанаучными убеждениями и ценностями, разделяемыми сообществом людей, занимающихся данной наукой⁹.

В английском языке методология понимается как набор методов и принципов, используемых для выполнения конкретной деятельности¹⁰, набор методов, используемых для исследования или действий в определенной области, например науке или обучении¹¹.

В ряде публикаций методология рассматривается не только как учение о системе принципов и способов организации и построения теоретической и практической деятельности, но также и как сама система. В *Толковом словаре русского языка С. И. Ожегова* и *Толковом словаре иностранных слов Л. П. Крысина* приводятся два значения этого слова:

1. Учение о научном методе познания; принципы и способы организации теоретической и практической деятельности.

2. Совокупность методов, применяемых в какой-н. науке.

Таким образом, налицо совмещение в рамках значения одного термина *методология* двух понятий – (1) совокупность методов какой-либо науки и (2) учение о научном методе познания; а применительно к конкретной науке – учение о методах исследования, причем второе

⁸ В. М. Мостепаненко, *Философия и методы научного познания*, Ленинград 1972, с. 24, цит. по: А. Т. Хроленко, *Общее...*, с. 204.

⁹ *Онлайн Энциклопедия “Кругосвет”*: info@krugosvet.ru.

¹⁰ А. S. Hornby, *Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English*, Oxford 2005.

¹¹ *Longman Dictionary of English Language and Culture*, Longman 1999.

значение ближе к буквальному значению *methodos* (метод) + *logos* (учение) – учение о методах. Предлагаем оставить за ним только второе значение.

1.2. Метод. Согласно *Толковому словарю русского языка* Д. Н. Ушакова, *Толковому словарю русского языка* С. И. Ожегова и *Толковому словарю иностранных слов* Л. П. Крысина *метод* [греч. *methodos*] – это путь, способ, прием теоретического исследования или практического осуществления чего-н... В *Большой энциклопедии Кирилла и Мефодия* метод определяется как способ достижения какой-либо цели, решения конкретной задачи; совокупность приемов или операций практического или теоретического освоения (познания) действительности.

В. А. Звегинцев понимает метод как совокупность (систему) исследовательских приемов; это мнение разделяет О. С. Ахманова¹². Согласно В. И. Кодухову, метод – это совокупность приемов и правил изучения явления. В философии метод есть совокупность приемов и операций практического и теоретического познания действительности (реферат).

Н. И. Кондаков определяет метод как систему правил и приемов подхода к изучению явлений и закономерностей природы, общества и мышления, путь, способ достижения определенных результатов в познании и практике; прием теоретического исследования или практического осуществления чего-нибудь, исходящий из знания закономерностей развития объективной действительности и исследуемого предмета, явления, процесса¹³. Различают частные специальные методы, которые применяются в пределах одной или нескольких смежных наук, и общие философские методы, которые, впитав в себя все богатство частных специальных методов и одновременно отобразив наиболее общие законы бытия, применяются во всех науках.

В науковедении разделяются общие методы (анализ и синтез, сравнение и т.д.), общенаучные методы (наблюдение, измерение, эксперимент и т.д.) и частные методы (например, сравнительно-исторический метод в лингвистике). Конкретный вариант того или иного метода, направленный на решение определенного класса исследовательских задач, можно называть методикой.

¹² О. С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва 1966.

¹³ Н. И. Кондаков, *Логический словарь-справочник*, Москва 1976.

Б. Н. Головин указывал на неоднозначность термина «метод», который применяется в общенаучном, философском смысле, затем в специально-научном, т.е. относящимся к определенной области науки (физика, языкознание и т.д.), и в смысле, совпадающим со смыслом термина «методика».

По мнению Головина в философском смысле термин *метод* обозначает путь познания и истолкования любого явления жизни. В специально-научном смысле термин «метод» обозначает путь познания и истолкования явлений, используемый в той или иной отдельной науке (биологии, языкознании и т.д.). В этом смысле говорят о методах биологического исследования, методах лингвистического исследования, математических методах и т.д. Каждому из методов соответствует своя главная исследовательская задача, свой участок изучаемого наукой объекта, свой круг основных требований, предъявляемых методом исследователю. Метод требует от исследователя весь сложный процесс собирания классификации, объяснения фактов подчинять главной научной задаче.

Каждый специальный исследовательский метод воплощается в практике научной работы в определенную систему логических действий и в определенную систему повторяющихся, более или менее стандартизованных приемов собирания, обработки и обобщения фактов. Такую систему приемов тоже нередко называют методом, однако удобнее называть ее термином *методика*. Исследовательский метод определяет путь познания и истолкования фактов, а методика группирует сами факты, классифицирует, показывает их с нужной стороны, ставит их в различные положения, позволяет получить их различные научные, логические отображения и т.д.¹⁴

Таким образом, можно выделить общенаучные, философские методы и специальные, лингвистические методы. Согласно А. Т. Хроленко, между философским и специальным методами существует определенная взаимосвязь. Философский метод отличается от научно-исследовательского метода той или иной науки своей широтой: он является достоянием всех наук, изучающих природу, общество и человека, поскольку позволяет обнаружить наиболее общие, глубинные закономерности мира. Философский метод, если он истинный, способствует более глубокому проникновению в сущность явления. Проникновение это осуществляется не только с помощью науки и ее методов, но и с по-

¹⁴ Б. Н. Головин, *Введение в языкознание*, Москва 2005, с. 189–190.

мощью искусства, не менее важной области человеческого познания. Наука ограничена. Доказательство тому – невозможность средствами науки понять секрет искусства. Ограниченность научных методов в значительной степени преодолевается с помощью философии. Философия определяет стратегию поиска научной или художественной истины. Частнонаучный анализ уравнивается философским синтезом.

Однако философского метода, каким бы истинным он ни был, недостаточно, так как конкретное познание требует более частных, специальных методов, число и специфика которых обуславливается уже не общим философским взглядом на действительность, а объектом той или иной науки и ее предметом¹⁵.

А. А. Гируцкий, вслед за Кодуховым, выделяет следующие общенаучные методы или способы исследования – наблюдение, эксперимент, моделирование¹⁶, И. И. Токарева – общенаучные: индукция и дедукция, синхронический и диахронический, имманентный (внутренний) и сравнительный, моделирование, эмпирический (экспериментальный).

В конце 20 в. появились предложения о закреплении за термином *метод* значения способ познания, используемый в науке, а значение совокупности приемов передавать термином *методика*¹⁷.

Наряду с термином *метод* в том же значении некоторые авторы употребляют термин *способ*, который, по нашему мнению, можно рассматривать как абсолютный синоним или вывести из употребления.

1.3. Методика. Наряду с терминами *методология* и *метод* используется термин *методика*, также употребляемый в ряде значений.

Согласно *Толковому словарю* Д. Н. Ушакова он понимается как “Система правил, изложение методов выполнения какой-н. работы”.

В *Толковом словаре русского языка* С. И. Ожегова и *Толковом словаре иностранных слов* Л. П. Крысина приводятся два значения этого слова:

1. Наука о методах преподавания
2. Совокупность методов обучения чему-н., практического выполнения чего-н.

Весьма полно раскрывается содержание термина *методика* А. А. Гируцким: “Методика исследования представляет собой процедуру

¹⁵ А. Т. Хроленко, *Общее...*, с. 203.

¹⁶ А. А. Гируцкий, *Общее языкознание*, Минск 2003, с. 268.

¹⁷ М. Н. Левченко, О. П. Лахтюхова, *Теория языкознания*, Москва 2001.

применения того или иного метода, которая зависит от аспекта исследования, техники и способов описания, личности исследователя и иных факторов. Методика охватывает все этапы исследования: наблюдение и сбор материала, выбор единиц анализа и установление их свойств, способ описания, прием анализа, характер интерпретации изучаемого явления”¹⁸.

Б. Н. Головин выделяет методики наблюдения, описания, сопоставления, исторического сравнения, речевого эксперимента, трансформации, речевой и языковой дистрибуции, языкового соотнесения, внеязыкового соотнесения, лексикографического описания, картографирования, инструментальная, статистическая, психологического эксперимента¹⁹.

1.4. В ряде работ используются термины *процедура* и *операция*. Согласно словарю С. И. Ожегова, *процедура* – это официальный порядок действий, выполнения, обсуждения чего-н.; в *Энциклопедии Кирилла и Мефодия* процедура определяется как установленный порядок ведения, рассмотрения какого-либо дела (напр., судебная процедура).

В словаре Д. Н. Ушакова – *процедура*, ы, ж. [от латин. *procedo* – иду вперед] – это порядок выполнения, ряд последовательных действий, необходимых для выполнения чего-н. (книжн.).

Операция в словаре С. И. Ожегова определяется как отдельное действие в ряду других подобных. *Банковая о. Почтовая о. Отделочная о. Машинная о.*

В *Энциклопедии Кирилла и Мефодия* операция – это законченное действие или ряд связанных между собой действий, направленных на решение определенной задачи.

Из этих определений видно, что процедура разбивается на отдельные операции.

Кроме этих понятий в лингвистической методологии используются понятия *приёма* – под которым С. И. Ожегов понимает способ в осуществлении чего-н. – *Художественный п. Приёмы борьбы. Запрещённый п.* (в спорте; также перен.: о некорректном поступке, поведении) и *аспекта*. Согласно А. Т. Хроленко, “необходимо выделить аспекты метода, под которыми понимаются исследуемые стороны языка, его структурные особенности или функциональные свойства”²⁰.

¹⁸ А. А. Гируцкий, *Общее...*, с. 271.

¹⁹ Б. Н. Головин, *Введение в языкознание*, Москва 2005.

²⁰ А. Т. Хроленко, *Общее языкознание*, Курск 1999.

1.5. Подход. В науковедении говорят о *подходах* – основных путях решения поставленных исследовательских задач. Подходы определяют стратегию решений. В языкознании известны системный, структурный, семиотический, параметрический, функциональный, информационный, вероятностный, модельный, когнитивный, матричный и т.п. подходы.

Структурный подход, идущий еще от Соссюра, предполагает синхронное исследование, включающее два измерения, отражающие структурные отношения – горизонтальное (синтагматическое) и вертикальное (парадигматическое). **Системный подход** – направление методологии научного исследования, в основе которого лежит рассмотрение сложного объекта как целостного множества элементов в совокупности отношений и связей между ними. При этом изучаются способы объединения элементов в единое целое, функции системы, определяемые ее элементами, ее происхождение, границы и отношения с другими системами. **Семиотический подход** предполагает изучение знаковых свойств языковых единиц с учетом таких аспектов, как семантический (значение), прагматический (особенности употребления), синтактический (отношения единиц в рамках системы языка), а в последнее время – также эволюционный, морфетический (формально-структурный), синтагматический (отношения языковых единиц в речевой цепочке). **Функциональный подход** связан с изучением функциональных особенностей и реализаций функций единиц языка в различных ситуациях. **Параметрический подход** предполагает представление языковых явлений и свойств в виде параметров, подлежащих анализу и описанию. **Информационный подход** основывается на измерении информационной значимости языковых единиц. **Когнитивный подход** связан с исследованием роли языка в процессе познания и восприятия окружающего мира. **Матричный подход** предполагает стандартизацию исследовательских процедур и представления материала.

В языкознании можно заметить своеобразную моду на использование в определенные периоды тех или иных подходов. Так, в 1960-е годы активно использовались структурный и системный подходы, в 1970-е годы – семиотический подход, в конце 1970-х годов – параметрический (показательно введение в 1981 г. Ю. Н. Карауловым понятия лексикографического параметра как средства описания лексической информации), в 1980-е годы – функциональный подход, с 1990-х годов распространяется когнитивный подход.

В конце 20 века появился матричный подход к инвентаризации

и представлению лингвистических методов исследований²¹. Этот метод соединяет в себе ряд достоинств структурного, системного и семиотического методов. При этом пространство языка представляется в виде таблицы, строки которой представляют собой основные уровни языка – фонетический, морфологический, лексический, синтаксический и текста, т.е. язык представлен в виде системы, состоящей из подсистем, а колонки представляют собой семиотические аспекты рассмотрения единиц языка, их свойств и языковых явлений – с точки зрения формально-структурной, содержательной, эволюционной, синтагматической, прагматической. Такое представление позволяет представить себе чрезвычайную ограниченность применения известных специальных методов лингвистических исследований. Компонентный анализ использовался при изучении отдельных аспектов преимущественно фонетической подсистемы, в меньшей степени – на морфологическом и лексическом уровне, трансформационный анализ ограничился синтаксическим и, в незначительной степени, лексическом уровне и т.п., тогда как в идеале должны применяться в исследованиях всех аспектов языка на всех его уровнях. Таким образом, большинство областей языка до сих пор изучены крайне незначительно.

Пересечение строк и колонок представляет собой матричное поле, содержащее стандартный набор исследовательских методов – в основном общенаучных. Матричное поле доступно для описания типовым набором методов исследования. К ним относятся инвентаризация (описание), анализ – морфологический (структурный), сопоставительный (бинарные оппозиции, системные внутриязыковые сопоставления, межъязыковые сопоставления), классификация, эксперимент, моделирование и конструирование. Таким образом осуществляется унификация методик описания разнообразных языковых явлений и существенно расширяются возможности методического инструментария.

Еще один весьма многообещающий метод появился в конце 20 века в сопоставительном языкознании. Этот **реверсивный метод** исследований применяется для изучения семантических аспектов системного сопоставления лексики с учетом гипонимических, синонимических и полисемических отношений. Это особенно важно в области специальной лексики, поскольку исследование именно этих аспектов позволяет выявить современное состояние национальных тер-

²¹ Э. А. Сорокина, *Матричный подход в лингвистическом исследовании*, [в:] *Герминология и преподавание иностранных языков*, Москва 1999.

минологий, не ограничиваясь сравнением их формальных характеристик, и определить возможности установления между ними отношений эквивалентности.

Такое исследование удобно проводить на материале двуязычных словарей, которые содержат много информации о семантических отношениях лексических систем разных языков. Это исследование проводится путем сопоставления информации словарей одного объема, но разной направленности, например, англо-русского и русско-английского. В ряде случаев существуют такие словари, составленные теми же авторами, что упрощает сравнение.

Прежде всего, такое исследование позволит сформулировать хорошо продуманные и научно обоснованные рекомендации по упорядочению национальных терминологий и установлению эквивалентности между их терминами. Кроме того, оно дает возможность получить весьма важные результаты для целого ряда направлений терминоведческих, лексикографических, информационных и когнитивных работ, среди которых в первую очередь следует упомянуть:

- выявление систем семантических (полисемических, синонимических, гипонимических) связей терминов, обуславливающих специфику национальных терминологий;

- определение существующих возможностей повышения обратимости (то есть взаимно однозначного соответствия) перевода терминов в словарях и тексте, что позволяет значительно улучшить качество научно-технического перевода;

- выявление наиболее типичных ошибок, допускаемых авторами современных переводных словарей;

- создание дополнительных предпосылок промышленной реализации систем машинного перевода;

- выявление национальных особенностей восприятия лексики, что способствует изучению особенностей национальной психологии и развитию знаний в области научного познания и их моделированию в системах искусственного интеллекта.

Примеры применения этого предложенного нами метода описаны в ряде статей²². Он применен в ряде диссертационных исследо-

²² С. В. Гринев, *Сопоставительное терминоведение – основа международной унификации и стандартизации терминологий*, [в:] *Научно-техническая терминология*, 1997, Вып. 2, с. 28–34; S. V. Grinev, *On the Principles of Improving Translating Terminological Dictionaries*, “*Slupskie Prace Humanistyczne*” 1999, 18a, s. 95–105.

ваний²³. Он используется также для выделения лексико-семантических групп и при анализе значения слова²⁴.

Анализ таких явлений, как полисемия и синонимия опирается на существующих в лексикографии принципах отражения семантической структуры переводимого слова – отдельные значения слова отмечаются арабскими цифрами (омонимы приводятся отдельными статьями и отмечаются римскими цифрами), оттенки значения разделяются точкой с запятой, переводы-синонимы разделяются запятыми. Таким образом, в словаре наглядно представляются сведения о полисемии и омонимии, а также синонимии – полной и частичной (квазисинонимии, условной синонимии, существующей между переводами оттенков значения).

При анализе русско-английских и англо-русских соответствий в словарях О. С. Ахмановой²⁵ и АBBYU Lingvo²⁶ мы находим, что к слову “диван” дается три варианта перевода – sofa; (с подушками и валиками) ottoman; (только для сидения) settee. К первому из них, в свою очередь, дается два варианта перевода – “софа” и “диван”. Ко второму – три варианта: “оттоманка”, “тахта” и “диван”. К третьему – только один вариант – возвращение к термину “диван”. Второй оборот перевода – поиск английских эквивалентов к выявленным новым русским терминам – дает к слову “софа” перевод sofa, а к словам “оттоманка” и “тахта” одинаковый единственный перевод ottoman. Таким образом, фактически при переводе сопоставляются две группы слов (семантические микрополя) – в русском языке слова “диван”, “софа”, “оттоманка” и “тахта”, а в английском языке – sofa, ottoman и settee.

²³ Е. Е. Миронова, *Сопоставительный системный анализ английской и русской лексики (на материале лексики архитектурных конструкций): Дис. ... канд. филол. наук*, Москва 2001; Л. Ю. Фадеева, *Антропологическое исследование явления реверсивности в специальном поле: Автореф. дис. ... канд. филол. наук*, Нижний Новгород 2005.

²⁴ Г. В. Коновалова, *Метод обратного перевода как инструмент анализа лексического значения слова*, [в:] *Методы и приемы лингвистического анализа в общем и романском языкознании: Межвуз. сб. научных трудов*, Воронеж 1988, с. 60–71; С. Г. Стернина, *Метод обратного перевода как прием выделения лексико-семантической группы*, [в:] *Методы и приемы лингвистического анализа в общем и романском языкознании: Межвуз. сб. научн. трудов*, Воронеж 1988.

²⁵ О. С. Ахманова (ред.), *Русско-английский словарь: Ок. 160 тыс. Слов и словосочетаний*, Москва 1997.

²⁶ АBBYU Lingvo, www.lingvo.ru/lingvo.

Появление письменности создает возможности реализации еще одного разработанного нами нового метода – **метода реконструкции ментальности** раннего человека и исследования ее развития на основе используемого им словаря. Для этого необходимо перейти от описания исторического развития семантических полей (лексических групп, лексико-семантических групп) к пониманию и интерпретации изменений в процессе такого развития.

Практически это может быть осуществлено следующим образом. Из существующих исторических словарей или уже имеющих описательных исследований извлекается вся информация о семантической эволюции лексических единиц (слов и словосочетаний) определенного семантического поля. Все лексические единицы избранного фрагмента словаря (семантического поля) выстраиваются хронологически с учетом всех изменений их значения. Далее, начиная от исходного состояния в момент появления первого слова данной тематики, анализируются все изменения, происходящие в семантической структуре поля, с попыткой установления их причин и поводов.

Вначале, на наиболее раннем этапе, определяется, какие слова существовали в это время (если было больше, чем одно слово). Если вначале существовало только одно слово, то анализируется, какие у него были значения. То, что у шумеров один знак использовался со значениями «звезда» и «бог», говорит многое об их представлениях. Если вначале было более одного слова, то устанавливается, каковы были отношения между ними, определяющие изначальную структуру семантического поля. С каждым последующим изменением – появлением новой лексической единицы или нового значения у одной из существующих лексем – можно попытаться ответить на следующие вопросы:

– что вызвало необходимость в появлении новой лексемы (заимствовании из других языков или других слоев лексики, образовании словосочетания или производного слова от имеющегося слова). Причинами могли быть исторические события, культурные факторы – появление новых разновидностей денотата, внутриязыковые поводы, например необходимость размежевания значений избыточных синонимов, психологические факторы – осознание различных аспектов явления или уточнение знаний о нем с выделением его видов и т.д.);

– при заимствовании из других тематических слоев лексики того же языка – какие ассоциации привели к установлению связи иного поля с данным или причины изменения значения существовавшей лексемы, вызвавшие ее включение в данное поле;

– какова связь более ранних значений лексемы, заимствованной из другого семантического поля того же языка со значением, полученным в данном поле, или более ранних и более поздних значений лексемы в рамках данного поля;

– что изменилось в семантической структуре поля (в значениях уже существовавших слов) в связи с появлением новой лексемы.

На эти вопросы следует попытаться найти ответы на каждом этапе развития поля. На часть из них не удастся найти удовлетворительных ответов, но, тем не менее, можно будет лучше понять возможные поводы и причины семантических изменений, за которыми стоят эволюционные изменения ментальности, и предложить свои объяснения особенностей развития национальной ментальности²⁷.

Именно так строятся проводимые в настоящее время лингвистические исследования. В перспективе чрезвычайно интересными и продуктивными могут оказаться сопоставления данных таких исследований с данными об особенностях развития соответствующих понятий у детей.

CONCERNING METHODS OF LINGUISTIC INVESTIGATIONS

SUMMARY

Though dependence of linguistic research on the state of methods of investigation is a well-known problem, only lately there started to appear manuals on linguistic methods. The basic methodological terms, such as *methodology*, *method*, *mode*, *approach*, *methodics*, *procedure*, *operation*, *technique*, *trick* are presently used loosely and this hinders advance in effective research. These terms are being analysed and suggestions for their ordering are presented. Further some new methods, such as matrix organisation and presentation of linguistic methods, reversible method and method of lexicographic research of evolution of national mentality are briefly described.

²⁷ С. В. Гринев-Гриневич, Э. А. Сорокина, Т. Г. Скопюк, *Основы антропологической лингвистики: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений*, Москва 2008.

Lukasz Karpiński

Warszawa

Podstawy sporządzania modułowego słownika terminologii branżowej¹

Zmiany ekonomiczne i otwarcie rynku spowodowało dalekosiężne zmiany techniczne, technologiczne i ekonomiczne. Z rozwojem naukowo-technicznym nierozzerwalnie związana jest potrzeba komunikowania się specjalistów różnych dziedzin na międzynarodowym poziomie. Ponadnarodowa wymiana informacji zawsze stymulowała do dokładnego i precyzyjnego nazwania i definiowania pojawiających się zjawisk i pojęć. Dążenie do „rozumienia idealnego” powoduje powstanie branżowych terminów i standardów terminologicznych oraz reglamentację dopuszczalnych form gramatycznych i stylistycznych.

Zagadnienie klasyfikacji i zdefiniowania każdego z istniejących subjęzyków specjalistycznych nastęrcza wciąż wiele trudności. Dlatego każdy rodzaj podziału dyscyplin naukowych stanowi pomoc dla potencjalnego autora słownika przy określaniu zakresu terminologicznego słownika. On musi zdecydować, opierając się na swojej najlepszej wiedzy i umiejętnościach, w jakim kręgu nauk należy umiejscowić projektowany leksykon, określić, co będzie obejmować oraz z jakimi zakresami tematycznymi się zająć.

¹ Wybrane tezy niniejszego artykułu oparte są o pracę doktorską p.t.: *Teoretyczne podstawy sporządzania modułowego słownika terminologii branżowej (na materiale lądowego budownictwa transportowego w języku polskim, rosyjskim i angielskim)*, której jednym z recenzentów był prof. dr hab. Roman Hajczuk. Sukcesywne przedstawianie rozwijanych badań leksykograficznych, których pewien etap został zawarty w autorskiej monografii *Zarys leksykografii terminologicznej* znalazło swoje miejsce także w łamach rocznika „Linguodidactica”, którego Szanowny Jubilat jest redaktorem naczelnym.

Dobór dziedzin pokrewnych w dużym stopniu zależy od projektowanej wielkości tezaurusu, kompetentnego autora, posiadającego dobre merytoryczne zaplecze oraz typu potencjalnych adresatów tezaurusu. Określenie przez autora tezaurusu szczegółowego zakresu tematycznego z zaznaczeniem wzajemnych wpływów dziedzin działalności człowieka stanowi podstawowy i początkowy postulat prac leksykograficznych.

W pracy terminograficznej, przy określaniu zakresu tematycznego wybranej dziedziny można napotkać problem ustalenia hierarchii wartości poszczególnych nauk, wybrania spośród nich kilku najważniejszych oraz selekcjonowania terminów, które będą włączone do zasadniczego tezaurusu. Decyzję o zakwalifikowaniu lub odrzuceniu danego elementu składowego należy podjąć po rozpatrzeniu wszelkich aspektów dotyczących m.in.:

- położenia terminu względem dziedziny głównej,
- przydatności terminu w tezaurusie, z uwzględnieniem potrzeb potencjalnych odbiorców – należy mieć tu na względzie rolę słownika w procesie komunikacji specjalistycznej,
- aktualności pojęcia i jego statusu (quasi-termin, pretermin, termin),
- roli terminu w systemie klasyfikacji w szczególnej jej odmianie modułowej danego technolektu, o czym traktuje osobny rozdział.

W związku z rozpatrywaniem zakresu terminologicznego słownika specjalistycznego należy wskazać występujące ich trzy zasadnicze modele tematyczne:

1. Model współrzędny – rozmiary i zakres dziedziny zasadniczej jest podobny do wielkości pokrewnych, kontekstowo powiązanych innych obszarów działalności człowieka.
2. Model podrzędny – dziedzina podlegająca działaniom leksykograficznym stanowi wyodrębnioną lub autonomiczną część większego tematycznie zagadnienia. Zachodzą dwustopniowe związki kontekstowe; zarówno z innymi poddziedzinami w ramach dziedziny nadrzędnej oraz z pokrewnymi większymi dziedzinami.
3. Model wspólny podrzędny, w którym źródłem dla rozpatrywanej wyodrębnionej dziedziny tezaurusu są dwie dziedziny nadrzędne (ewentualnie więcej). W takim układzie zachodzą kontekstowe relacje z innymi dziedzinami zarówno nadrzędnymi, jak i współrzędnymi.

Określenie systemowego miejsca danego leksykonu należy rozpocząć od wskazania odpowiedniego dla dziedziny modelu tematycznego, uwzględniając przy tym wskazówki, jakie w tym zakresie niosą różne klasyfikacje nauk. Przykładowo, Polska Klasyfikacja Tematyczna Komitetu Badań Naukowych tak opisuje wewnętrzną strukturę hierarchiczną dziedzin językoznawstwa i transportu:

<p>150000 Językoznawstwo. Języki 150900 Kierunki i szkoły językoznawcze 151100 Metody stosowane w językoznawstwie 151900 Językoznawstwo ogólne 152100 Językoznawstwo opisowe 152119 Fonologia, fonetyka 152121 Grafemika 152123 Morfologia 152125 Składnia 152127 Leksykologia 152129 Semantyka 152200 Dialektologia 152300 Językoznawstwo historyczne 152400 Onomastyka 152500 Językoznawstwo typologiczne 153100 Glottogonia 155100 Językoznawstwo stosowane 155119 Glottodydaktyka 155123 Socjolingwistyka. Etnolingwistyka 155125 Przekładoznawstwo. Teoria tłumaczenia 155127 Językoznawstwo matematyczne 159500 Języki świata</p>	<p>690000 Transport 692000 Technika przeładunku 692100 Transport kolejowy 692117 Technika i technologia kolejowego zaplecza technicznego 692200 Transport samochodowy 692271 Przepisy drogowe. Kodeks drogowy 692300 Transport rzeczny (żegluga śródlądowa) 692700 Transport powietrzny (lotniczy) 692900 Transport przemysłowy 692919 Kolejowy transport przemysłowy 692921 Przemysłowy transport kołowy bezszynowy 692923 Transport przENOŚNIKOWY 692925 Transport kolejkami linowymi i drogami wieloszynowymi 692927 Inne rodzaje transportu przemysłowego 693100 Transport rurociągowy 696700 Ekonomia i organizacja transportu</p>
---	---

Z punktu widzenia leksykografii istotne jest również określenie sposobu opisu podstawowego nośnika znaczeń językowych jakim jest wyraz. Wybór metody opisu skutkuje ukierunkowaniem tematycznym słownika². Ogólny słownik języka literackiego przedstawia wyraz pod kątem budowy (struktury) semantycznej. Słownik derywacyjny, zawierający opis tworzenia wyrazów pochodnych od podstawy słowotwórczej traktuje wyraz jako linearną strukturę złożoną z rzędu morfemów (np. rdzeń, prefiks, sufix, fleksja). Słownik kombinatoryczny zawiera wyraz jako element konstrukcji syntaktycznej, opisywany jako jednostka komunikacyjna. Słownik ideograficzny (w tym słownik terminologiczny) ukazuje wyraz jako reprezentant konceptu – nośnik odpowiedniego pojęcia.

Obiektem terminografii są słowniki, które można podzielić na następujące kategorie:

² Por. J. Lukszyn, W. Zmarzer, *Teoretyczne podstawy terminologii*, Warszawa 2001, s. 126–128.

- słowniki językowe (SJ),
- słowniki encyklopedyczne (SE),
- słowniki dydaktyczne (SD),
- słowniki terminologiczne (ST).

Różnice między wymienionymi słownikami zawarte są zarówno w sposobie formułowania ogólnych założeń słownika, jak i do koncepcji przedstawienia jego treści w haśle słownikowym (tzw. mikrostruktura słownika).

Słownik językowy koncentruje się na jak najdokładniejszym opisie kontekstów znaczeniowych danej jednostki języka (zwykle są to wszystkie kategorie wyrazów) oraz ujęciu możliwie szeroko zakresu jej użycia w komunikacji językowej. Uwzględnia się przy tym duże spektrum materiałów źródłowych, włączając w to korpusy językowe. Definicje i objaśnienia w SJ mają najczęściej zwięzły charakter, wyrażający się użyciem równoważników zdań. Objaśnienia nie są pozbawione przy tym odcieni emocjonalnych żywego języka, zwłaszcza gdy dotyczą tzw. niskiego stylu, żargonu lub wulgaryzmów. W artykule hasłowym występują kolokacje lub zdania standardowe, a także kwalifikatory stylistyczne i znaczeniowe oraz komentarz gramatyczny. Nadrzędną funkcją SJ jest prezentowanie i korygowanie wiedzy o języku dowolnego użytkownika.

Słownik encyklopedyczny przedstawia w możliwie najszerszej perspektywie znaczeniowej z ujęciem wszelkich treści przenoszonych poprzez wartości kulturowe i historyczne. Tego typu zbiory wiedzy o świecie mają wszechstronnie służyć różnym grupom społecznym i niekiedy zawodowym. Charakterystycznym zjawiskiem w SE jest występowanie dużej ilości imion i nazw własnych. Oprócz obszernie opracowanych haseł stosowane są również ilustracje, reprodukcje oraz różnego rodzaju mapy i wykresy mające rozszerzyć reprezentowaną wiedzę. Zawartość tematyczna jest również zróżnicowana jak w przypadku słowników językowych. Charakterystycznym elementem edytorskim, spotykanym również w innych typach słowników jest stosowanie dużej ilości skrótów i odsyłaczy.

Słownik dydaktyczny prezentuje podejście pośrednie pomiędzy słownikiem encyklopedycznym, ze względu na podyktowane procesami nauczania obszerne objaśnienia odpowiednich pojęć i zjawisk a słownikiem terminologicznym. SD ma reprezentować dostosowany do wymogów dydaktycznych typ myślenia i działania zawodowego w określonej dziedzinie. Zarówno w naukach humanistycznych, jak i technice czy ekonomii model typu SD będzie zawierał ilustracje, schematy i inne podobne elementy, aby przedstawić aktualną wiedzę. W opisach oprócz objaśnienia może występować również sposób tworzenia (powstawania) danego zjawiska przy pomocy innych ele-

mentów danej dziedziny, a więc pośrednio prezentowane pojęcie występuje wtedy w odpowiednim paradygmacie terminologicznym jako element systemu języka specjalistycznego.

Słownik terminologiczny skupia się na przedstawieniu wybranej jednostki języka jako elementu większego systemu językowego. Cechą charakterystyczną jest stosowanie jednorodnej stylistyki i brak nacechowania emocjonalnego. Kategorialność haseł ograniczona jest zwykle do form rzeczownika z ewentualnymi wyrazami dookreślającymi. Hasło traktowane jest jako paradygmatyczna jednostka kognitywna, kształtowana w wyniku rozwoju nauk, umiejscowiona i zakwalifikowana do określonego miejsca w systemie danego języka specjalistycznego. Ważnym elementem ST jest wskazanie w haśle słownikowym systemowej struktury hierarchicznej opisywanych pojęć oraz możliwie obszerny zestaw realcji semantycznych.

Oczywiście w teorii każdy z wymienionych typów słowników może jednocześnie spełniać funkcję przekładową, jeśli posiadać będzie odpowiednie elementy w artykułach hasłowych.

Opracowanie teoretycznych podstaw sporządzania słownika z modułowym przedstawieniem siatki semantycznej (tzw. makrostruktura leksykonu) zawiera ponadto:

1. Szczegółową analizę wydarzenia komunikacji językowej, jako stymulatora rozwoju terminologii specjalistycznej;
2. Typologię nośników pojęć, tj. jednostek terminologicznych odzwierciedlających nomeny i terminy teoretyczne danego języka branżowego (wraz z ich zapisem matematyczno-logicznym);
3. Opracowanie zasad klasyfikacji zebranej terminologii w postaci struktury modułowej;

1.

We współczesnej lingwistyce nazwa „język” funkcjonuje w dwojakim sensie. Po pierwsze, stosuje się ją na oznaczenie mniej lub bardziej pojemnych zbiorów zdań (wypowiedzi), a po drugie, stosuje się na oznaczenie systemu reguł językowych, według których ludzie tworzą wypowiedzi i posługują się nimi w celach komunikacyjnych³. U źródeł komunikacji leży za-

³ W. Woźniakowski, *Lingwistyczny status tzw. subjęzyków specjalistycznych*, „Języki specjalistyczne. Materiały z XVII Ogólnopolskiego Sympozjum ILS UW”, pod red. F. Gruczy i Z. Kozłowskiej, Warszawa 1994, s. 46.

sada wspólnotowości, dzielenia się z innymi doświadczeniami, refleksjami, wizją świata, natomiast sama komunikacja to proces przekazywania tych spostrzeżeń, emocji, przejawów woli przez jednych uczestników komunikacji drugim⁴. Język składa się z systemu reguł, determinujących umiejętność określonej społeczności do porozumiewania się za pomocą wypowiedzi, które mogą mieć postać zarówno komunikatów wizualno-akustycznych jak i wizualno-graficznych.

Elementy zewnętrzne komunikacji stanowią usystematyzowane kody, większość których podlega różnego rodzaju regułom formalnym (np. leksykalnym, gramatycznym, funkcjonalnym). Niezależnie od przynależności do określonej grupy narodowej, posługując się własnym (idio)lektem, rozumianym jako język dowolnego konkretnego człowieka⁵, można odebrać, percepcować i analizować komunikaty, a następnie wytworzyć określoną myśl w celu przekazania jej innym. Powstaje komunikat, którego nadawca wybiera formę i sposób wysłania. Niezależnie od tego, jaki etnolekt zostanie użyty najważniejszym zagadnieniem w procesie komunikacji jest stworzenie zrozumiałego komunikatu, jak najlepiej wyrażającego powstałą wcześniej myśl. W procesie komunikacji występują następujące składniki: nadawca, informacja i odbiorca. Całe zdarzenie zachodzi natomiast w szerszej, otaczającej je rzeczywistości. Stopień zorientowania komunikatu na konsytuację jest zależny od intencji nadawcy i może w różnych proporcjach odnosić się do bieżącego kontekstu językowego, definiowanego jako sąsiedztwo określonej jednostki językowej, element występujący w tekście bezpośrednio przed tą jednostką lub po niej, niezbędny i wystarczający do dokładnego jej zrozumienia oraz określenia jej znaczenia. Komunikat może też odnosić się do szerszego kontekstu sytuacyjnego, czyli psychicznych, kulturowych, przestrzennych i czasowych czynników determinujących wartość komunikacyjną danej wypowiedzi w relacji nadawca–odbiorca, mających wpływ na zrozumienie tej wypowiedzi przez odbiorcę oraz na jego zachowanie. Brak wspólnego kontekstu uniemożliwia zaistnienie aktu komunikacji językowej, mimo że zarówno nadawca, jak i odbiorca może posługiwać się tym samym kodem.

Analiza sposobów realizacji i przekazywania komunikatów jest bardzo istotna przy opracowywaniu wszelkich nośników stałej wiedzy – tezauru-

⁴ Por. A. Mikołajczuk, *O komunikacji zawodowej*, [w:] *Praktyczna stylistyka*, pod red. E. Bańkowskiej i A. Mikołajczuk, Warszawa 2003, s. 17–18.

⁵ F. Grucza, *O językach specjalistycznych (=technolektach) jako pewnych składnikach rzeczywistych języków ludzkich*, [w:] *Materiały z XVII Ogólnopolskiego Sympozjum ILS UW (9–11.I.1992)*, Warszawa 1994, s. 12.

sów. Ten typ słownika branżowego rejestruje i utrwała stan nauki (wiedzy) w danym okresie i pełni ważną funkcję prognozowania nowych kierunków rozwoju danej dyscypliny.

Pobieranie i przetwarzanie określonych składników intelektualnych z otaczającej rzeczywistości oraz zapamiętywanie ich w postaci konceptualnych obrazów złożonych z cech dystynktywnych odbywa się podczas każdego **wydarzenia komunikacji językowej (WKJ)** i wzbogaca wiedzę konceptualną człowieka. Zbiór cech odpowiedzialnych za określenie typu interkodu i konsytuacji jest określany jako wiedza kodowa. W wąskim znaczeniu WKJ można przedstawić jako wykonywanie przez uczestników na bieżąco czynności, związanych z wykonaniem aktu komunikacji, zachodzącego w danej konsytuacji. Natomiast w szerszym kontekście przepływu informacji na dużą skalę komponenty WKJ można przedstawić następująco:

- 1) sytuacja poprzedzająca – osiągnięcie nowego poziomu zaawansowania w danej dziedzinie nauki przez jedną z grup naukowych;
- 2) akt komunikacji – wymiana informacji;
- 3) wdrażanie lub analiza uzyskanych informacji w innych grupach naukowych.

Wydarzenie komunikacji językowej można odnieść zarówno do prostej rozmowy pojedynczych osób, ale także do wymiany informacji (forma pisana) o osiągnięciach na poziomie międzynarodowym. Rozpatrując teoretycznie przebieg wymiany informacji, przyjęto zmodyfikowane w stosunku do założeń L. Bloomfielda ustalenie praktyczne. W jego schemacie uwzględniono pojedynczy liniowy bodziec, którego postać zmieniała się z impulsu percepcyjnego poprzez dźwięk o abstrakcyjnym znaczeniu w czynność fizyczną. Jednak komunikacja językowa, a w szczególności w odniesieniu do technolektów wymaga analizy ciągłego procesu przebiegu informacji, gdyż taka postać WKJ jest adekwatna do procesów pozyskiwania i wymiany wiedzy w różnych dziedzinach naukowych.

Akt komunikacji staje się kompletny, gdy nadana wypowiedź zostanie prawidłowo i bez zakłóceń odebrana i zrozumiana przez odbiorcę. Miejsce przetwarzania i dekodowania przez odbiorcę komunikatu określono jako sfera percepcyjna odbiorcy (SPO), który w tym procesie odwołuje się do pojęć – pewnych zespołów cech dystynktywnych obiektu, posiadanych we własnej wiedzy konceptualnej. Odbiorca korzysta ze swojej wiedzy i zdobytych wcześniej poprzez zmysły doświadczeń oraz wykształconego (nabytego) zestawu abstrakcyjnych cech danego pojęcia, uzależniony od sposobu percepcji otoczenia, psychiki, czasu i płci odbiorcy. Następuje to w sferze abstrakcyjnej odbiorcy (SAO). W tej samej sferze następuje też ewentualnie kodowanie komunikatu zwrotnego, mającego odpowiednią postać lub też pozostaje abs-

trakcyjną myślą i wzbogaca zbiór własnej wiedzy i doświadczeń, trafiającego do strefy percepcyjnej nadawcy (SPN), gdzie jest rozkodowywany i analogicznie analizowany. Akt wypowiedzi, dla tego, kto go wypowiada, jest za każdym razem nowym aktem, choćby był powtarzany wielokrotnie, ponieważ realizuje on za każdym razem wejście mówiącego w nowy moment czasu oraz w inną konfigurację okoliczności i wypowiedzi⁶. Miejsce odbioru informacji jest określane jako kanał informacyjny. Charakter kanału informacyjnego ma znaczenie czysto techniczne dla komunikacji, wskutek czego nie determinuje on ani funkcji, ani budowy kodu, który się nim posługuje. Zasadniczo człowiek posiada tyle kanałów informacyjnych, ile zmysłów, a zatem tyleż rodzajów znaków przekazu⁷.

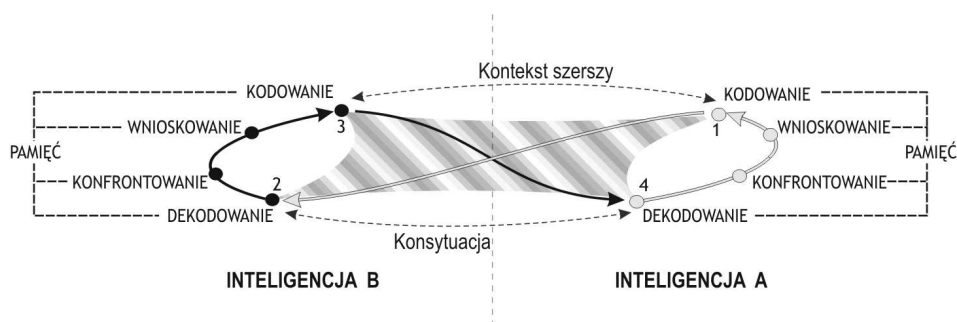
W obecnych czasach jesteśmy świadkami doskonalenia nowego modelu komunikacyjnego, który można określić nie jako kontakt nadawcy i odbiorcy (rozumianych jako ludzie) lecz jako kontakt dwóch inteligencji. Łącząc założenia komunikacyjne z szerokimi możliwościami informatyki otrzymuje się wielopłaszczyznowe WKJ, w którym mogą uczestniczyć nie tylko organizmy zbudowane w oparciu o związki węgla (człowiek), ale również twory techniczne oparte o układy krzemowe (komputer). Obydwa typy uczestników wykazują duże analogie w procesach działania. Pamięć ludzka stanowi obecnie niedościgniony wzór kojarzenia, obciążony przez to pewną zawodnością. Technika informatyczna tworzy z kolei coraz pojemniejsze rodzaje sztucznej pamięci, dzieląc ją pod względem funkcji.

Problemem pełnego poznania i odwzorowania umysłu jest rozległość wymaganego zasymulowania. Liczba możliwych układów myślowych, które można zestawić jest prawdopodobnie większa od liczby atomów we wszechświecie, co wystarczająco oddaje skalę zjawiska. Obliczeniowa teoria umysłu koncentruje się obecnie na tym, aby za pomocą małych podprogramów, czyli wyodrębnionych, wyspecjalizowanych struktur, modelowanych za pomocą sieci neuronowych spowodować, że komputer zacznie myśleć podobnie do człowieka. Byłaby to oczywista analogia do struktury mózgu, bo uważa się, że określone obszary mózgu, czasami nawet odległe, wiąże ta sama funkcjonalność⁸. Uniwersalny model komunikacyjny będzie przedstawiał się następująco:

⁶ E. Benveniste, *Semiologia języka*, [w:] *Znak, styl, konwencja*, Warszawa 1977, s. 43.

⁷ T. Milewski, *Językoznawstwo*, wyd. VII, uzupełnione, Warszawa 2004, s. 9.

⁸ Por. M. Hetmański, *Umysł a maszyny. Krytyka obliczeniowej teorii umysłu*, Lublin 2000; K. Śliwiński, *Czy nasz mózg to komputer?*, „Computerworld” 2008, № 32.

Rys. 1. Model uniwersalny WKJ

Najważniejszym elementem WKJ jest proces rozumienia (w przypadku istot żywych), który został określony jako konfrontowanie pozyskanych danych z tymi posiadanymi w zasobach pamięci. Ten element stanowi obecnie główny problem informatyczny, gdyż wymaga stworzenia samowystarczального oprogramowania, które pozwoli maszynie na wytwarzanie i komunikowanie odpowiednich danych. W tym kontekście słownik przyszłości, oparty na elektronicznej bazie danych przekształci się wręcz w informatyczny neurotezaurus, na bazie którego sztuczna inteligencja będzie w stanie dokonywać logicznej komunikacji.

Odpowiednio duży procent komunikacji zawodowej następuje na poziomie międzynarodowym, co oznacza, że uczestnicy komunikatu posługują się różnymi rodzimymi językami oraz funkcjonują w obrębie kulturowo i społecznie zróżnicowanych konsytuacji, w związku z czym ich technolekty, mimo iż dotyczą jednej dziedziny również posiadają swoje odrębne cechy. W momencie zaistnienia komunikacji zawodowej na poziomie międzynarodowym analiza strony znaczeniowej i zbieżność rozumienia będzie zależeć od całościowej konsytuacji, opanowania leksyki ponadnarodowej (internacjonalizmów) oraz bieżącego kontekstu WKJ.

Na drodze pomiędzy nadawcą i odbiorcą docelowym w porozumieniu międzynarodowym może stać tłumacz, czyli pośredni nadawca i odbiorca. Należy więc udoskonalać metody transferu wiedzy w dwóch kierunkach, regulować, systematyzować i uściślać pojęcia zawarte w technolektach, co spowoduje zbliżenie do siebie kontekstów wiedzy zawodowej i doprowadzi do stworzenia dokładnych tezaurusów wiedzy zawodowej, których nieodłącznym elementem powinny być dokładne ekwiwalenty w innych językach. Wpłyne to także pozytywnie na pracę tłumaczy uczestniczących w procesach komunikacji zawodowej. Będą oni w stanie dostosować poziom swojej wiedzy konceptualnej do potrzeb danego przekazu zawodowego i w większym stopniu skupić się na procesie i technikach tłumaczeniowych.

2.

Zacytowane wyżej tezy odnoszą się do doskonalenia procesów komunikacji przy pomocy technolektów. Język specjalistyczny, jako narzędzie pracy i rozwoju zawodowego, służy poznawaniu i określaniu obiektów specyficznych dla danej specjalności oraz porozumiewaniu się na ich temat. Może być on scharakteryzowany jako:

- narzędzie pracy zawodowej,
- narzędzie kształcenia zawodowego,
- wskaźnik poziomu cywilizacyjnego danej grupy etnicznej.

W niniejszym tekście technolekt rozumiany jest jako język wiedzy zawodowej, stosowany dla celów specjalistycznych. Posiada on „swój leksykon, którego podstawę stanowi określony system terminologiczny i własne reguły wprowadzenia jednostek terminologicznych do tekstu. W określonych warunkach wzmaga się wzajemne oddziaływanie, związane z nowymi związkami interdyscyplinarnymi, nowymi dyscyplinami naukowymi i innymi efektami działań zawodowych ludzi. Ponadto ma on taki sam rodowód jak słownictwo ogólne i powstaje w oparciu o prawa w nim panujące. Dodatkowo każdy etnolekt wchłania duże ilości terminów, co jest spowodowane zarówno postępowaniem technicznym, jak i rozwojem szkolnictwa. Różne są natomiast czynniki w strukturze gramatycznej i leksykalnej subjęzyków specjalistycznych i języka ogólnego”⁹. W języku specjalistycznym można wyodrębnić takie jednostki jak: wyrazy języka ogólnego, hipoterminy, terminoidy, quasi-terminy, preterminy, profesjonalizmy oraz terminy.

Wyrazy języka ogólnego to znaki językowe nazywające jednostkowy przedmiot materialny lub klasę jednorodnych przedmiotów materialnych, treści psychiczne, czynności, stany, cechy, wyrażające relacje między elementami rzeczywistości lub modyfikujące treści znaczeniowe innych wyrazów. Stanowią lingwistyczną osnowę, tło kontekstowe komunikacji zawodowej, lecz nie przenoszą znaczenia specjalistycznego.

Hipoterminy rozumiane są jako wyrazy ogólne funkcjonujące w leksykonie terminologicznym, potrzebne do kompletnego wyrażania w odpowiedniej normie stylistycznej komunikatów i określania czynności, sytuacji i przedmiotów znanych specjalistom, lecz nie posiadających ścisłych określeń w danej dziedzinie. Mogą nimi być czasowniki egzystencjalne i procesywne, nie występujące w formie trybu rozkazującego, ani w pierwszej

⁹ J. Lukszyn, *Termin i system terminologiczny w świetle praktyki terminograficznej*, „Języki specjalistyczne” 2001, t. 1, s. 9.

osobie, ponadto rzeczowniki osobowe nie posiadające odpowiedników rodzaju żeńskiego oraz wybrane przymiotniki¹⁰. Jako wariant hipotermu można traktować terminoidy – wyrazy charakterystyczne dla terminologii technicznej, lecz posiadające bliżej nieokreśloną semantykę wyrażone rzeczownikami nieosobowymi, używane w zawodowej komunikacji językowej, np. *fabryka, konstrukcja, magistrala, maszyna, sprzęt, urządzenie*.

Quasi-terminy, czyli wyrazy języka ogólnego kandydujące do rangi terminu, którego definicję fachową wyprowadza się ze znaczenia leksykalnego. Swoistą cechą tej jednostki jest ciągle podejmowanie prób optymalizacji jej wielu odmian¹¹. Quasi-termin związany jest z rozwojem nauki i techniki. Jego zadaniem jest dążenie do przekształcenia się w termin na skutek gromadzenia jakościowych elementów wiedzy w zakresie danej nauki. Powyższe zjawisko językowe występuje, gdy pojęcie odpowiadające słowu jest ogólnie znane, natomiast jednocześnie w indywidualnej percepcji mogą pojawiać się zróżnicowania w doborze odpowiednich cech dystynktywnych składających się na abstrakcyjny koncept, odpowiadający danemu pojęciu. W efekcie pojawiają się różnorodne definicje.

Preterminy, czyli nowo tworzone nazwy nomenklaturowe przed ich legalizacją przez kompetentny resort lub służbę terminologiczną. Preterminy powstają masowo w trakcie systematyzowania ukierunkowanej działalności zawodowej.

Terminy służą przede wszystkim jako narzędzia pracy poznawczej i praktycznej. Wśród cech odróżniających termin od wyrazów i połączeń wyrazowych języka ogólnego „Słownik terminologii przedmiotowej”¹² wymienia:

- specjalizację – czyli używanie terminu przez specyficznych użytkowników w specyficznych sytuacjach i w odniesieniu do specyficznych obiektów,
- konwencjonalność – tzn. powstanie terminu wynika z celowej działalności określonej grupy zawodowej,
- systemowość, przejawiająca się w tym, że każdy termin zawsze stanowi część określonego systemu terminologicznego,
- ścisłość i jednoznaczność – wynikające z faktu, że każdy termin ma określoną definicję oraz określoną wartość systemową,
- neutralne nacechowanie emocjonalne i stylistyczne, wynikające z jego funkcji poznawczej i praktycznej.

¹⁰ Por. STP, Warszawa 2002, s. 98–102.

¹¹ Op. cit.

¹² Ibidem, s. 137.

Na podstawie różnych definicji terminu spotykanych w literaturze można stwierdzić, że dotyczą one takich zagadnień (kategorii) jak: ścisłość (jednoznaczność), nacechowanie emocjonalne (wartość stylistyczna wraz z elementami nacechowania ideologicznego), zwięzłość, zrozumiałość, typ formy, budowa leksykalna, łączliwość, formy gramatyczne, kontekstowość (systemowość). Poniższe zestawienie ma na celu zebranie możliwie jak najwięcej informacji o zakresie znaczeniowym pola danego pojęcia oraz zmian jego wielkości przy użyciu podczas komunikacji. Analiza charakterystycznych właściwości terminu została przedstawiona w opozycji do cech wyrazu języka ogólnego.

1) **Ścisłość i jednoznaczność** terminu jest realizowana poprzez określenie definicji w danej dziedzinie wiedzy oraz dokładne jego umiejscowienie w systemie terminologicznym. W każdym z technolektów można przeprowadzić podział terminów na te, które powiązane są z obiektem materialnie doświadczanym przez użytkownika języka tj. obiektem realnym (nomen), oraz na terminy związane z „obiektem wyprowadzonym z określonej konstrukcji intelektualnej – obiektem idealnym” (termin teoretyczny)¹³. Taki podział może być dowodem na to, że pewne jednostki języka mogą być w pełni jednoznaczne, gdyż zestaw charakterystycznych cech dystynktywnych jest wspomagany poprzez idealny obraz obiektu, co zmniejsza do minimum ryzyko niejednoznaczności, natomiast terminy teoretyczne bazują na abstrakcyjnym pojęciu.

Słowo: ta jednostka języka może posiadać teoretycznie nieskończenie wiele znaczeń, ewoluując wraz z rozwojem ludzkości. W procesie komunikacji może to prowadzić do błędnej interpretacji w związku z szerokim polem znaczeniowym.

Termin – w większości naukowych definicji padało stwierdzenie, iż termin powinien w sposób ścisły i jednoznaczny odnosić się do określonych przedmiotów i zjawisk. Jednoznaczność w obrębie danego systemu terminologicznego jest jednym z wyróżników terminu. Jest to warunkowane budową definicji i umiejscowieniem terminu w systemie językowym. Słowo używane w danym technolekcie uzyskuje jego specjalne cechy znaczeniowe, tj. skupia uwagę odbiorcy informacji (komunikatu) na specyfice danej dziedziny nauki i pozwala na prawidłowe rozkodowanie i zrozumienie informacji. Wpływ kontekstu danej dziedziny nauki można zilustrować na kilku przykładach:

¹³ J. Lukszyn, W. Zmarzer, *Teoretyczne...*, s. 14.

- słowo *dodatek* jest znane i szeroko stosowane w słownictwie ogólnym, natomiast w kontekście budownictwa drogowego *dodatek (dodatki)* będzie odnosiło się do związków chemicznych wpływających na parametry fizykochemiczne mieszanki asfaltowej, natomiast w kontekście dokumentacyjnym termin *dodatek (dodatki)* będzie synonimem słowa *załącznik*;
- termin *faktura* w kontekście finansowości będzie oznaczał *dokument rozliczeniowy* i/lub dowód zawartej transakcji, natomiast w architekturze oznacza ukształtowanie i wygląd powierzchni przedmiotu, zależnie od materiału i techniki wykonania oraz od indywidualnego stylu twórcy i/lub sposób kształtowania powierzchni ścian budowli;
- termin *stopa* w zależności od kontekstu – anatomicznego (medycznego), ekonomicznego lub budowlanego będzie przyjmował absolutnie odrębne znaczenia.

2) **Nacechowanie emocjonalne** (wartość stylistyczna), jest bardzo zróżnicowane w zależności od typu i zadań przeznaczonych dla danej jednostki języka. W tej kategorii można łatwo zauważyć różnice jakie będą występować przy analizowanych pojęciach.

Słowo języka ogólnego nabiera często nowego znaczenia w zależności od zastosowanego kontekstu (w wersji pisemnej), gestu czy intonacji w wersji mówionej. Można mówić nawet nie o stopniach emocji, co o odcieniach emocjonalnych, które będą wprowadzały w ten sposób nowe czynniki znaczeniowe.

Termin – jak przytaczają w/w definicje ma być neutralny emocjonalnie. Przyczynia się do tego również brak (nie stosowanie) pewnych form gramatycznych. Neutralne nacechowanie emocjonalne i stylistyczne terminu wynika z jego głównej funkcji narzędzia pracy poznawczej i praktycznej¹⁴.

Treści uwarunkowane ideologicznie są uzależnione od sytuacji społeczno-politycznej na danym obszarze. Może on w znaczącym stopniu wpływać na potencjalnych czytelników słownika, a dalej na konteksty użycia konkretnych wyrazów, co skrętnie było, jest (i prawdopodobnie będzie) wykorzystywane.

3) **Zwięzłość formy** jednostki komunikacji, odnosi się do sposobu formułowania danej wypowiedzi. W zależności od kontekstu i/lub szerszej sytuacji nadawca używa odpowiednich formuł i koduje swoją wypowiedź.

Słowa języka ogólnego są formułowane w pewnej zgodności z ogólnymi regułami języka. Przy określaniu zwięzłości należy zaznaczyć różnice,

¹⁴ STP, s. 137.

jakie zachodzą pomiędzy językiem mówionym, a jego pisany realizacją. Według Jankowskiego¹⁵, każdy język zawiera około 50% nadmiaru informacji. Tworząc wypowiedź lub budując zdanie nadawca podporządkowuje się pewnym regułom, a to pociąga za sobą rozbudowanie komunikatu. Opisane „nadbudowywanie” informacji jest możliwe na wiele sposobów w języku mówionym, jednak w piśmie zostaje ono ograniczone albo do rozszerzenia elementów opisowych, albo do aktywniejszego stosowania znaków interpunkcyjnych. Termin podlega nadrzędnemu procesowi optymalizacji – przystosowaniu jego formy jak najlepiej do potrzeb użytkowników i wymagań normatywnych.

4) **Zagadnienie zrozumienia** przez odbiorcę komunikatu w postaci ustnej lub pisemnej jest z punktu widzenia dowolnego technolektu sprawą najwyższej wagi. Stąd wychodzą dążenia do standaryzacji i unifikacji terminologii.

W przypadku tekstu języka ogólnego słowo pozbawione jest nakazów i ograniczeń dotyczących ujednoczenia. Ważną rolę w języku ogólnym odgrywa pojęcie interpretacji danego komunikatu. Ponadto każdy człowiek funkcjonujący w tej samej otaczającej rzeczywistości będzie inaczej odbierał bodźce. Dwóch interpretatorów dostrzeże zawsze nieco odmienne aspekty znaczenia, nawet na poziomie rozumienia¹⁶. Wyrazy języka ogólnego są, co oczywiste, często nosicielami jednego lub więcej pojęcia. Obok znaczenia podstawowego (słownikowego), każdy prawie wyraz posiada rozszerzone znaczenie, ukształtowane na bazie skojarzeń z innymi wyrazami i sytuacjami. Przy kontaktach na poziomie międzynarodowym należy uwzględnić rozbieżności między językami, powstające w wyniku różnic kulturowych, swoistego sposobu odbierania otaczającej rzeczywistości. Z wyjątkiem terminów technicznych i przyrodniczych nazw gatunkowych wszelkie inne wyrazy w dowolnym języku obcym mają prawo mieć nie pokrywającego się z polskim zakresem znaczeniowego. Napotykanie różnice znaczeniowe można podzielić na cztery rodzaje¹⁷:

- zamienność – gdy wyraz w pierwszym języku jest całkowicie równoważny wyrazowi języka drugiego;
- częściowa zamienność – gdy zakresy znaczeniowe dwóch wyrazów pokrywają się w części;

¹⁵ B. A. Jankowski, *Nauka języka obcego. Spojrzenie psychologa*, Warszawa 1973, s. 19–20.

¹⁶ E. D. Hirsch, *Rozumienie, interpretacja, krytyka*, [w:] *Znak styl, konwencja*, Warszawa 1977, s. 202.

¹⁷ B. A. Jankowski, *Nauka języka...*, s. 39–45.

- rozłączność – gdy wyraz jednego języka nie ma nic wspólnego z drugim wyrazem;
- nadrzędność (stosunek podporządkowania), może zachodzić, gdy zakres pojęciowy jednego wyrazu jest większy od drugiego.

Termin z założenia ma być w pełni zrozumiały w obrębie danej dziedziny. Należy przy tym zwrócić uwagę na kompromis pomiędzy zwięzłością i zrozumiałością i choć językoznawcy uważają, że termin jednowyrazowy (lub rzadko dwuwyrazowy) jest lepszy to czasem wieloczłonowe terminy dokładniej określają pojęcie.

5) **Krótkość formy** odnosi się do ilościowego ujęcia wszelkich realizacji materialnych wyrażanych pojęć. Jednostka wyrazowa może składać się z jednego lub wielu elementów określających i uściślających opisywane pojęcie w zależności od potrzeb informacyjnych. Dookreślenia ilościowego mogą szczególnie wymagać homonimy, gdyż użycie w szerokim kontekście np. wyrazu *spory* może spotkać się z niezrozumieniem: odbiorca informacji nie będzie wiedział, czy chodzi o przymiotnik w znaczeniu „niemały”, rzeczowniki o znaczeniu „kłótnie” czy zarodniki roślinne. Innym przykładem może być słowo *piłka*. Dopiero drugi (lub kolejny) wyraz może ukierunkować odbiorcę do właściwego zrozumienia, czy chodziło o *piłkę nożną* czy *piłkę do metalu*. To samo można odnieść do wyrazu *stopa* – *stopa cukrzycowa* (medycyna) czy *stopa zwrotu* (ekonomia). Jednak w mowie, chcąc przyspieszyć komunikat, nadawca ogranicza formę wypowiedzi bazując na istniejącym w danym momencie kontekście. „Oszczędność języka mówionego” można szczególnie zaobserwować przy wiele mówiących, a zaledwie jednogłoskowych wykrzyknikach w rodzaju „Aa!” (zachwyty), czy „Oo!” (zdziwienie). Oddanie na piśmie uczucia, nastroju i towarzyszącego wypowiedzi zamiaru wobec rozmówcy wymagałoby użycia wielu słów obrazujących sytuację oraz kontekst wypowiedzi¹⁸.

Tworząc (adaptując) termin, dąży się do skrócenia formy, lub znalezienia punktu kompromisu pomiędzy skutecznością rozumieniem a kryterium ilościowym. Terminy podrzędne dla uściślenia znaczenia otrzymują dodatkowe określenia tworząc niejako wymuszone formy kilkuelementowe.

6) **Budowa komunikatu** dotyczy elementów językowych, które należy uwzględnić przy tworzeniu komunikatu oraz sposobu tworzenia nowych jednostek komunikacyjnych, przy pomocy których odbywa się wymiana informacji.

Język kryje w sobie kilka rodzajów informacji: o treści wypowiedzi, o osobie mówcy, o jego przynależności do określonej grupy społecznej i języ-

¹⁸ Ibidem, s. 21.

kowej, a także o jego nastroju. Wszystkie te czynniki znajdują lub powinny znaleźć swoje odzwierciedlenie w komunikacie, niezależnie czy będzie on akustyczny czy wizualny. Ponadto, język mówiony oraz formy pisane zawierają w podobnym stopniu nadmiar informacji, nieodzownych ze względu na ubytki, jakie zazwyczaj mają miejsce podczas przekazu informacji. Ostateczna budowa komunikatu jest także zależna od akcentu, iloczasu (czasu trwania głoski lub zgłoski), intonacji i rytmu wypowiedzi.

Zagadnienie tworzenia nowych jednostek zawiera się w pojęciach adaptacji, zapożyczenia lub tworzenia. Stąd zmiany w budowie leksykalnej na linii słowo – termin mogą być minimalne, podyktowane jedynie ewentualnymi wymaganiami standaryzacyjnymi lub unifikacyjnymi. Natomiast można będzie założyć wzrost tendencji do adaptacji lub tworzenia nowych jednostek w przypadku wprowadzania w życie aktów prawnych ochraniających narodowe języki przed bezpośrednimi zapożyczeniami.

Słowo tworzone jest na podstawie leksyki ogólnej, zapożyczeń lub poprzez powstanie nowej jednostki języka, jednak ponieważ w mowie potocznej nie stosuje się zwykle terminów, najwięcej leksykalnych elementów składowych na tym poziomie będzie pochodziło z leksyki ogólnej, z zapożyczeń, a na końcu – utworzonych.

Termin tworzony jest w podobny sposób, natomiast zmieniają się proporcje w elementach składowych. Komunikat branżowy wymaga użycia konkretnych znaczeniowo jednostek. Stąd budowa informacji w dowolnym technolekcie, jako branżowym środkiem komunikacji będzie opierać się w większym stopniu na internacjonalizmach i zapożyczeniach, np. *recykling* jest przyjętym terminem do stosowania, tworzącym kolejne jednostki językowe – *recykling nawierzchni drogowych*, *recykling na miejscu (in situ)*. Każdy termin międzynarodowy ma genezę narodową, tzn. dany termin narodowy po jego zapożyczeniu przez jakiś inny język staje się terminem międzynarodowym. Jednak nie każdy termin narodowy staje się internacjonalizmem. Zależy to od wagi jego naukowo-technicznego znaczenia, jak również od kraju, z którego pochodzi¹⁹. Stąd większość terminów z dziedziny lotnictwa pochodzi z języka francuskiego, terminy astronautyczne są pochodzenia rosyjskiego i angielskiego, informatyczne – z angielskiego itd.

7) **Łączliwość** analizowanych form polega na ich zdolności tworzenia komunikatów, zajmowania określonego miejsca w strukturze wypowiedzi i generowania miejsc dla innych jednostek. Język posiada własną strukturę,

¹⁹ L. Tkaczewa, *Korelacja narodowych i międzynarodowych terminów w językach specjalistycznych*, „NEOTERM. Światowa terminologia specjalistyczna” 1999, № 13/14, s. 18–19.

niezależną od struktury otaczającej go rzeczywistości. Słowa są w pewnym sensie naszym światem. Jest oczywiste, że wraz z ewentualnym przejściem od jednej cywilizacji do drugiej, struktura języka, tj. sposób komunikowania się ludzi zmienia się, a postępowanie oraz myślenie ludzi zależne jest od słów i gramatyki, które odziedziczyły, używają i rozwijają²⁰.

Łączliwość słowa jest strukturą otwartą, zależną od ogólnych reguł posługiwania się językiem oraz od inwencji tworzącego informację; inne reguły będą obowiązywały twórczość poetycką, a inne będą obowiązywały w sformalizowanym dokumencie.

W przypadku terminu teoretycznego czy nomeni łączliwość jest ograniczana instytucjonalnie lub branżowo poprzez wprowadzanie odpowiedniego stylu i kanonu tworzenia wypowiedzi: np. nie stosuje się szyku przestawnego.

8) **Formy gramatyczne** są różne w każdym z języków i niosą z sobą pewne „dziedziczne” konsekwencje. Tekst, jak również w mniejszym stopniu komunikaty akustyczne podlegają określonym i przestrzeganim przez ogół regułom, które z jednej strony narzucają odpowiedni sposób konstruowania komunikatów w interkodie, z drugiej zaś potencjalny odbiorca ma ułatwione zadanie, gdyż znając reguły konstruowania, szybciej osiągnie poziom pełnego zrozumienia strony znaczeniowej komunikatu. Reguły gramatyczne pełnią na poziomie kodowania rolę standardowych wymagań regulujących umieszczanie strony znaczeniowej przekazu w interkodie. Słowo języka ogólnego podlega więc wszelkim przewidzianym formom gramatycznym, różnym także w zależności od języka, w którym występują.

Termin podlega podobnym prawom jak słowo, są jednak ograniczenia w stosowaniu niektórych form. W płaszczyźnie formalno-gramatycznej teksty normalizowane charakteryzują się w bardziej sztywnej organizacji szeregów syntagmatycznych oraz w wyraźniejszej podzielności tekstu na jednostki składowe.

9) **Kontekstowość**, czyli otoczenie danej jednostki, aktualizujące jej znaczenie i konieczne do zrozumienia można podzielić na dwa aspekty. Po pierwsze, wyodrębnia się kontekst językowy, czyli sąsiedztwo określonej jednostki językowej, element lub zespół elementów występujący w tekście (komunikacie) bezpośrednio przed lub po niej, niezbędny i wystarczający do jej zrozumienia, po drugie, kontekst sytuacyjny – psychiczne, kulturowe, przestrzenne i czasowe czynniki determinujące wartość komunikacyjną danej wypowiedzi w relacji nadawca–odbiorca. Brak wspólnego kontekstu uniemożliwia prawidłowy przebieg aktu komunikacji językowej.

²⁰ A. Kaufmann, M. Fustier, A. Drevet, *Inwentyka. Metody poszukiwania twórczych rozwiązań*, Warszawa 1975, s. 55.

Następstwem przeprowadzonej i zebranej wyżej analizy będzie zbadanie jak ten typ podziału odnosi się do różnych jednostek języka i myśli. Zestawienie wyników dało następujące rezultaty:

- **Słowo (jednostka wyrazowa języka ogólnego)** – znak kodowy powstały w danym języku, o dopuszczalnych wielu znaczeniach, nacechowany emocjonalnie, możliwie zwięzły i krótki w formie, ogólnie zrozumiały, mogący tworzyć większe formy komunikacji, podlegający regułom gramatycznym danego języka.

- **Termin** – znak kodowy powstały (metodą adaptacji, zapożyczenia lub stworzenia) w danym języku, o znaczeniu dążącym do jednoznaczności, możliwie neutralny emocjonalnie, zwięzły i krótki w formie, nabierający (ilustrujący, kojarzący, przekazujący) charakterystycznych cech znaczeniowych w danej dziedzinie wiedzy, posiadający zdolność tworzenia większych form komunikacji i podlegający określonym regułom gramatycznym. Jego doskonalszą odmianą jest **standard terminologiczny** – znak o jednoznacznym i zawężonym znaczeniu, prowadzący do bezbłędnej identyfikacji obiektu.

- **Koncept** – abstrakcyjna jednostka myślenia, składająca się z czynników określających jego pełne wyobrażenie i znaczenie zależnie od wewnętrznych asocjacji mentalnych człowieka.

- **Cecha dystynktywna** – abstrakcyjny pojedynczy element myślowy, składający się na jedno charakterystyczne wyobrażenie, mogący posiadać funkcję znaczenia, emocji, rozumienia, sposobu przetwarzania oraz łączenia z innymi wyobrażeniami.

3.

Aby system terminologiczny powstały (odtworzony) w procesie leksykograficznym można było uznać za dobry, powinien on spełniać kilka kryteriów. Powinien być spójny, kompletny, rzeczowo uporządkowany, harmonijny i zrównoważony. Rzeczowe uporządkowanie odnosi się do ustalenia związków logicznych występujących między pojęciami.

Współczesny warsztat leksykografa obejmuje dostęp do wszelkich możliwych korpusów językowych oraz multimedialne narzędzia analizy tekstowej, odpowiednie oprogramowanie, zapewniające pracę z bazami danych, edytowaniem poszczególnych haseł słownika oraz przygotowanie gotowego materiału do wydruku. W pracach tych niejednokrotnie wykracza się poza granice językoznawstwa i czerpie doświadczenie i metody badawcze z logiki, kultury społecznej, teorii komunikacji, dydaktyki czy też komputero-

wej inżynierii lingwistycznej. Dostępny leksykografom sprzęt informatyczny i oprogramowanie dają możliwość usystematyzowania i opisania terminologii dowolnego języka specjalistycznego.

Pogłębianie się wiedzy naukowej spowodowało pojawienie się i rozwój ujęcia systemowego. Dokonane przez współczesną naukę i technikę przedstawienie się na analizowaniu obiektów jako systemu oznacza inne, alternatywne rozumienie wiedzy naukowej. Stworzenie ogólnej teorii systemów było konieczne w związku z rozwiązywaniem problemów badania jednostek składających się na daną dziedzinę. W takim podejściu obiekty danej dziedziny wiedzy zaczęto traktować jako zbiory powiązanych w całość elementów – systemy. „Za pomocą techniki systemów planuje się i realizuje prace projektowe oraz przygotowuje kompletne plany realizacji projektów, dochodząc w ten sposób bezpośrednio do zastosowań. Analizuje się przy tym potrzeby odbiorców i określa sposób najlepszego zaspokojenia tych potrzeb. (...) Za pomocą techniki systemów bada się też opłacalność projektów oraz określa dla nich zadania operacyjne”²¹. Postulaty określone na początku rozwoju omawianej teorii nie straciły nic ze swej aktualności i odpowiadają również metodologii tworzenia słowników terminologicznych.

Ogólna teoria systemów jest interdyscyplinarną sferą badania naukowego. Do jej zadań można zaliczyć:

- opracowanie metod przedstawiania badanych obiektów jako systemów;
- zbudowanie uogólnionych modeli systemów z ujęciem ich specyficznych własności, włączając modele dynamiki systemów, ich celowościowe zachowanie się, rozwój historyczny, budowę hierarchiczną i procesy sterowania w systemach;
- badanie struktury pojęciowej teorii systemowych.

Systemowe ujęcie należy również odnieść do mikrostruktury słownika i przedstawienia (co nie jest tautologią) w systemowy sposób systemowości danej dziedziny wiedzy. Dotychczasowe klasyfikacje opierały się na tematycznym pogrupowaniu wycinków danej dziedziny i ukazaniu logicznej struktury uporządkowanej hierarchicznie, zgodnie z zasadami logiki lecz niespójnie w szerszym ujęciu (typ redukcjonistyczny) i często nieporównywalne do siebie.

W ewolucji techniki systemów istotną rolę odgrywa wyodrębnianie i definiowanie coraz bardziej złożonych układów. Jednym z ewolucyjnych czynników jest zmienność otoczenia systemu, którego wpływ jest zbliżony ideowo

²¹ A. D. Hall, *Podstawy techniki systemów. Ogólne zasady projektowania*, Warszawa 1968, s. 20.

do zjawisk oddziaływujących na projekt leksykograficzny. „W skład otoczenia wchodzi istniejący stan techniki, pozostałe systemy, z którymi musi ono współdziałać, warunki ekonomiczne oraz potrzeby określane tu jako stany napięcia względnie niezrównoważenia tego otoczenia”²². Odpowiada to makrostrukturalnym założeniom dotyczącym z jednej strony wpływu potrzeb rynku i odbiorców na produkt leksykograficzny, a z drugiej na określenie zakresu tematycznego tezaury i określeniu dziedziny głównej oraz oddziaływujących dziedzin pokrewnych. Ujęcie operacyjne określania funkcji techniki systemów pozwala na opis ogólnego modelu działania od określenia założeń projektowych aż do kompletnych projektów szczegółowych. Analogie zachodzące pomiędzy założeniami teorii systemów a pracami terminologicznymi doprowadziły do opracowania logicznej i spójnej klasyfikacji modułowej. Opiera się ona z jednej strony na prawach podziału logicznego, zaś z drugiej wywodzi się z metodologicznych założeń, dotyczących funkcjonowania i nadzorowania systemów inwestycyjnych. Jej założenia teoretyczne opierają się na następujących postulatach:

- 1) Określeniu przedmiotu danej dziedziny nauki – głównego zagadnienia, *obiekту*, który stymuluje całą dziedzinę do rozwoju i modyfikacji.
- 2) Podzieleniu wszelkich procesów, przedmiotów, ludzi i innych elementów związanych z tą dziedziną na trzy etapy.
- 3) Rozpoczęciu grupowania i klasyfikowania materiału od modułu *projekt*, traktowanego jako pierwszy w obiegu informacji.

I stopień podziału

Element podziału, postulowany w ww. punkcie 1) nazwano *modułem obiekту*. Znajdują się w nim terminy określające ten przedmiot. W przypadku budownictwa obiektem będzie to dowolna budowla, w centrum muzyki może stać dźwięk, sednem farmacji/farmakologii będą medykamenty (i paraleki), a dla literatury pięknej zasadniczym obiektem badań będzie np. tekst. Wymieniony moduł będzie stanowił centralny element klasyfikacji.

Podział według punktu 2) przedstawia się następująco: Pierwszy z trzech modułów znajdujących się wokół zbioru centralnego zawiera pojęcia związane z opracowaniami teoretycznymi (projektowymi) danego obiekту. Jego zasadnicza nazwa to *moduł projekt (idea)*. Jeżeli występuje obiekt budowlany – w bieżącym module znajdują się terminy powiązane znaczeniowo z procesami planistyczno-projektowymi, jeśli medykamenty – terminy w module opisywać będą elementy przygotowujące produkt medyczny, itd.

²² Ibidem, s. 22.

Drugi moduł – *budowa (wdrożenie)*, zawiera elementy realizacji projektu w procesie inwestycyjnym z uwzględnieniem wszelkich ekonomicznych, technicznych i prawnych warunków budowy. W przypadku farmacji – będą to procesy testowania i wdrażania medykamentów, motoryzacji – proces konstruowania pojazdu, budownictwa – etap tworzenia obiektu.

Kolejny, trzeci moduł – *eksploatacja* – odnosi się do czynników składających się na proces użytkowania obiektu danej terminologii (jak również wszelkich zagadnień konserwacji i ochrony) oraz może ukazywać przyszłe potrzeby konsumentów (użytkowników).

Model klasyfikacji w różnych dziedzinach nauki może przedstawiać się następująco:

- budownictwo: obiekt – projekt obiektu – budowa obiektu – eksploatacja obiektu;
- służba zdrowia: obiekt (pacjent) – testy i badania – leczenie – profilaktyka;
- gastronomia: obiekt (danie) – receptura – przyrządzenie – podanie;
- motoryzacja: obiekt (pojazd mechaniczny) – projekt – montaż – użytkowanie.

II stopień podziału

Drugi poziomi klasyfikacji to podział każdego z trzech podstawowych modułów (tj. *projekt*, *budowa* i *eksploatacja*) na kolejne trzy podmoduły. Są to odpowiednio:

1. podmoduł *sily*, rozumiany jako zbiór terminologii dotyczącej wszelkich zasobów wytwórczych na danym etapie szeroko pojętej produkcji,
2. podmoduł *środki*, zawierający elementy, przy pomocy których następuje możliwość przetworzenia danych,
3. podmoduł *wymagania*, stymulujący do użycia odpowiednich sił i środków.

W trakcie dalszych prac przy klasyfikacji materiału językowego tezauryśa lądowego budownictwa transportowego pojawiły się dwa czynniki prowadzące do wyodrębnienia kolejnego poziomu stałych modułów:

- zbyt ogólne rozdzielenie poszczególnych grup terminologicznych, co przy porządkowaniu terminologii mogłoby doprowadzić do niespójności systemu;
- powtarzające się analogie w strukturze terminologicznej języka specjalistycznego, oparte o modułowy podział.

III stopień podziału

1. Podmoduł *sily* dzieli się na grupy tematyczne *ludzie*, *maszyny* i *działania*. W skład szeroko pojętych *sił* wchodzi czynnik ludzki, którego

- zdolność sprawcza może objawić się poprzez zastosowanie (w działaniu) odpowiednich narzędzi.
2. Podmoduł *środki* zawiera grupy: *materiały*, *finanse* i *działania*, a więc stosowane w danej dziedzinie środki materialne i materiałowe, użyte w odpowiednich procesach.
 3. W grupie *wymagań* podmiotem będą wszelkie opisane wcześniej *informacje* o obiekcie, *metody* stosowania wymaganych technologii, oraz *działania* związane z ich stosowaniem.

Nazewnictwo grup modułowych na trzecim stopniu podziału posiadają w większości analogiczne określenia. Element *ludzie* odnosi się do uczestniczących w danym etapie odpowiednich specjalistów, dobranych według wytycznych, zawartych w podmodule *wymagania*. Wybrani do procesu twórczego pracownicy warunkują wybór odpowiednich *narzędzi*, które będą używać w wyniku odpowiednio podjętych decyzji. Elementy dotyczące *finansów* i *materiałów*, poprzez różnego rodzaju operacje finansowe – *działania* uzupełniają się wzajemnie.

Podmoduł *wymagań* stanowi kluczowy czynnik obiegu informacji, w którym element *informacje* stymuluje odpowiedni wybór sił przy uwzględnieniu przewidzianych środków. *Metody* lub *technologie* ukazują kierunki realizacji postawionych zadań projektowych, wykonawczych lub eksploatacyjnych. Nazwanie *działań*, czyli decyzji i czynności prowadzących do uzyskania optymalnego rozwiązania oraz wykonania go ujmuje wszelkie operacje związane z procesem inwestycyjnym.

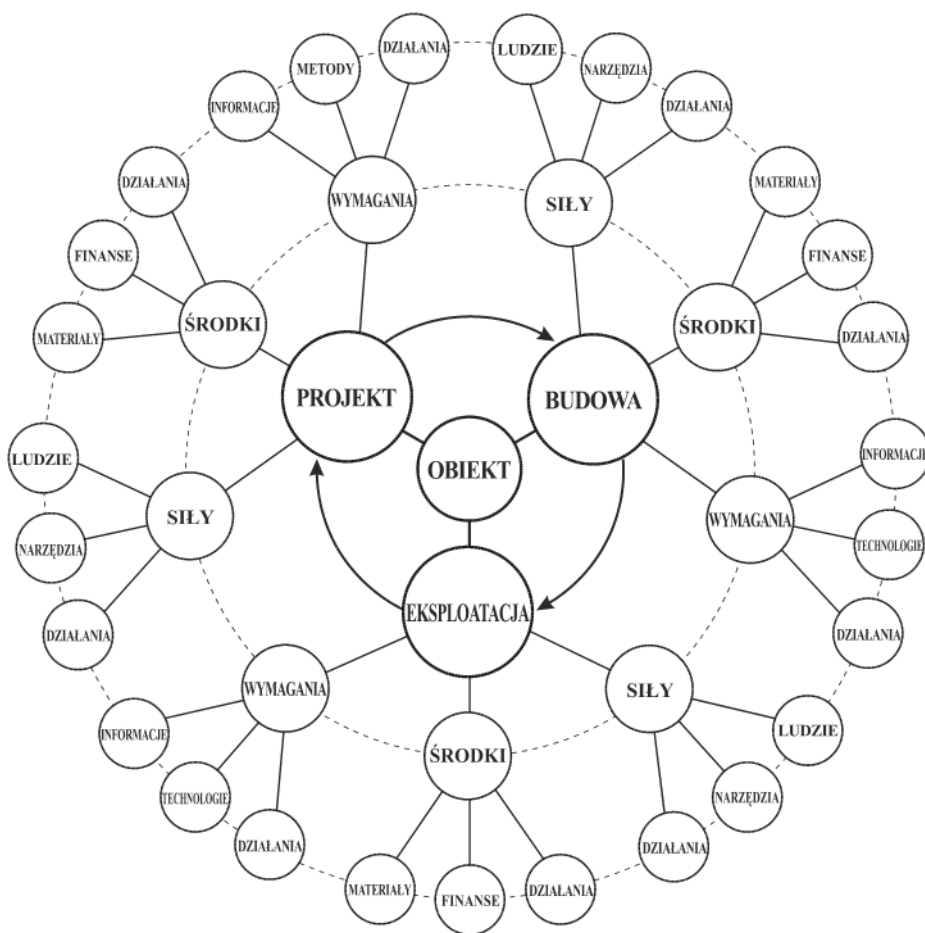
W przypadku modułów dotyczących budowy i eksploatacji obiektu występuje jedna zmiana w nazwie elementu – zamiast *metody* jest to nazwa *technologie*, gdyż to określenie jest bardziej adekwatne do zawartej w nim terminologii.

Każdy termin, który wejdzie w skład systemu znajduje swoje jedyne i ściśle określone miejsce. Dodatkową zaletą tego układu jest łatwość rozbudowy poprzez przyłączanie, aktualizację lub wymianę pojedynczych elementów składowych.

Klasyfikacja modułowa to *constans* w postaci 3-stopniowej stałej, wyczerpującej i rozłącznej struktury: moduł – podmoduł – grupa. Dalej, w zależności od potrzeb można wydzielić kolejne podgrupy i rzędy, zawierające już jednostkowe materialne stymulatory komunikacji (słowo, termin, nomen). Uzyskana w ten sposób struktura teaurusu przyjmuje kształt swego rodzaju galaktyki, której „jądrem” jest obiekt. Oddalone od centrum – obiekty klasyfikacji – pojęcia będą wchodzić do danej terminologii, ale tylko w wybranych kontekstach i tworzyć połączenia z innymi technolektami. Modułowa struktura teaurusu ma charakter jednoznacznie otwarty, może

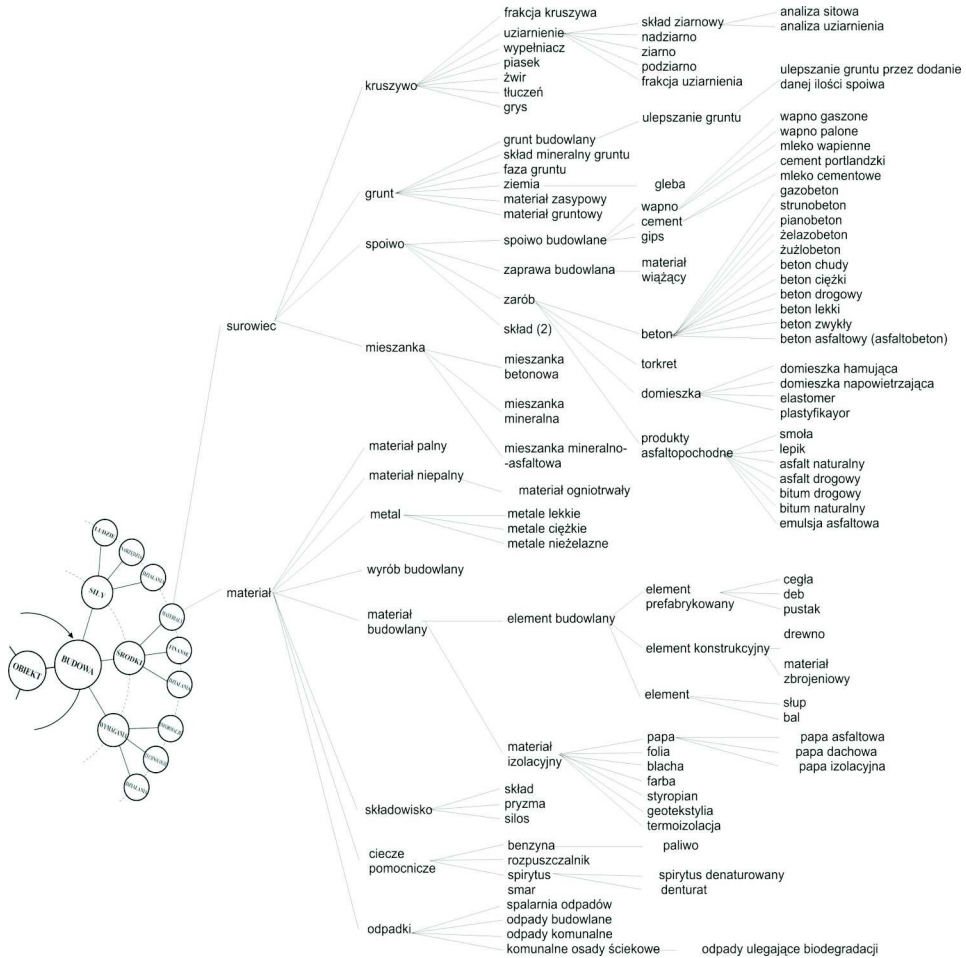
przyłączać kolejne grupy terminów powiązanych logicznie z różnymi elementami struktury, również z innych systemów terminologicznych. Można będzie obserwować, które pojęcia występują najbliżej centrum klasyfikacji i stanowią podstawę kategoryjną danego technolektu.

Uniwersalny układ klasyfikacji modułowej ukazano na rys. 2.

Rys. 2. Model modułowego podziału terminologii

Omówiony sposób klasyfikacji terminologii został zastosowany przy porządkowaniu struktury i doborze haseł do podstawowego słownika terminologii LBT. Na kolejnych schematach została przedstawiona struktura podmodułów ilustrująca stosowaną metodę selekcji. Na poniższym schemacie przedstawiony został fragment terminologii związanej z modułem „budowa/środki/materiały”.

Rys. 3. Słownik modułowy budownictwa transportowego – moduł: budowa/środki/materiały...

Adaptacja laboratoryjnej procedury Projekt–Budowa–Eksplatacja do potrzeb klasyfikacji terminologii lądowego budownictwa transportowego jest odpowiedzią na postulat integracji i poszukiwania wspólnych elementów dla pokrewnych dziedzin nauki. Klasyfikacja ta, ze względu na modułową budowę i dynamizm nie ogranicza ani nie zawęża zakresu terminologii, jest ponadto zgodna ze wskazaniem matrycy tematycznej tezausa. Jedynie od możliwości techniczno-edytorskich i zapotrzebowania na odpowiedni słownik zależy, jakie terminy z „pogranicza” różnych branż będzie zawierał i jak głęboko będzie penetrował terminologie specjalistyczne nauk pokrewnych.

BASIS OF CONSTRUCTION OF MODULAR TERMINOLOGICAL DICTIONARY**S U M M A R Y**

Fundamental changes in economy systems in our country finds own reflection in language lexicon and languages for special purposes. To help and make easy to potential users in conversion of information indispensable becomes build modern dictionary of terminology of building. In this process was deceived under note past making dictionary technics, but in the same time introducing a new model of selection of areas and terminological blocks (modules) – parts of dictionary. It turns on new possibilities and causes, that dictionary is guided on receiver and can quickly and easily will be modernizing and supplementing. Those thesis includes also an information about classification of dictionaries and principles of communication for special purposes and its impact to dictionary technics.

Michał Kondratiuk

Białystok

O kilku powszechnych na Białostocczyźnie nazwiskach pochodzenia litewskiego

Toponimia i antroponimia są ważnym źródłem w badaniu przeszłości etnicznej i językowej regionu białostockiego. Przez pojęcie Białostocczyzna lub region białostocki określam tu obszar między Kanalem Augustowskim na północy, rzeką Bug na południu, granicą państwową z Republiką Białoruską na wschodzie oraz rzekami Nettą, Biebrzą, Narwią, Śliną, Mienią i Nurcem na zachodzie. Według podziału administracyjnego obowiązującego od 1 czerwca 1975 roku było to całe województwo białostockie i graniczące z nim niektóre gminy województwa łomżyńskiego i suwalskiego, natomiast wcześniej przed rokiem 1975 były to powiaty: południowo-wschodnia część augustowskiego, dąbrowski, moniecki, białostocki, łapski, bielski, hajnowski i siemiatycki.

Ujmując rzecz historycznie, wyżej określony obszar to część Podlasia i przyległe do niego od wschodu ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Obszar ten jest typowo pograniczny. Od dawna był on terenem styku plemion bałtyckich i słowiańskich, a w XIV–XVII wieku rejonem styków i krzyżowania się fal osadnictwa polskiego (mazowieckiego) idącego z zachodu z osadnictwem białoruskim (grodzieńskim i wołkowyskim) ze wschodu oraz ruskim wołyńsko-brzeskim z południa znad Bugu. W każdym z tych kierunków osadniczych dominowała określona grupa społeczna osadników. W osadnictwie z zachodu przeważała drobna szlachta mazowiecka, która całymi rodami zamieszkiwała od kilku do kilkunastu wsi skupionych obok siebie. W osadnictwie z południa i wschodu najliczniejsza była ludność chłopska. Najwyżej pod względem społecznym postawioną

grupę wśród ruskiej ludności chłopskiej na Podlasiu stanowili bojarzy putni. Zamieszkiwali oni wsie przeważnie w pobliżu dawnych grodów, takich jak Bielsk, Brańsk, Drohiczyn, Suraż, Mielnik i Narew. Nurt osadnictwa białoruskiego zawierał domieszkę ludności litewskiej i potomków dawnej Jaćwieży. Plemiona jaćwieskie niemal do końca XIII wieku zajmowały ziemie na północ od rzeki Biebrzy. Rozbite zostały ostatecznie przez Krzyżaków w 1283 roku.

Pełny obraz osadnictwa na interesującym nas terenie dał Jerzy Wiśniewski w wielu swoich źródłowych pracach¹. Osobne monografie o Jaćwieży poświęcili historycy A. Kamiński² i J. Nalepa³, w roku 1975 odbyła się w Białymstoku II Konferencja Nauk Historycznych pod nazwą „Jaćwież w badaniach 1955–1975” (3–4 października 1975 r.), z której materiały zamieszcza „Rocznik Białostocki”, tom XIV, Warszawa 1981.

Obecnie na obszarze między Kanałem Augustowskim a Bugiem obok gwar polskich występują gwary białoruskie i przejściowe białorusko-ukraińskie, a w miejscowościach Augustów, Bór i Grabowe Grądy – rosyjska gwara starowierców (starobrzędowców)⁴. W wielu wsiach gwara polska współistnieje z gwarą białoruską czy ukraińską. Ludność większości wsi, zwłaszcza pasa wschodniego, jest dwujęzyczna. Rozmieszczenie gwar wschodniosłowiańskich na omawianym obszarze i najważniejsze cechy fonetyczne, morfologiczne i leksykę tych gwar przedstawia *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*⁵. Dziś na omawianym terenie nie ma już gwar litewskich,

¹ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w pow. augustowskim od XV do XVIII wieku, Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, Białystok 1976, s. 13–249; tenże: *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII wieku*, „Acta Baltico-Slavica”, XI, 1964, s. 115–135; tenże: *Zarys dziejów osadnictwa wiejskiego we wschodniej części województwa białostockiego do połowy XVII*, [w:] *Navukowy zbornik 2*, Belastok 1964, s. 3–38; tenże: *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica” XI, 1977, 7–80.

² A. Kamiński, *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź 1953.

³ J. Nalepa, *W sprawie siedzib Jaćwiegów*, „Rocznik Białostocki XIV”, 1981, s. 117–137; tenże: *Z badań nad Jaćwieskimi relikdami onomastycznymi Poleksza*, [w:] *Studia linguistica slavica baltica* Canuto-Olavo Falk, Lund 1966, s. 185–202 z mapką; tenże: *Jaćwiegowie. Nazwa i lokalizacja*, Białystok 1964.

⁴ I. Grek-Pabisowa, *Rosyjska gwara starowierców w województwach olsztyńskim i białostockim*, Wrocław 1968, s. 11–21; E. Iwaniec, *Z dziejów starobrzędowców na ziemiach polskich XVII–XX w.*, Warszawa 1977.

⁵ *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. I, pod red. S. Glinki, A. Obrębskiej-Jabłońskiej i J. Siatkowskiego, Wrocław 1980, t. II–III, pod red. S. Glinki, 1988, 1993, t. V–IX, pod red. I. Maryniakowej, Warszawa 1995–2007.

ale ślady litewszczyzny są dość liczne w toponimii i mikrotoponimii⁶ oraz antroponimii tego regionu⁷.

Badaniu bałtyckiej antroponimii na interesującym nas obszarze poświęcono już wiele artykułów i kilka rozpraw. Dotyczą one antroponimii historycznej jak i współczesnej. Bałtyckie etymologie nazwisk znajdujemy w pracach o charakterze słowników większych obszarów lub w pracach poświęconych analizie nazwisk w dokumentach historycznych⁸.

Nazwiskom genetycznie bałtyckim, występującym współcześnie na Białostocczyźnie, poświęciłem opracowanie: *Nazwiska pochodzenia bałtyckiego w regionie białostockim* (na litery od A do J). Wszystkie antroponimy z Białostocczyzny są zgromadzone w kartotece *Słownika współczesnych nazwisk mieszkańców regionu białostockiego*. Kartoteka ta zawiera około 13 tysięcy haseł – nazwisk podanych w formie urzędowej i w postaci gwarowej, zapisanych bezpośrednio w terenie od miejscowych informatorów, zebranych we wszystkich miejscowościach dawnego woj. białostockiego. Słownik ten podaje frekwencję poszczególnych nazwisk przez określenie liczby rodzin, które dane nazwisko noszą oraz geografie nazwisk, dzięki wskazaniu miejscowości, w których te nazwiska zapisano. Na bazie tych danych i *Słownika nazw współcześnie w Polsce używanych*, wydanych przez K. Rymuta (t. I–X, Kraków 1992–1994) opracowałem artykuł pt. *O rzadkich w Polsce nazwiskach z pogranicza słowiańsko-bałtyckiego*. Znajdujemy w nim objaśnienie około 50 nazwisk, które należą do grupy antroponimów o niskiej frekwencji w skali całej Polski lub występują tylko w regionie białostocko-suwalskim.

Celem niniejszego artykułu, w odróżnieniu od wyżej nazwanego, jest pokazanie i objaśnienie nazwisk litewskiego pochodzenia częściej występujących na obszarze Białostocczyzny, jak i w skali całego kraju, ale tylko

⁶ M. Kondratiuk, *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostocczyzny*, Wrocław 1974; tenże: *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*, Wrocław 1985.

⁷ M. Kondratiuk, *Nazwiska pochodzenia bałtyckiego w regionie białostockim*, cz. I (na litery A–J), „Acta Baltico-Slavica”, XXV, Warszawa 2000, s. 123–150; tenże: *O rzadkich w Polsce nazwiskach z pogranicza słowiańsko-bałtyckiego*, [w:] *Język i kultura na pograniczu polsko-ukraińsko-białoruskim*, pod red. F. Czyżewskiego. Seria wydawnicza Lubelskiego Konwersatorium „Pogranicze” t. III, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 2001, s. 129–143.

⁸ M. Kondratiuk, *Bałtyckie nazwy osobowe włościan w Inwentarzu starostwa tykocińskiego z 1573 roku*, [w:] *Bałto-słowiańskie związki językowe*, pod red. M. Kondratiuka, Wrocław 1990, s. 199–214; L. Citko, *Nazewnictwo osobowe północnego Podlasia w XVI w.*, Białystok 2001; Z. Abramowicz, L. Citko, L. Dacewicz, *Słownik historycznych nazw osobowych Białostocczyzny (XV–XVII w.)*, t. I–II, Białystok 1997–1998.

nazwisk na literę [K], która obejmuje największą liczbę nazwisk bałtyckiego pochodzenia w kartotece *Słownika współczesnych nazwisk mieszkańców regionu białostockiego*. Wykorzystuję tu również nową, elektroniczną wersję *Słownika nazwisk używanych w Polsce na początku XXI wieku* prof. K. Rymuta (Kraków 2003) opartą na materiałach Rządowego Centrum Informacyjnego PESEL z września 2002 roku, gdyż informacje dotyczące nazwisk z banku danych PESEL z końca 1990 roku nie były kompletne w odniesieniu do kilkunastu województw, w tym i dla województwa białostockiego, łomżyńskiego i suwalskiego⁹.

W tym miejscu przedstawimy stosunkowo niewielką liczbę nazwisk pochodzenia litewskiego. Są to często nazwiska utworzone od podstawy litewskiej występujące w różnych formach na terenie słowiańskim, polskim lub białoruskim.

I tak, dawne nazwisko litewskie *Karėiva*, *Kareivà* od ap. lit. *karėiva* ‘wojak’, *kareivis* ‘zołnierz’ na obszarze Białostoczczyzny może występować jako zeslawizowane *Karejwo* lub *Korejwo*, por. LPŻ I 924, ZinOLI 395.

KAREJWO 53, BsMo:M 16, F 13, BsSo:M 5, F 3, BsmBs:M 3, F 2;

KOREJWO 578, BsAu:M 2, F 3, BsSu:M 11, F 14, BsmBs:M 12, F 6, BsmSu:M 13, F 14.

Na ogólną liczbę 53 nosicieli nazwiska *Karejwo* w całej Polsce, na terenie Białostoczczyzny jest 42 mieszkańców o tym nazwisku, z tego aż 29 w powiecie monieckim, pozostali w pow. sokólskim (8 osób) i w Białymstoku (5 osób). Nazwisko *Korejwo* w całej Polsce nosi 578 osób, z tego 75 nosicieleli jest w województwie podlaskim, najwięcej w mieście Suwałki (27 osób) i pow. suwalskim (25 osób), poza tym w mieście Białystok (18 osób) i w pow. augustowskim (5 osób). Litewskie nazwiska *Karėiva*, *Kareivà*, *Kareivas* na obszarze gwar polskich i białoruskich uległy sławizacji graficznej, fonetycznej i fleksyjnej – gdzie nastąpiła apokopa litewskiej końcówki -as oraz ujednoczenie akcentu, tak jak w języku polskim na przedostatniej sylabie.

KARWEL 298, BsAu:M 2, F 4, BsBs:M 5, F 7, BsMo: M 4, F 3, BsSo: M 3, F 3, BsSu:M 31, F 33, BsmBs:M 8, F 9, BsmSu:M 16, F 18;

KARWIEL 34, BsBs: M 4, F 5, BsHa:M 1, BsSo:M 1, F 3, BsmBs:M 8, F 5;

KORWELL 13, BsmBs: F 2;

Nazwiska *Karwel*, *Karwiel* i *Korwell* pochodzą od lit. n. os. *Karvėlis* (oficjalnych: *Korwel*, *Korwiel*, *Korwell*) = ap. lit. *karvėlis* ‘gołąb; głuchy’;

⁹ *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych*, t. I–X, wyd. K. Rymut, Kraków 1992–1994, t. I A–B, Kraków 1992, Wstęp, s. VI–VIII.

karvė ‘krowa’ LKŹ V 356, LPŹ I 936, Szłap 151. Można też wywodzić od n. os. *Karw* ≤ stpol. *karw* ‘wół zwłaszcza stary, leniwy; też ‘leniwy człowiek’ RymNPS I, s. 382. Ze względu na stwierdzone wpływy języka litewskiego w woj. podlaskim nazwisko na obszarze Białostoczczyzny wiąże się raczej z apelatywem litewskim.

Na ogólną liczbę 298 nosicieli nazwiska *Karwel* w całej Polsce, w woj. podlaskim jest prawie połowa (146) nosicieli, a z nich najwięcej w pow. suwalskim i w mieście Suwałki, znacznie mniej jest osób o tym nazwisku w Białymstoku i w pow. białostockim, po 6–7 jest w pow. augustowskim, monieckim i sokólskim. Zdziwiałoby brak takich nazwisk w pow. sejneńskim. Nosiciele nazwiska *Karwel* w całej Polsce występuje 34 osoby, z tego 27 osób na Białostoczczyźnie, tj. w samym Białymstoku i pow. białostockim i sokólskim. Nosiciele nazwiska *Korwell* w Polsce jest 13, z tego w Białymstoku 2 osoby.

KAWEJSZA 15, BsmBs:M 1, F 1;

KOWEJSZA 192, BsBs:M 2, F 2, BsSo:M 48, F 46, BsmBs:M 13, F 10;

KOWIEJSZA 6, BsBs:M 1, F 1, BsmBs:M 3, F 1.

Wszystkich nosicieli nazwiska *Kowejsza* jest w Polsce 192, z tego na Białostoczczyźnie 121 osób, czyli prawie 2/3 wszystkich nazwisk. Nosiciele nazwiska o brzmieniu *Kowiejsza* są tylko w Białymstoku i pow. białostockim.

Etymologię nazwisk: *Kawejsza*, *Kowejsza*, *Kowiejsza* można łączyć z litewską n. os. *Kóvas*, od lit. *kóvas*, zool. polskie ‘gawron, łac. *Corvus frugilegus*’ *kóvas*, *kovó* mēnuo ‘miesiąc marzec’, por. też lit. *kóvarnis* ‘bóg wojny’ Szłap 182. Formantem nazwotwórczym jest tu litewski sufix *-eiša*, *-eišis*, np. n. os. *Bareiša*, *Bareišis*, brus. *Borejsza* BA II 44 *Kureiša*, *Vileišis* LPŹ I 195, 1059, 1132, LPŹ II 1213, ZinLA 240.

KIEDA 586, BsBs:M 2, F 3, BsSo:M 56, F 57, BsmBs: M 19, F 29;

KIEDYSZ 74, BsHa: M 2, F 2, BsSo: M 12, F 14, BsmBs: M 2, F 1;

W całej Polsce jest 586 nosicieli nazwiska *Kieda* i 74 – nazwiska *Kiedysz*, z tego w woj. podlaskim odpowiednio 166 osób i 33 osoby, czyli nazwisk *Kieda* jest więcej niż 1/3 wszystkich nazwisk w Polsce, a nazwisk w formie *Kiedysz* (*Kiedys*) prawie połowa wszystkich nazwisk. W gwarach Białostoczczyzny nazwisko oficjalne *Kieda* wymawiane jest przeważnie: *K’ad’a* lub *K’ed’a* z białoruskim akcentem i akcentem na końcowej samogłosce. Jego zasięg ogranicza się do pow. sokólskiego (113 nosicieli) oraz miasta Białystok i pow. białostockiego (53 nosicieli). Etymologię tych nazwisk można łączyć z nazwiskami litewskimi: *Kėdà*, *Kėdas*, *Kėdis*, *Kėdys*, które zapewne utworzono od lit. apelatywów: *kedėti*, *kedyti* ‘strzępić się, rwać się, drzeć się – o ubraniu; pleść, paplać; włóczyć się, wałęsać się, objąć się’; *kedys* ‘człowiek małego wzrostu itp.’, por. też lit. *kėdė* ‘krzesło’ LKŹ V 481–482, LPŹ I 965.

KIEMIESZ 43, BsSo: M 24, F 19, w formach gwarowych przeważnie *K'em'eš*. Postać zeslawizowana lit. n. os. *Kemėšis, Kemešys, Kemėšius*, utworzonych od lit. ap. *kemėšis, kemėšius* 'duży, ociężały człowiek' LKŽ V 559, LPŽ I 970. Nazwisko w formie *Kiemiesz* znane jest tylko na Białostocczyźnie w pow. sokólskim (43 nosicieli).

KISZKIEL 413, BsBs: M 7, F 10, BsMo: M 3, F 2, BsSo: M 33, F 34, BsmBs M 53, F 68. W wymowie gwarowej na terenie Białostocczyzny przeważnie występuje z akcentem na ostatniej sylabie *K'išk'el*. Najwięcej nosicieli tego nazwiska mieszka w Białymstoku (121 osób). Liczne jest też w mieście Sokółka, w gminie Szudziałowo i w gminie Krynki. W skali całego kraju Białostocczyzna ma najwięcej osób o nazwisku *Kiszkiel*. Jego etymologia pochodzi od lit. ap. *kiškis* 'zając', *kiškėlis* 'zajaczek'. Na Litwie są liczne nazwiska *Kiškis, Kiškėlis* LKŽ V 886, LPŽ I 1006.

KLEJBUK 111, BsAu: F 1, BsBs: M 2, F 2, BsSo: M 26, F 25, BsmBs: M 13, F 15. Nazwisko to jest derywatem od lit. n. os. *Kleibà*, która pochodzi od lit. *kleibinti* 'iść, wlec się' LKŽ VI 31, LPŽ I 1014.

KRAGEL 6, BsmBs: M 1

KRAGIEL 100, BsBs: M 2, F 3, BsBl: M 1, BsmBs: M 21, F 22

KRAHEL 283, BsAu: M 3, F 5, BsBs: M 3, F 4, BsSo: M 78, F 71, BsmBs: M 12, F 15, BsmSu: M 2. W formie gwarowej nazwiska te mogą być wymawiane z akcentem na przedostatniej sylabie oraz na sylabie końcowej, przeważnie ze spółgłoską rdzenną [h], tak jak na Białorusi (BA II 217), np. *Kr'ahel, Krah'el*, a nawet *Kr'axel*. Por. lit. nazwiska *Krāgas*, łot. *Krag'is, Krāg'is, Kragis*, które być może łączą się z litewskim ap. *krāgas* 'stare chude zwierzę; nędzny stary koń, stary człowiek' LPŽ I 1062. Pod względem frekwencji nazwiska w formach *Krahel* i *Kragiel* w skali całego kraju Białostocczyzna wyróżnia się największą liczbą nosicieli.

KRAWEL 88, BsBs: F 1, BsSe: M 1, F 1, BsSo: M 28, F 28, BsmBs: M 6, F 5

KRAWIEL 283, BsBs: M 4, F 1, BsSo: M 83, F 81, BsSu: M 3, F 3, BsmBs: M 19, F 19, BsmSu: M 2, F 3. W wymowie gwarowej na Białostocczyźnie dominuje forma *Krav'el*, z miękkim *v* i akcentem na ostatniej sylabie. Nazwisko w obu formach można łączyć z lit. n. os. *Kraujālis, Kraujēlis* od lit. ap. *kraujēlis* 'człowiek, który przez zamawianie, zakłęcie wstrzymuje krwotok' KonEB 124, LPŽ I 1067, ZinLA 157. Frekwencja nazwiska *Krawiel* w skali całego kraju na terenie Białostocczyzny wyróżnia się największą liczbą nosicieli, wyższą od nazwiska *Kiszkiel* i *Krahel*.

Przy podanych wyżej hasłach na pierwszym miejscu wskazana jest ilość nosicieli tego nazwiska w całej Polsce, następnie skrót literowy, określający województwo i powiat, a potem po dwukropku skrót M i liczbę, tj. ilość męż-

czynn noszących to nazwisko w danym powiecie, później skrót F z liczbą, co określa ilość kobiet noszących dane nazwisko w tym powiecie, po przecinku analogiczne dane do kolejnych powiatów. Nazwiska z obecnego województwa podlaskiego oznaczane są skrótem nazwy województwa Bs., dalej skrótem dwuliterowym są oznaczane nazwy powiatów w województwie podlaskim. Oto skróty i inne dane:

Bs. woj. podlaskie	powiat	Białystok	liczba mieszk.	1219879
BsAu	augustowski	Augustów		60920
BsBl	bielski	Bielsk Podlaski		62605
BsBs	białostocki	Białystok		139238
BsGr	grajewski	Grajewo		51659
BsHa	hajnowski	Hajnówka		52223
BsKo	kolneński	Kolno		41093
BsŁo	łomżyński	Łomża		51199
BsMo	moniecki	Mońki		45200
BsSe	sejneński	Sejny		21958
BsSi	siemiatycki	Siemiatycze		51452
BsSo	sokólski	Sokółka		77411
BsSu	suwalski	Suwałki		35753
BsWy	wysokomazowiecki	Wysokie Mazowieckie		61618
BsZa	zambrowski	Zambrów		46314
BsmBs	m. Białystok	Białystok		287007
BsmŁo	m. Łomża	Łomża		65265
BsmSu	m. Suwałki	Suwałki		69054

Prezentowane tu i objaśniane nazwiska genetycznie litewskie należą do antroponimów o niskiej frekwencji w skali całej Polski, a nieraz występują tylko w regionie białostocko-suwańskim. Na obszarze Białoścocyżyny i Suwańszczyzny są one rdzenne, związane z pierwotnym zasiedlaniem zachodnich rubieży dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, w odróżnieniu od nazwisk bałtyckich występujących w innych regionach Polski, gdzie ich obecność można tłumaczyć powojenną imigracją nosicieli tych nazwisk czy ich przodków z terenów Litwy i Białorusi. Fakt występowania nazwisk litewskich w pewnych skupiskach (powiatach), a nie rozproszonych po całej Białoścocyżynie, może świadczyć o zachowaniu ciągłości osadniczej dawnych Bałtów na badanym obszarze. Na ogół większość oficjalnych nazwisk pochodzenia litewskiego na Białoścocyżynie uległa polonizacji lub białorutenizacji, ale ich warianty gwarowe zachowują pewne odrębności bliższe językowi litewskiemu niż językom słowiańskim.

Skróty źródeł i literatury

- BA – Biryła M. W., *Bielaruskaja antrapanimija*, Mińsk 1966–1982, tom I–III.
- KAB – *Kartoteka antroponimów z terenu Białostoczczyzny* (u autora artykułu).
- KonEB – Kondratiuk M., *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*, Wrocław 1985. Prace Slawistyczne 41.
- KonNB – Kondratiuk M., *Nazwiska pochodzenia bałtyckiego w regionie białostockim*, „Acta Baltico-Slavica” 25, SOW, Warszawa 2000, s. 123–150.
- KonNM – Kondratiuk M., *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczczyzny*, Wrocław 1974. Monografie Slawistyczne 29.
- KonON – Kondratiuk M., *O rzadkich w Polsce nazwiskach z pogranicza słowiańsko-bałtyckiego*, [w:] *Język i kultura na pograniczu polsko-ukraińsko-białoruskim*, pod red. F. Czyżewskiego. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 2001, s. 129–143.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius 1956–1991, t. I–XV.
- LPŽ – *Lietuvių pavardžių žodynas*, Vilnius 1985–1989, t. I. A–K, t. II. L–Ž. Ats. red. A. Vanagas, Autoriai: Aleksandras Vanagas, Vitalija Maciejauskienė, Marytė Razmukaitė.
- LRKŽ – Lyberis A., *Lietuvių-rusų kalby žodynas*. Apie 65000 žodžių, Vilnius 1988.
- LVKŽ – Kuzavinis K., Savukynas B., *Lietuvių vardų kilmės žodynas*, Vilnius 1987.
- RymNPS – Rymut K., *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, t. I, A–K. Kraków 1999, s. 382.
- Szłap – Szłapelis J., *Słownik litewsko-polski. Akcentowany*, wyd. 2, Wilno 1940.
- ZinLA – Zinkevičius Z., *Lietuvių antroponimika. Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVII a. pradžioje*, Vilnius 1997.
- ZinOLI – Zinkevičius Z., *O личных именах литовского происхождения в Словнику старопольских назв osobowych*, [w:] *Bałto-słowiańskie związki językowe*, pod red. M. Kondratiuka, Wrocław 1990, s. 389–397. Prace Slawistyczne 81.

Inne skróty

ap.	– appellativum	łot.	– łotewski
brus.	– białoruski	masc.	– masculinum
fem.	– femininum	m.	– miasto
gw.	– gwarowy	nazw.	– nazwisko
im.	– imię	n. os.	– nazwa osobowa
kol.	– kolonia	stpol.	– staropolski
lit.	– litewski	zool.	– zoologia
łac.	– łaciński		

**ON SOME COMMON SURNAMES OF LITHUANIAN ORIGIN
APPEARING IN THE REGION OF BIAŁYSTOK****S U M M A R Y**

The article presents the etymological analysis of Lithuanian surnames on the territory of their appearing in separate districts. The article revealed, that genetically Lithuanian surnames usually appear in a form, which adopted Slavonic features. Furthermore, the surnames of Baltic origin have survived on the territory, where nowadays the population do not know Lithuanian language, they speak Polish or Belorussian and do not have a sense of national identity.

Małgorzata Kurianowicz
Białystok

**Словообразовательные отличия русского
 церковнославянского языка от старославянского языка
 на материале Евангелия XVIII века. Дублиеты**

Источником материала для данного исследования послужило Евангелие (далее – ЯЕ), которое до сегодняшнего дня хранится в Польше в Православном мужском монастыре св. Онуфрия в деревне Яблечна. Памятник был напечатан «во Сѣой Кіевопечерской ЛАВРѢ, въ Ставропи-гѣи тогожде Сѣѣйшаго СВНОДА, при Архімандритѣ ЗВѢІМѢ: Въ лѣто ѿ со-творенїа мира ЗСѢФ. (7279), ѿ Рѣтва же по Плоти БѢА СЛОВА аѿа (1771) Индикта ѡ, Мѣа Марта». До 1795 года (III раздел Речи Посполитой) мо-настырь входил в состав киевской митрополии. Поэтому нет ничего удивительного в том, что купленное или подаренное Евангелие бы-ло напечатано (1771 г.) монахами Киево-Печерской Лавры (Украина). Кроме того, до середины XVIII в. лаврская типография практически не имела конкурентов, так как ее издания пользовались популярностью не только благодаря полиграфии и иллюстрациям, но и изысканности внешнего оформления.

Вторым источником для анализа послужило Остромирово еванге-лие – далее ЕО (1056–1057 гг.), изданное А. Х. Востоковым в 1843 г. (репринт: Wiesbaden 1964), – один из первых памятников конфессио-нальной литературы, созданный на территории Руси.

Казалось бы, эти церковные книги, предназначенные для повсе-дневного использования в церковной службе, должны быть одинаковы как по содержанию, так и в средствах выражения, потому что этого требует их святость, а также принадлежность к одной русской редак-ции. Однако возникают разного рода **варианты**¹ и **дублиеты**.

¹ М. Kondratiuk, *Словообразовательные отличия русского церковнославянско-*

Понятие *вариант* относится к однокоренным словам. Варианты могут быть фонетические и словообразовательные. Первые возникли в результате различных локальных фонетических изменений этимологически тождественных слов. Вторые – в результате оформления одного и того же корня на различных территориях различными словообразовательными аффиксами или словоизменительными, грамматическими средствами.

Дублет – это употребление в одном и том же значении разнокоренных слов, т.е. использование разных слов для наименования одного понятия. Варианты и дублеты – явления одного порядка. Варианты – это разновидность дублетов. Как утверждает Р. М. Цейтлин² и те и другие выделяются по принципу обладания минимум одним общим значением. Однако варианты в отличие от дублетов имеют общий корень. Члены пары (или ряда) дублетов или вариантов принадлежат генетически к разным системам (языкам, говорам) и совмещение их в одной системе постепенно приводит к утрате ненужного (дублирующего) члена пары (ряда) или к появлению у одного из них новых семантических или стилистических особенностей.

Разделения на варианты и дублеты не делают в своих работах, например, Т. Friedełówna³ или Е. И. Державина⁴, которые используют только понятие вариант.

В настоящей статье проводится исследование только нескольких наиболее известных и часто употребляемых в церковной службе фрагментов⁵. На первом месте дается чтение ОЕ, на втором – ЯО.

го языка от старославянского языка на материале Евангелия XVIII века. Словообразовательные варианты, в: “Studia Wschodniosłowiańskie”, Białystok 2009, № 9, с. 129–135.

² Р. М. Цейтлин, *Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X–XI вв.*, Москва 1977, с. 45–46, 52–53.

³ Т. Friedełówna, *Ewangeliarz Ławryszewski. Monografia zabytku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 169–224.

⁴ Е. И. Державина, *О лексических и семантических старославянизмах в памятниках древнерусского языка*, в: Л. П. Жуковская, *Древнерусский литературный язык в его отношении к старославянскому*, Москва 1987, с. 105–110.

⁵ Ев. от Луки **I** (ǫ): Зачатие Иоанна 5–25; Благовещение 24–38, Пророчества Елизаветы и Девы Марии относительно Христа 39–49, 56; Рождение и обрезание Иоанна 57–68, 76, 80; **II** (ǫ): Сретенье Господне 22–40, **VIII** (ǫ): Притча о сеятеле и семени 5–15, Притча о зажженной свече 16–21, Укрощение бури на озере 22–25, Иисус изгоняет легион злых духов 26–39, Исцеление женщины, страдавшей кровотечением 41–56; **XV** (ǫ): Притча о блудном сыне 11–32; **XVIII** (ǫ): Притча о фарисее и мытаре 10–14; **XIX** (ǫ): Притча о Закхее 1–10; **XXIV** (ǫ): Воскресение Христово 1–12, Вознесение Господне 36–53.

Сопоставительный анализ Евангелий XVIII и XI вв. выявил, что большую группу составляют **фразовые дублеты**, в которых глагол вытесняется семантически тождественным словосочетанием (в качестве вкрапления выступает не одно слово, а целая связная фраза⁶):

именемъ – емъ же има (VIII:41);
 не гавитъся – не гавлено бѣдетъ (VIII:17);
 смѣривиса – смирай же себе (XVIII:14);

Возможным является также обратное явление, т. е. вытеснение фразы одним глаголом о синонимическом или похожем значении:

не бѣдетъ познано – не познаетъся (VIII:17);
 не имѣахъ вѣры – не вѣровахъ (XXIV:12);
 вѣрж не мажтъ – вѣрѹють (VIII,13);
 да не вѣры имѣше – да не вѣровавшѣ (VIII,12);
 ѿспени бѣдѣтъ – спасѹтсѣ (VIII,12);

Из приведенных примеров вытекает, что для ЯЕ характерно преобладание глаголов над словосочетаниями, когда для ЕО – словосочетаний над глаголами. Такое распределение подтверждает мнение А. Szulc⁷, согласно которому характерной чертой памятников XIV–XIX вв. является замена фразы глаголом; обратное же явление появляется в них очень редко (в ЯЕ только 3 примера).

Самую большую группу составляют **обратные дублеты**, т. е. когда первый и второй член пары меняются местами, при этом все функции членов пары остаются теми же⁸:

плода творять – свершаютъ плода (VIII:14);
 пять мѣць – мѣць пять (I:24);
 двѣождесѣте лѣтоу – лѣтъ двѣождесѣте (VIII:42);
 изидоша бѣси – бѣси изидоша (VIII:35);
 падъшеа въ трънии – въ треніи падшеа (VIII:14);
 сѣдмца чѣвка – человекъ сѣдмца (VIII:35);
 осмидесѣтъ і четыре лѣтъ – лѣтъ осмидесѣтъ і чѣтери (II:37);
 въшесты же мѣсѣць – въ мѣсѣць же шестыи (I:26);
 на земли добръ – на добръй земли (VIII:15);
 ночь и днь – днь и ночь (II:37);

⁶ М. И. Чернышева, *Вопросы об истоках лексической вариантности в ранних славянских переводах с греческого языка: переводческий прием «двуязычные дублеты»*, «Вопросы языкознания» 1944, № 2, с. 100–107.

⁷ А. Szulc, *Leksykalne i słotowórcze zróżnicowanie cerkiewnosłowiańskich psalterzy redakcji ruskiej z XI–XIX wieku. Część II. Zróżnicowanie słotowórcze*, Toruń 2001, с. 76–77.

⁸ М. И. Чернышева, *Вопросы об истоках...*, с. 100–107.

чѣто ти имѧ кстѣ – что ти єсть имѧ (VIII:30);
 вамѣ дано кстѣ – вамѣ єсть дано (VIII:10);
 кстѣ же притѣча си – єсть же сѣѧ притѣча (VIII:11);
 рыдахѣ же вси и плаакаахѣсѧ – плакахѣсѧ же вси и рыдахѣ (VIII:52);
 подобакѣтѣ ми въ домоу твоумѣ быти – въ домѣ твоємѣ подобакѣтѣ ми быти
 (XIX:5);
 ни отъ кдинога же може исцѣлѣти – и не возможе ни Ѡ єдинаго исцѣлѣти
 (VIII:43);
 имѣ ѡ за рѣкѣ – имѣ за рѣкѣ єѧ (VIII:54);
 сътвори мѣнѣ – мнѣ сотвори (I:24);
 оба правѣдна – правѣдна оба (I:6);
 се вѣдетъ целованик – вѣдетъ цѣлованиѣ сѣ (I:29);
 се мѣнѣ – мнѣ сѣ (I:43);
 притѣча си – притѣча сѣѧ (VIII,10), сѣѧ притѣча (VIII:11);
 въ заповѣдехъ всѣхъ – во всѣхъ заповѣдехъ (I:6);
 разгнѣвавѣ же сѧ – разгнѣвавсѧ же (XV:28);
 молѣаше же сѧ – молашесѧ же (VIII:38);
 оубоавѣше же сѧ – оубоавшесѧ же (XXIV:37);
 отверзоша же сѧ – Ѡверзошасѧ же (I:64);
 ѡви же сѧ – ѡвисѧ же (I:11);
 моляти сѧ – молюсѧ ти (VIII:28);

Такое большое количество обратных дублетов указывает на то, что язык переводов характеризовался свободным порядком слов, который

... не имел грамматического значения и использовался, прежде всего, как способ выделения члена несущего основную смысловую нагрузку⁹.

Надо однако подчеркнуть факт, что в исследуемых текстах функционирует разный «переводческий» принцип писать частицу **же**: или перед **сѧ** (ОЕ), или после **сѧ** (ЯЕ). Отмечается также различие в позиции морфемы **сѧ** по отношению к глаголу. В ЯЕ она функционирует непосредственно после глагола (как это имеет место и в русском языке), когда в ЕО сохраняются случаи ее дистантного расположения. И хотя в старославянском (также церковнославянском) языке свободное словорасположение, переводчики устанавливали свои собственные

⁹ Г. А. Хабургаев, *Старославянский язык*, Москва 1974, с. 241; M. Wronkowska, *Konstrukcja podwójnego przeczenia w Czteroewangieliarzu Przemyckim*, “Rocznik Slawistyczny” 1981, t. XLII, cz. 1, с. 37–43.

переводческие правила (может быть, связанные с греческим образцом) и последовательно их соблюдали.

Сопоставительный анализ показал, что с XI в. евангельский текст подвергался изменениям. В возникающих одна за другой копиях и редакциях эти изменения накапливались и распространялись в богослужебных книгах. Результатом этого являются обнаруженные в Яблочинском памятнике XVIII в. дублеты. Некоторые из них (замена фразы одним глаголом, правописание частицы **же**, позиция морфемы **сѧ**) носят характер постоянных изменений. Причины появления дублетов могли быть разные: базирование на разных греческих текстах «оригиналах», применение переводчиком тех принципов, которые были в какой то степени укоренившимися не в староцерковнославянской, а уже в церковнославянской традиции и лучше подходили к контексту (наиболее точно передавали смысл, изначально заданный греческим текстом).

DERIVATIONAL DIFFERENCES BETWEEN RUSSIAN CHURCH SLAVONIC
AND OLD CHURCH SLAVONIC ON THE BASIS OF JABLECZYNSKA GOSPEL
(18th CENTURY). DOUBLETS

S U M M A R Y

The article deals with the problem of doublets distinguished from two Old-Church-Slavonic texts: Jableczyńska Gospel (18th century) and Orthodox Ostromira Bible (11th century). The analysis showed that the differences in distribution of the separate doublets are not significant: Jableczyńska Gospel is in keeping with Old-Church-Slavonic tradition. Some of the distinguished differences became regular changes and they can be a basis for statement that the new derivational tendency has just appeared. However, most of these changes reflect the lack of stability in the choice of devices.

Jerzy Lukszyn

Warszawa

Słownik dydaktyczny terminologii lingwistycznej

Obecnie nie można narzekać na brak słowników terminologii lingwistycznej. W Polsce na początku wieku w obiegu znajdowało się około 130 słowników wydanych w kraju i zagranicą¹. W większości są to słabo usystematyzowane oraz ograniczone na nie jasnych zasadach zbiory terminów. Wady tego rodzaju nie są czymś wyjątkowym w leksykografii terminologicznej, jednak nie oznacza to wcale, że nie powinniśmy szukać bardziej skutecznych rozwiązań w tym zakresie. Jest sprawą oczywistą, że skonstruowanie dobrego słownika terminologii przedmiotowej jest niemożliwe bez solidnej podstawy teoretycznej. Z kolei, kamieniem węgielnym w fundamencie teoretycznym terminografii powinna być teza, zgodnie z którą słownik terminologiczny jest traktowany jako makroznak wiedzy specjalistycznej. Podejście takie zakłada konieczność krytycznej analizy tekstów terminononnych, reprezentatywnych dla danego interwału czasowego, a następnie – konceptualnego porządkowania terminologii w ramach słownika przedmiotowego. W ten sposób praca słownikarska przestaje być mniej lub bardziej trafną formą interpretacji jednostek leksykalnych i staje się ważnym rodzajem pracy naukowo-badawczej w ścisłym tego słowa znaczeniu. Jeśli przyznamy, że upowszechnianie nauki w społeczeństwie stanowi niezbędny warunek jego przetrwania we współczesnym świecie², to powinniśmy również

¹ M. Kornacka, *Słowniki terminologii językoznawczej*, [w:] *Języki specjalistyczne – 1. Metajęzyk lingwistyki*, red. J. Lukszyn, Warszawa 2001, s. 45–83.

² F. Grucza, W. Wiśniewski, *Teoria i praktyka upowszechniania nauki*, Warszawa 2005.

doceniać rolę, którą odgrywają (i mogą odgrywać) słowniki przedmiotowe w trwającym od wielu lat dyskursie naukowym.

Konstruowanie słowników przedmiotowych, zwłaszcza dydaktycznych słowników terminologicznych wymaga od ich autorów nie tylko głębokiej wiedzy profesjonalnej i dużego nakładu pracy, lecz także pewnego rodzaju intuicji profesjonalnej, wyjątkowych zdolności prognostycznych, które stanowią swoisty miernik potencjału dyskursywnego poszczególnych typów jednostek terminologicznych, określając w ten sposób kierunki derywacji kognitywnych w obrębie danego systemu pojęciowego³.

Efektywność dydaktycznego słownika terminologii naukowej zależy przede wszystkim od rodzaju systematyzacji jednostek hasłowych oraz od sposobu eksplikacji ich aktualnych znaczeń. W wypadku terminologii naukowej najbardziej skutecznym rozwiązaniem jest systematyzacja konceptualna, tj. taka, która porządkuje terminologię w projekcji na produktywne (*rdzenie*) koncepcje w zakresie reprezentowanej wiedzy. W ten sposób terminologia w dydaktycznym słowniku jest reprezentowana w formie odrębnych podsystemów, które jednocześnie tworzą niepodzielną całość ze względu na wspólny przedmiot badań. Innymi słowy, dydaktyczny słownik ma strukturę modułową, z tym że każdy moduł leksykograficzny, zgodnie ze znaczeniem prymarnego wyrazu *modulus*, stanowi specyficzną jednostkę miary odnośnej wiedzy naukowej. Jeśli chodzi o eksplikację znaczenia jednostki hasłowej w słowniku dydaktycznym, to za formę optymalną należy uznać sprawdzoną w praktyce terminograficznej zasadę podwójnej definicji terminu. Oznacza to, że znaczenie terminu hasłowego przedstawia skrócona definicja intensjonalna (tzw. definicja predykatywna) oraz uzupełniająca ją lista deskryptorów, które reprezentują mikrotezaurus tytułowego terminu.

O zawartości dydaktycznego słownika terminologii lingwistycznej decyduje struktura pojęcia języka, które przez wieki kształtowało się na bazie genetycznie odziedziczonej zdolności człowieka: 1. do artykułowania i odbierania dźwięków jako swoistych sygnałów; 2. do reagowania na bodźce świata zewnętrznego i magazynowania ich w postaci refleksowych jedno-

³ J. Lukszyn, *Принципы построения учебного словаря грамматических терминов типа тезаурус*, „Zeszyty Naukowe”, z. 44, Filologia Rosyjska, t. VIII, Białystok 1984, s. 53–64; J. Lukszyn, *Słownik dydaktyczny rosyjskiej terminologii gramatycznej*, [w:] *Z teorii i praktyki tworzenia materiałów dydaktycznych*, red. F. Grucza, UW 1988, s. 65–72; J. Lukszyn, *Учебная лексикография и когнитивная психология*, [w:] *Studia Rossica – II. Związki interdyscyplinarne w badaniach rusycystycznych*, red. W. Skrunda, W. Zmarzer, Warszawa 1994, s. 197–202; J. Lukszyn, *Wiedza zawodowa a leksykon specjalistyczny*, [w:] *Ogród nauk filologicznych*, red. M. Balowski, W. Chlebda, Opole 2005, s. 391–397.

stek mentalnych; 3. do operowania jednostkami mentalnymi, tj. do myślenia. Zgodnie z tym w językoznawstwie tradycyjnie wyróżnia się trzy płaszczyzny badań lingwistycznych – fonetyczną, semantyczną i gramatyczną. W pierwszym przypadku lingwista ma do czynienia z substancją fonetyczną języka, w drugim – z leksykonem mentalnym człowieka ujętym z reguły w określonej konfiguracji werbalnej, w trzecim – z wrodzoną zdolnością człowieka do kojarzenia jednostek tego leksykonu w ramach dwuczłonowych figur mentalnych, inaczej mówiąc – z wrodzoną gramatyką relacyjną zakodowaną w mózgu człowieka, której najbliższą materializacją są gramatyki asocjacyjne.

Objektami analizy substancji fonetycznej języka są: kolon, tj. akcentowany wyraz lub połączenie wyrazowe jako jednostka składowa ciągu intonacyjnego; sylaba, tj. jednostka składowa wyrazu fonetycznego; fonem, tj. dźwięk jako element zamkniętego systemu funkcjonalnego. Analiza semantyczna skupia się na jednostkach leksykalnych języka w różnych ujęciach. Na poziomie semantyki kategoryjnej są one łączone w ramach kilku wyjściowych klas, takich jak: *przedmiot*, *jakość*, *proces* – z następnym podziałem na podklasy. Analiza gramatyczna języka ludzkiego występuje w licznych odmianach. Jednak wszystkie one bazują na dwóch zasadniczych technologiach: na ustalaniu budowy paradygmatów, w ramach których jednostki językowe ujawniają swoje właściwości, oraz na określaniu potencjału walencyjnego różnych form językowych wyizolowanych zgodnie z przyjętymi założeniami badawczymi.

W kontekście glottogenezy przytoczona triada stanowi punkt wyjścia do następujących twierdzeń. Na linii *gramatyka relacyjna – leksykon mentalny* kształtowały się podstawy semantyczne realnych zdań, szlifowała się struktura myśli człowieka. Ten długotrwały, nie mający końca proces semantyzacji rzeczywistości (poznania rzeczywistości przez język, językowego podwajania rzeczywistości) z pewnością miewał różne stany. Niestety, nasza wiedza na ten temat wciąż pozostaje w sferze przypuszczeń. Na linii *leksykon mentalny – substancja fonetyczna* zachodził proces werbalizacji, przekształcenia pierwotnego, sytuacyjnie zależnego sygnału dźwiękowego w niezależny od sytuacji amorficzny quasi-wyraz, który mógł pełnić funkcję komunikatu zrozumiałego przez członków danej grupy. Nareszcie, na linii *substancja fonetyczna – gramatyka relacyjna* odbywał się proces formalizacji quasi-wyrazu, jego formalne dostosowanie do pełnienia odpowiedniej roli w ramach mniej lub bardziej rozbudowanej wypowiedzi.

Każda praca naukowa odbywa się w odpowiednim kontekście teoretycznym. Kontekst wiedzy lingwistycznej to system konceptualny złożony z licznych eksplikacji naukowych pojęcia ‘język’, którego granice określają cztery

fundamentalne aproksymacje naukowe: 1. **tekstologiczna (praktyczna)**, 2. **semiotyczna (strukturalna)**, 3. **organiczna (ewolucjonistyczna)**, 4. **kognitywna (mentalistyczna)**.

Zgodnie z podejściem tekstologicznym, język jest pojmowany jako tekst. Na tej podstawie w charakterze bazowej jednostki badań lingwistycznych występuje wyraz jako powtarzalna jednostka tekstowa o określonym znaczeniu. W ramach tekstologicznego ujęcia języka ukształtowały się takie dziedziny językoznawstwa, jak leksykografia, gramatykografia i stylistyka. Przy ujęciu semiotycznym język jest traktowany jako specyficzny kod, w związku z czym w roli fundamentalnego pojęcia lingwistyki występuje pojęcie systemu, które jest rozpatrywane na różnych poziomach i w różnych kontekstach teoretycznych. Podejście semiotyczne spowodowało bardzo ważny proces instrumentalizacji badań lingwistycznych, co umożliwiło m.in. skuteczne modelowanie wcześniej nieuchwytnych procesów językowych. Aproksymacja organiczna traktuje język jako substancję znajdującą się w stanie ciągłych przeobrażeń. Takie założenie przyczyniło się do opracowania zasad naukowej rekonstrukcji minionych stanów językowych oraz do ustalenia praw i reguł utrzymujących tożsamość języka ludzkiego na przestrzeni wieków. Nareszcie projekcja kognitywna skupia uwagę na wrodzonych mechanizmach językowych człowieka. Ważnym osiągnięciem takiego podejścia jest teoria uniwersaliów językowych oraz antropocentryczna koncepcja języka ludzkiego. Na skrzyżowaniu omówionych aproksymacji powstają liczne koncepcje, które, niezależnie od ich wartości poznawczej, w większym lub mniejszym stopniu przyczyniają się do doskonalenia metajęzyka współczesnej lingwistyki.

W ramach kontekstu teoretycznego lingwistyki ukształtowały się specyficzne techniki badawcze, które gwarantują wysoki stopień ścisłości reprezentowanej wiedzy. Powstałe na ich gruncie struktury konceptualne występują we właściwych formach. Do nich należą: 1. matryca, tj. forma organizacji statystycznych danych uzyskanych w rezultacie a(d)notacji (indeksacji, tagowania, znakowania) określonego korpusu tekstów; 2. układ taksonomiczny („drzewo”), tj. forma organizacji danych uzyskana w rezultacie „rozszczeplenia” wyjściowego pojęcia na pojęcia niższego rzędu, głównie z wykorzystaniem techniki binarnych opozycji; 3. sieć, tj. forma reprezentacji potencjału dyskursywnego jednostek konceptualnych na podstawie ustalania stosunków subordynacji, koordynacji i konstelacji, które utrzymują spójność odpowiednich paradygmatów funkcjonalnych; 4. ideogram, tj. konwencjonalna forma reprezentacji danej konstrukcji teoretycznej, eksplikacja pojęcia naukowego zapisana przy pomocy odpowiedniego alfabetu; 5. proporcja, tj. układ taksonomicznych jednostek językowych zapisany przy pomocy określonego

alfabetu, który zawiera informację o podstawowych cechach danego typu wydarzenia językowego; 6. model, tj. forma reprezentacji struktury zjawiska językowego jako przedmiotu analizy lingwistycznej.

Z punktu widzenia pragmatyki badawczej, przebywający w ciągłym ruchu kontekst teoretyczny lingwistyki posiada również stałe punkty odniesienia, które determinują charakter poszczególnych dyscyplin naukowych. Do nich należą:

1. Językoznawstwo historyczno-porównawcze, które powstało na skrzyżowaniu aproksymacji organicznej i tekstologicznej. Przedmiotem badań historyczno-porównawczych są złożone procesy zachodzące w systemach językowych na przestrzeni wieków. Wyniki badań z reguły są reprezentowane w formie hipotetycznych modeli oraz odpowiednich proporcji.

2. Przedmiot lingwistyki strukturalistycznej, którą funduje podejście semiotyczne i mentalistyczne, stanowi system językowy jako funkcjonalna organizacja znaków o różnych paradygmatycznych i syntagmatycznych potencjalach. Właściwymi formami reprezentacji wiedzy przy takim podejściu są ideogramy oraz mniej lub bardziej rozbudowane sieci.

3. Lingwistyka generatywna, jako rezultat syntezy podejścia mentalistycznego i tekstologicznego do języka, jest ukierunkowana na rekonstrukcję uniwersalnego mechanizmu jego funkcjonowania. Na tej podstawie są budowane gramatyki generatywne, reprezentujące poszczególne fenotypy językowe. W obrębie lingwistyki generatywnej głównymi formami przekazu wiedzy są sieci relacyjne i odpowiednio adnotowane matryce.

4. Lingwistyka typologiczna, której naturalnym składnikiem jest teoria glottogenezy, łączy technologie aproksymacji mentalistycznej i organicznej, ujmując własne formuły wiedzy w postaci odpowiednich do zadań badawczych układów taksonomicznych („drzew”) oraz proporcji.

5. Lingwistyka konfrontatywna, jako pochodna aproksymacji organicznej i semiotycznej, kojarzy języki w celu ustalenia podobieństw i różnic na odpowiednich do celu badań poziomach. Utrwała uzyskane dane w formie skoordynowanych matryc i modeli.

6. Lingwistyka deskrypcyjna, ukształtowana na fundamencie podejścia tekstologicznego i semiotycznego, posługuje się układem taksonomicznym jako właściwą formą wiedzy o języku oraz ideogramem, wprowadzonym w rezultacie interpretacji takiego układu.

Język jest analizowany w różnych odniesieniach, w związku z czym klasyczna metodologia badań lingwistycznych, która polega, z jednej strony, na strukturalizacji jednostek językowych a z drugiej – na określaniu ich ram funkcjonalnych, ulega transformacjom, spowodowanym odpowiednią projekcją badawczą. Liczba takich projekcji jest ograniczona realnymi potrzebami

lingwistyki jako „główniej nauki o człowieku”. A więc język może być badany w projekcji na: 1. właściwości wspólnoty etnicznej, 2. strukturę socjalną zbiorowości ludzkiej, 3. etniczny kod kulturowy, 4. działalność naukowo-techniczną, 5. użytkownika języka, 6. układ komunikacji językowej, 7. mózg człowieka, 8. tekst.

W projekcji na wspólnotę etniczną badania nad językiem stanowią treść etnolingwistyki. Jej fundamentalne zagadnienia można sformułować następująco: Czy język etniczny wpływa na kształtowanie osobowości jego naturalnych użytkowników? W jakim stopniu wiedza człowieka o świecie jest zdeterminowana przez język etniczny? Jakie funkcje pełni język etniczny? Każde z tych zagadnień ma liczne implikacje zarówno o charakterze teoretycznym, jak i instrumentalnym. U podstaw współczesnej etnolingwistyki znajduje się dobrze znana od lat hipoteza względności lingwistycznej Sapira-Whorfa. Jej pochodnymi pojęciami są takie pojęcia, jak: językowy obraz świata, językowy portret człowieka, stereotypy kulturowe, matryca kulturologiczna i in.

Socjolingwistyka bada dialekty poszczególnych zbiorowości ludzkich stanowiących wspólnotę narodową. W ten sposób dane socjografii uzyskują lingwistyczne potwierdzenie. Z kolei językowa stratyfikacja wspólnoty narodowej ulega różnym interpretacjom, w pierwszej kolejności – zwyczajowym, kulturowym, edukacyjnym i in.

Lingwokulturologia (kulturologia lingwistyczna) traktuje język jako źródło wiedzy o kulturze danego narodu. Głównym przedmiotem jej badań jest leksykon. Jego preparacja, przeprowadzona przy pomocy odpowiedniego zestawu parametrów, eksponuje treści kulturowe zakodowane w języku narodowym. Istnieją różne formy ich reprezentacji. Jedną z podstawowych form jest matryca kulturologiczna.

Skupienie uwagi na roli języka w procesie tworzenia produktów działalności naukowo-technicznej człowieka leży u podstaw technolingwistyki. Przedmiot badań tej stosunkowo młodej dyscypliny naukowej stanowi terminologia i teksty fachowe. Na tej podstawie skutecznie rozwija się teoria języków specjalistycznych, są analizowane systemy terminologiczne w celu ich doskonalenia oraz są określane zasady pracy terminograficznej.

Mechanizmy generowania mowy, zjawiska zakłóceń mownych oraz procesy akwizycji języka bada psycholingwistyka, natomiast fenomen wrodzonej kompetencji językowej człowieka stanowi bazowy przedmiot neurolingwistyki.

W projekcji na układ komunikacji językowej ukształtowała się pragmalingwistyka. Jej zadaniem jest analiza zjawiska sugestywności odrębnych jednostek i złożonych form językowych oraz percepcja przekazywanej treści.

Wreszcie tekstolingwistyka określa potencjał dyskursywny jednostek językowych oraz określa zasady interpretacji tekstów w projekcji na ograniczony repertuar inwariantów.

Przedstawione twierdzenia, bezpośrednio lub pośrednio, określają charakter makrostruktury dydaktycznego słownika terminologii lingwistycznej, opracowanego w ramach programu badawczego „Terminologia i terminografia” przez zespół pracowników Wydziału Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego. Zgodnie z tezą o aproksymacjach lingwistycznych, siatka terminologiczna słownika została ustalona na podstawie czterech fundamentalnych definicji pojęcia *język* i zawiera 240 jednostek hasłowych (po 60 terminów w każdym z czterech modułów leksykograficznych). Zawarta w nim terminologia reprezentuje kluczowe terminy, stanowiące o istocie każdej z wymienionych aproksymacji lingwistycznych. Dzięki złożonej strukturze konceptualnej, termin kluczowy pełni funkcję swoistego generatora pochodnych pojęć pierwszego, drugiego itd. stopnia. W słowniku, obok kluczowych terminów, zostały uwzględnione również niektóre pochodne terminy pierwszego stopnia, które są ważne dla lepszego zrozumienia reprezentowanej koncepcji lingwistycznej.

Część podstawową słownika poprzedza wprowadzenie (Prolegomena), zawierające eksplikacje kilku fundamentalnych pojęć, określających status współczesnej nauki o języku. W części podstawowej słownika struktura artykułu hasłowego zawiera następujące rekwiizyty:

- indeks aproksymacji: **T** (tekstowa), **S** (semiotyczna), **E** (ewolucjonistyczna) lub **K** (kognitywna);
- numer porządkowy (od 001 do 240);
- termin hasłowy w porządku alfabetycznym;
- właściwą w ramach danej aproksymacji definicję terminu hasłowego;
- „gniazdo” terminów skojarzonych z terminem hasłowym.

Słownik jest zaopatrzony w indeksy, reprezentujące poszczególne moduły leksykograficzne oraz bibliografię podstawowej literatury lingwistycznej w językach: polskim, angielskim, niemieckim i rosyjskim. Od licznych słowników terminologii językoznawczej oraz encyklopedii lingwistycznych przedstawiony w niniejszym artykule słownik różni się głównie swoim przeznaczeniem. Jego zadaniem jest ułatwienie odbiorcom procesu przyswajania algorytmów myślenia lingwistycznego, inaczej mówiąc, podnoszenie kultury myślenia lingwistycznego w środowisku akademickim.

LEARNER'S DICTIONARY OF LINGUISTIC TERMINOLOGY

S U M M A R Y

The article deals with the linguistic conceptual field, which structure is determined with four approximated models of the human language: pragmatic, organic, semiotic and cognitive ones. The prolegomena contains some initial data, namely: an explication of the concept of *language*, a short characteristic of the fundamental types of lingual explorations and concrete linguistic disciplines, as well established forms of linguistic inferences fixation.

Evguenia Maximovitch

Białystok

**Актуализация новой лексики русского языка
иноязычного происхождения –
семантические изменения**

Согласно современным научным представлениям, на развитие языка оказывают влияние как внутриязыковые, так и экстралингвистические факторы (в первую очередь, социальные). А поскольку развитие языка, или языковой прогресс, – важнейшая, неотъемлемая часть общественного прогресса, то внутренние закономерности языкового развития и функционирования и экстралингвистические факторы необходимо рассматривать в единстве. Язык приспосабливается к постоянно усложняющимся формам общественной жизни. Рост производительных сил общества, развитие науки и культуры, трансформации в разных сферах общественно-политической жизни обуславливают появление огромного количества новых понятий, для которых в языке, естественно, возникают наименования. Это ведёт к увеличению общественных функций языка и расширению его стилевой вариантности, что, прежде всего, выражается в росте словарного состава языка и в увеличении количества значений слов.

Известно, что в периоды общественно-политической и социальной стабильности процессы языкового развития протекают постепенно: в речевую практику носителей языка входит некоторое количество новых слов, отдельные слова приобретают новые значения, объективно устаревшие лексические единицы уходят из словарного запаса в пассивный, незначительные изменения могут затрагивать стилистическую систему языка и т.д. В периоды же общественных потрясений на определённую единицу времени приходится значительно большее количе-

ство языковых преобразований, т.е. наблюдается ускорение процессов языкового развития¹.

Глобальные общественно-политические трансформации в России последних десятилетий XX века обусловили коренные изменения в сознании и мировоззрении россиян, что естественным образом сказалось на развитии и функционировании русского языка. По мнению исследователей, русский язык как общественное явление переживает почти революционные потрясения, а современный этап его развития «может быть назван периодом его бурного развития»². Как отмечается в специальной научной литературе, особенностью новейшего этапа развития русского языка является доминирующая роль экстралингвистических факторов, а «основные изменения в языке и общении являются прямым следствием общественных изменений»³.

Значительное расширение словарного состава, т.е. появление большого количества новых слов и лексико-семантических вариантов, является одной из наиболее ярких отличительных черт новейшего этапа развития русского языка. Пополнение словаря обычно вызывается потребностями в номинации новых слов, предметов, явлений, понятийно актуальных, ранее отсутствовавших в языке, и идёт, как известно, несколькими путями, самыми важными из которых являются морфологическое словообразование, появление семантических неологизмов и заимствования.

Увеличение количества словесных единиц в русском языке рассматриваемого периода происходит, прежде всего, за счет массового вхождения в лексическую систему слов иноязычного происхождения (*имидж, маркетинг, кутюрье, шоп, супермаркет, йогурт, гамбургер, киллер* и др.), а также за счет образования новых слов в самом русском языке из собственных словообразовательных ресурсов (*постсоветский, посткоммунистический, разгосударствление, ОМОН, омоновец, рыночный, рыночник* и др.). Иноязычные заимствования, входящие в русский язык новейшего периода его развития, представляют собой, в основном, американизмы английского происхождения. При этом большинство современных иноязычных слов обозначают реалии и понятия, давно известные на Западе и начинающие завоевывать право

¹ Е. Д. Поливанов, *О фонетических признаках социально-групповых диалектов и, в частности, русского стандартного языка*, Москва 1965, с. 206.

² И. А. Стернин, *Типы языкового развития*, Воронеж 1998, с. 40.

³ И. А. Стернин, *Общественные процессы и развитие современного русского языка. Очерк изменений в русском языке конца XX века*, Воронеж 1997, с. 3.

на жизнь в новой российской действительности. Так, для активного употребления в новейший период оказались востребованы, например, такие лексические единицы, как *приватизация*, *презентация*, *брокер*, *дилер*, *ксерокс*, *факс* и др. Ср.: «Значительная часть заимствований... отражает новые реалии и новые понятия и заполняет денотативные и сигнификативные лакуны»⁴. Другая группа лексических инноваций обозначает явления, известные в России, но не имевшие в русском языке однословных обозначений, напр.: *саммит* – встреча глав государств, *консенсус* – соглашение по спорным вопросам, *кутюрье* – модельер высокого класса, *киллер* – наемный убийца и др.

Как показывают исследования, российское общество расположено к принятию иноязычных средств коммуникации. Важным стимулом, который облегчил активное употребление иноязычных слов, послужили процессы и тенденции, характерные для России второй половины 80-х–90-х годов. Очевидна «интенсификация коммуникативных контактов» носителей русского языка с носителями других языков, т.к. с распадом СССР активизировались деловые, научные, торговые, культурные связи; произошла переоценка ценностей (приоритетными становятся общечеловеческие, а не партийно-классовые интересы). Иноязычная лексика проникает в экономику, политику, публицистику, искусство, спорт, быт. Активное использование лексики и терминологии иноязычного происхождения отмечается и в остальных сферах. По наблюдениям исследователей, особенно актуальными на данном этапе развития России являются иноязычные общественно-политические и экономические наименования (прежде всего, наименования, связанные с рыночной экономикой и ее составляющими: бизнесом, финансами, рекламной деятельностью), а также слова, обозначающие понятия массовой культуры, отдыха, развлечений. При этом важно отметить, что не всякое иностранное слово, активно употребляющееся в современной речи, прочно закрепляется в системе нового (русского) языка. Для того чтобы иноязычная лексическая единица перешла в разряд заимствований и адаптировалась в новой языковой системе, необходимы такие условия, как фонетическое (звуковое) освоение, соотнесенность с грамматическими классами и категориями системы языка, семантическое освоение, установление связей с синонимами и антонимами, активность словообразования, а также регулярность употребления слова. Учитывая названное обстоятельство, можно утверждать, что многие

⁴ А. Д. Швейцер, *Контрастивная стилистика. Газетно-публицистический стиль в английском и русском языках*, Москва 1993, с. 24.

слова иноязычного происхождения на современном этапе развития русского языка так и «остаются неосвоенными лексическими элементами с неустоявшейся семантикой и неопределенными языковыми связями и употребляются на уровне речевых вкраплений»⁵.

Не менее активно происходит в современном русском языке и процесс образования новых слов из собственных ресурсов. Отмечая повышенную интенсивность русского словообразования на исходе XX века, исследователи пишут даже о «номинативном взрыве» как о примете русского языка новейшего периода. Очевидно, что описанные выше функциональные изменения в лексике русского языка новейшего периода тесно связаны с процессами перераспределения между активным и пассивным запасами русского языка, но не ограничиваются ими. Два, из указанных выше явления, активизация и реактивация лексики, – представляют собой одинаковые по направленности процессы, характеризующиеся увеличением частотности употребления языковых единиц, и могут быть обозначены единым термином «актуализация лексики». Процесс актуализации лексики относится к числу наиболее активных процессов в новейший период развития русского языка.

Под актуализацией словесных знаков понимается увеличение их активности в речевом употреблении в связи с актуализацией обозначаемых ими понятий. Актуализированными применительно к новейшему этапу развития русского языка считаются словесные единицы наиболее значимых для российского общества сфер (например, слова *конституционность, парламент, социал-демократия, инвестирование, неликвиды, монополия, ксерография, сканировать* и др.). Процесс актуализации при этом отграничивается от процесса возвращения словесных единиц из пассивного запаса в активный, что на современном этапе языкового развития характерно, например, для некоторых устаревших лексем (ср. *губернатор, лицей, гимназия, Дума* и др.); а также слов, которые в советское время стойко ассоциировались с буржуазным обществом (ср.: *террорист, забастовка, кризис, коммерсант, мафия*). Указанный подход в наиболее полном виде представлен в работах Г. Н. Складневской и в *Толковом словаре русского языка конца XX века. Языковые изменения (ТСЯИ)*⁶.

⁵ О. В. Загоровская, *Состояние русского языка на исходе XX века (лингвистический и культурологический аспекты)*, Воронеж 1997, с. 7.

⁶ *Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения*, под ред. Г. Н. Складневской. РАН, Институт лингвистических исследований, Санкт-Петербург 1998.

По утверждению Л. Ферм, актуализированной является та лексика, которая перешла из сферы узкостилевого книжного употребления, доступного только специалистам, в сферу разностилевого употребления, то есть переместилась с периферии языкового сознания большинства носителей языка в их активный словарь. При этом увеличивается частотность употребления словесных знаков, а также наблюдаются их семантические трансформации: либо незначительное расширение (или сужение) семантики, либо полное изменение значения слова⁷.

На основании анализа научной литературы под актуализацией мы понимаем увеличение функциональной значимости словесного знака и частотности его речевого употребления вне отнесенности данной словесной единицы к той или иной группе слов, имеющей специфические темпоральные, стилистические и социальные характеристики.

В соответствии с таким подходом, актуализироваться могут не только словесные единицы, ранее входившие в пассивный запас русского языка (устаревшая лексика; лексика, малоупотребительная по идеологическим, политическим или морально-этическим соображениям; функционально-ограниченные лексические ресурсы, к которым относятся слова книжные, разговорные, жаргонные, просторечные), но и лексические единицы активного запаса. Соответственно в составе актуализированной лексики русского языка новейшего периода выделяются два основных разряда словесных единиц:

- 1) **слова, в советский период развития русского языка относившиеся к пассивному запасу;**
- 2) **слова, не имевшие темпоральных, функциональных, социальных или тематических ограничений и являвшиеся единицами активного языкового запаса.**

Основными причинами актуализации словесных единиц русского языка в период его развития являются изменения в общественном сознании носителей русского языка – актуализация отдельных лексических единиц и целых слоев лексики происходит под воздействием определенных экстралингвистических факторов. Повышение функциональной значимости словесных единиц в современном речевом процессе происходит, как правило, в связи с новой ролью в жизни общества той или иной реалии или понятия.

⁷ Л. Ферм, *Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет)*, Uppsala 1994.

Актуализации *новой* лексики способствует тенденция расширения и совершенствования различных областей материального производства, науки и техники, интенсификация международных контактов, внедрение новейших открытий, явлений, предметов в российскую действительность, изменения в общественной, материальной и культурной жизни народа, а также усиление влияния других языков.

К числу актуализированных **новыѣ** словесных знаков относятся, например, словесные единицы: *телекс, ксерокс, ксерокопия, кич, шоу, сканер, брифинг, ноу-хау, монитор, интерфейс, бит, дискета, дисплей, компакт-кассета, видеокассетный, видеомagnитoфон, видеокамера, видеопленка, видеотелефон, видеозапись* и др.

В русском языке в настоящее время актуализируются не только слова, являвшиеся новыми в советское время (*брифинг, сканер, сканировать* (в значении «просматривать последовательно (таблицы, файлы, диск в поисках вирусов и тому подобное»)), *шоу* (в значении «телевизионное или концертное выступление, представление, насыщенное зрелищными эффектами и рассчитанное на массового зрителя, слушателя») и др.), но и принципиально новые словесные единицы (*дайджест, шоу* (в значении «политическое шоу-выступление, дебаты политиков, направленные на привлечение внимания масс, формирование выгодного общественного мнения»), *ксерокопия* и др.).

Актуализированная новая лексика, повысившая свою функциональную значимость и частотность речевого употребления, в тематическом отношении разнообразна. В составе исследуемого лексического разряда выделяется несколько основных тематических групп словесных знаков:

- 1) ТЕХНИКА И АВТОМАТИЗАЦИЯ
- 2) МЕДИЦИНА
- 3) МАССОВАЯ КУЛЬТУРА
- 4) ЭКОНОМИКА
- 5) ПОЛИТИКА И ПРАВО
- 6) БЫТ

Наиболее многочисленной является тематическая группа «ТЕХНИКА И АВТОМАТИЗАЦИЯ». К данной тематической группе относятся, например, такие актуализированные новые слова, как:

Ноу-хау (технические знания, опыт, документация, передача которых оговаривается при заключении лицензионных договоров и других соглашений) (ТСЯИ, с. 428);

Радиотелефон – вид телефонной связи, при которой сообщение передается по радио с соответствующим преобразованием на приемном и передающем пунктах линии (ТСЯИ, с. 527);

Автоответчик – устройство, позволяющее абоненту автоматически фиксировать информацию, передаваемую по телефону (ТСЯИ, с. 38);

Телекс – 1. Международная абонентская телеграфная связь, осуществляемая при посредстве телефонной сети. 2. Номер абонента, пользующегося такой связью; аппарат для такой связи. 3. Сообщение, посылаемое посредством такой связи (ТСЯИ, с. 625);

Телексный – осуществляемый с помощью телекса (ТСЯИ, с. 625) и другие.

В составе названной тематической группы особенно выделяются подгруппы «КОМПЬЮТЕРНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ» и «ВИДЕОТЕХНИКА».

К первой подгруппе актуализированных новых слов относятся, например, такие лексические единицы, как:

Компьютер (устройство для автоматической обработки информации посредством выполнения заданной, четко определенной последовательности операций; ЭВМ),

интерфейс (аппаратные или программные средства, обеспечивающие взаимодействия программ внутри вычислительной системы, связь компьютера с другими устройствами или с пользователем),

монитор (устройство отображения текстовой и графической информации в компьютере, основанное на использовании электронно-лучевой трубки),

дисплей (устройство отображения текстовой и графической информации, обычно основанное на использовании электронно-лучевой трубки, монитор; экран такого устройства),

терминал (содержащее дисплей и клавиатуру устройство, при помощи которого пользователь может обращаться к отдаленному процессору компьютера, серверу компьютерной сети),

архивированный файл (записанный на диске, обычно в сжатой форме, в целях долговременного хранения),

аркадная игра (компьютерная игра, цель которой – сбить какой-л. движущийся объект, манипулируя клавишами или управляя джойстиком) и др.

Ко второй подгруппе относятся лексические единицы:

Видеомагнитофон (аппарат для записи на магнитную ленту телевизионного изображения и его звукового сопровождения с последующим воспроизведением видеоинформации на телеэкране),

видеомагнитофонный (прил. к видеомагнитофон),

видеокассета (кассета с магнитной пленкой, предназначенная для записи и воспроизведения аудиовизуальной информации),

видеокассетный (прил. к видеокассета),

видеофильм (фильм, созданный и демонстрируемый средствами видеотехники, представляющий собой видеозапись; кассета с такой видеозаписью),

видеозапись (запись визуальной информации (со звуковыми сопровождением) на магнитную пленку или оптический диск для последующего воспроизведения на экране (например, телевизора)),

видео пленка (магнитная пленка для записи и сохранения визуальной информации и ее звукового сопровождения),

видеоинформация (изображение, которое записано на магнитную пленку или оптический диск и может быть воспроизведено на телеэкране),

видеокамера (аппарат для записи визуальной информации и ее звукового сопровождения на видео пленку и последующего воспроизведения записанного) и некоторые другие.

Тематическая группа «МЕДИЦИНА» представлена такими, например, лексемами, как:

Фитотерапия – область медицины, занимающаяся лечением растениями (ТСЯИ, с. 653);

Биозащита – способность живого организма противостоять заболеваниям, вредным воздействиям (радиации, пестицидов, кислотных дождей и т.д.) (ТСЯИ, с. 87);

Биопротез – протез из биологически совместимых материалов, управляемый нервными импульсами организма (ТСЯИ, с. 91);

Биоритмология – наука о биоритмах (ТСЯИ, с. 91);

Биоэнергия – отрасль биологии и медицины, занимающаяся сознательным внесением изменений в живые организмы для управления их свойствами (ТСЯИ, с. 87).

К названной тематической группе относятся также слова *биоинженер, биоритмолог, биоритмологический, биоэлектрический, биоуправление, биоуправляемый* и другие. Как свидетельствует языковой материал, основная часть слов рассматриваемой тематической группы относится к сфере биомедицины, то есть отрасли медицины, использующей для лечения средства растительного и живого происхождения, в том числе восстанавливающие механизмы саморегуляции организма (ТСЯИ, с. 89).

В состав тематической группы «МАССОВАЯ КУЛЬТУРА» входят такие, например, лексические единицы, как:

Шоу – 1. Телевизионное или концертное выступление, представление, насыщенное зрелищными эффектами и рассчитанное на массового зрителя, слушателя. 2. Политическое шоу (выступления, дебаты политиков, направленные на привлечение внимания масс, формирование выгодного общественного мнения) (ТСЯИ, с. 679, 474);

Шоу-бизнес – коммерческая деятельность исполнителей и организаторов шоу (ТСЯИ, с. 679);

Китч (*КИЧ*) – произведения массового искусства, отличающиеся обычно яркой, броской формой и примитивным содержанием, рассчитанные на невзыскательный вкус, развлечение и конъюнктуру (коллаж, видеоклип и т.п.): свойство такого искусства (ТСЯИ, с. 295);

Китчевый (*кичевый*) – Прил. к китч (кич) (ТСЯИ, с. 295);

Масскульт – Сокр. Массовая культура (ТСЯИ, с. 375);

Коллаж – прием эклектического соединения разнородных (по содержанию, форме, качеству и т.п.) элементов; произведение, созданное с помощью такого приема (ТСЯИ, с. 303);

Кинорынок – 1. Сфера коммерческой деятельности в области кинематографии; ассортимент кино- и видеофильмов, предлагаемых для купли-продажи, проката и т.п. (ТСЯИ, с. 294) и некоторые другие.

К тематической группе «ЭКОНОМИКА» относятся такие, например, актуализированные новые словесные знаки, как:

Холдинг – 1. Владение контрольным пакетом акций других компаний с целью контроля над их деятельностью. 2. Холдинг-компания (ТСЯИ, с. 660);

Нефтедоллары – валюта в долларах, получаемая за экспортируемую сырую нефть (ТСЯИ, с. 425);

Рекламист – составитель рекламы; тот, кто занимается рекламой (ТСЯИ, с. 542);

Телереклама – реклама, осуществляемая средствами телевидения; рекламные ролики, транслируемые по телевидению (ТСЯИ, с. 626) и некоторые другие.

В тематическую группу «ПОЛИТИКА И ПРАВО» входят следующие новые слова, актуализированные в настоящее время:

Легитимный – законный, правомочный: общественно признанный (о выборной власти) (ТСЯИ, с. 353);

Легитимность – сущ. от легитимной (ТСЯИ, с. 353);

Брифинг – короткая пресс-конференция, на которой излагается позиция правительства, освещается ход переговоров и т.п. (ТСЯИ, с. 112);

Расказачивание – в советск. время: политика лишения казаче-

ства самостоятельных военных и политических прав, фактически – его уничтожения (ТСЯИ, с. 534);

Демократка – женск. к демократ (ТСЯИ, с. 198);

Юристка – женск. к юрист (ТСЯИ, с. 694) и другие.

К тематической группе «**БЫТ**» относятся, например, такие словесные единицы, как:

Йогурт – густой напиток из заквашенного с помощью специальных ферментов коровьего молока, обычно с ароматизаторами и фруктовыми добавками (ТСЯИ, с. 280);

Крекер – сорт сухого печенья (ТСЯИ, с. 340);

Шоп – магазин (обычно устроенный по западному образцу и торгующий товарами западного производства) (ТСЯИ, с. 678) и другие.

Кроме того, к названной тематической сфере относятся некоторые актуализированные новые слова из тематической группы «**ТЕХНИКА, АВТОМАТИЗАЦИЯ**» и, прежде всего, словесные знаки тематической подгруппы «**ВИДЕОТЕХНИКА**» (*видеомагнитофон, видеокассета, видеокамера* и др.).

Следует обратить внимание на то, что повышение функциональной значимости и частотности употребления многих указанных новых слов наблюдается в последние годы, поэтому не во всех случаях отмечается словарями, но фиксируется, прежде всего, «Толковым словарем русского языка конца XX в. Языковые изменения».

Как показывают исследования, среди актуализированной новой лексики разграничиваются:

1. **словесные единицы иноязычного происхождения;**
2. **словесные единицы, образованные из средств русского языка.**

К первой лексической группе относятся такие слова, как, например, **Шоу** (от англ. show – зрелище, спектакль, показ, демонстрация, от show – показывать, выставлять, демонстрировать),

шоу-бизнес (от англ. show и business – коммерческая деятельность, выгодная сделка),

китч, кич (от нем. kitsch – пошлость, безвкусица, от kitschen – халтурить, создавать низкопробные произведения),

брифинг (от англ. briefing – инструктаж, от briefing, прич. от brief – резюмировать, составлять краткое изложение),

легитимный (от франц. legitime – законный, нем. legitim – тж < lat. legitimus – согласный с законами, законный),

йогурт (от англ. yoghurt – кислое молоко),

шоп (от англ. shop – магазин, лавка).

Большинство названных лексем, как видно выше, представляют собой американизмы английского происхождения. По словам Н. Валгиной, именно английский язык (в его американском варианте) является главным донором эпохи⁸. Основной предпосылкой для «выживания» иноязычного слова в русской языковой среде является наличие пустой семантической ниши, которую призвано заполнить заимствованное слово⁹.

В 90-е годы XX столетия процесс заимствований иноязычных слов оказался одним из наиболее активных социально значимых языковых процессов. Иноязычное слово в современном русском контексте, по словам Костомарова, – это одна из примет «языкового вкуса эпохи»¹⁰. Технический и информационный взрыв конца XX века сделал неизбежным международный обмен информацией, что было затруднительно без единого языкового кода, чем и является в данном случае интернациональная терминология¹¹. Но необходимо обратить внимание на тот факт, что не все иноязычные слова усваиваются в языке одинаково. Иногда заимствованное слово становится основным средством номинации, а иногда входит лишь в окружение синонимичных слов, включается в парадигматические связи с русскими словами, семантически приспособляясь к ним. То есть русским языком слова-англицизмы усваиваются лишь в тех его значениях, которые оказываются необходимыми.

Процесс заимствования иноязычных слов в русском языке является настолько обширным, что эта проблема широко затрагивается в советской и российской терминоведческой литературе. Поднимаются вопросы о калькировании иноязычных морфем и о заимствовании иноязычных слов или морфем, проводится также сопоставительное изучение различного типа терминологии, причем «английский язык взят в качестве языка-источника, в котором данная терминосистема появилась и развивается, а русский язык является заимствующим»¹². При этом

⁸ Н. С. Валгина, *Активные процессы в современном русском языке. Учебное пособие для студентов вузов*, Москва 2001, с. 116.

⁹ Р. Хайчук, *К вопросу формирования лексики информатики и вычислительной техники в современном русском языке в условиях заимствования терминологии*, [в:] *Linguodidactika*, т. VII, Белосток 2003, с. 102.

¹⁰ В. Г. Костомаров, *Языковой вкус эпохи*, Москва 1994, с. 12.

¹¹ Н. С. Валгина, *Активные процессы в современном русском языке. Учебное пособие для студентов вузов*, Москва 2001, с. 109.

¹² Т. В. Журавлева, *Опыт сопоставительного изучения терминологии вычислительной техники в английском и русском языках*, Москва 1990, с. 34.

не нужно забывать, что кроме английского на русский язык оказывают свое влияние также французский, немецкий и другие языки, но немного в меньшей степени.

Итак, с точки зрения соотношения с обозначаемой реальией, среди анализируемой лексики, которая в большинстве своем представляет собой слова, заимствованные из других языков, разграничиваются словесные единицы, называющие принципиально новые для российской действительности явления (ср., напр., *сканировать*, *ксерокопия*), а также словесные единицы, называющие понятия и явления, известные в России (ср., напр., *шоу*, *брифинг*, *легитимный*).

Большая часть словесных знаков данной подгруппы не имеет в русском языке однозначного соответствия; однако отмечаются также и случаи актуализации новых иноязычных лексем, имеющих в русском языке абсолютные синонимы (ср., напр.: *легитимный* – *законный*).

Среди актуализированных новых словесных единиц русского языка, образованных с помощью собственных языковых ресурсов, преобладают языковые знаки, созданные путем сложения. Ср., например: *кинорынок*, *нефтьдоллары*, *телереклама*, *масскульт*. Отмечаются также словесные знаки, образованные путем аффиксации: *рекламист*, *раскачивание*, *демократка* и т.п.

Целый ряд новых актуализированных словесных единиц образован в русском языке путем аффиксации от новых иноязычных лексем. Ср., напр.: *сканировать* ← *сканер*: *компьютерный* ← *компьютер* и т.д.

По нашим наблюдениям процессы актуализации новой лексики в русском языке современного периода не сопровождаются принципиальными семантическими изменениями на уровне семантической структуры словесных знаков, а также на уровне денотативного и эмоционального компонентов отдельного значения. Можно отметить лишь единичные случаи семантической деривации, т.е. расширения семантической структуры словесных знаков за счет возникновения новых лексико-семантических вариантов. Так, например, в последние годы XX в. лексема *шоу*, помимо основного значения «телевизионное или концертное выступление, представление, насыщенное зрелищными эффектами и рассчитанное на массового зрителя, слушателя», развивает переносное значение «что-либо действия, мероприятия, рассчитанные на привлечение к себе внимания», реализуемое, как правило, в устойчивых словосочетаниях, напр., *Политическое шоу*.

Более существенные семантические изменения при актуализации новой лексики наблюдаются лишь на уровне собственно-языкового компонента лексической семантики, прежде всего, в парадигматических

и синтагматических семах. Содержание парадигматических сем новых лексических единиц в процессе их актуализации может существенно расширяться за счет увеличения синонимических, антонимических и деривационных связей словесных знаков.

Ср., например, расширение содержания парадигматического значения слова **компьютер** за счет образования синонимического ряда **компьютер** – машина – персоналка – персональная ЭВМ – ПК – Портативный компьютер – ПЭВМ – Пентиум – IBMPC – PC – Pentium – Ноутбук и установления новых устойчивых сочетаний: *зеленый компьютер, игровой компьютер, карманный компьютер, персональный компьютер, портативный компьютер, семейство компьютеров.*

Ср. новые синонимические ряды и устойчивые сочетания словесных знаков

дисплей: дисплей – монитор: *буфер дисплея, жидкокристаллический дисплей;*

видеомагнитофон: видеомагнитофон – видео, видеотехника, видеоаппаратура, видеоплеер; *бытовой видеомагнитофон, портативный видеомагнитофон, кассетный видеомагнитофон.*

Ср. также изменение объема парадигматических сем за счет расширения деривационных связей в словесных единицах

шоу: *шоу-мен, ток-шоу, теле-шоу, шоу-бизнес, секс-шоу, стрип-шоу;*

холдинг: *холдинговый, холдинг-компания,*

нефтедоллары: *нефтедолларовый;*

компьютер: *компьютерный, компьютеризация, компьютеризировать, компьютеризироваться, компьютерщик;*

видео: *видеоаппаратура, видеобар, видеобизнес, видеодвойка, видеозаписывающий, видеозапись, видеоигра, видеоинформация, видеоинформационный, видеоиндустрия, видеокассета, видеокассетный, видеомагнитофон, видеоклип, видеокопия;*

ксерокс: *ксерокопия, ксерить, ксерокопировать;*

сканер: *сканирование, сканированный.*

Подводя итог вышесказанному, замечаем, что, в новейший период развития русского языка актуализации подвергаются слова новые или слова относительной новизны, в недавнем прошлом находившиеся в пассивном словарном запасе.

Процесс заимствований иноязычных слов объясняется глобальными общественно-политическими и экономическими изменениями в России последних десятилетий XX века.

Группа актуализированных новых слов является тематически неоднородной и включает единицы иноязычного происхождения (и таких большинство) и единицы, образованные из средств русского языка.

В отличие от устаревших слов более существенные изменения семантики при актуализации новых словесных единиц наблюдаются на уровне собственно-языкового компонента лексического значения, прежде всего, в парадигматических и синтагматических семах. Содержание парадигматических сем актуализированных новых лексем может существенно расширяться за счет увеличения синонимических, антонимических и деривационных связей словесных единиц.

Процесс расширения словарного запаса русского языка за счет образования новой лексики на основе слов иноязычного происхождения оказался одним из наиболее значимых языковых процессов. Иноязычное слово часто становится основным средством коммуникации россиян и глубоко укореняется в языке. Актуализация новой российской лексики, образованной на основе слов иноязычного происхождения становится особенностью развития русского языка конца XX века.

UPDATED VERSION OF THE NEW RUSSIAN LEXIS – THE SEMANTIC CHANGES WITHIN THE LEXIS

S U M M A R Y

The process of vocabulary updating refers to the number of the most active processes in the present period of the Russian language development.

The fundamental reasons of the updating of word units in Russian in the period of its development are the changes in social consciousness of native speakers of Russian – the updating of separate vocabulary units and the whole vocabulary layers takes place under the influence of certain extralinguistic factors.

We treat the updating of word signs as the increase of their activity in language use in connection with the updating of their meanings.

The updated are the word units that function as the most important for Russian social needs. There two fundamental categories of Russian updated vocabulary can be distinguished:

- 1) The words that belonged to the passive store in the Soviet period of the development of Russian language;
- 2) The words that did not possess temporal, functional, social or topical limits and that belong to the active language store.

The development of vocabulary is connected with the changes in socio-political, economic and spiritual life of Russian society as well as with special updating of different ideas characterizing various areas of human activity.

Maryna Michaluk

Białystok

**О некоторых аспектах языка современной российской
прессы (на основе материалов из журнала
Русская речь с 2007 по 2009)**

Вопрос специфики и особенностей языка современной российской прессы рассматривается в настоящее время многими исследователями и является весьма актуальным. В последние годы на страницах журнала *Русская речь* было опубликовано много статей, затрагивающих и представляющих разные аспекты этого вопроса. Среди них можно найти статьи, представляющие общие характеристики, тенденции и оценки (статья *Об ответственности за слово* М. В. Горбаневского, *Новый стиль или герменевтическая катастрофа?* О. И. Валентиновой, *О языке газет конца XX – начала XXI века* Чжао Вэньцзе, *Свобода слова, или о том, что написано пером* Л. Н. Луньковой, *Кризис как медиаобраз* В. А. Марьянчик), и статьи об обогащении языка современной прессы (*Наплыв американизмов и речевая культура* Замира Тарланова, *Об использовании заимствованных слов* В. Э. Морозова, *О семантическом аспекте заимствований* М. А. Поповой), и статьи о богатстве самого языка прессы и отдельных явлениях этого языка (*Афористика в газете* О. А. Рехловой, *Слова-“хамелеоны” в языке СМИ* Ю. М. Фаткаббаровой), и статьи об языковых стратегиях (*Убеждение и манипулирование: разграничение понятий* Н. И. Клушиной, *Разговорные стратегии в современных СМИ* Ю. С. Рынкович), и статьи, представляющие особенности построения элементов газетного текста (*Несколько замечаний о газетных заголовках* Е. Н. Канаевой, *Когда газетный заголовок – каламбур* С. Г. Михейкиной). Надо отметить, что все приведенные статьи были опубликованы в журнале *Русская речь* в течение последних трех лет, т.е. с 2007 по 2009 год.

В связи с тем являются очень актуальными и представляют настоящие явления, отмеченные в современном русском языке. Ссылаясь на эти статьи, попытаемся, обобщая, выделить и собрать вместе важнейшие черты и особенности языка современной российской прессы и таким образом представить состояние результатов исследований над этим вопросом.

Читая перечисленные статьи, возникает довольно грустное и угрюмое представление о языке не только современной прессы, но тоже всех СМИ¹. М. В. Горбаневский замечает: «(...) современные печатные и эфирные СМИ переполнены жаргонной, блатной лексикой, хамскими выражениями и оборотами. (...) Иногда создается впечатление, что к началу XXI века мы разучились нормально говорить и писать по-русски», а «“безбашенность” современной прессы ведет к утрате лучших традиций российской журналистики»². Это обозначает, что на полосах сегодняшних российских газет все чаще появляется лексика, которая ассоциируется с представлением об оскорблении, об унижении чести и достоинства человека или организации. Одновременно складывается впечатление, что журналисты забыли как и когда употреблять выразительные языковые средства, такие как метафора, синекдоха, ирония и другие. Говоря прямо, они (журналисты) разоблачаются перед обществом до конца, не оставляют читателю возможности задуматься над прочитанным. Современная российская пресса за время, начиная с эпохи перестройки до сегодняшних дней, протерпела существенную эволюцию и изменения.

М. В. Горбаневский замечает также изменение роли СМИ: «Если раньше СМИ являлись в языковом сознании неким ориентиром литературных норм, то теперь абсолютная вседозволенность и безнаказанное использование в публичной речи бранной, нецензурной, обидной лексики, хуления становится нормой языкового поведения, влияет на формирование языковой культуры молодого поколения и, соответственно, жизненной этики»³.

Своеобразной напастью на язык газет и журналов тот же автор считает применение инвективной лексики и фразеологии, к которой относится obscene лексика (мат). Вследствие этого на газетных полосах часто оскорбляют, унижают адресата речи, стремясь показать

¹ СМИ – средства массовой информации

² М. В. Горбаневский, *Об ответственности за слово*, “Русская речь”, 2007, № 1, с. 69.

³ Ibidem, с. 70.

таким образом свою реакцию на систему общественных запретов, показать каким свободным и раскованным является говорящий, сделать речь более эмоциональной. И здесь обнаруживается проблема ответственности журналиста за слово и все чаще отсутствия внутреннего запрета на употребление такой лексики. «Журналист должен помнить, что его основной инструмент – это родной язык. И именно журналист в конечном счете за него отвечает»⁴, так как журнальная полоса это общественное место, а употребление бранной лексики в общественных местах наказывается законом. Таким образом, состояние языка современной российской прессы представляется нам в серых тонах, как своеобразное изнасилование над языком.

Языковые особенности газетных текстов

Ю. С. Рынкович замечает, что неотъемлемой чертой речевой практики сегодняшних СМИ является резкое расширение сферы устной речи, а в прошлое ушло то, что «(...) десять – пятнадцать лет назад образцовый литературный язык был отличительным качеством средств массовой информации. Газетная речь оставалась в рамках так называемых книжных стилей, а использование разговорной речи всегда было связано с решением какой-нибудь стилистической задачи»⁵. В связи с тем, что звучащая речь влияет сильнее письменной, язык прессы стал заимствовать из разговорного языка стратегии речевого поведения, которые сформировались в сфере быта: разговорные тактики, способ отношения к собеседнику, установку на языковую игру, а активизация устной речи повлияла существенно также на публицистику. Журналисты намеренно наполняют публицистический стиль элементами разговорного языка с целью привлечения внимания и расширения круга читателей. В связи с тем можно выделить четыре разговорные стратегии: 1 – «контактная подстройка», 2 – «речевая мимикрия», 3 – диалогизация, 4 – языковая игра⁶. «Контактная подстройка» заключается в том, что автор стремится в области речи стать и быть похожим на адресата, употребляя смежные языковые конструкции и слова, что

⁴ Ibidem, с. 70.

⁵ Ю. С. Рынкович, *Разговорные стратегии в современных СМИ*, «Русская речь», 2007, № 6, с. 72.

⁶ Ibidem, с. 73–74.

позволяет ему установить близкие отношения с читателем. Это реализуется посредством использования разговорной лексики и разговорного синтаксиса. «Речевая мимикрия» это намеренная трансформация журналистом своего словаря с целью установить более тесный контакт с аудиторией. Для достижения этой цели часто применяются ненормативные слова (просторечие, жаргон), что, в свою очередь, может отталкивать некоторых читателей и поэтому «речевая мимикрия» рассматривается как отрицательное явление. Диалогизация – это прямое обращение к читателю, свидетельствующее о том, что автор стремится услышать читателя, узнать его мнение, ожидая реакции и ответа. Языковая игра является характерной чертой всех современных российских СМИ, а заключается в нарушении сложившихся литературных норм, что свойственно разговорной речи. Названные стратегии придают печатному тексту разговорную тональность. «Сегодня явно прослеживается тенденция, при которой язык СМИ настойчиво имитирует сниженное бытовое общение, свидетельствующее о растущей роли разговорности. Ее экспрессия вполне соответствует вкусам современного общества»⁷.

Свобода слова, ее реализация, проблема нормы и отклонений от нормы рассматривается также в статье «Свобода слова, или о том, что написано пером» Л. Н. Луньковой, в которой автор представляет отношение к норме и «реализацию» свободы слова современными российскими СМИ, в том числе и журналистами. Л. Н. Лунькова тоже привлекает к ответственности СМИ, говоря, что «на средствах массовой информации лежит определенная ответственность за то, что происходит с языком и, следовательно, с обществом»⁸, потому что в эфире или на газетной полосе часто находится не заранее отработанный текст, а свободное изложение мыслей, которое нередко сопровождается грубыми нарушениями нормы. Кроме того, журналисты все чаще стали позволять себе использовать те средства языка, которые раньше были под запретом, прибегая к языковой игре или намеренным аномалиям. Хорошим примером является здесь пресса, так как «Язык прессы, выразительный и не отступающий, (...), от современных форм словоупотребления, отражает быстрее, чем язык художественных произведений семантические сдвиги, необычную в своей новизне сочетаемость

⁷ Ibidem, с. 74.

⁸ Л. Н. Лунькова, *Свобода слова, или о том, что написано пером*, «Русская речь», 2009, № 5, с. 73.

слов»⁹. Бумага принимает и регистрирует все, без предварительного отбора, без протеста.

Отдельной проблемой, затронутой Л. Н. Луньковой, является проблема соблюдения языковой нормы и ее нарушения на страницах газет. По ее мнению, очень часто нормы нарушаются намеренно, сознательно и в таких случаях невозможно говорить об ошибке. Авторы текстов прибегают к этому способу, чтобы повысить экспрессивность текста, сделать его более выразительным, привлекательным.

Языковые особенности, характерные для языка современной российской прессы, называет Ч. Вэньце в статье «*О языке газет конца XX – начала XXI века*». К их числу он относит:

1. широкое использование сниженной, просторечной лексики, «языка улицы», жаргона;
2. игру смыслов в пределах словосочетания;
3. использование клише 1950-х – начала 1980-х гг., а также включение новой лексики в старые парадигмы;
4. использование оригинальных метафорических образов, которые постепенно теряют свою стилистическую новизну и превращаются в газетные клише и стереотипы. Источником таких словосочетания является профессиональная лексика;
5. буквальную реализацию фразеологических и идиоматических выражений, создающую эффект языковой игры;
6. новообразования, которые легко осваиваются словообразовательной системой русского языка;
7. деидеологизацию, которая лежит в основе изменений в информационном поле газетного дискурса;
8. оценочность и изменения в способе представления новостийной информации: сообщение перестало быть стандартным информационным отчетом о событии – журналист или редакция газеты фактуализируют те фрагменты ситуации, которые представляются наиболее интересными для читателя;
9. каламбур и его активное использование с целью активно управлять читательским вниманием при чтении газет;
10. активную перестройку газетных жанров, которая связана с изменением жанрообразующих признаков (цель сообщения, его фактуальное содержание, объем и др.);

⁹ Л. Н. Лунькова, *Свобода слова, или о том, что написано пером*, “Русская речь”, 2009, № 5, с. 73–74, за В. Г. Костомаров, *Русский язык на газетной полосе*, Москва 1971, с. 93.

11. интенсивный рост газетной рекламы;
12. развитие и изменение типологической системы газетных изданий в России – возникновение новых типов газет благодаря использованию новых современных технологий. Парралельно обнаруживается уменьшение числа общенациональных газет и одновременное ускорение процесса специализации газетных изданий¹⁰.

Перечисленные черты отражают стремление к свободе, либерализации языка, расширению и «обновлению» набора языковых средств языка современной российской прессы. Ниже более подробно охарактеризуем некоторые из названных особенностей и представим специфику построения элементов газетной статьи.

Построение элементов газетного текста – заголовок

Особый интерес представляют собой газетные заголовки. «Эмоциональная окрашенность, оценочность, неоднозначность заголовков, сопровождаемые языковой игрой, характеризуют язык современной российской газеты и отличают его от языка многих европейских изданий»¹¹, замечает Е. Н. Канаева. Современные газетные заголовки создаются при помощи разных приемов, среди которых популярнейшим является использование прецедентного текста, источником которого является строка из популярной песни, стихотворения, крылатая фраза и т.п., потом переиначивается и цель достигнута. Результат бывает разным, в зависимости от стремления автора, и заголовок может быть остроумным, эффективным, смешным, ироническим. Рассматривая такие заголовки можно в них отметить языковую игру или комический эффект, а иногда, к сожалению, можно также заметить недопустимый характер использования прецедентных текстов (стёбный, ёрнический¹²).

¹⁰ Ч. Вэньцзе, *О языке газет конца XX – начала XXI века*, «Русская речь», 2007, № 6.

¹¹ Е. Н. Канаева, *Несколько замечаний о газетных заголовках*, «Русская речь», 2007, № 6, с. 76–77.

¹² *ёрнический* от гл. *ёрничать* – озорничать, беспутничать, развратничать; вести себя легкомысленно и цинично, глупиться, допускать колкости по отношению к другим; *стёбный* от слова *стёб* – публичное выражение иронического отношения к какому-либо людям, взглядам или понятиям, часто в виде пародии, ставящее целью их высмеивание.

Не очень удачными и привлекательными являются заголовки, представляющие собой надуманную трансформацию, так как трудно восстановить исходную форму их источника. Не производят также планируемого прагматического воздействия газетные заголовки, которые включают в свой состав фразы, популярные среди ограниченного круга читателей (напр. определенной возрастной или профессиональной группы). Е. Н. Канаева подытоживает свои выводы следующими словами: «Результатом (...) является преобладание рекламной функции (...) над информативной. (...) в своем стремлении привлечь читателя, «отбить» его у конкурирующего издания и, соответственно, увеличить тираж своей газеты используют любые средства, (...)»¹³.

Иным особым способом составления газетного заголовка, рассмотренным С. Г. Михейкиной, является языковая игра, использующая каламбур. Среди каламбуров можно встретить:

- фонетические, в которых обыгрывание слов происходит посредством использования звукозаписи, напр.: «Ж-ж-жуткая особа!»
- здесь имитируется звук летящей пчелы, вызывающий неприятные ощущения у большинства людей;
- фонетико-семантические в виде омонимии, напр.: «Плачу за всех и плачу»;
- лексико-семантические варианты многозначного слова, употребленные в пределах одного контекста, позволяющие авторам создавать образные метафоры. Это дает возможность создания полисемантического каламбура, напр.: «Слезы с потолка капали и довели до слез хозяйку» (*Слезы* – плач; *слезы с потолка* – метафора протекания крыши);
- трансформацию значения слова путем шрифтового выделения доминирующего концепта, напр.: «Зачем нам недоДУМАНные законы?»;
- каламбурную антонимию, напр.: «Хорошая копия с плохого оригинала»;
- ономастический каламбур основан на обыгрывании фамилий, реже – географических названий и других имен собственных, напр.: «Найденный Найденев», «Остроумная игра Ольги Остроумовой»;
- лексические повторы, которые часто применяются для создания газетного заголовка и используют семантическую близость слов с разными аффиксами, напр.: «Застрахованные страхом», «Зарубежный рубеж»;

¹³ Ibidem, с. 76.

- деление слов на значимые части, встречающееся в роли интеллектуальной игры слов, напр.: «Та...ли...я? Обзор диет»¹⁴.

Как заметно, каламбур дает авторам текстов широкие возможности, а единственная проблема уместно применить эти возможности на практике.

Афористика в газете

Очень интересные выводы и замечания мы найдем в статье «Афористика в газете» О. А. Рехловой, в которой автор раскрывает суть функционирования афоризмов на страницах газет и журналов и пытается определить общие закономерности использования афоризмов в языке современной газеты, так как: «Исследователи современного русского языка отмечают активное использование в публицистическом стиле высказываний афористического характера, среди которых мы выделяем собственно афоризмы, пословицы, крылатые слова»¹⁵. Афоризмы характеризуются лаконичностью, обобщенностью, образностью и высокой степенью независимости от контекста.

Афоризмы не только обогащают текст, но часто выполняют текстообразующую функцию. В заголовках статей они используются прежде всего для привлечения внимания читателя. В начале текста являются исходным тезисом для рассуждения, а в заключении текста обобщают и подытоживают рассуждения.

Автор статьи много внимания уделяет функциям афоризмов в языке газет. К ним можно отнести следующие:

- информативная функция – для реализации этой функции применяются оригинальные афоризмы, потому что их применение дает возможность сэкономить языковые средства при выражении собственного мнения и акцентировать внимание читателя на том знании о действительности, которое важно в картине мира автора;
- аргументативная функция – реализует задачу убеждения адресата в истинности излагаемых мыслей. Афоризм помогает здесь автору убедить в своей правоте не применяя большого количества слов, а использованная пословица или крылатое слово является авторитетом;

¹⁴ С. Г. Михейкина, *Когда газетный заголовок – каламбур*, «Русская речь», 2008, № 4, с. 68–72.

¹⁵ О. А. Рехлова, *Афористика в газете*, «Русская речь», 2007, № 3, с. 62–68.

- полемическая функция – также реализует задачу убеждения. Цель автора текста это убедить читателя в справедливости своих слов, а достигается она путем несогласия пишущего с идеей, выраженной в классическом афоризме. Отрицание привычных истин привлекает внимание читателя и дает возможность автору проявить собственную точку зрения;
- характерологическая функция – афоризмы используются для емкой и краткой характеристики;
- комическая функция.

О. А. Рехлова констатирует, что «приметой современной публицистики является широкое использование афористики»¹⁶.

Недостатки и новизна в языке современной российской прессы

Говоря о языке современной прессы нельзя не сказать о некоторых его недостатках, к которым можно отнести недостатки в структуре информационных сообщений. О. И. Валентинова замечает: «Общая беда информационных сообщений – устойчивая композиционная безграмотность»¹⁷, а проблема заключается в том, что очень часто предлагаемое сообщение является нелогичным, непонятным, потому что автор полностью не изучил проблему, пользуется чужими словами, «склеивает» сообщение из нескольких фрагментов, которые в итоге могут даже противоречить друг другу и образуют алогичную информацию. Журналисты также часто пользуются инверсией, что «(...) нередко порождает двусмысленность, а то и бессмысленность:...»¹⁸. Кроме того, оказывается, что «Ошибочный словопорядок не только затрудняет понимание, но и беспощадно искажает смысл, часто – до абсурда»¹⁹. О. И. Валентинова замечает также чрезмерное употребление слов *проблема*, *реально* и *конкретно*, значение которых очень расширилось в последнее время. Отмеченные тенденции возникновения речевых ошибок тесно связаны с развитием техники, которая дает возможность корректировать ошибки до последнего момента перед поступлением газеты в типографию.

¹⁶ Ibidem, с. 68.

¹⁷ О. И. Валентинова, *Новый стиль или герменевтическая катастрофа?*, «Русская речь», 2009, № 5, с. 69.

¹⁸ Ibidem, с. 70.

¹⁹ Ibidem, с. 71.

Очередной чертой языка современной российской прессы является наличие неологизмов, т.е. слов и словосочетаний, созданных для обозначения новых явлений действительности, новых предметов или понятий. Кроме неологизмов, современной прессе присуще также употребление варваризмов, т.е. иностранных слов вовсе не переработанных в русском языке.

Неологизмы, встречающиеся в современной прессе, можно классифицировать по сферам употребления. Большинство из них встречаются в деловых газетах и журналах (напр. *Коммерсант*). В первую очередь здесь можно встретить экономические термины, такие как *инвестор*, *инновации*, а из относительно новых *брэндинг* (продвижение торговой марки), *ребрэндинг* (смена торговой марки). Много неологизмов можно найти в специализированных изданиях, посвященных компьютерной технике (*трояны*, *черви*, *файловые вирусы* и др.). Н. С. Валгина замечает: «(...) компьютерный сленг содержит много специфических слов и окказионализмов, не говоря уже о техницизмах английского происхождения (...)»²⁰.

Исследуя язык современной российской прессы, трудно не заметить тенденции к «американизации» русского языка, что выражается в проникновении в него многочисленных англицизмов и американизмов. В современной прессе доминируют формы с суффиксом -инг (напр. *буллинг*, *роуминг*, *брифинг*), а также с суффиксом -ер (напр. *брокер*, *постер*, *дилер*, *спичрайтер*). Кроме того, прочно вошли в язык политические термины английского происхождения, например: *инаугурация*, *рейтинг*, *спикер*, *саммит*, *электорат*, *консенсус* и др. Многочисленные заимствованные неологизмы, проникающие в русский язык, это явление, отражающее активизировавшиеся в последнее десятилетие экономические, политические, культурные, общественные связи и взаимоотношения России с другими странами.

Лексика современного русского языка постоянно пополняется. Слова исчезают, выходят из употребления, а другие, наоборот, появляются и начинают активно применяться носителями языка. Явления, наблюдаемые сегодня в русском языке, отражают процессы, которые происходят в государственной, экономической, политической, культурной жизни России. В таком понимании язык является своеобразным зеркалом своего времени, а внимательное изучение активного словарного

²⁰ Н. С. Валгина, *Активные процессы в современном русском языке: учебное пособие для студентов вузов*, Москва, 2003, с. 119.

запаса россиян дает яркое представление о современной России, умонастроениях и мировоззрении. В связи с тем, чтение газет и журналов знакомит читателя не только с фактами и событиями, но также с особенностями современного языка.

Язык современной российской прессы является богатым и разнообразным. Свидетельствует о том интерес исследователей разными его аспектами (богатство языка, языковые явления и стратегии, построение элементов газетного текста и др.).

Подытоживая можно сказать, что язык современной российской прессы стал в последнее время заметно хуже и перестал быть ориентиром литературных норм, о чем свидетельствует наличие в текстах нецензурной и обсценной лексики, разговорного языка, который применяется, чтобы текст становился проще и таким образом не заставлял читателя задумываться над его содержанием. Слишком большая свобода слова часто приводит к резким нарушениям языковой нормы. Однако исследователями выделяются черты языка современной российской прессы, в которых выражается стремление к свободе слова и либерализации языка. Кроме того, на газетной полосе можно заметить разнообразие и богатство языка (афоризмы, неологизмы, заимствования), языковых средств и элементов газетного текста (газетный заголовок).

REVIEW OF THE STATE OF RESEARCH ON CONTEMPORARY
RUSSIAN PRESS LANGUAGE
(BASED ON PUBLICATIONS IN THE PERIODICAL *RUSSKAYA RECH* 2007–2009)

S U M M A R Y

The article presents a review of the state of research on contemporary Russian press language based on publications in the periodical *Russkaya Rech* in 2007–2009. It contains information on the most important characteristics of the Russian press language, because it discusses the idiosyncrasy and richness of the language (spoken language, elements of colloquial language, neologisms, borrowings, language vulgarization, aphoristics), as well as the style and stylistic devices, the role and construction of headlines, language strategies, functions of a publicistic text and potential faults of a press text.

Юлия Никитина

Витебск

**Антропонимы в урбанонимии славян:
сопоставительный аспект
(на примере урбанонимиконов Минска, Варшавы и Софии)**

Увековечение памяти человека в названии внутригородского объекта стало характерным явлением для современной урбанонимии славянских стран. Данный тип городских топонимов имеет тесную связь с идейно-эстетическими ценностями общественной жизни и отражает культурно-идеологические тенденции определённого исторического периода.

В результате анализа урбанонимиконов славянских стран мы (вслед за К. Хандке) к группе наименований внутригородских объектов отантропонимного происхождения относим «названия, происходящие от имён, фамилий и прозвищ людей, как существующих в реальности, так и персонажей вымышленных – литературных, народных»¹.

Сопоставительный синхронный анализ славянских названий-посвящений на материале современных внутригородских наименований Минска, Варшавы и Софии позволит, на наш взгляд, выявить не только общие, но и специфические черты этого разряда собственных имен. Исследованные коммеморативные урбанонимы относятся к зонам с близкими культурными и историческими традициями – белорусской, польской и болгарской, однако урбанонимикон каждого города обладает своим национальным своеобразием.

¹ K. Handke, *Semantyczne i strukturalne typy nazw ulic Warszawy*, Prace Onomastyczne PAN 13, Wrocław – Warszawa – Kraków 1989, s. 60.

Наименования мемориального характера занимают значительное место в славянских урбанонимиконах, что связано прежде всего с переходом к искусственной номинации, расширением использования генитивных конструкций для называния улиц, а также является результатом культурно-просветительской и патриотической направленности в современной системе внутригородских номинаций.

В качестве основных источников при рассмотрении наименований Минска, Варшавы и Софии были использованы справочники-путеводители по городам, атласы, карты-схемы городов, энциклопедические словари.

Урбанонимия Минска

Коммеморативные наименования в настоящее время представляют мощнейший пласт минской урбанонимной системы. Данные названия не являются следствием естественной номинации, а представляют собой «единовременные акты присвоения названий городским объектам официальными инстанциями (в большинстве случаев решения принимались в контексте идеологических традиций существовавшей системы)»². В большом количестве урбанонимы мемориального характера появляются в послереволюционные годы и в настоящее время по данным справочного издания «Улицы Минска. План города, справочник»³ составляют 26% от общего количества современных внутригородских названий.

В урбанонимии Минска отчетливо можно выделить три периода: дореволюционный, советский и современный. До 1917 г. наименования, увековечивающие и прославляющие человека, были скорее исключением, чем правилом: «Названия по именам и фамилиям деятелей искусства и литературы, данные, если можно так выразиться, символически, в честь, а не по месту жительства, типа Гоголевская, Лермонтовская для XIX в., – большая редкость»⁴. Номинация внутригородских объектов в дореволюционном Минске была естественной: она была связана или с рельефом местности, или с ближайшим храмом, или с профессией либо национальностью, проживающих там людей. В течение

² М. В. Горбаневский, *В мире имён и названий*, Москва 1987, с. 102.

³ *Улицы Минска. План города, справочник*, Минск 2010, с. 92–95.

⁴ А. В. Суперанская, *Что такое топонимика*, Москва, 1985, с. 92.

советского периода номинация постепенно превращалась в искусственную: названия становились стандартизованными, придуманными специально с целью укрепить советскую власть.

Начавшаяся в послереволюционные годы экспансия мемориальных урбанонимов коснулась всех без исключения республик, входящих в состав бывшего Советского Союза. В этот период появляются улицы, названные в честь политических деятелей, руководителей пролетариата (*ул. Ленина, ул. К. Маркса, ул. Клары Цеткин* и т.п.). Начиная с 20-х гг. на урбанонимной карте Минска стали появляться внутригородские объекты, которым присваивались имена героев Гражданской войны и революции: *ул. Фрунзе, ул. Даумана, ул. Мясникова, ул. Оранского, ул. Герцена, Пугачевская ул., Разинская ул., ул. Розы Люксембург, ул. Карла Либкнехта, ул. Володарского, ул. Энгельса*. В 30-х гг. упор был сделан на фамилии всесоюзного масштаба: появились улицы и переулки *Щорса, Тимирязева, Чернышевского, Некрасова, Санаева* и др. Период 60–80-х гг. отмечен возникновением группы внутригородских названий, мотивированных именами государственных деятелей БССР (*ул. Бровикова, ул. Гикало, ул. Киселёва, ул. Машерова, ул. Притыцкого*).

Фамилии участников восстаний, войн и революций составляют значительный процент от общего числа названий-посвящений во всех городах Беларуси (*ул. Багратиона, ул. Болотникова, ул. Кутузова, пер. Минина, ул. Нахимова, пер. Одоевского, ул. Пожарского, Пугачёвская ул., ул. Ушакова, ул. Богдана Хмельницкого, ул. Будённого, ул. Даниила Сердича*). С их именами связаны значимые события истории: русско-турецкие войны, освободительные войны украинского народа 1648–1654 гг., Отечественная война 1812 г., восстание декабристов, Гражданская война.

После Великой Отечественной войны большое место среди внутригородских объектов мемориального характера занимают названия, данные в честь советских военачальников, лётчиков, подпольщиков, партизан. Названия этой категории урбанонимов условно можно разделить на две группы: наименования в честь белорусских героев: минских подпольщиков, партизан, бойцов, погибших в боях за Беларусь и Минск (*ул. Бумажкова, ул. Заслонова, ул. Лили Карастояновой, ул. Марата Казея, ул. Пономаренко, ул. Талаша, ул. Чекалина, ул. Чайкиной Лизы, ул. Чижевских, ул. Лейтенанта Кижеватова*) и командиров советской армии (*ул. Бирюзова, просп. Жукова, ул. Генерала Антонова, просп. Рокоссовского*). На долю внутригородских объектов Минска, названных в честь участников восстаний, революций и войн, при-

ходится около 15% от общего числа исследуемых урбанонимов этого города.

Близкий к названному и удельный вес наименований-посвящений Минска, в основе которых лежат фамилии деятелей науки, культуры, искусства, героев мирного времени. К таковым отнесём:

1. Названия в честь писателей, поэтов, литературных критиков: урбанонимы, основой для которых послужили фамилии белорусских поэтов, прозаиков, драматургов (*ул. Я. Купалы, пл. Я. Коласа, ул. Горького, ул. Максима Богдановича, ул. Янки Мавра, ул. Чарота, ул. Янки Лучины, ул. Дунина-Марцинкевича, ул. Франтишка Богушевича, ул. Кондрата Крапивы*); наименования, в основе которых лежат фамилии писателей других стран (*ул. Ауэзова, ул. Леси Украинки, ул. Яна Райниса, ул. Фучика*); урбанонимы, образованные от фамилий русских прозаиков, поэтов и критиков (*ул. Пушкина, Гоголевская ул., ул. Герцена, ул. Белинского, ул. Некрасова, ул. Маяковского*). Эти фамилии часто встречаются и в других городах Беларуси. А. М. Мезенко приводит следующие данные: «Чаще всего в функции внутригородских названий использованы фамилии А. Пушкина (*ул. Пушкина или Пушкинская улица есть в 132 населённых пунктах республики*), М. Горького (в 130), М. Лермонтова, В. Маяковского, Н. Островского (в 64), В. Некрасова (в 57), Н. Гоголя (в 56), Л. Толстого (в 45), А. Чехова (в 41), И. Тургенева (в 30)»⁵.

Как видим, в минской урбанонимной системе названия, образованные от фамилий и псевдонимов писателей, поэтов, критиков, занимают значительное место. Количество же наименований в честь белорусских писателей превалирует над всеми остальными урбанонимами этой подгруппы.

2. Названия в честь выдающихся научных деятелей: *ул. Ломоносова, ул. Выготского, пер. Вильямса, ул. Софьи Ковалевской, ул. Академика Вышелесского, ул. Иосифа Гашкевича, ул. Академика Красина, ул. Академика Фёдорова, ул. Филатова* и др. Наименования образованы от фамилий русских (их большинство), белорусских и польских (*ул. Ольшевского, ул. Селицкого*) учёных.

3. Названия, образованные от фамилий исследователей, изобретателей и путешественников: *ул. Можайского, ул. Ползунова, ул. Седова, ул. Пржевальского* и др.

⁵ А. М. Мезенко, *Урбанонимия Белоруссии*, Минск, 1991, с. 121.

4. Наименования, в основе которых лежат фамилии белорусских художников, скульпторов, архитекторов, русских художников: *ул. Язена Дроздовича, ул. Короля, ул. Валентия Ваньковича, ул. Адама Шемеша, ул. Архитектора Заборского, ул. Фердинанда Рушица, ул. Васнецова, ул. Крамского, ул. Репина.*

5. Названия, образованные от фамилий композиторов, музыкальных критиков: *ул. Чайковского, 1-й пер. Стасова, ул. Тикоцкого, ул. Станислава Монюшко.*

6. Урбанонимы, основой для которых послужили фамилии известных русских и белорусских режиссёров, актёров, певцов: *ул. Янковского, ул. Щепкина, ул. Станиславского, ул. Корш-Саблина, ул. Игната Буйницкого, ул. Неждановой.*

7. Наименования, увековечивающие память известных космонавтов и лётчиков: *ул. Гагарина, ул. Беляева, ул. Бабушкина, ул. Грицевца, ул. Нестерова.*

Урбанонимы третьей группы составляют около 12% от общего числа исследуемых единиц минского урбанонимикона. Думается, что количество их постепенно будет увеличиваться и дальше.

Анализ наименований и переименований минских внутригородских объектов последних лет показывает, что в настоящее время абсолютное большинство исследуемых линейных объектов соответствует принципу номинации по связи с человеком как социосубъектом.

Таким образом, на внутригородские названия города долгий период времени существенно влияла идеология советской власти и моральный кодекс строителя коммунизма. Именно поэтому в Минске зафиксировано большое количество мемориальных наименований – символов советской эпохи. Однако в последнее время возрос интерес к собственной истории и культуре: при номинации новых внутригородских объектов наблюдается тенденция к некоторому преобладанию названий в честь белорусских деятелей науки, искусства и культуры: «Большинство улиц в новых микрорайонах в последние годы получили названия в честь белорусских поэтов, писателей, художников, учёных: Буйницкого, Ваньковича, Гашкевича и др.»⁶. Это обстоятельство, несомненно, разнообразит урбанонимную картину города.

⁶ И. И. Сацукевіч, *Праблемы аднаўлення гістарычнай урбаніміі Магілёва і Мінска*, [в:] *Гістарычнае і сацыякультурнае развіццё Магілёва: зборнік навуковых прац*, Магілёў 2007, с. 277.

В последнее время изменилась структура городских восточнославянских топонимов, включающих только номенклатурный термин и фамилию. Особенно, это касается наименований улиц в честь лиц, у которых есть знаменитые однофамильцы: *ул. Серова, ул. Вавилова, ул. Седых, ул. Тополева, ул. Кольцова* и др. Мало кому в таком случае удастся с первого раза ответить на вопрос, в честь кого названа та или иная улица. Структура подобных урбанонимных конструкций усложняется: в проприальную часть вводится личное имя в полной или инициальной форме либо онимизирующийся апеллятив, обозначающий звание или характер деятельности лица, фамилия которого служит основой номинации внутригородского объекта.

Урбанонимия Варшавы

С XX веком связано появление мемориальных урбанонимов в Варшаве. По мере расширения уличной сетки номинация линейных и территориальных внутригородских объектов становится массовой, возникает потребность изыскания новых источников для их называния. Поиском новых образцов для номинации улиц можно объяснить появление в XX веке мемориальных названий, которые стали неисчерпаемым источником пополнения наименований внутригородских объектов⁷.

По данным плана города 2007 г. 18% среди всех современных варшавских урбанонимов занимают названия-посвящения⁸. В результате культурно-просветительской тенденции в современной системе мемориальных наименований значительное место занимают имена деятелей отечественной и мировой культуры и науки, а также имена известных военных и политиков прошлого.

К первой категории относятся названия, основой для которых послужили имена различных исторических деятелей. В наименованиях данного вида выразилось стремление восславить имена тех исторических личностей, деятельность которых была направлена на укрепление и процветание Польши. В целом эти наименования составляют 20% от общего количества урбанонимов мемориального типа Варшавы. Сюда входят названия, присвоенные в честь правителей и поли-

⁷ K. Handke, *Semantyczne i strukturalne typy nazw ulic Warszawy*, Prace Onomastyczne PAN 13, Wrocław – Warszawa – Kraków 1989, s. 25–29.

⁸ *Warszawa. Atlas miasta*, Warszawa 2007.

тических деятелей прошлого (польских королей и королев: *ul. Jana Sobieskiego, ul. Zygmunta III, ul. Jana Kazimierza, ul. Zygmunta Augusta, ul. Królewicza Jakuba, ul. Króla Kazimierza, ul. Królowej Aldony, ul. Anny Jagiellonki*; великих литовских князей: *ul. Olgierda, ul. Gedymina, ul. Księcia Trojdena*; польских князей: *ul. Mieszka Starego, ul. Henryka Brodatego*; руководителей других стран: *ul. Kleopatry, ul. Leonidasa, ul. Karla, ul. Wallenroda*); военных деятелей: польских гетманов, воевод, офицеров: *ul. Jana Zamoyskiego, ul. Krzysztofa Opalińskiego, ul. Romualda Traugutta, ul. Mjr. Henryka "Hubala" Dobrzańskiego*; участников Первой и Второй мировых войн: *ul. Franciszka Kleeberga, ul. Kazimierza "Sokola" Sotta, ul. Gen. Romana Abrahama, ul. Rokosowska*); святых, миссионеров, духовенства: *ul. Marii Magdaleny, ul. Św. Szczepana, ul. Św. Andrzeja Boboli, ul. Św. Barbary, ul. Św. Cyryla i Metodego, ul. Ojca Aniceta, ul. Stanisława Kostki Potockiego, ul. Marcina Kromera, ul. Ks. Bp. Juliusza Burchego, ul. Ks. Sylwestra Szulczyka, ul. Kard. Aleksandra Kakowskiego, ul. Piotra Skargi, ul. Antoniego Mackiewicza, ul. Jana Pawła II*).

Вторую категорию составляют названия внутригородских объектов, мотивированные именами участников восстаний и революций, народных героев, глав повстанческих движений. Сюда входят названия в честь борцов национально-освободительного движения за независимость Польши (*ul. Konstantego Ordona Juliusza, ul. Józefa Hauke Bosa, ul. Stefana Bobrowskiego, ul. Walerego Wróblewskiego, ul. Emilii Plater, ul. Aleksandra Napierskiego Kostki*); наименования, мотивированные именами народных героев, вождей восстаний в Польше и других странах (*ul. Tadeusza Kościuszki, ul. Jana Żiżki, ul. Simona Boliwara, ul. Józefa Garibaldiiego, ul. Michała Drzymały, ul. Ludwika Wawrzyńskiej*).

На долю названий этой категории приходится около 6% от общего числа варшавских урбанонимов мемориального типа.

Наименования внутригородских объектов, в основу которых положены имена политических и партийных деятелей, составляют третью категорию названий-посвящений Варшавы. Сюда отнесём урбанонимы, названные в честь государственных деятелей прошлого: послов, маршалов (*ul. Ignacego Potockiego, ul. Macieja Rataja, ul. Michała Paca, ul. Józefa Poniatowskiego*); польских политиков конца XVIII – середины XIX вв.: сенаторов, министров, либералов, лидеров польской социалистической партии (*ul. Romana Sanguszki, ul. Aleksandra Prystora, ul. Wojciecha Korfanteo, ul. Antoniego Ponikowskiego, ul. Antoniego Rajdaka*); коммунистических деятелей, участников антифашистского сопротивления Варшавы (*ul. Juliana Bruna, ul. Teodora Duracza, ul. Józefa*

Mireckiego, ul. Józefa Lewartowskiego, ul. Marii Bohuszewiczówny); политиков и государственных деятелей других стран (*ul. Armanda Calinescu, ul. Józefa Antalla, ul. Lajosa Kassutha, ul. Indiry Gandhi, ul. Jerzego Waszyngtona, ul. Gen. Charlesa de Gaulle'a*).

Названия этой группы составляют в среднем 8% от общего числа исследуемых варшавских наименований-посвящений. Обеспечить должное уважение к тем людям, политическая деятельность которых была направлена на укрепление и развитие своего государства, – вот основной мотив номинации в этой категории.

Четвёртая категория включает наименования, в основе которых лежат фамилии деятелей искусства, науки, культуры:

1. Урбанонимы, образованные от фамилий знаменитых научных деятелей: учёных других стран (*ul. Archimedesza, ul. Galileusza, ul. Izaaka Newtona, ul. Karola Darwina, ul. Alberta Einsteina, ul. Dymitra Mendelejewa, ul. Fryderyka Joliot-Curie*); польских учёных: философов и социологов (*ul. Karola Adamieckiego, ul. Augusta Cieszkowskiego, ul. Edwarda Abramowskiego*); историков и языковедов (*ul. Tadeusza Korzона, ul. Szymona Askenazego, ul. Juliana Bartoszewicza, ul. Kazimierza Kumanieckiego*); экономистов и юристов (*ul. Jana Miklaszewskiego, ul. Jana Wasilkowskiego, ul. Adolfa Suligowskiego*); ученых-медиков (*ul. Wojciecha Oczki, ul. Witolda Zawadowskiego*); математиков и физиков (*ul. Mariana Smoluchowskiego, ul. Jana Bлатона, ul. Stefana Banacha, ul. Prof. Janusza Groszkowskiego*); геологов и зоологов (*ul. Benedykta Dybowskiego, ul. Władysława Szafera*); астрономов (*ul. Mikołaja Kopernika, ul. Marcina Poczobutta*); краеведов (*ul. Mieczysława Orłowicza, skwer Olgi i Andrzeja Małkowskich*).

2. Урбанонимы, основой для которых послужили фамилии путешественников и исследователей: *ul. Krzysztofa Kolumba, ul. Ferdynanda Magellana, ul. Marko Polo, ul. Henryka Arctowskiego, ul. Leonida Teligi, ul. Benedykta Polaka*.

3. Урбанонимы, мотивированные именами и фамилиями писателей, поэтов, драматургов, критиков: названия, основой для которых послужили имена зарубежных писателей (*ul. Homera, ul. Wergiliusza, ul. Jana Baptysty Moliera, ul. Hansa Christiana Andersena, ul. Honoriusza Balzaka, ul. Lwa Tolstoja*); названия, данные в честь польских поэтов и прозаиков (*ul. Ludwika Kondratowicza, ul. Biernata z Lublina, ul. Barbary Sadowskiej, ul. Juliana Ejsmonda, ul. Jana Brzechwy, ul. Sebastiana Klonowicza, ul. Marka Hłaski, ul. Juliusza Bandrowskiego, ul. Dobka z Oleśnicy*); годонимы, мотивированные фамилиями польских литературных критиков (*ul. Kazimierza Wyki, ul. Wacława Borowego, ul. Henkla Dionii*).

zego); названия, данные в честь первых польских летописцев, хронологов (*ul. Anonima Galla, Wincentego Kadłubka*).

На долю наименований в честь писателей и критиков приходится около 17% от общего числа исследуемых мемориальных варшавских урбанонимов.

4. Урбанонимы, мотивированные именами и фамилиями польских актёров, режиссеров, театральных критиков: названия в честь театральных критиков и режиссёров (*ul. Maurycego Mochnackiego, ul. Leonarda Buczkowskiego, ul. Andrzeja Munka, ul. Zbyszka Cybulskiego, ul. Juliusza Osterwy, ul. Stefana Jaracza, ul. Aleksandra Bardinięgo*).

5. Наименования, мотивированные именами и фамилиями знаменитых музыкантов, певцов и танцоров: названия в честь музыкантов (*ul. Mikołaja Paganiniego, ul. Stanisława Barcewicza*); названия в честь зарубежных композиторов (*ul. Jana Sebastiana Bacha, ul. Wolfganga Mozarta, ul. Ludwika Beethowena, ul. Jana Sibeliusa, ul. Bedrzycha Smetany*); наименования, присвоенные в честь польских композиторов и дирижёров XVI–XX вв., большинство из которых работало в Варшаве (*ul. Romana Statkowskiego, ul. Artura Malawskiego, ul. Henryka Melcera*); названия в честь певцов и танцоров (*ul. Johna Lennona, ul. Jana Kiepcy, pasaż Wacława Nizyńskiego*).

6. Урбанонимы, основой для которых послужили имена и фамилии известных художников, скульпторов и архитекторов: названия в честь архитекторов немецкого и итальянского происхождения, работавших на территории Польши в XVII–XVIII вв. (*ul. Antoniego Solarięgo, ul. Efraima Schoroegera, ul. Augusta Wincentęgo Locci, ul. Dominika Merliniego, ul. Franciska Marii Lancięgo*); наименования, мотивированные именами польских архитекторов и скульпторов (*ul. Marianna Lalęwicza, ul. Oskara Sosnowskiego, ul. Czesława Przybylskiego*); названия в честь итальянских и польских художников, резчиков по дереву (*ul. Rafaęla, ul. Edwarda Wittiga, ul. Józęfa Brandta, ul. Jana Matejki, ul. Tadeusza Makowskiego*); названия в честь людей, совмещающих художественную, литературную и музыкальную деятельность (*ul. Stefana Kisięla Kisięlewskiego, ul. Norwida Cypriana Kamila, ul. Brunona Schulza, ul. Stanisława Grzesiuka*).

В целом на долю внутригородских объектов, названных в честь художников, скульпторов, деятелей театра и кино, приходится 14% коммеморативных наименований Варшавы.

Пятую категорию составляют наименования, образованные от имён и фамилий социальных и общественных деятелей, новаторов, заслуженных врачей, учителей, строителей и других героев мирного

времени: общественных и социальных деятелей (*ul. Jana Szczepanika, ul. Tomasza Nocznickiego, ul. Hanki Czaki*); инженеров, механиков, строителей мостов (*ul. Abrahama Sterna, ul. Feliksa Pancera, ul. Erazma z Zakroczymia*); польских авиаконструкторов и пилотов (*ul. Antoniego Kocjana, ul. Eugeniusza Horbaczewskiego, ul. Szczepana Grzeszczyka*); новаторов в различных областях деятельности (*ul. Stefana Baley, ul. Bolesława Szaweckiego, ul. Witolda Rychtera*); польских педагогов (*ul. Karola Miarki, ul. Marii Grzegorzewskiej, ul. Mariana Falskiego, ul. Albina Jakiela*); польских представителей мирных профессий: журналистов, издателей, фотографов, организаторов общественных библиотек (*ul. Jana Bulhaka, ul. Stefana Dembego, ul. Melchiora Wańkowicza, ul. Franciszka Bohomolca*); выдающихся спортсменов (*ul. Paavo Nurmi, ul. Bronisława Czecha, ul. Kazimierza Deyny, ul. Eugeniusza Lokańskiego*).

Названия этой группы составляют в среднем 8% от общего числа исследуемых варшавских урбанонимов мемориального характера.

К шестой категории отнесём названия, мотивированные именами литературных героев и представителей греческой и польской мифологии: годонимы, в основу которых положены имена героев художественных произведений мировой и польской литературы (*ul. Romea i Julii, ul. Rolanda, ul. Don Kichota, ul. Fausta, ul. Guliwera, ul. Zbyszka z Bogdańca, ul. Pana Tadeusza, ul. Barona Henryka*); урбанонимы, мотивированные именами героев древних мифов и легенд (*ul. Krakusa, ul. Wandy, ul. Achillesa, ul. Afrodyty, ul. Bachusa, ul. Artemidy, ul. Antyfony, ul. Zeusa, ul. Prometeusza, ul. Ikara, ul. Hektora, ul. Orfeusza*).

Эти названия составляют 6% от общего числа исследуемых наименований-посвящений Варшавы. Урбанонимы этой категории способствуют большему разнообразию варшавского урбанонимикона и, думается, вызывают интерес не только горожан, но и исследователей в различных областях знаний.

Таким образом, урбанонимы мемориального характера широко используются в варшавском урбанонимиконе и представлены разнообразными тематическими группами. Однако преобладают названия в честь деятелей науки, искусства и культуры (особенно количественно преобладают названия в честь польских учёных и писателей). Четко прослеживается тенденция к индивидуализации имени в составе названия-посвящения. Использование полного имени или уточняющего онимизированного апеллятива мы наблюдаем в подавляющем большинстве названий.

Урбанонимия Софии

Многие мемориальные внутригородские названия Софии отражают те общественные изменения, которые происходили на протяжении истории государства: названия в честь святых, священников, царей, легендарных гайдуков находятся рядом с наименованиями по фамилиям политических и партийных деятелей, болгарских национал-революционеров.

Коммеморативные урбанонимы составляют 32% от общего числа современных городских топонимов Софии⁹. Всё многообразие современных названий-посвящений города Софии распадается на три категории, каждая из которых дифференцируется на отдельные группы.

Первую группу составляют названия, связанные с историческими личностями. Сюда входят годонимы, присвоенные в честь: правителей прошлого (*ул. Александър Македонски, ул. Александър Невски, ул. Александър I, ул. Цар Симеон Велики, ул. Цар Освободител, ул. Цар Асен, ул. Хан Крум, бул. Цар Борис III, ул. Хан Кардам, бул. Царица Йоана, ул. Княгиня Мария Луиза*); государственных деятелей XIX–XX вв. (*ул. Индира Ганди, ул. Лайош Кошут, ул. Стефан Стамболов*); болгарских военачальников (*ул. Генерал Антон Ковачев, ул. Полковник Борис Драганов, ул. Генерал Георги Вазов, ул. Поручик Коста Милев, ул. Капитан Никола Божков*); бояр – представителей болгарского феодального класса в IX–XIV вв. (*ул. Алеко Богориди, ул. Добромир Хриз, ул. Крали Марко*); святых, монахов и священников, боровшихся за церковную и духовную независимость (*ул. Поп Богомил, ул. Свети Тома, ул. Свети Никола Нови, ул. Свети Георги Софийски, ул. Света Петка Търновска, ул. Света Магдалина, ул. Свети Никола, ул. Поп Харитон, бул. Патриарх Евтимий, ул. Неофит Бозвели, ул. Архиепископ Прохор Охридски*).

Вторая группа включает наименования, в основе которых лежат фамилии и имена борцов за освобождение и объединение Болгарии, революционеров, партийных деятелей. Эта группа составляет достаточно большой процент от общего числа софийских годонимов мемориального характера – около 40%. Сюда отнесём названия, образованные от имен легендарных болгарских гайдуков и четников – участников вооруженной борьбы балканских народов против турецких завоевателей в XV–XIX веках (*ул. Стефан Караджа, ул. Стоил войво-*

⁹ Атлас на София, София 2009.

да, ул. Ангел войвода, ул. Индже войвода, ул. Янко Софийски войвода, ул. Сирма войвода, ул. Чавдар, ул. Момчил войвода); урбанонимы, основой для которых послужили фамилии русских дипломатов, участников русско-турецких войн, внёсших большой вклад в борьбу за независимость болгарского народа (ул. Подполковник Камитин, бул. Княз Александър Дондуков, ул. Княз Черкасски, ул. Ген. Йосиф В. Гурко, ул. Граф Игнатиев); названия в честь знаменитых участников восстаний и революционеров из Болгарии и других стран (ул. Жорж Дантон, бул. Гарибальди, ул. Жак Дюкло, ул. Велчо Атанасов); урбанонимы, в основу которых положены псевдонимы и фамилии болгарских национал-революционеров XIX – первой половины XX вв. – борцов за освобождение и соединение страны (ул. Баба Тонка, ул. Тодор Каблешков, ул. Братя Пешевци, ул. Братя Миладинови, ул. Васил Петлешков, ул. Младен Павлов, ул. Ангел Кънчев, ул. Илларион Драгостинов, ул. Проф. Д-р Димитър Атанасов); названия в честь партийных и буржуазных лидеров (ул. Найчо Цанов, бул. Петко Каравелов, ул. Теодор Теодоров, ул. Иван Гешов, ул. Янко Забунов); наименования, образованные от фамилий членов БКП (болгарской коммунистической партии) и БЗНС (болгарского земледельческого народного союза) (ул. Баба Параскева, ул. Янко Забунов, ул. Александър Стамболийски, ул. Трайчо Костов, ул. Ана Маймункова).

Болгарский исследователь Николай П. Ковачев утверждает, что данная группа названий появилась после 1944 года: «После 1944 г. многие улицы у нас стали переименовывать и давать им названия в честь заслуженных борцов против капитализма и фашизма, участников Септемврийского восстания и партизанского движения»¹⁰. Во время партийной и классово-идейной борьбы функция наименований была особо актуальна: «Названия улиц, кварталов и площадей по политическим и классовым соображениям необходимо было переименовывать. Часто эти действия были недостаточно осмысленны и продуманны, что вызывало неприятные последствия: появлялась необходимость перерабатывать городские карты, уличные таблички, что затрудняло почтовую коммуникацию»¹¹.

Третью категорию составляют наименования в честь фамилий выдающихся деятелей культуры, науки, искусства, литературных героев. К такому отнесём: названия, в основу которых положены имена бол-

¹⁰ Н. П. Ковачев, *За названията на улиците в България*, Търново 1970, с. 21.

¹¹ Там же, с. 35.

гарских просветителей (*ул. Св. Св. Кирил и Методий, ул. Черноризец Храбър, ул. Софроний Врачански, ул. Емануил Васкидович, ул. Йоаким Груев, ул. Ботьо Петков, ул. Братя Миладинови, ул. Райно Попович*); урбанонимы, образованные от фамилий и псевдонимов известных писателей, поэтов, литературных героев: названия в честь болгарских писателей XIX–XX вв. (*ул. Георги Златаров, ул. Добри Войников, ул. Добри Немиров, ул. Иван Вазов, ул. Любен Каравелов, ул. Найден Геров, ул. Иоан Екзарх, ул. Презвитер Козма*); годонимы, в основе которых фамилии и псевдонимы болгарских поэтов (*ул. Димчо Дебелянов, ул. Добри Чинтулов, ул. Николай Ракитин, ул. Христо Ботев, бул. Никола Й. Вапцаров, ул. Елисавета Багряна*); наименования, образованные от имён и фамилий зарубежных писателей и поэтов (*ул. Орфей, ул. Данте Алигиери, ул. Леся Украинка, ул. Достоевский, ул. Николай В. Гогол, ул. Всеволод Гаршин, ул. Ана Ахматова*); урбанонимы, в основе которых лежат имена литературных героев (*ул. Баба Илийца, ул. Бойчо Огнянов, ул. Боряна, ул. Ралица*); названия, основой для которых послужили фамилии деятелей мировой и отечественной науки, исследователей и путешественников (*ул. Никола Бонев, ул. Проф. Беньо Цонев, ул. Акад. Методи Попов, ул. Проф. Д-р Иван Странски, ул. Акад. Никола Обрешков, ул. Д-р Даскалов, ул. Чарлз Дарвин, ул. Александър Фон Хумболт, ул. Карнеги, ул. Христофор Колумб, ул. Инж. Иван Иванов*); названия, образованные от фамилий художников и скульпторов Болгарии и других стран (*ул. Андрей Николов, ул. Николай Павлович, ул. Константин Щъркелов, ул. Акад. Илия Петров, ул. Христо Станчев, ул. Леонардо да Винчи*); урбанонимы, в основу которых положены имена известных болгарских, русских и зарубежных композиторов (*ул. Добри Христов, ул. Филип Кутев, ул. Панчо Владигеров, ул. Светослав Обретенов, ул. Модест Мусоргски*); наименования в честь знаменитых болгарских певцов, режиссёров, актёров (*ул. Борис Христов, ул. Христина Морфова, ул. Апостол Карамитев, ул. Адриана Будевска, ул. Боян Дановски, ул. Иван Попов, ул. Георги Костов*); названия, данные в честь болгарских общественных деятелей (*ул. Васил Левски, ул. Христо Максимов, ул. Баба Неделя, ул. Цветан Радославов*).

В целом внутригородские наименования Софии, мотивированные именами известных деятелей, представлены многообразно. Почти в равной мере присутствуют наименования всех трёх групп. Однако наблюдается тенденция к некоторому преобладанию названий, где на первом месте при номинации выступает идейный и идеологический критерий.

Таким образом, номинации по связи с человеком как социосубъектом типичны для исследуемых урбанонимных систем, однако в каждом конкретном городе они обладают своей спецификой:

1. Различен в исследуемых урбанонимных системах диапазон имён лиц, включённых в названия-посвящения. Так, например, урбанонимы анализируемых городов, в основу которых положены фамилии зарубежных деятелей литературы, науки, искусства и культуры, имеют явные различия. Если для Минска более свойственны названия в честь украинских, польских и русских учёных, писателей, художников (то есть выходцев из стран, граничащих с Беларусью, культурные взаимодействия с которыми имеют глубокие корни и уходят в историю нашей страны), то для Софии и Варшавы более характерны наименования в честь самых именитых европейских (немецких, английских, французских и т.д.), индийских, американских представителей. Количество же улиц, названных в честь русских деятелей науки и культуры и широко представленных в названиях Минска, заметно меньше в Софии и в Варшаве.

2. Сопоставление тематических групп анализируемых урбанонимов приводит к выводу о том, что система названий-посвящений Варшавы и Софии качественно более сходны между собой. Так, в минском урбанонимиконе отсутствуют названия, мотивированные именами литературных и мифических героев, святых, деятелей церкви, политиков зарубежных стран, зафиксированные в варшавском и софийском урбанонимиконах. И наоборот, названия в честь участников Второй мировой войны (для Беларуси Великой Отечественной войны) широко представлены в Минске, тогда как в Софии и Варшаве они не получили распространения. В целом же, отметим, что тематика варшавского урбанонимикона качественно шире тематики наименований-посвящений Софии и Минска.

3. Если в Минске и Софии количественно преобладают группы урбанонимов, увековечивающие память общественных, военных и политических деятелей, то в Варшаве наибольший процент приходится на группу наименований в честь национальных культурных деятелей. Объясняются эти различия прежде всего влиянием культурно-исторических и идейно-эстетических факторов на принципы номинации исследуемых внутригородских объектов. Так, например, в минском урбанонимиконе значительное место отводится названиям, где имя первоначально выполняло идеологическую и политическую функции, способствовало стремлению властей утвердить новый для того времени социальный строй. На мемориальные внутригородские названия Мин-

ска долгий период времени существенно влияла идеология советской власти и моральный кодекс строителя коммунизма. Поэтому для Минска столь свойственны наименования, увековечивающие память людей, имена которых были непосредственно связаны с идеологической политикой того времени. Названия данного типа не отвечают ряду требований, предъявляемых к компонентам внутригородского топонимного пространства, а именно: актуальности и соответствию времени. Однако отметим, что в настоящее время урбанонимная система Минска пополняется номинациями, осуществляемыми в большей степени в рамках национального культурного контекста (наименования в честь белорусских деятелей науки, искусства и культуры). В Софии также значительное место отводится названиям, выполняющим идеологическую функцию, однако несколько иного порядка: речь идёт о наименованиях в честь национальных борцов за независимость и объединение Болгарии. Для Варшавы более характерны названия в честь исторических личностей, национальных общественных и культурных деятелей. Так, в варшавской урбанонимной системе по сравнению с минской и софийской самый высокий национальный компонент: он составляет более 90% от общего числа наименований мемориального характера.

4. Результаты анализа славянских урбанонимов свидетельствует о том, что городской топоним мемориального характера выступает в качестве символа, заключающего в себе определённую идею. В славянской коммеморативной группе внутригородских наименований присутствуют следующие основные идеи: национальная, гуманистическая, социалистическая и культурно-просветительская. Воздействие таких экстралингвистических факторов, как политический строй и идеология, религиозное сознание и традиции, в разной степени отразилось на доминировании той или иной идеи в каждом конкретном городе. В минской урбанонимной системе доминирующими являются мемориальные названия – символы социалистической и коммунистической идеи; в Софии – символы, отражающие идею освободительной борьбы; в Варшаве – символы, иллюстрирующие национальную и культурно-просветительскую идеи.

Таким образом, мотивационная структура славянских урбанонимов в целом единообразна, что связано с общностью культурного фона, религиозного сознания и политического строя славянских стран. Национальное своеобразие проявляется лишь в степени отражения тех или иных групп внутригородских наименований, обусловленных той моделью мира, которая существует в представлении народа в определённый исторический период.

ANTROPONIMS IN THE SLAVONIC URBANONYM SYSTEM:
COMMEMORATIVE ASPECT
(ON THE MATERIAL OF URBANS TITLES OF MINSK, WARSAW AND SOPHIA)

S U M M A R Y

Memorial names became widely spread in the Slavonic urbanonym system. The author distinguished and systematized the body of modern commemorative names of Minsk, Warsaw and Sophia; revealed general and specific features typical of a given subsystem of urbanonyms. The investigated urban toponyms are referred to the areas with associated historical cultural traditions, but urbanonym system of every city has its own national peculiarity.

Anna Romanik
Białystok

**Neosemantyzacja (derywacja semantyczna)
jako źródło nominacji w języku rosyjskim
(na materiale nazw ubiorów)**

Leksyka odzieżowa, funkcjonująca w ekspresywnie zmieniającym się świecie mody, stanowi interesujący i cenny materiał badawczy, który ilustruje kierunki rozwoju języka rosyjskiego na przełomie wieków oraz przedstawia aktualne trendy w procesie nominacji językowej. Nazwy ubiorów pojawiają się na skutek zapożyczenia ich z języków obcych, a także powstają w wyniku różnych technik słowotwórczych oraz neosemantyzacji pojęć.

Niniejszy artykuł jest próbą analizy nazw odzieży, które powstały w wyniku jednego z najszerszej stosowanych sposobów nominacji we współczesnym języku rosyjskim, tj. neosemantyzacji (derywacji semantycznej), czyli przeniesienia nazwy lub znaczenia z jednego przedmiotu na drugi. Za bazę do badań posłużyły leksemy wybrane z licznych wydawnictw leksykograficznych, czasopism kobiecych i żurnali mody (*Женский журнал, Добрые советы, Луза*, rosyjskie wydanie: *Cosmopolitan, Burda, Elle, Glamour, Mini*), a także uzupełniającym źródłem ekscerpcji okazał się Internet.

Wyrażenie „**derywacja semantyczna**” zostało rozpowszechnione w terminologii językoznawczej przez rosyjskiego badacza D. N. Szmelewa¹. Wcześniej wszelkie procesy w obrębie znaczeń określane były jako „**słowotwórstwo semantyczne**”, bądź też w ślad za J. D. Apresjanem² używa się zamiennie dosyć ostrożnego określenia „**wieloznaczność leksykalna**”.

¹ Д. Н. Шмелев, *Лексика современного русского языка*, Москва 1968.

² J. D. Apresjan, *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, Wrocław – Warszawa – Kraków 2000, s. 179.

Derywacja semantyczna polega na przekształceniu semantycznej struktury znaczenia wyjściowego (Zw) wyrazu L, w wyniku którego otrzymuje się pochodne znaczenie (Zp) tej samej jednostki L, przy czym znaczenie wyjściowe i pochodne posiadają przynajmniej jeden wspólny element znaczeniowy (węzeł semowy)³. Tak rozumiana neosemantyzacja stwarza ogromne możliwości kreacyjne wśród użytkowników języka, co przejawia się w aspekcie nominacji jeszcze nie nazwanych desygnatów oraz w odświeżeniu środków komunikacji i tworzeniu słownictwa ekspresywnego⁴. Poza tym, neosemantyzacja charakteryzuje się ekonomizacją języka, gdyż proces nazywania nowych realiów odbywa się poprzez wykorzystanie istniejącego już zasobu leksykalnego. Dlatego też derywacja semantyczna określana jest aktem nominacji wtórnej.

Do nazw odzieży powstałych w rezultacie derywacji semantycznej zalicza się takie nazwy, w których **proces przesunięcia znaczenia odbył się na gruncie języka rosyjskiego**. Do analizowanej grupy neosemantyzmów nie zalicza się leksemów derywowanych za pomocą technik słowotwórczych, np.: *канадка, капроны, японка*, oraz leksemów zapożyczonych z innych języków, np.: *боа, макинтош, панама*. Powyższe przykłady rzeczywiście niejednokrotnie były przedmiotem sporu, co do kwestii sposobu ich powstania, gdyż z formalnego punktu widzenia przypominają neosemantyzmy, jednakże bardziej dogłębna analiza pozwala definitywnie wykluczyć je z grupy nazw przeniesionych. Zatem nazwy odzieży powstałe w rezultacie derywacji semantycznej są to takie wyrazy polisemiczne, których znaczenie pochodne wywodzi się ze znaczenia wyjściowego wyrazu, wchodzącego w zasób leksykalny języka rosyjskiego i cały proces przekształceń znaczeniowych ma miejsce na gruncie rosyjskim.

Przenoszenie nazw z jednego desygnatu na drugi odbywa się na ogół na podstawie zmian przedmiotowo-logicznych odniesień wyrazów. Zmiany te najczęściej zachodzą w oparciu o metaforę i metonimię, a także mogą mieć charakter generalizujący (rozszerzenie znaczenia) lub konkretyzujący (zwięźlenie znaczenia). W niniejszym artykule szczególną uwagę zwraca się na najistotniejsze procesy semantyczne, tj. metaforyzację i metonimizację, gdyż odegrały one istotną rolę w kształtowaniu słownika mody.

³ R. Tokarski, *Derywacja semantyczna jako jedno ze źródeł polisemii wyrazowej*, [w:] *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin 1981, s. 94.

⁴ E. Masłowska, *Derywacja semantyczna rzeczowników ekspresywnych*, Wrocław 1988, s. 14.

1. Metafora w kształtowaniu leksyki odzieżowej

Zainteresowanie metaforą sięga czasów starożytnych. To właśnie postrzeganie przez Arystotelesa metafory jako substytucji nazw na zasadzie analogii przez wiele stuleci pozostawało jedyną interpretacją wypowiedzi metaforycznej⁵. Jednak dopiero w XX wieku zaczęto badać metaforę nie tylko jako element poetyki, ale jako fenomen języka i środek kreacji nominacyjnych. Wśród badaczy rosyjskich najbardziej dogłębnych opracowań, dotyczących metaforycznych procesów semantycznych, dokonali J. L. Lewin⁶, N. D. Arutiunowa⁷, W. N. Telija⁸ oraz G. N. Sklariewskaja⁹.

Metafora ze względu na charakter wieloaspektowości stała się przedmiotem wszechstronnych zainteresowań i badań wielu dziedzin nauki, tj. retoryki, estetyki, psycholingwistyki, logiki, filozofii oraz leksykologii, która rozpatruje metaforę jako źródło nowych znaczeń słów.

Zgodnie z teorią S. Ullmana, metaforę rozumie się jako podobieństwo dwóch sensów (elementów znaczonych). Elementem wspólnym obu znaczeń, tzw. węzłem semowym, jest sem podobieństwa, który realizuje się na płaszczyźnie formy, kształtu, rozmiaru, wyglądu zewnętrznego, spełnianych funkcji oraz kwalifikacji zestawianych przedmiotów¹⁰.

Metaforyzacja nazw odzieży cechuje się zbieżnością nazw desygnatów opartą przede wszystkim na ich podobieństwie wynikającym z wyglądu zewnętrznego lub podobieństwie funkcji zestawianych przedmiotów.

Leksemy powstałe na skutek przeniesienia uwarunkowanego analogią funkcji w badanym materiale reprezentują jedynie trzy egzemplifikacje. Wyraz *удавка*, oznaczający rodzaj męskiego krawatu ściśle zawiązanego wokół szyi, powstał od nazwy pętli służącej do uduszenia kogoś. Zatem wspólnym sememem łączącym oba znaczenia wydaje się być cecha „ściśle wiązać wokół szyi”. Natomiast w wyrazie *молния*, nazywającym rodzaj suwaka błyskawicznego, zauważa się przeniesienie określenia zjawiska meteorologicznego, czyli błyskawicy, na akcesoria odzieżowe. Najprawdopodobniej cecha

⁵ J. Świątek, *W świecie powszechnej metafory. Metafora językowa*, „Nauka dla wszystkich”, Kraków 1998, nr 489, s. 8.

⁶ Ю. И. Левин, *Структура русской метафоры*, [в:] *Избранные труды*, Москва 1998, с. 457–464.

⁷ Н. Д. Арутюнова, *Языковая метафора (Синтаксис и лексика)*, [в:] *Лингвистика и поэтика*, Москва 1979.

⁸ В. Н. Телия, *Вторичная номинация и её виды*, [в:] *Языковая номинация (Виды наименований)*, Москва 1977.

⁹ Г. Н. Скляревская, *Метафора в системе языка*, Санкт-Петербург 1993.

¹⁰ S. Ullman, *Semantics. An introduction to the science of meaning*, Oxford 1967, s. 211.

wskazująca na szybkość działania obu desygnatów posłużyła za podstawę przesunięcia nazwy. Ostatnim przykładem metaforyzacji opartej na funkcji jest wyraz *луноходы*, nazywający rodzaj ocieplanych, pikowanych kozaków na płaskiej podeszwie, pierwotnie przeznaczonych dla kosmonautów. Nazwa specjalistycznego obuwia pojawiła się na skutek asocjacji z łunochodem, czyli pojazdem skonstruowanym do jazdy po Księżycu. Cechą wspólną obu znaczeń jest zapewne ich funkcja, przeznaczenie, a konkretnie „do poruszania się po Księżycu”.

Pozostałe metaforyczne określenia strojów lub też ich części składowych są motywowane cechami fizycznymi, tzn. zewnętrznym podobieństwem zestawianych pojęć. Ustalenie konkretnej cechy, będącej podstawą aktu nazywania, nastęrcza niejednokrotnie sporo trudności, gdyż relacje obu desygnatów na pierwszy rzut oka mogą nie być takie oczywiste, a węzeł semowy łączący dwa znaczenia skrywa dosyć odległe asocjacje.

W wyniku metaforyzacji opartej na cechach fizycznych zestawianych desygnatów w leksykonie mody pojawiły się następujące nazwy: *бабочка* (krawat w formie kokardy), *бананы* (luźne spodnie, zebrane w pasie i zwiężające się ku dołowi), *гармошки* (kozaki z pomarszczonymi cholewami), *звездик* (cienki obcas damskiego obuwia), *дудочки* (wąskie dopasowane spodnie), *карандаш* (dopasowana spódnica lub sukienka prostego pokroju), *кастрюлька* (mały okrągły kapelusz), *котелок* (męski kapelusz z okrągłą główką i małym rondem), *коты* (na ogół damskie zimowe buty wykończone futerkiem), *лапша* (damski trykotowy sweterek, wykonany rzadkim ściegiem), *лодочки* (głęboko wycięte damskie pantofle), *лягушки* (rodzaj letnich kłapek), *марковка* (model masywnego obcasa zwiężającego się ku dołowi), *морковки* (spodnie zwiężające się ku dołowi), *носки* (skarpetki nie sięgające kolan), *рюмка* (model obcasa kieliszkowatego kształtu), *трапеция* (spódnica lub sukienka delikatnie rozszerzająca się ku dołowi), *следок* (króciutkie skarpetki nie sięgające kostek), *сорока* (starodawne rogate okrycie głowy mężatki z przyszytym trenem przypominającym ogon sroki), *трубы* (wąskie spodnie prostego pokroju), *тюльпан* (krótka spódnica delikatnie zwiężająca się ku dołowi), *чашка* (mischka biustonosza), *шпилька* (model cieniutkiego obcasa w damskim obuwiu).

Większość uwzględnionych w badaniach kreacji metaforycznych są to jednostki nominacyjne, które na ogół wchodzą w skład złożonych nazw odzieży i stanowią w strukturze kompozytów podrzędną podstawę wskazującą na rodzaj, krój, fason lub styl ubioru. Takie nazwy jak *дудочки*, *карандаш*, *кастрюлька*, *котелок*, *рюмки*, *трапеция*, *трубы*, *тюльпан*, *пирожок* mogą funkcjonować jako element składowy kompozytów, np.: *брюки-дудочки*, *юбка-карандаш*, *шляпа-кастрюлька*, *каблуки-рюмки*, a z dru-

giej zaś strony mogą być używane samodzielnie. Jednak jako autonomiczne nazwy proste rzadko są odnotowywane w wydawnictwach słownikowych i w przeciwieństwie do złożzeń trafiają do zasobu leksyki języka potocznego i mówionego¹¹.

Przytoczone powyżej przykłady metafor językowych pokazują, że w procesie metaforycznego przeniesienia nazwy najczęściej mamy do czynienia z konkretnym kierunkiem przeobrażeń semantycznych, tzn. z jednej sfery semantycznej na drugą. W przypadku nazw odzieży frekwencyjną przewagę stanowią przeniesienia nazwy z przedmiotów świata nieożywionego na przedmiot odzieży, rzadziej natomiast dochodzi do przeniesienia nazwy z istot świata ożywionego na przedmiot odzieży. Zatem w procesie nominacji ubiorów za podstawę metaforyzacji posłużyły;

- rzeczowniki nieżywotne, oznaczające przedmioty (*звоздик, дудочки, карандаш*)
- rzeczowniki nieżywotne, oznaczające zjawiska przyrody (*молния*)
- rzeczowniki nieżywotne, oznaczające rośliny (*бананы, морковка, тюльпан*)
- rzeczowniki żywotne, oznaczające zwierzęta, owady (*бабочка, коты, лягушки, сорока*).

2. Metonimia w kształtowaniu leksyki odzieżowej

Przeobrażenia metonimiczne są to takie zmiany semantyczne, w których zachodzi przeniesienie nazwy z jednego denotatu na drugi, pozostając ze sobą w pewnej obiektywnej zależności, na ogół w przestrzennej, czasowej czy też materialnej styczności, przyległości. Metonimia charakteryzuje się regularnością kierunków przekształceń, co w praktyce oznacza, że metonimie tworzą typowe pary kombinacji znaczeń, nie sprawiających problemów w odnalezieniu analogii między nimi. Wielu rosyjskich badaczy próbowało dokonać typologii przeniesień metonimicznych, jednakże za autora najbardziej wnikliwego, szczegółowego opracowania regularnej wieloznaczności uważa się J. Apresjana¹².

W kreowaniu słownictwa odzieżowego metonimia odegrała również znaczącą rolę. Większość leksemów, powstałych na skutek omawianego procesu, charakteryzuje się dużą dozą potoczności, dlatego też wiele z nich należy do

¹¹ A. Romanik, *Kompozyty w systemie słowotwórczym rosyjskich nazw odzieży*, „Pogranicza kulturowe, literackie, językowe. Studia Slawistyczne” 2008, nr 7, s. 121–127.

¹² J. Apresjan, op. cit. s. 179–204.

zasobu leksyki języka mówionego, a jeśli są potwierdzone w wydawnictwach leksykograficznych to wówczas w opisie słownikowym hasło zaopatrza się kwalifikatorem *pot.*, który ogranicza zakres ich używalności.

Słownictwo analizowanej grupy tematycznej tworzy następujące kierunki przekształceń znaczeniowych opartych na metonimii:

- nazwa zwierzęcia > nazwa futra wykonanego ze skóry danego zwierzęcia, np.: *бобры, лиса, норки, песец, соболя, шиншиллы; ходить в бобрах, соболях*;
- nazwy wyrobionych skór zwierzęcych > nazwa ubioru wykonanego z danego produktu, np.: *каракули, лосины*;
- nazwa tkaniny > nazwa ubioru wykonanego z danej tkaniny, np.: *бархат, лайкра, латекс, пушнина, сетки, трикотаж, шёлк*;
- nazwa koloru > nazwa ubioru w danym kolorze, np.: *хаки*;
- nazwa części ciała ludzkiego > nazwa części odzieży, stykającej się z częścią ciała, nazwaną w podstawie nazwy wyjściowej, np.: *грудь, локоть, палец, плечо, пояс, спина, ухо*;
- nazwa części ciała zwierzęcia > nazwa futra wykonanego z futerka zwierzęcia z części ciała zwierzęcia nazwanej w podstawie nazwy wyjściowej, np.: *брюшко, лапка*;
- nazwa pospolita osoby > nazwa odzieży wypromowana przez daną osobę lub użytkowana przez nią, np.: *амазонка, дипломат, гладиаторы, крестьянка, пилот, ползунки*;
- nazwa własna (antroponim, toponim) > nazwa odzieży kojarzona z danym miejscem lub nazwaną w podstawie osobą, np.: *варшава, татьянка*.
- nazwa obcasa lub podeszwy > nazwa obuwia, np.: *звездки, микропорки, платформы, рюмочки, танкетки, шпильки*.

Specyficzny rodzaj metonimizacji stanowi ostatni kierunek przeobrażenia semantycznego tj. nazwa obcasa lub podeszwy > nazwa buta. W literaturze przedmiotu taki model przeniesienia nazywa się synekdochą, która obrazuje schemat zmian znaczeniowych według modelu „część > całość”. Niektórzy lingwiści traktują synekdochę jako rodzaj metonimii, inni natomiast klasyfikują ją jako odrębny rodzaj przekształcenia semantycznego, który polega na rozszerzeniu znaczenia wyjściowego.

W przypadku powstawania wielu przeniesionych nazw odzieży mamy do czynienia z zespołem znaczeń wyrazu polisemicznego, który tworzy wielostopniową strukturę metonimiczną. Oznacza to, że przesunięcie znaczenia nazwy desygnatu wyjściowego na nazwę ubioru nie było procesem bezpośrednim, lecz składającym się z kilku etapów, najczęściej dwóch lub trzech. Zjawisko te najlepiej obrazują nazwy odzieży powstałe od nazw zwierząt.

Schemat ich tworzenia wygląda następująco: nazwa zwierzęcia > nazwa skóry, futerka, nazwanego w podstawie zwierzęcia > nazwa ubioru uszytego z futerka danego zwierzęcia.

Poza wymienionymi wyżej leksemami do szeregu metonimii można zaliczyć również nazwy ogólnie określające odzież, traktując je jako całość. I tak na przykład w przypadku wyrazu *мрашьё* mamy do czynienia z przeniesieniem określenia zniszczonej tkaniny, szmaty na zniszczoną, brudną odzież. Natomiast zaskakująca jest semantyka leksemu *тряпки*, którego znaczeniem wyjściowym był wyraz, nazywający skrawek starej tkaniny, a w znaczeniu przenośnym *тряпка* dość przewrotnie oznacza „modne ubiory”.

Przytoczony materiał, nazwy ubiorów powstałe na bazie przekształceń o charakterze metaforycznym i metonimicznym, ilustruje interesujące zjawisko z zakresu derywacji semantycznej, która we współczesnym języku rosyjskim odgrywa istotną rolę w procesie nominacji. Leksemy określające odzież, wykreowane przez metaforę i metonimię, mają ze sobą wiele wspólnego, ponieważ w przypadku wszystkich neosemantyzmów obserwuje się przeniesienie nazwy z jednego desygnatu na drugi, tzn. zachodzi zmiana archisemów. Z drugiej zaś strony metafora językowa, w przeciwieństwie do metonimii, nie poddaje się systematyzacji, a ustalenie typowych modeli metaforycznych przekształceń znaczeniowych jest wyjątkowo trudne.

SEMANTIC DERIVATION AS A SOURCE OF NOMINATION IN RUSSIAN LANGUAGE (ON CLOTHING VOCABULARY)

S U M M A R Y

The main purpose of this article is to analyse the clothing vocabulary in Russian derived by semantic processes. The author of the paper gives a presentation of metaphors and metonyms from different perspective and explains that these semantic processes are not only a matter of poetry but also of linguistic (derivation). Most of illustrative examples used in the research are taken from everyday language and the press.

Stanisław Szadyko

Warszawa

Роль и место аббревиатур в русском специальном языке информатики

Отличительной чертой нашего времени является интенсивное развитие *специальных языков*¹ (*научных* или *технических языков*, т.е.

¹ *Специальный язык* – это особая форма общего языка, которая дает возможность очень подробно описать определенную область специального знания. *Технолект* является разновидностью национального языка, которая характеризуется специальной терминологией и соответствующими средствами экспрессии, типичными для текстов определенной области знаний. Он детерминирует присутствие терминов. Его элементарной частью является терминологический лексикон, который отражает специальные знания посредством специализированного словаря. Язык для специальных целей (ЯСЦ) это специальный *идиолект* (т.е. язык данного специалиста) или специальный *полилект* (т.е. язык группы специалистов). Специальный язык употребляется в профессиональной коммуникации, чтобы специалисты могли свободно общаться и затрагивать специальные темы. Его можно характеризовать как инструмент профессионального труда, инструмент профессионального обучения или показатель цивилизационного уровня развития общества. Каждый технолект базируется на общем языке, однако он сосредоточивается на точной отрасли профессиональной деятельности человека. Каждый специальный язык имеет свой лексикон, который основывается на терминах. В рамках технолекта можно отметить точное определение понятий, контроль за полисемией и омонимией, элиминацию синонимов, упрощение синтаксиса, большое количество сокращений и символов, многочисленность лексики, большое количество неологизмов, новые слова создаются на основе греческого, латинского и английского языков, упрощение грамматической системы, нейтральность. Технолект – это неполный язык, который тесно связан с общелитературным языком. Ему не характерна никакая *специальная* грамматика, фонетика или фонемика. Основные функции специального языка сводятся к инструментальной, познавательной и коммуникативной функциям. Самыми характерными чертами, отличающими специальные тексты от общих текстов, являются: краткость – отсутствие перифраз, деперсонализация автора, конкретизация, превосходство письменной формы над устной формой языка.

технолектов; ЯСЦ – языков для специальных целей; LSP – language for special purposes; профессиональных языков; подъязыков² или субъязыков) в связи с огромным накоплением научных знаний, в частности, в области информатики, науки и техники, рыночной экономики, банковского дела и бирж, а также делового общения. Это развитие сопровождается возникновением большого числа новых понятий и представлений. Возрастает также количество специальных обозначений, в том числе разного рода сокращенных дериватов, усложняется терминологическое поле специальной лексики. В связи с постоянно возрастающим интересом к экономическим проблемам, глобализации, необходимости международного сотрудничества, обмена информацией и взаимопонимания между специалистами иностранный язык становится для них повседневным рабочим инструментом, а это, в свою очередь, делает необходимым изучение основной терминологии, используемой специалистами данной области, ее упорядочение и стандартизацию, а также приведение ее в соответствие с терминологией их родного языка.

Для современных языков характерно одно явление, которое ранее не было так ярко выражено, как в последние десятилетия. Оно связано с тем, что открывающиеся для людей во всем мире новые возможности общения, вытекающие, в частности, из процесса глобализации, способствуют все более активному взаимопроникновению и взаимовлиянию различных специальных языков, еще в недалеком прошлом характерного лишь для определенных профессиональных, а также социальных групп. Такие технолекты, как язык делового общения, язык права, язык медицины, научно-технический язык и др., различаются между собой и выделяются как специальные языки по мотивационному критерию, потому что их носителями при употреблении средств, характерных исключительно для данного технолекта, движут специфические мотивы, на основе которых усвоенные ими в процессе умственного развития общеупотребительные нормы и лексические единицы (т.е. термины) подвергаются определенной и довольно глубокой модификации. Затем, уже будучи модифицированными, они активно внедряются обратно в сферы общего употребления. Во-первых, это означает, что в состав общеупотребительного литературного языка попадают лексические единицы,

² Кандидат филологических наук, доцент МГУ О. А. Ускова *специальный язык бизнеса* называет *мета-языком бизнеса*. См.: О. А. Ускова, *Стилиевое пространство метаязыка бизнеса в русском языке*, “Русский язык за рубежом” 2008, № 3, с. 64–74.

ранее для него не характерные (т.е. термины), и во-вторых, сами технолекты непрерывно заимствуют определенные лексические средства из словника общеупотребительного литературного языка и сами становятся в известном смысле менее профессиональными, менее специальными и менее специфическими.

Все перечисленные процессы влияют на то, что дискурс носителей данных технолектов приобретает значительно больше, нежели ранее, общеупотребительных лингвистических черт, а дискурс человека XXI столетия, на долю которого рассчитано употребление значительного количества специальных текстов, может приобретать (и будет приобретать в связи с углубляющимся процессом специализации и профессионализации) черты носителя одного или даже нескольких специальных языков. Это неизбежно создает новые проблемы для переводчиков, которым зачастую приходится работать со специальными текстами и переводить сообщения, созданные носителями специфического дискурса, предназначенные не только специалистам, но также и представителям широкого круга пользователей, т.е. читателей и слушателей. Одной из наиболее интересных, и одновременно наиболее сложных, проблем перевода профессиональных текстов специальных языков являются, несомненно, термины, которые в условиях глобализации, специализации и профессионализации могут принимать самые неожиданные и причудливые формы.

Возникновение и развитие терминологических единиц диктовалось и диктуется с известной необходимостью, связанной со стремлением носителей языка в допустимо лаконичной форме выразить максимум информации. А эта необходимость вытекала и вытекает в настоящее время из желания найти экономные средства передачи и приема все возрастающего количества информации. Именно термины оказались наилучшим средством экономии времени и усилий. Поэтому они нашли быстрое распространение среди носителей всех языков мира. Хотелось бы, чтобы профессионалы знали все термины, которые ныне существуют в языке и которые в будущем попадут в специальные тексты. Исследователи утверждают, что в настоящее время все специальные языки насчитывают 10–12 миллионов терминов; в то же время, например, только в “Общесоюзном классификаторе промышленной и сельскохозяйственной продукции”, выпускавшемся в бывшем СССР (начало 80-х гг.) – около 24.000.000 наименований³; нынешний

³ Ср.: W. M. Lejczyk, L. Biesiekirska, *Terminoznawstwo: przedmiot, metody, struktura*, Białystok 1998, s. 6.

язык химии фиксирует около 3.000.000 терминов; Американское химическое общество на сегодняшний день накопило свыше 35 миллионов названий химических веществ⁴; сейчас зоологи, биологи и ботаники описали от 2 до 20 миллионов видов растений и животных⁵; ежегодно словарный запас специальных языков пополняется около 400.000 новых терминов; ежедневно появляется новый словарь профессиональной терминологии; в настоящее время существуют 153 специальных языка⁶.

Эмпирический материал для данной статьи был выписан из изданной в 2003 году публикации “Словарь компьютерных терминов и вычислительной техники (английско-польско-русско-белорусский)” (English-Polish-Russian-Belarusian dictionary on informatics and computer technology), авторами которой являются **Роман Хайчук** и **Александр Зубов**. Настоящий специализированный словарь насчитывает 835 страниц и содержит 11.433 термина, терминологические словосочетания и аббревиатуры. В предисловии к этому словарю авторы пишут: “Конец XX – начало XXI века характеризуется интенсивным ростом объемов информации. Посушает большое количество книг на иностранных языках, все чаще проходят научные и научно-технические конференции и выставки, в которых принимают участие представители самых различных стран. Сказанное характерно и для взаимосвязи стран-соседей – Польши, России и Беларуси. Помимо этого растет число совместных фирм этих стран, активизируется между ними процесс обмена специалистами, студентами и туристами. Основным хранителем и передатчиком информации самого различного типа являются в наше время современные компьютеры, оснащенные различными компьютерными программами. Умение владеть компьютером, знание его возможностей и способов его использования для обработки различной информации становится одной из главных черт современного специалиста. Описание многих новейших типов компьютеров, значительная часть инструкций к современному обеспечению, сообщения e-mail, информация в Internet представлены в основном на английском языке. Чтобы эффективно использовать всю эту информацию для работы

⁴ См.: T. Michta, *Nomenklatura chemiczna z perspektywy lingwisty*, [w:] *Piękno języka specjalistycznego a precyzja języka literackiego*, Warszawa 2008, s. 10.

⁵ Ср.: *21 wiek*, Warszawa 2009, № 4, s. 42.

⁶ См.: J. Lewandowski, *Paratylogie i quasi-klasyfikacje polskich języków profesjonalnych*, “Języki Specjalistyczne” 2002, t. 2, s. 37.

и обучения на родном языке, необходимы двуязычные и многоязычные общие и специализированные словари”⁷.

В рассматриваемом лексикографическом пособии Р. Хайчуком и А. Зубовым было зафиксировано общее количество аббревиатур в следующих языках:

- английском – 1230
- русском – 330
- белорусском – 330
- польском – 193.

Также для дальнейшего анализа, были выписаны русские аббревиатуры, из следующих лексикографических источников: 1. “Англо-русский словарь сокращений по компьютерным технологиям”⁸; 2. А. Т. Черепанов, “Англо-русский словарь сокращений по компьютерным технологиям, информатике, электронике и связи”⁹; 3. Е. Ю. Ваулина, *Мой компьютер. Толковый словарь*¹⁰; 4. Е. Ю. Ваулина, В. Н. Рычков, *Термины современной информатики (программирование, вычислительная техника, Интернет). Англо-русский, русско-английский словарь*¹¹; 5. “Толковый словарь русского языка начала XXI века”¹²; 6. В. П. Леонтьев, *Новейшая энциклопедия Интернет*¹³; 7. R. Szymula, *Podręczny słownik (angielsko-polsko-rosyjski) terminów informatycznych*¹⁴.

⁷ Ср.: R. Hajczuk, A. Zubow, *Słownik terminów komputerowych i techniki obliczeniowej (angielsko-polsko-rosyjsko-białoruski)*, Białystok 2003, s. 9.

⁸ См.: *Англо-русский словарь сокращений по компьютерным технологиям. Компьютеры. Программы. Мультимедиа. Интернет*. 5435 сокращений, “РУССО”, Москва 2000, сс. 328.

⁹ Ср.: А. Т. Черепанов, *Англо-русский словарь сокращений по компьютерным технологиям, информатике, электронике и связи*, Около 19000 единиц, Изд. “Русский язык”, Москва 2002, сс. 495.

¹⁰ См.: Е. Ю. Ваулина, *Мой компьютер. Толковый словарь*, ЭКСМО, Москва 2005, сс. 493.

¹¹ Ср.: Е. Ю. Ваулина, В. Н. Рычков, *Термины современной информатики (программирование, вычислительная техника, Интернет). Англо-русский, русско-английский словарь*, ЭКСМО, Москва 2006, сс. 654.

¹² См.: *Толковый словарь русского языка начала XXI века. Актуальная лексика*. Под ред. Г. Н. Складчиковой, ЭКСМО, Москва 2006, сс. 1133.

¹³ Ср.: В. П. Леонтьев, *Новейшая энциклопедия Интернет*, ОЛМА-ПРЕСС, Москва 2006, сс. 607.

¹⁴ См.: R. Szymula, *Podręczny słownik (angielsko-polsko-rosyjski) terminów informatycznych*, Białystok 2002, ss. 478.

Накопленный эмпирический материал, т.е. аббревиатуры специального языка информатики, для дальнейшего анализа, составил около 1700 терминологических единиц-акронимов.

Выписанные, из рассматриваемых лексикографических источников, русские аббревиатуры технолекта информатики можно распределить по следующим структурным типам:

I. Аббревиатуры инициального типа, которые в свою очередь, делятся на два подтипа (таких акронимов в этих словарях зафиксировано 1100):

1. Буквенные акронимы, состоящие из названий начальных букв слов, входящих в исходное словосочетание (таких аббревиатур здесь выступило 900), напр.:

а) буквенные акронимы, состоящие из двух букв, напр.:

БД – база данных

ВВ – ввод-вывод

ИК – инфракрасный

ИС – информационная сеть; интегральная система

КТ – компьютерная телефония

ОС – операционная система

ПИ – пользовательский интерфейс

ПК – персональный компьютер

ПО – программное обеспечение

ПП – печатная плата

СК – сетевой компьютер

ЦП – центральный процессор

ЧМ – частотная модуляция.

Пределом сокращения является именно этот подтип акронимов (т.е. буквенные аббревиатуры, состоящие из двух букв), потому что дальше сокращать их невозможно, ибо они потеряют знаковый характер сложносокращенных слов.

б) буквенные аббревиатуры, состоящие из трех букв, напр.:

АБД – администратор базы данных

АРГ – автоматическая регулировка громкости

АРМ – автоматизированное рабочее место

АЦП – аналого-цифровой преобразователь

АЧХ – амплитудно-частотная модуляция

БПФ – быстрое преобразование Фурье

ГПС – гибкая производственная система

ИБП – источник бесперебойного питания

ИКМ – импульсно-кодовая модуляция

- ИПС – информационно-поисковая сеть
КНС – кремний на сепире
КПК – карманный ПК; карманный персональный компьютер
НМЛ – накопитель на магнитной ленте
ПЗС – прибор с зарядовой связью
ПЛМ – программируемая логическая матрица
ППП – протокол подтверждения пароля
СРВ – система реального времени;
- в) буквенные акронимы, состоящие из четырех букв, напр.:
- АСУП – автоматизированная система управления производством
БС ВВ – базовая система ввода-вывода
ЗУПВ – запоминающее устройство с произвольной выборкой
НГМД – накопитель на гибких магнитных дисках
НЖМД – накопитель на жестких магнитных дисках
ООБД – объектно-ориентировочная база данных
ППЗУ – программируемое постоянное запоминающее устройство
СПЗУ – стираемое программируемое запоминающее устройство
ССКС – сверхскоростная интегральная система
СУБД – система управления базами данных
СУБЗ – система управления базой знаний
ТТЛШ – маломощные транзисторно-транзисторные логические схемы с диодами Шотки
ЧЦЛП – частично-целочисленное (линейное) программирование;
- г) буквенные аббревиатуры, состоящие из пяти букв, напр.:
- АСЧПУ – автоматизированная система числового программного управления
ЛСУВВ – логическая система управления вводом-выводом
ОСГМД – операционная система, работающая с гибкими магнитными дисками
СЗУПВ – статическое запоминающее устройство с произвольной выборкой
СПЗУ – стираемое ППЗУ; ститаемое программируемое постоянное запоминающее устройство
СУМБД – система управления мультибазами данных
УСАПП – универсальный синхронно-асинхронный приемопередатчик

- ЭППЗУ – электрически программируемое ПЗУ;
- д) буквенные акронимы, состоящие из шести букв, напр.:
 ЭСППЗУ – электрически стираемое программируемое ПЗУ.
2. Звуковые аббревиатуры, состоящие из начальных звуков слов исходного терминологического словосочетания, т.е. читаемые как обычное слово (таких акронимов в рассматриваемых источниках появилось 200):
- а) звуковые акронимы, состоящие из трех звуков, напр.:
- АЛУ – арифметико-логическое устройство
 - АРУ – автоматическая регулировка усиления
 - АСУ – автоматическая система управления производством
 - ВОК – волоконно-оптический кабель
 - ВОС – взаимодействие открытых систем
 - ГАМ – графический метод доступа
 - ГАП – гибкое автоматизированное производство
 - ГИП – графический интерфейс пользователя
 - ГИС – географическая информационная система
 - ДОС – дисковая операционная система
 - МОП – металл-оксид-полупроводник
 - ОЗУ – оперативное запоминающее устройство
 - УУР – унифицированный указатель ресурсов
 - ЦАП – цифро-аналоговый преобразователь
 - ЭДО – электронно-лучевая трубка
 - ЯУЗ – язык управления заданиями;
- б) звуковые аббревиатуры, состоящие из четырех звуков, напр.:
- АСУП – автоматизированная система управления производством
 - ВОКС – волоконно-оптический кабель связи
 - ВОЛС – волоконно-оптическая линия связи
 - ВОСС – волоконно-оптическая система связи
 - ГЕРТ – метод графической оценки и анализа систем
 - ИФАК – Международная федерация по автоматическому управлению
 - КМОП – комплементарная структура “металл-оксид-полупроводник”
 - САПР – система управления базами данных
 - СБИС – сверхбольшая интегральная схема
 - СПИС – сверхвысокопроизводительная интегральная схема
 - УАПП – универсальный асинхронный приемопередатчик
 - УБИС – ультрабольшая интегральная схема;

- в) звуковые акронимы, состоящие из пяти звуков, напр.:
- МОНОП – металл-оксид-нитрид-оксид-полупроводник
 УСАПП – универсальный синхронно-асинхронный
 приемопередатчик
 ЭДСАК – автоматический вычислитель на электронных
 линиях задержки
 ЭМВОС – базовая эталонная модель взаимодействия
 открытых систем;
- г) звуковые аббревиатуры, состоящие из семи звуков, напр.:
- ЭДИФАКТ – электронный обмен данными для служб
 администрации, коммерции и транспорта.

II. Аббревиатуры, состоящие из сочетания начальных частей слов, так называемые слоговые сложносокращенные слова (таких акронимов в анализированных словарях зафиксировано 5):

- АВОСТ – аварийная остановка
 Интернет,
 интернет – англ. international network, в буквальном переводе
 – международная сеть
 модем – modem and codec¹⁵
 модем – модулятор-демодулятор
 ЧаВо – часто задаваемые впросы.

III. Аббревиатуры смешанного типа, состоящие как из начальных частей слов, так и из начальных звуков, а также названий букв (таких акронимов в исследуемых лексикографических источниках зафиксировано 5):

- МС-ДОС – дисковая операционная система компании
 Microsoft
 ОСУ БД – объектная система управления базами
 данных
 ПАД – пакетный адаптер

¹⁵ Эта аббревиатура может считаться примером *телескопии*. На тему телескопии можем прочитать у В. М. Лейчика следующее: “Одним из своеобразных способов, входящих в современную систему словообразования, является *телескопия*, создание так называемых телескопических слов. Телескопические слова образуются путем “вдвигания” одного слова в другое, так что от первого слова остается его начало, а от последнего – его конец. Телескопические слова создаются в разных стилях и в разных лексических классах; много их в сфере терминов технических и общественных наук: *реанимобиль: реанимация + автомобиль; магнитола: магнитофон + радиола; меринча: меринос + каракульча*”. См.: В. М. Лейчик, *Терминоведение. Предмет, методы, структура*, Москва 2006, с. 55–56.

САПР/АСУ П – система автоматизированного проектирования АСУ П

ЧМн – частотная манипуляция.

IV. Аббревиатуры, состоящие из начальной части слова (слов) и целого слова, т.е. частичносокращенные слова (таких акронимов в анализированных лексикографических источниках зафиксировано 140):

автозагрузка	– автоматическая загрузка
автозапуск	– автоматический запуск
автонабор	– автоматический набор
автоответ	– автоматический ответ
автоперевод	– автоматический перевод
автоповтор	– автоматический повтор
автосортировка	– автоматическая сортировка
инфобан	– информационное шоссе
киберпространство	– кибернетическое пространство
киберсекс	– кибернетический (электронный) секс
микрокомпьютер	– микроскопический компьютер
микропроцессор	– микроскопический процессор
микросхема	– микроскопическая схема
телекоммуникация	– дальняя коммуникация
телеконференция	– телевизионная конференция
телеобработка	– дистанционная обработка
телетекст	– телевизионный текст (вещательная видеография)
электропитание	– электрическое питание
электропроводка	– электрическая проводка.

V. Дериваты, состоящие из полного простого или сложного слова и аббревиатуры. Здесь возможны следующие модели образований (таких терминологических единиц мы выписали из исследуемых источников ок. 200):

- а) русский акроним и слово, объединенные черточкой, напр.:
ВПЛ-схемы	– высокопороговые логические схемы
ДМОП-технология	– технология изготовления МОП-структур с двойной диффузией
ДТЛ-схемы	– диодно-транзисторные логические схемы
ИК-порт	– инфракрасный-порт
КМОП-памяти	– комплементарная МОП-памяти
КМОП-структура	– комплементарная МОП-структур
МОП-структура	– структура металл-оксид-полупроводник
МОС-структура	– МОС-структура с каналом n-типа

ПК-блокнот	– блокнотный персональный компьютер
ТТЛ-логика	– транзисторно-транзисторная логика
ТТЛ-схемы	– транзисторно-транзисторные логические схемы.

“Современные сложносокращенные слова – пишет В. М. Лейчик¹⁶ – могут включать более одного сокращенного элемента: *облпотребсоюз, ремстройконтора*. Характерным случаем является соединение буквенной аббревиатуры со “словом”: *МГД-генератор (магнитогидродинамический генератор), МГД-насос, МГД-энергоблок* (и ряд других терминов с элементом *МГД-*). Возможно, этот способ получил развитие под влиянием английского языка с его атрибутивными комплексами и основанными на них аналогичными лексическими единицами (PB-function – pseudo-boolean function). Во всяком случае, использовавшиеся прежде словосочетания типа *приемник УКВ, прибор СВЧ* сменяются в научных текстах сложносокращенными словами типа *УКВ-приемник, СВЧ-прибор*. Эти единицы, обладающие признаками грамматической и фонетической цельнооформленности, естественно, обладают рядом преимуществ перед словосочетаниями”.

б) слово + русская аббревиатура, напр.:

архитектура ЭВМ	комплект ПО
блокнотный ПК	кэш ОЗУ
временное ОЗУ	кэш ЦП
графическое ОЗУ	модель ВОС
диск ОЗУ	модель ДОС
иерархическая СУБД	плата ОЗУ
карточка ПЗУ	протокол РЕМ
картридж ОЗУ	сетевая БСВВ
картридж ПЗУ	синхронный УАПП;

в) английский акроним и слово, объединенные черточкой, напр.:

ASCII-файл	– текстовый файл
ASCII-формат	– текстовый формат
DCE-устройство	– оборудование передачи данных
DIP-корпус	– корпус с двухрядным расположением выводов
DIP-переключатель	– двухпозиционный переключатель в DIP-корпусе
DTE-устройство	– терминальное оборудование

¹⁶ Ср.: В. М. Лейчик, *Терминоведение...*, с. 55.

DVD-плеер	– проигрыватель DVD
IBM-совместимый	– совместимый с компьютерами фирмы IBM
MIDI-инструмент	– MIDI-инструмент
MIDI-интерфейс	– цифровой интерфейс музыкальных инструментов
MIDI-канал	– MIDI-канал
MIDI-карта	– плата MIDI-интерфейса
MIDI-команда	– MIDI-сообщение; MIDI-сигнал
MIDI-контроллер	– MIDI-контроллер
MIDI-плата	– плата MIDI-интерфейса.

Таких образований очень много зафиксировано в лексикографическом пособии Р. Хайчука и А. Зубова.

г) русское слово + английская аббревиатура, напр.:

АРМ проектировщика	протокол IPX
BNC разъем	сервер FTP
плата PCVCIА	сервер HTTP
проигрыватель DVD	сервер SMTP
протокол ССР	сеть ISDN
протокол CHAP	сеть SCSI
протокол CLNP	сеть WWW
протокол CMIP	скрипт CGI
протокол EGP	стандарт CAS
протокол FTAM	стандарт CDPD
протокол FTP	стандарт CGI
протокол HDLC	стандарт CIF
протокол HSRP	стандарт EDI
протокол HTTP	стандарт EISA
протокол ICMP	стандарт GKS
протокол IGP	стандарт IEEE
протокол IGRP	стандарт ISA
протокол IMAP	стандарт MPEG
протокол IP	стандарт PCMCIA.

VI. Сокращения, обозначающие единицы измерения, которые выступают в специальном языке информатики (таких акронимов мы выписали около 40), напр.:

Б	– бел
В	– вольт
Гбайт	– гигабайт
Гц	– гигагерц
Гн	– генри

Гц	– герц
К	– кило (единица емкости памяти)
кг	– килограмм
кГц	– килогерц
кл	– кулон
кц	– килогерц
Мб	– Мбайт, мегабайт
Мбайт	– мегабайт
Мбайт/сек	– мегабайт в секунду
Мбит/сек	– мегабит в секунду
Мбит	– мегабит
Мгц	– мегагерц
нс	– наносекунда
пс	– пикосекунда
Тбайт	– терабайт
Тгц	– терагерц
Ф	– фарад
фс	– фемтосекунда.

Рассматривая русские сложносокращенные слова специального языка информатики, помещенные в специализированном словаре Р. Хайчука и А. Зубова, а также в других перечисленных лексикографических источниках, следует констатировать то, что аббревиатуры охватывают все основные разделы информатики и вычислительной техники: основные понятия интернета, информатики, вычислительные системы и сети, архитектуру и элементы компьютерной техники, вычислительной техники и информационных технологий, аппаратные и программные средства, информационные технологии в обработке текстов и в обучении, базы и банки данных, программирование и программное обеспечение, операционные системы, автоматизированные системы управления, системы искусственного интеллекта, мультимедиа-системы, основы компьютерных технологий и телекоммуникаций.

Образование аббревиатур в специальном языке информатики, т.е. в области вычислительной техники – процесс непрерывный, переживающий сейчас настоящий бум в связи с повсеместным внедрением компьютерных технологий.

Процесс аббревиации в технолекте информатики заключается в сложении слов или основ с их одновременным сокращением. Таким образом, основанием для группировки этого способа терминообразования служит общность исходного материала, т.е. словосочетания или компо-

зита и результата, т.е. однословного термина, их вторичный характер (поскольку с их помощью не столько образуется новый термин, сколько сокращается форма уже существующего термина – именно поэтому аббревиацию называют повторной номинацией), а косвенным подтверждением их общности – близость среднего времени образования терминов с ее помощью. Кроме того аббревиация отчетливо выражает тенденцию к сокращению формы термина¹⁷.

Тенденция к сокращению протяженности термина в специальном языке информатики проявляется и в стремлении образовывать новые терминологические единицы путем акронимизации словосочетаний терминологического характера, в результате чего получаются сложносокращенные термины.

“Аббревиация – пишет С. В. Гринев-Гриневиц¹⁸ – является чрезвычайно эффективным средством сжатия длинных терминологических словосочетаний (в 5–10 раз), поэтому за последнее время она получает все большее распространение. Настоящее развитие этот способ терминообразования получил только в XX веке, хотя отдельные технические аббревиатуры встречались и в прошлом веке, а первые общие аббревиатуры употреблялись и раньше, в древнерусском языке, Это, несомненно, вызвано удлинением в настоящее время терминологических словосочетаний, широким распространением терминов из трех и более слов (20–30% состава технической терминологии). Показательно, что язык осваивает, приспособливает звуковую форму аббревиатур для удобства ее произношения, происходит столкновение двух норм – аббревиатуры и неизмеримо более древней – простого слова, где побеждает форма обычного слова. В результате в последнее время наметилась тенденция к формированию аббревиатур, близких по форме к слову, “словоподобных” – *лазер, радар, релин*; выдвигается требование благозвучности таких образований. К сожалению, уже сейчас заметно, что аббревиатурам свойственны те же недостатки, что и терминам, образованным другими способами, например омонимия. Так, только в строительной области аббревиатура *ППР* употребляется как краткая форма трех словосочетаний: *планово-предупредительный ремонт, проект производства работ и прейскурант порайонных расценок*”.

¹⁷ См.: С. В. Гринев-Гриневиц, *Терминоведение. Учебное пособие*, Москва 2008, с. 147.

¹⁸ Там же, с. 149.

Говоря об аббревиатурных способах терминообразования в специальном языке информатики, следует заметить, что они в основном представляют собой не средства образования новых терминов, а средства компрессии (т.е. сжатия) старых терминов, имеющих большую протяженность, а поэтому неудобных в обращении. Несомненно, что большое число и регулярность таких акронимов привели к установлению определенных моделей, по которым могут образовываться новые термины, минуя стадию терминологических словосочетаний¹⁹. В первую очередь сжатию подвергаются терминологические словосочетания за счет аббревиации, напр.: автоматическая загрузка – *автозагрузка*, автоматический запуск – *автозапуск*, автоматическое сканирование – *автосканирование*, автоматическое регулирование – *авторегулирование* и др. Тенденцию к сжатию испытывают и длинные однословные термины, т.е. композиты, напр.: капиталовложения – *капвложения* и т.п.

Поэтому, например, в парах терминов: автоматический вызов – *автовызов*, автоматическая передача – *автопередача*, микроскопическая схема – *микросхема*, микроскопический процессор – *микрпроцессор*, электрическая проводка – *электропроводка* – более длинные варианты обречены на вымирание, и попытка сделать их нормативными вряд ли будет прогрессивной. Компрессия (т.е. сжатие) формы терминов вызвана тем обстоятельством, что чрезвычайная протяженность терминов является препятствием в их частом употреблении. Вместе с тем при сокращении формы чрезвычайно важно, чтобы все специалисты знали и понимали значение сжатых форм, и в этом проявляется вторая сторона принципа экономии – принцип экономии мышления²⁰.

История развития специальной номинации свидетельствует о постоянстве проявления действия принципа экономии на всех этапах развития средств терминообразования. Так, в аббревиатурных способах номинации проявляется тенденция к экономии формы (т.е. длины) термина. “Принцип экономии – пишет О. С. Ахманова²¹ – нельзя рассматривать, как это часто делается, односторонне, так как он существует в двух аспектах: с одной стороны, в языке наблюдается стрем-

¹⁹ См.: R. Szymula, *Анализ двухкомпонентных терминов-словосочетаний подъязыка информатики и вычислительной техники в русском языке*, “Linguodidactica” 2005, t. IX, s. 227–232.

²⁰ Ср.: С. В. Гринев-Гриневиц, *Терминоведение...*, с. 200.

²¹ См.: О. С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва 1966, с. 151.

ление к экономии мыслительных усилий, экономии мышления, которая проявляется в тенденции образования аналитических форм терминов, к регулярности терминообразования и появлению терминообразовательных моделей, к семантической прозрачности термина и развитию синтаксических средств для удобства выражения признаков понятий, их эксплицитности, наглядности. С другой стороны, существует стремление к экономии выражения, проявляемое в различных сокращениях формы термина, в превращении словосочетаний в сложные слова, слов – в аффиксоиды и затем аффиксы, в опрощении, в лингвистическом законе сокращения наиболее часто употребляемых форм”.

Принцип экономии выражения действует медленно, на протяжении десятков лет. Только тогда, когда все специалисты привыкнут к новой форме выражения понятия, старая, более длинная, исчезает из языка. В специальной лексике два аспекта принципа экономии реализуются в противоположных друг другу требованиях – точности (под которой понимается отражение в форме термина возможно большего числа признаков называемого им понятия) и краткости термина. Выбор формы термина не может быть объективным без тщательного учета особенностей проявления принципа экономии в сфере функционирования термина.

Также очень важную роль сыграла тенденция к *регулярности* и *экспрессивности*, предполагающая преодоление противоречий между расчлененной формой выражения и единством содержания, заключенного в нем. Именно акронимизация и аббронезология явились одним из самых радикальных способов преодоления этого противоречия.

В заключение мы хотели констатировать следующее: образование аббревиатур – это целенаправленный словотворческий акт, а не естественный отбор абстрактной деятельности мышления, в процессе которого за языковым знаком закрепляется понятие. Если при именовании реальных объектов происходит представление материального в идеальной форме, то при аббревиации это идеальное получает более абстрактную форму: *возникает имя имени*. Отнесение аббревиатуры к реальному денотату осуществляется через четыре ступени опосредования: *действительность – понятийно-языковое ее отражение – сигнификат опосредующего опорного наименования – предшествующее структурно-семантическое значение языковой формы – новая языковая форма*, т.е. аббревиатура, в не прямой функции называния. С течением времени количество ступеней опосредования может уменьшаться, так как сокращенная единица в результате мыслительных процессов получает соотнесенность непосредственно с реальным денотатом без перекоди-

ровки в полное словосочетание и приобретает способность объективизировать явление реального мира²².

Аббревиатуροобразование по своей направленности связано преимущественно с использованием первичных названий, служащих конкретным описанием того или иного реального денотата. Содержательное наполнение аббревиатуры осуществляется не прямым соотносением с явлением, которое детерминирует ее предметное значение, а косвенно, через существующие языковые знаки, которые служат посредником между формой аббревиатуры используемым в речи несокращенным именем и объектом.

При образовании же сложносокращенных слов акт номинации характеризуется направленностью на обозначаемый предмет только при совместной реализации сокращения с полными языковыми формами. Это обстоятельство свидетельствует о несамостоятельной номинативной ценности аббревиатур в косвенном способе отнесения смысла последних к действительности. Сложносокращенные слова повторяют семантическое содержание исходного наименования в опрошенном, сконденсированном (сжатом, скомпрессированном) виде без какого-либо его переосмысления. Поэтому лексическую аббревиацию логично квалифицировать как одну из разновидностей *повторной номинации* используемой для называния предметов или явлений, уже названных ранее²³.

Выбор конфигурации аббревиатурного имени обусловлен формой идеального денотата, т.е. соотносительного сочетания лексем, в котором уже отражен именуемый объект с его признаками. Но это неединственный фактор. Указанный процесс обнаруживает также сильную зависимость от именуемого субъекта и ситуации, что отражает его (субъекта) индивидуальное восприятие, языковое видение, отношение к именуемому объекту и к предполагаемым требованиям сокращенных образований. Все эти факторы в той или иной мере осознаны и имеют прагматическую направленность. Поэтому действия субъекта при создании аббревиатуры чаще обращены не к смыслу, а к форме, детерминирующей в конечном счете пределами допустимого сжатия (компрессии) текста, при котором сохраняется его понятность (т.е. семантика). Что же касается особенностей ситуации, то она заключается в том, что адресатом является множество лиц, т.е. читатели газет, журналов, учебников и учебных пособий, телевизионная аудитория – так что

²² Ср.: Р. И. Могилевский, *Очерки аббревиации славянских языков*, Москва 1983, с. 19–23.

²³ Там же, с. 23–24.

коммуникатор не может быть в контакте с каждым членом аудитории. При этих условиях обратной связи нет. Поэтому аббревиатурное имя не рассчитано на получение немедленной ответной речевой реакции. Рядовому носителю языка сложно-сокращенные слова даются в эксплицитной форме. Содержащаяся в аббревиатурах информация принимается реципиентами к сведению, чтобы в последующем служить целям идентификации объекта. Деятельность же реципиентов в этом отношении будет ограничиваться употреблением готовых образцов или подражанием им.

В настоящее время на сайтах Интернета выступает огромное количество разных типов сложносокращенных слов. Мы хотели бы особо подчеркнуть факт, что во Всемирной Паутине существует уже несколько лет сайт www.sokrg.ru, который содержит свыше 130.000 современных русских аббревиатур.

THE ROLE AND THE PLACE OF ABBREVIATIONS
IN THE RUSSIAN SPECIAL LANGUAGE OF THE INFORMATICS

S U M M A R Y

The empirical base for this article has been excerpted from the *English-Polish-Russian-Belarussian Dictionary on Informatics and computer technology* by Roman Hajczuk and Aleksander Zubow published in 2003. The lexicographic work contains 1230 Russian acronyms. Additionally, the empirical base from seven other IT dictionaries published in Russia and Poland in the years 2000–2006 has been used. Hence 1700 acronyms of the Russian language of computing have been analysed. The research carried out shows that in this area of the language the initial acronyms (letter acronyms, sound acronyms) constitute the majority – 1100 abbreviations, followed by disintegrated abbreviations (i.e. the first unit deleted, the other full) – 345 abbreviations. The next group is represented by mixed abbreviations – 205, the penultimate ones being the measurement units – 45, while the last one contains 5 group and syllable acronyms.

Dorota Szymaniuk
Białystok

O interpretacji zjawisk prozodycznych i rosyjskiej intonacji

Niniejszy artykuł został pomyślany jako przegląd stanowisk reprezentowanych przez lingwistów wschodniosłowiańskich, zwłaszcza rosyjskich i białoruskich, dotyczących sposobów interpretacji zjawisk prozodycznych, ich miejsca w systemie językowym oraz wieloznaczności terminologicznej. Chciałam w nim również przywołać tradycyjny system intonacji języka rosyjskiego Bryzgunowej¹ po to, aby na jego tle omówić najnowsze podejście do analizy struktury intonacyjnej zaproponowane przez Ode² – duńską badaczkę rosyjskiego języka mówionego.

Za oczywisty fakt przyjmuje się twierdzenie, że prozodia funkcjonuje samodzielnie w złożonym mechanizmie językowym³. Mimo to niezależność poziomu prozodycznego wciąż budzi wątpliwości i sprzeciw, przynajmniej na gruncie językoznawstwa wschodniosłowiańskiego. Jednocześnie dość regularnie stawiane jest pytanie o podstawowe jednostki podsystemu, sposób ich funkcjonowania, relacje z jednostkami innych poziomów języka.

¹ E. A. Брызгунова, *Звуки и интонация русской речи*, Москва 1977.

² C. Ode, *Transcription of Russian Intonation, ToRI, An Interactive Research Tool, and Learning Module on the Internet*, [w:] *Dutch Contributions to the Fourteenth International Congress of Slavists*, Ohrid: Linguistics (SSGL 34) Amsterdam – New York 2008, s. 431–449; C. Ode, *Communicative Functions and Prosodic Labelling of Three Russian Pitch Accents*, [w:] *Evidence and Counter-Evidence*, Festschrift Frederik Kortlandt, Vol. 1 SSGL, 32, Amsterdam – New York 2008, s. 377–401.

³ Zob. np.: N. S. Trubiecki, *Podstawy fonologii*, Warszawa 1970, s. 257; A. A. Реформатский, *Фонологические этюды*, Москва 1975, s. 74; Т. М. Николаева, *Фразовая интонация славянских языков*, Москва 1977, s. 267; K. L. Pike, *The Intonation of American English*, New York 1945, s. 203; D. Crystal, *Prosodic Systems and Intonation in English*, Cambridge 1969, s. 381.

Lingwistyczny status zjawisk prozodycznych omawiają w swoich monografiach wybitni przedstawiciele rosyjskiej i białoruskiej intonologii⁴. Wskazują, iż nadanie prozodii statusu samodzielnego poziomu struktury językowej zostało poprzedzone dyskusją na temat jej fonetycznego, fonologicznego i składniowego kontekstu. Z punktu widzenia fonetyki, intonacja odpowiada za organizację wypowiedzi ustnych i ich podział na minimalne jednostki znaczeniowe. Natomiast ujęcie fonologiczne traktuje intonację jako system opozycji, którego jednostki uzupełniają inwentarz fonemów⁵. Z kolei interpretacja zjawisk intonacyjnych jako elementów składni zakłada, że są one nośnikiem znaczeń składniowych.

Analiza literatury przedmiotu pokazuje, iż mimo uznania intonacji za samodzielny podsystem językowy, wśród uczonych istnieją rozbieżności w kwestii szczegółowego definiowania omawianego zjawiska. Do podstawowych kierunków opisujących systemowy charakter prozodii należą:

1. Kierunek substancjalny⁶ – zajmuje się badaniem materialnych cech jednostek prozodycznych w oparciu o dane empiryczne. Prozodyczny poziom języka jest tu interpretowany jako jednolita całość, natomiast jednostki ją tworzące charakteryzują się określonym zestawem cech akustycznych⁷.
2. Kierunek funkcjonalny – wskazuje na znaczenie jednostek prozodycznych w języku, który jest przede wszystkim środkiem komunikowania się⁸.
3. Kierunek logiczny – tworzy obraz jednostek prozodycznych języka. Miejsce priorytetowe zajmuje tu kwestia identyfikacji jednostek – inwariantów na poziomie prozodii, tzn. prozodemów, intonemów, tonemów, rytmemów i innych⁹.

⁴ Rog.: Т. М. Николаева, *Фразовая интонация славянских языков*, Москва 1977, s. 267; Н. Д. Светозарова, *Интонационная система русского языка*, Ленинград 1982, s. 175; А. А. Метлюк, *Взаимодействие просодических систем в речи билингва*, Минск 1986, s. 111.

⁵ Н. Д. Светозарова, *Интонационная система...*, s. 14.

⁶ W prezentowanym artykule opieram się głównie na pracach napisanych w języku rosyjskim, dlatego przytaczane tu polskie terminy i przykłady będą wynikiem moich własnych prób tłumaczenia na język polski.

⁷ Rog.: К. К. Барышникова, *О просодических единицах речи*, [w:] К. К. Барышникова, С. М. Гайдучик, *Экспериментальная фонетика. Сборник научных трудов*, Минск 1972, s. 3–17; Л. В. Бондарко, *Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи*, Ленинград 1981, s. 198; Л. В. Златоустова, *Общая и прикладная фонетика*, Москва 1986, s. 303.

⁸ И. Г. Торсуева, *Интонация и смысл высказывания*, Москва 1979, s. 109.

⁹ Н. Мiatluk, *Zmienność jednostek prozodycznych w systemie języka*, „Białostockie Archiwum Językowe” 2002, nr 2, s. 79–87.

4. Kierunek strukturalny – skupia się na wzajemnie uwarunkowanych relacjach między jednostkami w podsystemie prozodycznym i w języku. Podejście strukturalne, zdaniem przedstawicieli omawianego kierunku, pozwala interpretować podsystem nie jako prostą sumę elementów, lecz jako zwartą całość z jej wewnętrznymi relacjami i regułami¹⁰.
5. Kierunek typologiczny – opisuje uniwersalia prozodyczne, do których zalicza spowolnienie lub przyspieszenie tempa wypowiedzi, dynamiczność wybranych odcinków strumienia mowy, funkcjonalnie umotywowaną obecność ostatniej sylaby akcentowanej w syntagmie¹¹.

Powyższa klasyfikacja świadczy przede wszystkim o potrzebie skonstruowania pełnego, wyczerpującego obrazu funkcjonowania prozodii jako podsystemu języka poprzez syntezę wskazanych kierunków, uzupełnienie ich modelami prozodycznymi oraz wypracowanie jednolitego i precyzyjnego metajęzyka. Zwłaszcza kwestia ostatnia może być źródłem trudności, ponieważ okazuje się, że poglądy uczonych są często diametralnie różne już w chwili interpretowania kluczowych w badaniach eksperymentalnych pojęć – *intonacja*, *prozodia*, *suprasegmentalia*.

Podstawowe różnice dotyczą wąskiego lub szerokiego spojrzenia na zjawiska prozodyczne. Pojęcie *intonacja* definiowane jest przy pomocy dwóch grup określeń: 1) określenia utożsamiające intonację z melodią mowy (wąska definicja intonacji) i 2) określenia opisujące intonację jako pewną wieloskładnikową całość (szeroka definicja intonacji). Cechą znamioną jest, że językoznawstwu wschodniosłowiańskiemu bliższa jest szeroka definicja, według której intonacja to jedność takich parametrów jak ton, akcent zdaniowy, rytm, tempo, intensywność, tembr (barwa dźwięku) oraz akcent logiczny¹², o czym świadczy jedna z definicji słownikowych:

Интонация – единство взаимосвязанных компонентов: мелодики, интенсивности, длительности, темпа речи и тембра произнесения. Некоторые исследователи включают в состав компонентов интонации паузы. Вместе с ударением интонация образует просодическую систему языка¹³.

Należy zaznaczyć jednak, że specjaliści różnią się w swoich opiniach co do liczby parametrów wchodzących w skład intonacji. Na przykład Wa-

¹⁰ Р. К. Потапова, *Фонетика и фонология на стыке веков: идеи, проблемы, решения*, [w:] Р. К. Потапова, В. В. Потапов, „Вопросы языкознания” 2000, nr 4, s. 3–25.

¹¹ Т. М. Николаева, *Фразовая интонация...*, s. 195.

¹² О. С. Ахманова, *Фонология, морфонология, морфология*, Москва 1966, s. 107.

¹³ *Лингвистический энциклопедический словарь*, red. В. Н. Ярцева, Москва 1990, s. 197.

siliew¹⁴ uważa, że intonację na poziomie frazy tworzą wysokość tonu, akcent zdaniowy, tempo, rytm, pauzy i tembr. Zdaniem Achmanowej intonacja to:

сложный комплекс просодических элементов, включающих мелодику, ритм, интенсивность, тембр, тембр II, логическое ударение, служащий на уровне предложения для выражения как различных синтаксических значений и категорий, так и экспрессивных эмоциональных коннотаций¹⁵.

Torsujew¹⁶ do elementów intonacji zalicza melodię, akcent, tempo, tembr i rytm.

Wprawdzie przedmiotem niniejszej prezentacji poglądów na temat zjawisk prozodycznych jest lingwistyka wschodniosłowiańska, jednak nie sposób nie wspomnieć, iż według przedstawicieli tradycji brytyjskiej i amerykańskiej intonacja jest zjawiskiem jednoskładnikowym, ograniczonym głównie do zmian wysokości tonu¹⁷. Crystal¹⁸ definiuje intonację jako zmianę wysokości głosu (melodię), a O'Connor i Arnold¹⁹ uzupełniają tę definicję o zmiany cech muzycznych wypowiedzi.

W wielu publikacjach slawistycznych termin *intonacja* występuje synonimicznie w stosunku do terminu *prozodia*. Jedna z nich podaje, że prozodia to:

...система фонетических средств (высотных, силовых, временных), реализующихся в речи на всех уровнях речевых сегментов (слог, слово, словосочетание, синтагма, фраза, сверхфразовое единство, текст) и играющих смысловоразличительную роль. Часто выделяются следующие компоненты просодии: речевая мелодия, ударение, временные и тембральные характеристики, ритм, для тональных языков – словесные тоны²⁰.

¹⁴ В. А. Васильев, *Теория фонетического строя современного английского языка (в сопоставлении с русским)*. Автореферат дис. ... д-ра филол наук, Москва 1969, s. 24.

¹⁵ О. С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва 1969, s. 608.

¹⁶ Г. П. Торсуев, *Обучение английскому произношению*, Москва 1956, s. 224.

¹⁷ For. D. Jones, *An Outline of English Phonetics*, Cambridge 1960, s. 378; K. L. Pike, *The Intonation of American English*, New York 1945, s. 203; D. Crystal, *Prosodic Systems and Intonation in English*, Cambridge 1969, s. 381; A. C. Gimson, *An Introduction to the Pronunciation of English*, Bristol 1989, s. 320.

¹⁸ D. Crystal, *The Cambridge Encyclopedia of the English language*, Cambridge 1995, s. 248.

¹⁹ J. D. O'Connor, G. F. Arnold, *Intonation of Colloquial English*, London 1973, s. 1.

²⁰ *Лингвистический энциклопедический словарь...*, s. 401–402

Jeżeli jednak, wbrew powyższej formule, zgodzimy się, że intonacja dotyczy wyłącznie melodii, wówczas prozodia obejmie swoim zasięgiem tak pojmowaną intonację, rytm, akcent zdaniowy, tempo, tembr i pauzy. Omawiane pojęcia przez niektórych autorów uznawane są za tożsame, przez innych – za różne, co nie zmienia faktu, że oba stosuje się w celu nazwania funkcjonalnego systemu suprasegmentalnych środków językowych, których substancję foniczną stanowią modyfikacje częstotliwości podstawowej, intensywności i czasu trwania²¹.

Należy także pamiętać, że zjawiska prozodyczne odnoszą się nie tylko do sylab, wyrazów czy grup rytmicznych, lecz również do grup intonacyjnych (fraz fonetycznych) i wypowiedzi, podczas gdy intonacja jako melodia mowy jest cechą wypowiedzi. Przy takiej interpretacji, prozodia jest pojęciem szerszym. Ten zamęt terminologiczny pogłębia wprowadzony przez sławistów zamiennie, obok terminu intonacja w szerokim rozumieniu, kolejny termin – *prozodia frazowa*²².

Na pytanie o zależności zachodzące między prozodią a intonacją, zdaniem Zlatoustowej²³, należy odpowiedzieć wykorzystując zasadniczą między nimi różnicę. Polega ona na tym, iż intonacji i prozodii przypisane są odmienne funkcje, mimo że charakteryzują się podobnymi parametrami. Zadaniem intonacji jest przekazywanie znaczeń, w tym także znaczeń kategorii zdaniowych nazywanych w sławistyce *typami komunikacyjnymi*, do których należą, np.: oznajmienia, pytania, rozkazy. Prozodia zaś „odpowiada” za organizację strumienia mowy, jego integrację i delimitację za pomocą środków suprasegmentalnych.

Potapowa, analizując obok prozodii terminy *prozodyka* i *prozodemika* określa je odpowiednio jako budulec, sposób budowy zaplanowanego obiektu, przeznaczenie budowli. Podkreśla jednocześnie, że:

любая реализация речевого сообщения является сложным структурным единством субстанции (просодических характеристик) и функции (просодики, просодемики, интонации)²⁴.

Prosty i czytelny opis struktury prozodycznej konkretnego języka nie jest zadaniem łatwym. System intonacji rosyjskiej zaproponowany przed prawie pół wiekiem przez Bryzgunową służy po dziś dzień zwłaszcza do

²¹ L. V. Borisova, A. A. Metlyuk, *Theoretical Phonetics*, Minsk 1980, s. 7.

²² Т. М. Николаева, *Фразовая интонация...*, s. 4–9.

²³ Л. В. Златоустова, *Общая и прикладная фонетика*, Москва 1986, s. 11–21.

²⁴ Р. К. Потапова, *Речь коммуникация информация кибернетика*, Москва 2001, s. 568.

nauczania języka rosyjskiego jako obcego. W omawianym standardzie wyróżnia się 7 jednostek podstawowych, tzw. konstrukcji intonacyjnych (IK), które obejmują najczęściej używane sposoby akcentowo-intonacyjnej organizacji zdań w języku rosyjskim. Na przykład IK-1, stosowana w większości zdań oznajmujących, charakteryzuje się obniżeniem tonu na sylabie nuklearnej. Należy jednak zwrócić uwagę, że niewielki zestaw IK zaspokaja potrzeby opisu rosyjskiej intonacji dla celów, które były przypisane mu pierwotnie (dydaktycznych), lecz nie jest w stanie oddać bogactwa i różnorodności struktury intonacyjnej rosyjskiego języka mówionego. Modyfikacje tonu wypowiedzi nie ograniczają się bowiem tylko do zmian kierunku tonu (opadanie/wzrost). Dotyczą także różnic wielkości zmian tonu (ekskursja tonu), czasu trwania zmian, lokalizacji zmian tonu wewnątrz sylaby, poziomu, na jakim zmiana tonu zachodzi. Powyższe cechy w odniesieniu do opisu intonacji języka rosyjskiego uwzględnia w zaproponowanym przez siebie systemie ToRI (Transcription of Russian Intonation)²⁵ Cecilia Ode.

Prezentacja obu systemów ma na celu przede wszystkim przybliżenie nowoczesnej procedury transkrypcyjnej intonacji języka rosyjskiego. W przyjętej metodzie wychodzimy od konstrukcji intonacyjnych Bryzgunowej²⁶, a następnie staramy się pokazać w jaki sposób typy komunikacyjne (kategorie zdaniowe), w których IK są realizowane opisuje system ToRI. Wybrane zdania wzorcowe poszczególnych IK przedstawiamy w formie intonogramów i symboli zastosowanych w ToRI. Materiał uzupełniamy przykładami typów akcentów tonalnych²⁷ (pitch accents), zmian wysokości tonu (pitch movements) i konfiguracji tonu na granicy frazy intonacyjnej (utterance boundaries marked by pitch), charakterystycznych dla konkretnej IK.

W systemie struktur intonacyjnych Bryzgunowej wyróżnia się trzy zasadnicze odcinki: część poprzedzającą sylabę nuklearną (предцентровая часть), sylabę nuklearną (интонационный центр) i część następującą po sylabie nuklearnej (постцентровая часть). W każdym z nich obserwuje się zmiany wysokości tonu (wzrost i spadek), które są oceniane przez pryzmat tonu średniego (neutralnego) osoby mówiącej.

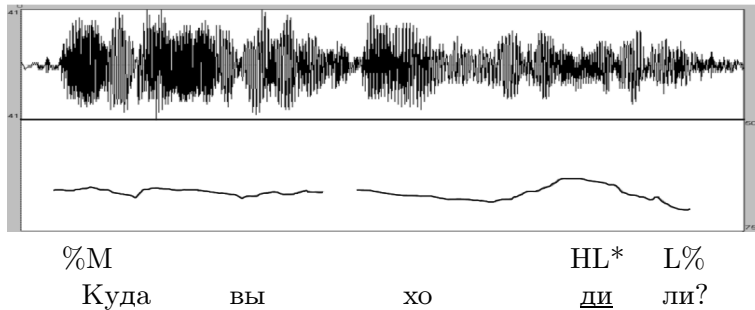
²⁵ Instrukcja i szczegółowe omówienie ToRI znajduje się na <http://www.fon.hum.uva.nl/tori/>.

²⁶ Należy zaznaczyć, że korzystamy tutaj wyłącznie z konstrukcji Bryzgunowej, które jednak nie wyczerpują wszystkich możliwości intonacyjnych języka rosyjskiego. Ponadto trzeba pamiętać, że system ToRI powstał niezależnie od IK, a zatem wnioski płynące z porównania obu systemów i uchwycone paralele mają charakter ustaleń wstępnych.

²⁷ Tłumaczenia własne z języka angielskiego i rosyjskiego.

IK-2 stosowana jest głównie w pytaniach szczegółowych (z wyrazem pytającym), pytaniach alternatywnych, pytaniach precyzujących, w różnego typu zwrotach grzecznościowych, poleceniach i rozkazach³⁰. Podobnie jak w IK-1 sylabę nuklearną wyróżnia opadający kierunek tonu (por. rys. 2).

Rys. 2.

W systemie ToRI modyfikacje tonu wyrażane są za pomocą akcentu tonalnego H*L lub L*N, ze średnim lub wysokim poziomem początkowym w pytaniach szczegółowych, np.:

%M HL* L%
Как это понять?

%H HL* L%
Куда вы исчезли?

%M L*N %
А почему Ксеню не пригласили?

oraz H*L w pytaniach alternatywnych, uściślających, np.:

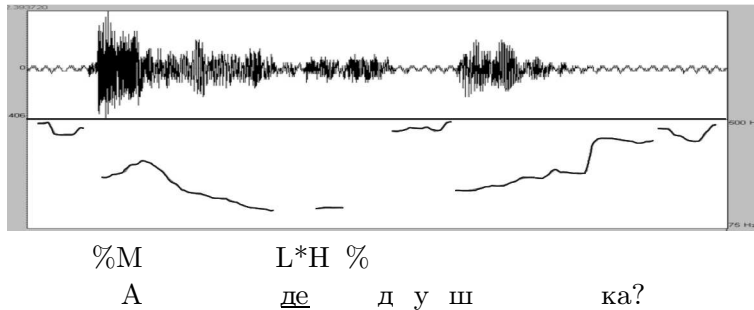
%M H*L L%
Это калитки так назывались? (pytanie uściślające)

%L H*L L%
Вы завтра уезжаете или послезавтра? (pytanie alternatywne)

IK-3 to typowa konstrukcja dla pytań bez wyrazu pytającego. Sylaba nuklearna struktury intonacyjnej wymawiana jest z tonem rosnącym, natomiast sylaby następujące po niej charakteryzuje ostry spadek tonu (por. rys. 3).

³⁰ Podaję tu tylko niektóre kategorie zdaniowe charakterystyczne dla konstrukcji intonacyjnych. Szczegółowy opis tych kategorii znajdzie czytelnik w И. В. Одинцова, *Русский язык для иностранцев. Звуки. Ритмика. Интонация. Учебное пособие*, Москва 2004.

Rys. 4.

nie akcentowanych, wzrost tonu odbywa się właśnie na sylabie nuklearnej. Wówczas pojawia się charakterystyczna dla IK-4 opadająco-rosnąca zmiana tonu.

Pytania z „a” i pytania żądające charakteryzują się akcentem tonalnym typu L*H (określanym jako struktura opadająco-rosnąca), np.:

%M L*H %
А его колллеги?

%M L*H L*H %
Ваше имя фамилия?

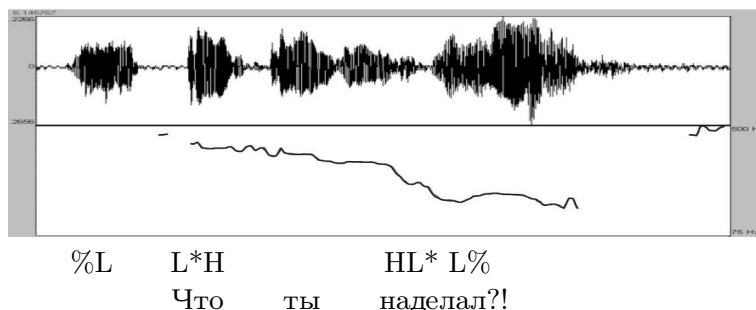
W przeciwieństwie do pozostałych konstrukcji, IK-5 posiada dwie sylaby nuklearne, które albo następują jedna po drugiej, albo oddzielone są innymi sylabami. Pierwsza sylaba nuklearna charakteryzuje się tonem rosnącym, poziom tonu między sylabami nuklearynymi jest wysoki, ale nie wychodzi poza poziom tonu pierwszego centrum intonacyjnego. Ton ulega obniżeniu na drugiej sylabie nuklearnej. IK-5 służy wskazaniu intensywności cechy, stanu, działania oraz wyrażeniu niezadowolenia, zniecierpliwienia, wzburzenia. Janko³¹ zwraca uwagę, że IK-5 można opisać wykorzystując ton rosnący IK-6 i ton opadający IK-1 (por. rys. 5).

W systemie ToRI wypowiedzi z IK-5 charakteryzują się akcentami tonalnym L*H i HL*/L*, np.:

L*H HL* L%
С кем ты дружишь?!

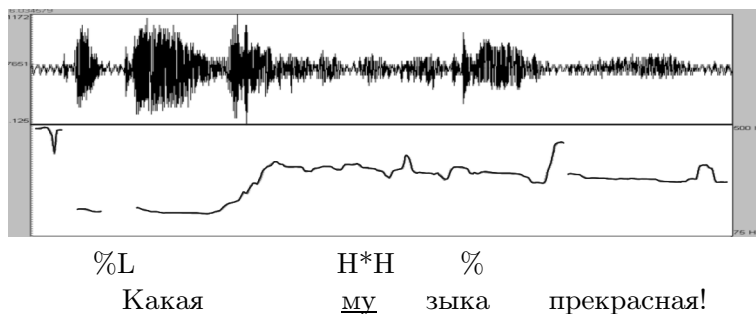
³¹ Т. Е. Янко, *Русская интонация. Лингвистика для всех*, Москва 2008, s. 278–290.

Rys. 5.

Akcent tonalny H*H, który pojawia się w IK-6, w omawianej konstrukcji nie występuje, ponieważ jedną z jego cech jest kontynuacja wysokiego poziomu aż do zakończenia wypowiedzi. Konstrukcja intonacyjna IK-6 występuje w wypowiedziach oddających nastrój refleksji, opisujących marzenia, zachwyty, w zdaniach z wyliczaniem. Charakteryzuje się tonem rosnącym na sylabie nuklearnej i równym na sylabach post-nuklearnych (por. rys. 6).

Rys. 6.

Dla omawianej struktury intonacyjnej w ToRI stosuje się akcent tonalny H*N, np.:

%L H*N %
Было весело. (uczucia pozytywne)

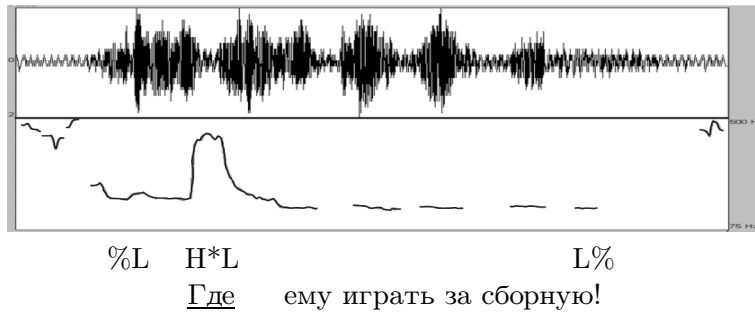
%L H*N %
Как поели вкусно. (zdanie wykrzyknikowe)

oraz L*N, np.:

%M L*N L*N L*N %
Я купила мясо молоко хлеб. (wyliczanie)

Realizacja IK-7 polega przede wszystkim na wzniesieniu tonu, podobnie jak ma to miejsce w IK-3. Cechą wiodącą jest tu jednak zwarcie krtaniowe towarzyszące wzrostowi. Sylaby post-nuklearne wymawiane są tonem opadającym. IK-7 wykorzystywana jest głównie w celu wyrażenia dezaprobaty, niezadowolenia, negatywnej cechy przedmiotu, osoby czy zdarzenia. Podobnie jak w IK-3, w omawianej konstrukcji występuje akcent tonalny H*L (por. rys. 7).

Rys. 7.

W przedstawionych przykładach porównano wyłącznie cechy tonu sylab nuklearnych i sylab znajdujących się na granicy fraz. Nie wyczerpują one jednak wszystkich opracowanych przez Ode konfiguracji tonów w strukturze rosyjskich grup intonacyjnych. Omówienia całego systemu, który jest wciąż wzbogacany o nowe elementy, nie można zamknąć w pojedynczym opracowaniu. Fakt ten otwiera zatem nowe perspektywy dla dyskusji naukowej, którą należy kontynuować uwzględniając zarówno znaczenia zjawisk prozodycznych i kontekstów w jakim występują, jak również sposoby ich prezentacji i opisu.

INTERPRETATION OF PROSODIC PHENOMENA AND RUSSIAN INTONATION

SUMMARY

In the article interpretation of prosodic phenomena in East-Slavonic linguistics is presented. Intonation and prosody are two elementary notions that researchers treat differently. According to the so-called narrow definition intonation is synonymous to speech melody whereas in the wide definition it comprises speech melody, utterance stress, rhythm, tempo and pauses. The former is popular among British and American linguists. The latter, however, is applied mostly by Slavic phoneticians who often replace it with the notion of prosody or phrase prosody.

In the article the system of intonational patterns (IK) by E. A. Bryzgunova and ToRI transcription by C. Ode have been compared and contrasted.

Robert Szymula

Białystok

**Социально обусловленная оценочная коннотативная
вариантность терминов (на примере русской
общественно-политической терминологии)**

Изучение терминов невозможно вне современных представлений о прагматике текста. Одним из прагматических аспектов употребления слов в речевых актах является их коннотативная характеристика.

В. Н. Телия определяет коннотацию как дополнительное значение, связанное с выражением субъективных интенций говорящего (пишущего)¹. Субъективность коннотации проявляется в возможности вариативной интерпретации профессиональных реалий, выраженных одним и тем же словом. Коннотацию термина можно рассматривать в широком смысле как любой компонент, который дополняет предметно-понятийное значение специального знака. Такими добавочными семемами в структуре значения термина могут быть идеологические, эмпирические, культурно-исторические, ценностные и др. семантические элементы.

В русском терминоведении существуют две концепции отношения термина к коннотативным компонентам. Согласно первой из них, значение термина не связывается с экспрессией, так как отношение говорящего к высказываемому в области терминологии должно быть нейтральным. Такой точки зрения придерживаются А. А. Реформатский, Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин, Е. Н. Толикина, Л. А. Капанадзе и др.

В. А. Татаринов видит причину подобных взглядов на термин в том, что сторонники этой концепции рассматривали чаще всего упо-

¹ В. Н. Телия, *Коннотативный аспект семантики номинативных единиц*, Москва 1986, с. 17.

рядоченные терминологии, а не термины в реальных текстах. Такой описательный полход привел к некоторой абсолютизации терминологического значения (в понятийном аспекте)². Реальное существование термина в научном дискурсе показывает, что однозначность, узкая специализированность и нейтральность – качества в значительной степени относительные. Таковым термин более описывается в теории, в реальном функционировании обнаруживает старые (этимологические) или новые (социальные, оценочные) оттенки³.

Иная концепция основывается на сложности смысловой структуры терминов. Сторонники этого подхода считают, что профессиональные лексемы могут быть выразительными, экспрессивными, могут выражать отношение говорящего к предмету речи⁴. По мнению Л. Б. Алефиренко, многие термины передают определенное отношение субъекта к предмету мысли, характеризуются некоторыми эмоциональными экспрессивными свойствами, что лишает термины чисто интеллектуального содержания⁵. В. И. Шаховской сравнивал семантику термина с барометром, улавливающим как объективные движения действительности, так и отношение к ним человека. Значение термина, по мнению ученого, может иметь несколько реализаций одновременно. Поскольку эмоции человека ближе, чем разум, к восприятию изменений объективной действительности, естественно, что эмотивная семантика слова раньше всего реагирует на эти движения в формах семантического варьирования⁶.

В семантическую структуру лексических единиц в качестве компонента входят социальные факторы, формирующие условия, в которых развивается и функционирует язык. Социальная действительность, окружающая человека, неизбежно каким-то образом им оценивается. В. В. Виноградов по этому поводу писал: “Слово не только обладает грамматическими и лексическими, предметными значениями,

² В. А. Татаринцов, *Теория терминоведения: Теория термина: История и современное состояние*. Т. 1, Москва 1996, с. 163–164.

³ А. А. Брагина, *Значение и оттенки значения в термине*, [в:] *Терминология и культура речи*, Москва 1981, с. 38.

⁴ См., например, В. Н. Прохорова, *Об эмоциональности термина*, [в:] *Лингвистические проблемы научно-технической терминологии*, Москва 1970, с. 153.

⁵ Л. Б. Алефиренко, *Структурно-семантические свойства синонимических и вариантных однокоренных терминообразований*, [в:] *Структурно-семантические особенности отраслевой терминологии*, Воронеж 1982, с. 118.

⁶ В. И. Шаховской, *Варьирование семантики слова как форма движения языка (к основам семной семасиологии)*, [в:] *Всесоюзная конференция «Проблемы вариативности в германских языках»*, Москва 1988, с. 112–113.

но оно в то же время выражает оценку субъекта – коллективного или индивидуального. Само предметное значение слова до некоторой степени формируется этой оценкой, и оценке принадлежит творческая роль в изменениях значений”⁷. Семантический компонент оценки является связующим звеном, объединяющим семантику и прагматику языка.

Социальное воздействие на язык, приводящее к семантическим изменениям в значениях слов, особенно сильно проявляется в периоды преобразований общественного строя. Примером могут быть большие изменения в социально-экономической и политической жизни российского общества на рубеже XX–XXI вв., которые сильно отразились в словарном составе русского языка, в частности, в его семантической системе.

Особенно сильное влияние экстралингвистических факторов наблюдается в области общественно-политической лексики. Семантическое варьирование в данной терминологии обусловлено, между прочим, внешними социальными процессами, а также изменением отношения носителей языка к новым явлениям общественной жизни. Опираясь на них, члены того или иного социума в своей речевой деятельности дают оценки явлениям общественной жизни, придавая своей речи ту или иную стилистическую окраску. Как правило, социальная коннотативная оценка расположена на шкале позитивное – негативное.

Социальные изменения рубежа веков внесли существенные коррективы в лексический фон современного общества. Многие социально-политические термины изменили свои коннотации, подверглись разным структурно-семантическим трансформациям. Рубеж XX–XXI вв. оказался связанным со значительным перераспределением слов и значений в лексико-семантической системе современного русского языка. В течение короткого времени периферийные позиции заняли лексемы, характерные для советской эпохи. Семантическая структура этих лексем в течение многих десятилетий отражала исключительно позитивную оценку явлений социалистической действительности, так как “советизмы создавались в основном официальной пропагандой, их официально-публицистический тон должен был восприниматься как норма языка, а героика и монументализм как норма жизни”⁸. В связи с этим

⁷ В. В. Виноградов, *Русский язык (грамматическое учение о слове)*, 3-е изд. испр., Москва 1986, с. 25.

⁸ В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина, *Толковый словарь русского языка Совдепии*, Санкт-Петербург 1998, с. 15.

многие нейтральные слова приобрели искусственную коннотативную оценку “высокое”, “патетическое”, например:

ИДЕАЛ – патет. Высшая цель, к которой стремятся люди и которая руководит их деятельностью⁹.

БУРЕВЕСТНИК – выс. Символ приближающейся революции¹⁰.

Смена общественного строя и семантические трансформации отражающего его лексико-семантического фона могут идти в двух направлениях. В первом случае появляется ретроспективная критическая оценка прежних ценностей и образа жизни. Лексемы, бытовавшие в советскую эпоху, в новом употреблении приобретают отрицательные коннотации. Семантическое варьирование таких слов связано с движением к негативному полюсу оценки. Примером может служить определение *командно-административный*, которое в нынешних условиях приобрело отрицательный компонент значения и чаще всего используется для негативной оценки определенных явлений действительности. Значение этого сложного прилагательного нельзя понимать как сложение значений *командный* (от *команда* – “краткий устный приказ в установленной форме”) и *административный* (от *администрация* – “должностные лица управления”). В тексте это прилагательное приобретает негативно-оценочную коннотацию с семами “бюрократический”, “формально подходящий к делу”, “силовой”, “беспрекословно диктующий”¹¹.

Смена мировоззренческой парадигмы отразилась также в семантике таких некогда нейтральных слов, как *унитарный*, *номенклатурный*, *запретительный*. Например, словарное значение прилагательного *унитарный* не является оценочным:

УНИТАРНЫЙ – объединенный, единый, составляющий одно целое¹².

В современной общественно-политической лексике понятие *унитарный* получило отрицательную оценку как противоречащее демократическим принципам уважения различных мнений. Такую же нега-

⁹ Там же, с. 223.

¹⁰ Там же, с. 70.

¹¹ См.: Е. Ю. Красникова, *Социально-оценочная лексика и ее изменения*, “Русский язык за рубежом” 1993, № 1, с. 74–77.

¹² *Большой толковый словарь русского языка*. Гл. ред. С. А. Кузнецов, Санкт-Петербург 1998, с. 1389.

тивную оценку получили понятия *номенклатурный* и *запретительный*. В новом употреблении эти слова имеют дополнительную оценочную коннотацию: *запретительный* – противоречащий демократическим принципам управления, *номенклатурный* – привилегированный, относящийся к предрержащим власть.

Семантико-оценочное переосмысление пережил также термин *чиновник*.

ЧИНОВНИК – 1. Человек, состоящий в каком-нибудь чине на государственной службе (в дореволюционной России и за границей); 2. (перен.) Человек, ограничивающийся в каком-нибудь деле формальным выполнением своих обязанностей¹³.

Сейчас это слово часто функционирует в диффузном значении, совмещающая в своей семантической структуре оба лексико-семантических варианта – прямой и переносный: государственный служащий + равнодушный, корыстный работник, бюрократ.

В сторону отрицательной оценки сместилось также семантическое содержание термина *аппаратчик*. В момент возникновения деривата им именовали людей, обслуживающих аппараты (это его нейтральное терминологизированное значение). Затем возникло переносное значение: *аппаратчик* – работник аппарата (т.е. совокупности учреждений, обслуживающих какую-нибудь отрасль управления). В настоящее время слово *аппаратчик* получило ярко выраженную окраску “бездушный чиновник”.

Н. И. Клушина отмечает, что в ряде случаев семантическое переосмысление может распространяться только на одно из значений многозначного наименования¹⁴. Примером может служить термин *партия*:

ПАРТИЯ – 1. Политическая организация общественного класса или его слоя, выражающая и защищающая его интересы и руководящая его борьбой. 2. Коммунистическая партия Советского Союза...¹⁵

Термин *партия* в первом, нейтральном, значении сохранился. Во втором – пережил переосмысление, стал оценочно отрицательным.

¹³ *Словарь современного русского литературного языка*: В 17-ти т., т. 17, Москва–Ленинград 1948–1965, с. 1036.

¹⁴ Н. И. Клушина, *Как некоторые слова «ухудшают» свои значения*, “Русская речь” 1998, № 3, с. 54–59.

¹⁵ С. И. Ожегов, *Словарь русского языка*, Москва 1990, с. 492.

Противоположный вектор семантического варьирования указывает на приобретение словами, некогда имеющими отрицательные коннотации, позитивного или нейтрального значения. Ученые, исследующие современные семантические процессы, считают возможным говорить о так называемой переориентированной лексике, включающей слова, которые ранее обозначали реалии зарубежной или дореволюционной действительности, в большинстве случаев сопровождавшиеся отрицательными коннотациями. Сегодня такие слова стали применяться к понятиям современной российской жизни, например, *безработица, забастовка, дума, губернатор* и др. с иными коннотациями¹⁶.

Примером этого явления могут служить термины *бизнес* и *предпринимательство*, ключевые понятия современной экономики. Толковые словари русского языка старшего поколения сохранили негативную идеологическую оценку этих слов:

БИЗНЕС – деловое предприятие, ловкая афера и т.п. как источник личного обогащения, наживы¹⁷.

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО – деятельность предпринимателя; склонность к устройству выгодных предприятий, к аферам¹⁸.

Изменение идеологии повлекло за собой иное отношение к этим понятиям, поэтому в современных словарях данные слова лишены прежней, отрицательной оценки:

БИЗНЕС – предпринимательская деятельность, связанная с коммерцией, производством и реализацией товаров, оказанием услуг населению и т.п.¹⁹

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО – деятельность предпринимателя²⁰.

Изменилась также семантика терминов *бизнесмен* и *предприниматель*, варьирование их значения на шкале “позитивное – негативное” остановилось на нейтральной отметке, например:

¹⁶ Н. В. Черникова, *Переориентированная лексика*, “Русская речь” 2002, № 2, с. 42–47.

¹⁷ *Словарь русского языка: в 4-х т.* Под ред. А. П. Евгеньевой, т. 1, Москва 1984–1988, с. 89.

¹⁸ *Словарь русского языка: в 4-х т.* Под ред. А. П. Евгеньевой, т. 3, Москва 1984–1988, с. 369.

¹⁹ *Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения.* Под ред. Г. Н. Складневской, Санкт-Петербург 1998, с. 85.

²⁰ Там же, с. 498.

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬ – 1. Капиталист, владелец промышленного, торгового и т.п. предприятия; 2. (неодобр.) Делец, ловкий организатор выгодных предприятий²¹.

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬ – Тот, кто имеет свое дело, владеет предприятием или на свой риск занимается какой-либо экономической деятельностью, приносящей личный доход²².

Анализируя семантические изменения, связанные с варьированием коннотативных сем в значениях многих социально-политических и экономических терминов, можно говорить о “реабилитации” терминов рыночной экономики, таких, например, как *конкуренция*. Новейшие словари отказались от жесткой привязанности к какому-либо экономическому строю:

КОНКУРЕНЦИЯ – борьба между капиталистами за обеспечение наивысшей прибыли при капитализме²³.

КОНКУРЕНЦИЯ – соперничество между производителями товаров и услуг за лучшие, экономически более выгодные условия производства и реализации продукции²⁴.

В некоторых сферах российской жизни наблюдается возвращение отдельных социальных, культурных и других явлений из дореволюционного прошлого России, а, следовательно, актуализируются и переосмысливаются их значения. В активное словоупотребление вернулась, например, лексема *бомонд*:

БОМОНД – верхушка буржуазного общества, высший свет²⁵.

Данное слово вернулось из пассивного словаря в активный и стало употребляться в значении “особо важные персоны” (*политический бомонд, театральный бомонд* и т.п.), термин утратил семантическую привязанность к буржуазным реалиям.

²¹ *Словарь русского языка: в 4-х т.* Под ред. А. П. Евгеньевой, т. 3, Москва 1984–1988, с. 369.

²² *Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения.* Под ред. Г. Н. Складневской, Санкт-Петербург 1998, с. 497.

²³ *Словарь русского языка: в 4-х т.* Под ред. А. П. Евгеньевой, т. 2, Москва 1984–1988, с. 89.

²⁴ *Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения.* Под ред. Г. Н. Складневской, Санкт-Петербург 1998, с. 322.

²⁵ *Словарь русского языка: в 4-х т.* Под ред. А. П. Евгеньевой, т. 1, Москва 1984–1988, с. 571.

Общественно-политическая терминология, очевидно, не бывает свободной от семантических компонентов, связанных с выражением оценки к тем или иным ориентирам, принятым в обществе. Поэтому в значении слова, обозначающего реалию общественно-политического устройства общества, могут актуализироваться семы позитивного или негативного отношения к обозначаемому денотату, что обусловлено внешними социальными процессами и изменением отношения носителей языка к новым явлениям общественной жизни.

VARIANTS OF TERMS WITH SOCIAL CONNOTATIVE JUDGMENT
(ON EXAMPLE OF RUSSIAN SOCIAL AND POLITICAL TERMINOLOGY)

S U M M A R Y

The article is devoted to analysis of Russian social and political terminology, which express connotative judgment. The special attention is paid to two directions of semantic transformations: negative connotations have appeared in lexical units from soviet epoch and positive or neutral connotations have appeared in lexical units, which caused negative connotations in the past. The social and political terminology illustrates this phenomenon well, because influence of external factors on this terminology is exceptionally strong after social, economical and political transformations between XX and XXI centuries.

Jan Zaniewski
Białystok

Antropolingwistyka dzisiaj

Tematyka antropolingwistyki jest ściśle związana z tradycyjnym tematem lingwistycznym „Język i myślenie”, który jest jednym z najtrudniejszych, chociaż i ogólnych tematów, nie tylko w językoznawstwie lecz i szeregu nauk humanistycznych, w pierwszej kolejności w filozofii. Trudności te są wywołane tym, że, po pierwsze, dany temat, chociaż zawsze był jednym z podstawowych w badaniach lingwistycznych, usytuowany jest jakby na granicy dwóch (a w ostatnim czasie – znacznie większej liczby) nauk, co wywołuje konieczność użycia pojęć pokrewnych dziedzin wiedzy. Po drugie, trudności te mogą być wywołane określonym niewyraźnym charakterem pojęć, wyjaśnianych niedostateczną znajomością naszej współczesnej wiedzy o mechanizmie ludzkiego myślenia.

W niniejszej pracy rozwój wiedzy rozpatrywany jest na przykładzie nie takich, wymagających specjalistycznego przygotowania, nauk, jak na przykład, fizyka czy matematyka, a na rozwoju wyobrażeń, należących do powszechnie przyjętych dziedzin wiedzy, – takich jak pogoda, emocje, choroba, siedlisko, meble, owoce, warzywa – istniejącymi równolegle z człowiekiem z dawien dawna. Problem jest rozpatrywany nie na przykładzie jednego, na przykład języka angielskiego, arabskiego, chińskiego, polskiego czy rosyjskiego, a na podstawie wielu języków i narodów. Dlatego w rozwoju mogą uczestniczyć różne narody posiadające pismo lub jeszcze nie posiadające swego pisma. Także rozumienie podstawowych tez nowej nauki nie wymaga wiedzy lingwistycznej lub innych specjalności.

W historii lingwistyki już był wykorzystywany termin *antropologia lingwistyczna*, związany z osobą Franca Boaca, Eduarda Sapira i Benja-

mina Li Whorf'a, którzy badali stosunki pomiędzy językami i narodowymi stylami myślenia.

Przesłanki antropolingwistyki, które spowodowały pojawienie się tej nowej dyscypliny naukowej, powstały w końcu XX stulecia. Do nich można zaliczyć następujące: 1) w tym czasie stworzona była metodologia badania pól semantycznych; 2) pojawiło się i rozpowszechniło systemowe podejście w badaniach naukowych; 3) nagromadzono dane badań etymologicznych i diachronicznych, zarówno pojedynczych słów, jak i grup leksykalnych; 4) pojawiło się terminoznawstwo, badające terminologie narodowe, skorelowane z różnymi polami semantycznymi; 5) powstała konieczność opracowania środków lingwistycznych modelowania ludzkiego myślenia i poznania w systemach sztucznego intelektu; 6) ostatnie dane w badaniu możliwości nauczania wyższych naczelných języka znaków pozwoliły zauważyć u tychże naczelných zdolności do rozumowania, analogicznie ludzkiemu; 7) nastąpił wzrost zainteresowania problemem wykrycia podstawowych zasad myślenia. Dało to możliwość zauważenia nowych aspektów tego problemu i znalazło odbicie w powiększeniu ilości odpowiednich dyscyplin naukowych – *gnoseologii*, *epistemologii* i *logiki* oraz później, opracowaniu *systemów sztucznego intelektu*, *psychologii rozwojowej*, *psychologii pedagogicznej* (ponieważ nauczanie jest także procesem poznania), kończąc na takich niedawno powstałych dyscyplinach, jak *psychologia kognitywna*, *psychologia narodowa*, *etnolingwistyka*, *lingwistyka kognitywna* i *kulturologia* (choć i ten spis nie jest pełny).

Jednocześnie należy podkreślić, że prawie w żadnej z wymienionych dyscyplin naukowych praktycznie nie było prób zbadania *ewolucji myślenia* z punktu widzenia jej odbicia w języku, w szczególności przez leksykę. Ten aspekt badań kognitywnych staje się szczególnie ważny w związku z ostatnimi odkryciami w antropologii ogólnej i pojawiającą się koniecznością uściślenia teorii ewolucji.

W historii kształtowania się jakiegokolwiek dziedziny wiedzy naukowej można wydzielić szereg podstawowych etapów, a przede wszystkim, etap przednaukowy i naukowy. Przy badaniu ewolucji najstarszych dziedzin wiedzy wydziela się trzy etapy ich rozwoju – etap przednaukowy, kiedy w myśleniu ludzi korzystano z wyobrażeń i nazw w postaci zwykłych słów, etap protonaukowy (wczesny, prymitywno-naukowy) operujący specjalnymi wyobrażeniami, nazwy których są proterminami, i, szczególnie, etap naukowy operowania pojęciami i terminami. Na przykład badanie historii leksyki **meteorologicznej** języka angielskiego, polskiego i rosyjskiego pokazuje obecność trzech warstw chronologicznych. Warstwa **najstarsza**, związana z nazwami opadów, rozwinęła się ze słów powszechnie używanych, potocznych

(*deszcz, śnieg, rosa, grad* itd. i ich angielskich odpowiedników), istniejących jeszcze w języku ogólnosłowiańskim i ogólnogermańskim. Według chronologii, **następna** warstwa (XV–XVIII w.) związana jest z nazwami lokalnymi wiatrów (*tramontana, fen, surazu, wentania*). Wyrazy te mają już określone specjalistyczne cechy; są one zapożyczone z różnych języków i należą do leksyki specjalistycznej. Warstwa **trzecia**, ukształtowana w XIX–XX wieku, składa się z utworzonych na łacińskiej podstawie nazw chmur, które od samego początku tworzyły terminy naukowe, oznaczające nowe pojęcia¹.

Przy porównaniu głównych etapów ewolucji myślenia człowieka i jego języka łatwo jest zauważyć, że najbardziej zbadany jest współczesny system leksyki specjalistycznej, podczas gdy właściwości najwcześniejszego języka, okresu **protoludzkiego** mogą być określone z dużym prawdopodobieństwem. Brak jest zachowanych do naszych czasów źródeł pisemnych tego okresu (o ile one w ogóle istniały). Okres ten, poprzedzający pojawienie się współczesnego człowieka, rozpoczął się z wyodrębnienia człowieka jako biologicznego gatunku 6–8 milionów lat wstecz (niektóre ostatnie dane wskazują na 14 mln.) i zakończył się pojawieniem współczesnego kromańskiego typu człowieka (*homo sapiens*). Jak się wydaje, okres ten nie był dobrze zbadany z lingwistycznego punktu widzenia, a przy braku tekstów tego okresu, obecnie możemy tylko próbować z określonym prawdopodobieństwem określić jego podstawowe cechy. Prawdopodobnie, możemy wydzielić tu trzy zagadnienia: 1) w jaki sposób powstał język? 2) kiedy to się odbyło? 3) jakie były jego główne cechy?

Najpełniej w językoznawstwie opracowany jest problem pochożenia języka. Istnieje kilka grup teorii pojawienia się języka, z których najbardziej udokumentowanym wydaje się być następujący bieg tego procesu. Na początku były mimowolne okrzyki, charakteryzujące się dźwiękowym wyrażeniem uczuć ówczesnej istoty (połowa człowieka – połowa małpy) lub jeszcze wzbogacane pobudzającymi gestami, wykorzystywanymi we wspólnych działaniach. Z czasem konieczność koordynacji działań wzrastała i stosowany pierwotny system dźwięków powiększał się, przechodząc stopniowo od pojedynczych dźwięków do sylab (proto-słów).

O czasie pojawienia się języka można powiedzieć, że problem ten znalazł bardziej znaczące odbicie w antropologii niż w językoznawstwie. W wielu monografiach antropologicznych zawarte są przypuszczenia o przybliżonym okresie powstania języka, podczas gdy językoznawstwo ogranicza się tylko

¹ М. А. Лазарева, *Сопоставительный анализ метеорологической лексики английского и русского языков*. Автореферат Дисс. канд. филол. Наук. Москва 1999, 19 с.

do referowania istniejących hipotez o możliwych drogach jego pojawienia się. W ostatnim okresie w publikacjach naukowych obserwuje się duże wahania w określaniu czasu pojawienia się języka – 1–1,5 mln. lat wstecz do 33–35 tysięcy lat. Na podstawie szeregu przesłanek i doprecyzowaniu jeszcze w 1994 roku poglądu, wydaje się, że język pojawił się 250–300 lat wstecz.

Odnosnie specyfiki języka okresu protoludzkiego, który nie był precyzyjnie i naukowo badany z punktu widzenia lingwistyki, to przy braku tekstów tego okresu, możemy tylko spróbować z pewną dozą prawdopodobieństwa określić jego podstawowe parametry. Cel ten można osiągnąć poprzez: 1) logiczną rekonstrukcję na podstawie znanych nam faktów biologicznych i 2) porównanie z rozwojem mowy dzieci wczesnego dzieciństwa². Dla późniejszych etapów wykorzystuje się etnograficzne obserwacje plemion, znajdujących się na wczesnych etapach rozwoju.

Następnym, najmniej zbadanym, z tych trzech etapów rozwoju leksyki (już uformowanego człowieka) jest okres **przednaukowy**. Możliwe, że początek tego okresu związany z pojawieniem się człowieka kromanionskiego, tj. około 90–100 tysięcy lat wstecz. Jednak tylko z pojawieniem się pisma około 5,5 tys. lat temu powstaje bardziej określona informacja o leksyce wczesnego człowieka. W tym czasie, jak się przypuszcza, winny były już istnieć najważniejsze nazwy obiektów i zjawisk otaczających człowieka, a także przedmioty codziennego użytku. Okres ten trwał do Średniowiecza, a leksykon był zależny od otaczających warunków i zmieniał się dość wolno.

Prawdopodobnie, w końcu okresu dopisemnego (5,5 tys. lat wstecz) aktywny słownik ówczesnego człowieka liczył 300–400 słów. Z pojawieniem się pisma winna była pojawić się różnica pomiędzy słownikiem aktywnym i pasywnym, a także różnica między objętością słownika człowieka piśmiennego i niepiśmiennego.

Naturalnie, obraz świata człowieka tego okresu znacznie różnił się od naszego, ponieważ żył on w zupełnie innym świecie. Zwykle w takich przypadkach, kiedy spotykamy w starych tekstach znane słowa, wydaje się nam, że dokładnie rozumiemy ich znaczenie, jednak w rzeczywistości podświadomie przydajemy dawnej świadomości współczesne kategorie myślenia. Pozostaje do sprecyzowania, w jakim stopniu dawne znaczenia pokrywają się ze znaczeniem mowy dziecka. Przeprowadzone w tym kierunku badania na podstawie porównania istniejących słowników mowy dziecka w różnych krajach i ustalenia wspólnego leksykonu dają, jak nam się wydaje, możliwość lepiej rozumieć obraz istniejącego kiedyś świata.

² Por. m.in. T. Milewski, *Językoznawstwo*, Warszawa 1976.

Drugim etapem duchowego rozwoju człowieka jest **etap protonaukowy**, będący przejściowym od codziennej wiedzy i może być uważany jako wstępny lub wczesny etap kształtowania się nauki. Może on być umiejscowiony w okresie od VI wieku do naszej ery; do V wieku naszej ery – dla cywilizacji antycznej i XIV–XV wieku – dla Europy. Okres ten może być nazwany jako wczesnonaukowy, ponieważ w tym czasie kształtowały się pierwotne podstawy wielu głównych współczesnych nauk, lub prymitywnie naukowy, gdyż wiele ówczesnych wyobrażeń naukowych miało prymitywny charakter.

Z punktu widzenia badań antropolingwistycznych, pozytywnym czynnikiem tego okresu, jest możliwość oparcia się na istniejących danych o historycznych zmianach semantycznych słów niektórych języków. Jednym z kierunków badań winna być analiza danych filologicznych i wyników obserwacji rozwoju historycznego grup leksykalnych i pól semantycznych wielu języków.

Ważną cechą jest liczbowe tempo wzrostu leksyki, ponieważ właśnie w tym okresie ukształtowało się wiele fragmentów pojęć współczesnego obrazu świata. Wyniki naszych badań z ostatnich 15 lat dowodzą, że tempo rozwoju leksyki specjalistycznej w tym okresie jest imponujące. Angielskie nazwy schodów i ich elementów w języku staroangielskim liczyły 5 słów, w XIV–XV wieku do nich doszło jeszcze 8, a w XVI–XVIII wieku ich liczba wzrosła ponad czterokrotnie.

W tym okresie stopniowo kształtuje się warstwa leksyki specjalistycznej, która jest przedstawiona prototerminami, utworzonymi na podstawie zewnętrznych, przypadkowych cech obiektów. Podstawą tworzącej się prototerminologii każdej dziedziny wiedzy jest leksyka potoczna. Prototerminy utworzyły się drogą specjalizacji znaczeń potocznych słów, co świadczy o tym, że specjalne wyobrażenia kształtowały się na gruncie pojęć ogólnych. Znaczenie takich słów posiada charakter precyzujący i znane jest tylko osobom określonego zawodu.

Najbardziej znany nam jest współczesny **okres naukowy**, dający największe możliwości badań. W tym czasie pojawiają się odpowiednie terminologie, definiują się pojęcia, opracowywane są metody badawcze i stosuje się w badaniach odpowiednie techniki badawcze. Tylko na tym etapie mamy do czynienia z terminami, które posiadają określone znaczenie i są świadomie wybierane lub też tworzone. Tworzą one system, zwykle są umotywowane, ujednoczone, ezoferyczne, pozbawione synonimów i podlegają standaryzacji. Istnieje również tendencja do derywacji słowotwórczej i compositów, co jest odzwierciedleniem ciągłego uściślenia conceptów wyobrażeń i pojęć poprzez dodanie do ich nazw cech, co w rezultacie prowadzi

do wzrostu połączeń wyrazowych (w tym ich długości i jakości)³.

Ogólna tendencja w rozwoju nauki – to specjalizacja, występująca wraz z pojawieniem się nowych dyscyplin naukowych. Według danych Encyklopedii Britannica⁴, w XX wieku pojawiło się ponad 2,5 tys. nowych dyscyplin naukowych i ich liczba będzie podwajać się po każdym 25-leciu. Jednocześnie z rozwojem wiedzy, każde pole semantyczne dzieli się na mniejsze części, które z czasem stają się niezależnymi dziedzinami nauki.

Jednym z wyników badań antropolingwistycznych było ustalenie zjawiska stratyfikacji intelektualnej, tj. istnienia we współczesnym społeczeństwie ludzi z socjalnie uwarunkowanym różnym poziomem świadomości, co wywołuje różnice w zachowaniu się.

W niniejszej pracy autor starał się ustalić jedynie zbliżone zbieżności określonych etapów historycznych ewolucji świadomości człowieka i wskazać na ich powiązanie z rozwojem dorastania współczesnych populacji. Propozowane idee wymagają jeszcze sprawdzianów i uściśleń.

Pojawienie się nowej dyscypliny naukowej – antropolingwistyki, do zadań której należy rekonstrukcja brakujących kart ewolucji człowieka ogłoszone było na autorytatywnej konferencji naukowej „Język i kultura”, zorganizowanej w czerwcu 2004 roku przez Katedrę filologii angielskiej Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Białymstoku. Na tej konferencji obok wybitnych badaczy Białorusi, Danii, Polski, Rosji, Ukrainy, Wielkiej Brytanii zajmujących się terminoznawstwem, lingwistyką kognitywną i kontrastywną podpisany był „Manifest Białostocki”⁵, w którym wskazywane były przesłanki pojawienia się i podstawowe cechy antropolingwistyki.

ANTHROPOLOGISTICS TODAY

S U M M A R Y

The article presents the foundations of a newly created scientific discipline – anthropolinguistics and the results of research carried out over the last few years. It focuses on particular research areas and briefly discusses the features of the stages of human evolution: a proto-human (10 m. to 100.000 BC), a pre-scientific man (100.000 BC to the end of the Middle Ages), a protoscientific man (the end of the Middle Ages to the end of the 18th century) and a scientific (modern) man. The summary provides a perspective for further research.

³ A. Wierzbicka, *The Russian language, [w:] Semantics, culture and cognition*, N.Y. Oxford: Oxford University Press 1992; J. Zaniewski, *Język nauki – medycyna*, Białystok 1996.

⁴ *Encyclopedia Britannica*. Supplemets, 2004.

⁵ *Manifest Białostocki. Antropolingwistyka (Nowa Nauka XXI wieku)*, Białystok, WSiFiZ 2009, s. 109–114.

Wanda Zmarzer

Warszawa

Przysłowia jako obiekt opisu leksykograficznego

We współczesnej paremiologii przysłowia są porządkowane wedle różnych zasad¹. W praktyce leksykograficznej z reguły jest stosowana zasada tematycznego podziału przysłów, z tym że liczba grup tematycznych waha się w granicach od kilkudziesięciu do kilkuset. Tak np. w słowniku Dala takich grup wyodrębniono ok. 200, a w słowniku Sniegiriewa zaledwie 50. W *Rosyjsko-polskim słowniku paremiologicznym* ok. 2000 przysłów ujęto w 34 grupach tematycznych². Potwierdza to stwierdzenie Sniegiriewa, że na podstawie przysłów ludowych „можно строить какие угодно системы”³. Niemniej istnieją obiektywne parametry opisowe, które nie mogą być

¹ Por. W. Zmarzer, *Паремия русского и польского языков как объект лексикографического описания*, „Przegląd Rusycystyczny” 1997, z. 3–4; W. Zmarzer, *К понятию паремииологической системы*, „Przegląd Rusycystyczny” 1998, z. 3–4; W. Zmarzer, *Systematyzacja paremii w słowniku dwujęzycznym*, [w:] *Rosyjsko-polski słownik paremiologiczny*, Warszawa 2001, s. 8–15; Г. Л. Пермяков, *О смысловой структуре и соответствующей классификации пословичных изречений*, [w:] *Паремииологический сборник. Пословица. Загадка (Структура – Смысл – Текст)*, ред. Г. Л. Пермяков, Москва 1978; А. Дандис, *О структуре пословицы*, [w:] *Паремииологический сборник. Пословица. Загадка (Структура – Смысл – Текст)*, ред. Г. Л. Пермяков, Москва 1978; З. К. Тарланов, *Очерки по синтаксису русских пословиц*, Ленинград 1982; А. Крикманн, *Опыт объяснения некоторых семантических механизмов пословиц*, [w:] *Паремииологические исследования*, ред. Г. Л. Пермяков, Москва 1984; Ю. Люкшин, *Пословица как текст в модели перевода*, [w:] „Słowo. Tekst. Czas V”, ред. М. Aleksejenko, Szczecin 2001, s. 84–89.

² *Rosyjsko-polski słownik paremiologiczny*, ред. J. Lukszyn, W. Zmarzer, Warszawa 2001.

³ И. Снегирев, *Русские народные пословицы и притчи*, Москва 1995, с. 7.

pominięte w procesie konfrontacji pokrewnych języków w celu uzyskania lingwistycznie udokumentowanej informacji o charakterze kulturolologicznym. Z punktu widzenia zadań dwujęzycznej leksykografii na szczególną uwagę zasługują następujące charakterystyki porównywalnych systemów paremiologicznych: (1) prototyp semantyczny przysłówia; (2) klasa ideograficzna; (3) model semantyczny przysłówia; (4) stopień przekładalności jednostek paremiologicznych; (5) status etnokulturowy; (6) asocjacje historyczno-kulturowe (przestrzeń prowerbialna – Lewin 1984)⁴.

W szeregu licznych eksplikacji pojęcia kultury podkreśla się jej funkcję integralną i kreatywną w życiu społeczeństw ludzkich⁵. Jak wiadomo, są to również główne funkcje języka, dlatego też należy uznać, że stanowi on podstawę dla wszystkich form działalności człowieka mających związek z kulturą⁶. Innymi słowy, język jest podstawowym środkiem przekazu informacji o kulturze etnicznej⁷. Z punktu widzenia kulturologii lingwistycznej, język występuje nie tylko jako specyficzny kod kulturowy, lecz także jako naturalny generator fenomenów kulturowych. Wiedza językowa człowieka o otaczającej go rzeczywistości to uniwersalna dominanta kultury, która stanowi obligatoryjny kontekst jego istnienia. Poza kulturą człowiek nie istnieje, tak samo jak nie istnieje on poza językiem. Im bardziej złożoną jest wiedza językowa, tym bardziej treściwa i elastyczna jest kultura danej społeczności⁸.

Mając na uwadze potrzeby opisu lingwistycznego kultur etnicznych, dwujęzyczny słownik kulturolologiczny określam jako tekst, którego spójność jest utrzymywana przy pomocy ustalonego zestawu konwencjonalnych jednostek – konstant bądź konceptów kulturowych (kulturemów, kulturgenów, etnodejmów). Konkretne jednostki językowe, przyporządkowane uzyskanym konceptom kulturowym, reprezentują ich strukturę w formie specyficznych układów – nośników wiedzy językowej właściwej dla danej społeczności etnicznej w danym interwale czasowym. Zatem kulturem występuje jako nazwa sformalizowanego układu leksykograficznego, którego struktura powinna odzwierciedlać nawyki komunikatywne i przyzwyczajenia behawior-

⁴ Przestrzeń prowerbialna – Ю. Левин, *Провербиальное пространство*, [w:] *Паремнологические исследования*, ред. Г. Л. Пермяков, Москва 1984.

⁵ *Философский энциклопедический словарь*, ред. С. С. Аверинцев, Москва 1989, с. 293.

⁶ Э. Хэмп, *Словарь американской лингвистической терминологии*, Москва 1964, с. 99; А. Р. Лурия, *Язык и сознание*, Москва 1979, с. 38; И. П. Меркулов, *Когнитивная эволюция*, Москва 1999, с. 104.

⁷ Ю. А. Сорокин, *Этнопсихоллингвистика*, Москва 1988, с. 120.

⁸ Э. С. Маркарян, *Теория культуры и современная наука*, Москва 1983, с. 86.

styczne użytkownikom danego języka. W *Polsko-rosyjskim teaurusie konstant kulturowych* jednym z głównych składników takiego układu są przysłowia⁹. Przysłowia jako jednostki układu leksykograficznego mają szczególne znaczenie, ponieważ właśnie aforystykon ludowy jest niezawodnym świadectwem kultury etnicznej, utrwalając jej treści ze wszystkimi niuansami i w różnych odniesieniach. Nieprzypadkowo więc wielcy pisarze zawsze chętnie sięgali do skarbnicy mądrości narodowej, by uwiarygodnić własne sądy o życiu. Można nawet powiedzieć, że o unikatowych wartościach literatury narodowej w znacznym stopniu decyduje jej stosunek do rodzimych przysłów.

Podstawa konfrontacji przysłów w ramach dwujęzycznego słownika kulturologicznego, z natury rzeczy, ma złożoną strukturę. Wyżej przytoczyłam optymalną listę parametrów paremiologicznych, dzięki którym skojarzone serie przysłów ujawniają tak wspólne jak i specyficzne cechy. Na wstępie konfrontowane przysłowia są sprawdzane pod względem ich przynależności do tego samego prototypu semantycznego. Następnie są identyfikowane jako jednostki należące do wspólnej klasy ideograficznej, w ramach której są zaliczane do odpowiedniego modelu semantycznego. Wymienione czynności badawcze stanowią bazę do określania stopnia przekładalności poszczególnych przysłów, głównie w celu uzyskania informacji o uniwersalnych i specyficznych (unikatowych) cechach kultury etnicznej. Określenie statusu etnokulturowego przysłów oraz rekonstrukcja ich związków historyczno-kulturowych w ramach dwujęzycznego słownika z konieczności ma charakter ogólnej wzmianki o ich potencjale funkcjonalnym w danym interwale czasowym.

Prototyp semantyczny przysłówia, które z natury rzeczy jest utworem poetyckim¹⁰, to neutralna forma interpretacji jego sensu na poziomie rzeczywistego desygnatu, inaczej mówiąc – jego prozaiczna parafraza dokonana przy pomocy realnych znaczeń wyrazów. Tak np. rosyjskie przysłowia: *Не учи сороку вприсядку плясать*; *Не учи щуку плавать*; *Не пугай пона церковью* itp. mogą być sprowadzone do wspólnego prototypu semantycznego typu: 'Не стоит заниматься не своим делом'. W trakcie „filtracji” materiału faktograficznego prototyp semantyczny pełni rolę urządzenia kontrolnego, którego przeznaczeniem jest właściwy dobór jednostek pare-

⁹ *Polsko-rosyjski teaurus konstant kulturowych*, red. J. Lukszyn, W. Zmarzer, Warszawa 2007, s. 8.

¹⁰ А. Потебня, *Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка*, [w:] Ф. Березин, *Хрестоматия по истории русского языкознания*, Москва 1977, с. 210.

miologicznych jako elementów układu leksykograficznego w ramach słownika kulturologicznego bądź jako narzędzie porządkowania przysłów w ramach odrębnego słownika paremiologicznego.

Zakres klasy ideograficznej ustala tytułowy dwuczłon, tj. para konceptów kulturowych skojarzona na podstawie określonej współzależności semantycznej typu: *prawda // kłamstwo; las // pole; język // pamięć* itp. Dzięki temu klasa ideograficzna stanowi dogodną formę reprezentacji nie tylko analogicznych pod względem treści oraz logicznie poprawnych formuł wiedzy językowej, lecz także sprzecznych i paradoksalnych sądów, które są ludycznym wyrazem doświadczeń życiowych człowieka. Tak np. pod hasłem *pijaństwo* zarówno w języku rosyjskim, jak i polskim znajdują się sprzeczne w swej wymowie porzekadła, por.: *Вино ремеслу не товарищ; Вина напиться – бесу предаться; Кто пьян да умён – два угодья в нём; Пьяного да малого Бог бережёт; Поп в колокол, а мы за ковш; Чарка велика, так и вино хорошо; Пijaństwo do niczego dobrego nie wie dzie; Pijaństwo rozum odbiera; Człowiek podpity Panu Bogu miły; Jak pić, to całą gębą; Był w kościele, gdzie szklankami dzwonią* itp.

W ramach klasy ideograficznej przysłowia są porządkowane na podstawie kilku modeli semantycznych, które zawierają informację o typie znaczenia predykatywnego w zdaniach prostych lub o charakterze stosunków zależności semantycznej członów zdania złożonego. Na przykład rosyjskie przysłowia: 1. *Сердитая собака волку корысть*; 2. *Дураков и в алтаре бьют*; 3. *Добр Мартын, коли есть алтын*; 4. *Лучше честный враг, чем коварный друг*; 5. *С деньгами мил, без денег постыл* – reprezentują różne modele semantyczne. Dwa pierwsze przykłady przedstawiają model semantyczny, sygnalizujący stwierdzenie bądź negację określonej właściwości podmiotu przysłowia. Oczywiście, istnieje możliwość bardziej szczegółowej klasyfikacji w tym zakresie. Trzeci przykład ilustruje model reprezentujący stosunki pochodności semantycznej między komponentami przysłowia, natomiast czwarty i piąty przykłady ilustrują stosunki semantyczne koordynacji i przeciwstawienia zachodzące między ich komponentami.

Pod względem typu znaczenia przysłowia jako jednostki przekładu można podzielić na cztery zasadnicze grupy. Są to przysłowia faktograficzne, symboliczne, paraboliczne i obrazowe¹¹. Przysłowia faktograficzne cechuje pozorna elementarność ich przesłania, spowodowana bezpośrednim znaczeniem wyrazów, np.: *Śmierć każdemu pewna; Rzeka w górę nie popłynie;*

¹¹ Ю. Люкшин, *Пословица как текст в модели перевода*, [w:] „Слово. Текст. Czas V”, red. M. Aleksejenko, Szczecin 2001, s. 84–89.

Wszystkie rzeki do morza wpadają; Starość nie chroni przed głupotą itp. Por. rosyjskie przysłowia: *Живой смерти не ищет; Горя много, а смерть одна; Не всякий умирает, кто хварает; Зимой без шубы не стыдно, а холодно* itp. Symboliczne i paraboliczne przysłowia mają złożoną strukturę semantyczną, która powstaje na skutek przenośnego użycia wyrazów i która zastępuje mniej lub bardziej rozbudowany szereg sądów na temat określonej sytuacji życiowej człowieka, np.: *Kłamstwo ma krótkie nogi; Ciągnie wilka do lasu; Pokorne ciele dwie matki ssie; W nocy i próchno się świeci* itp. *Согласного стада и волк не берет; Под лежащий камень вода не течет; Ложь на глиняных ногах ходит; Смирного волка и телята лижут* itp. W odróżnieniu od symbolicznych paraboliczne przysłowia realizują stabilne znaczenia metaforyczne wyrazów oznaczających zwierzęta i rośliny typu: lew, orzeł, sokół – ‘odważny człowiek’, świnia – ‘niegodziwiec’, kogut – ‘zabijaka’ itp. Natomiast wspólną ich cechą jest to, że zarówno pierwsze jak i drugie realizują wtórne znaczenia wyrazów. Co się zaś tyczy obrazowych przysłów, to one, mimo obecności w ich składzie metaforycznych użyc wyrazów, nie są nośnikami głębokiej semantyki, np.: *Zdrada chodzi jak wilk w baraniej skórce; Głupota nie boli; Bieda nie po lesie, lecz po ludziach chodzi* itp. *Из дурака и плач смехом прет; В холеру и лягушка не квакнет; У спесивого кол в шее* itp.

Przytoczona typologia przysłów ma przełożenie na techniki translacyjne. Tak faktograficzne jednostki mogą być dosłownie przetłumaczone na język obcy bez naruszenia normy stylistycznej tekstu docelowego. Symboliczne przysłowia wymagają pragmatycznej ekwiwalencji, natomiast paraboliczne jednostki z reguły nie mają odpowiedników w języku przekładu, tak samo jak i jednostki obrazowe.

W słowniku kulturolologicznym ważnymi identyfikatorami przysłowia są: stopień jego adaptacji środowiskowej i literackiej oraz jego status kulturowy i estetyczny. Obecność danej jednostki paremiologicznej w tekstach literackich, zwłaszcza w wielkich utworach literatury narodowej obowiązuje badacza do szczególnego jej potraktowania, tak samo jak i uwzględnienie jej aktualności w leksykonie statystycznego użytkownika danego języka narodowego. W tym miejscu warto podkreślić fakt, że narodowy system paremiologiczny w realnej praktyce językowej znajduje się w stanie ciągłej reorganizacji, spowodowanej dynamiką życia społecznego. Fakt ten należy brać pod uwagę przy doborze przysłów jako elementów układu leksykograficznego.

Wartość estetyczna przysłowia odgrywa bardzo ważną rolę. Istnieje cały kompleks czynników decydujących o artyzmie jednostki paremiologicznej. Do najważniejszych z pewnością można zaliczyć: zwięzłość syntaktyczną, trafność przenośnych określeń oraz rytmiko-intonacyjny obraz przysłowia.

Na tę cechę zwracał uwagę Dal, podkreślając, że przysłowiom rosyjskim jest właściwa „правильная и точная мера”¹². Z kolei, zwięzłość syntaktyczna przysłowia jest jego właściwością organiczną, wręcz decydującą o jego statusie paremiologicznym. Dlatego też aforystykony ludowe w języku rosyjskim i polskim cechuje swoista monotonia syntaktyczna. Co więcej, niektóre modele syntaktyczne są odbierane jako specjalne modele paremiologiczne. Wystarczy wymienić chociażby zdania bezpodmiotowe w języku rosyjskim typu: *Кашу маслом не испортишь; Соловья баснями не кормят; В раю за волосы не тянут* itp. lub w języku polskim modele typu: *Kto nadzieją żyje, ten z głodu umiera; Kto daje i odbiera, ten się w piekle poniewiera; Kto kocha wieś rodzinną, ten kocha ojczyznę* itp. W każdym bądź razie brak zwięzłości syntaktycznej podważa status paremiologiczny odpowiedniej jednostki.

Wartość edukacyjna przysłów nie wymaga specjalnego udowodnienia, aczkolwiek sugestywność poszczególnych jednostek i konkretnych serii paremiologicznych jest wielkością zmienną. Należy również brać pod uwagę specyficzną właściwość przysłów, ich charakterystyczną zależność od rodzaju modalności subiektywnej konkretnych użytkowników języka, która znajduje wyraz w bogatej palecie konotacji ekspresywnych i której spektakularnym przejawem jest ambiwalencja semantyczna. Dlatego też trafna ocena wartości edukacyjnej przysłów wymaga uwzględnienia szerokiego kontekstu kulturowego, w ramach którego człowiek spełnia swoje obowiązki społeczne.

Określenie struktury przestrzeni prowerbialnej zakłada konieczność uwzględnienia historycznych, systemowych, dyskursywnych oraz semantycznych charakterystyk jednostek paremiologicznych. W kontekście kulturologii lingwistycznej analiza historyczna jest ukierunkowana na rekonstrukcję prototypu danego przysłowia, określenie jego pochodzenia i aktualnego obszaru funkcjonowania. Jak wiadomo, aforystykony ludowe zawierają w swym składzie, obok rodzimych, jednostki obcojęzyczne, kalki i internacjonalizmy paremiologiczne, głównie pochodzenia biblijnego, a także jednostki środowiskowe o ograniczonym zasięgu.

Systemowe ujęcie przestrzeni prowerbialnej, w ramach którego funkcjonuje przysłowie, oznacza jego identyfikację przy pomocy takich składników, jak: gniazdo paremiologiczne, seria paremiologiczna oraz klaster paremiologiczny. Mianem gniazda paremiologicznego określam grupę przysłów, mających w swym składzie wspólny wyraz w charakterze dominanty semantycznej. Tak np. gniazdo paremiologiczne z dominantą semantyczną *chleb*

¹² В. И. Даль, *Пословицы русского народа*, т. 1–2, Москва 1984, с. 16.

na materiale języka polskiego reprezentuje następujący jego fragment: *Chleb cudzym nożem krajany – niesmaczny; Chleb się nie przeje; Bez chleba nie obiad; Kpij z biedy, kiedy jest chleb; Chleba dorabiać się trzeba; Cudzy chleb gorzki; Chleb pracą nabyty bywa smaczny i syty* i in. Inaczej wygląda analogiczne gniazdo na materiale języka rosyjskiego, por.: *Без хлеба стол кривой; Ремесло хлеб приносит; Голодной куме хлеб на уме; Без хлеба плохая беседа; Лучше хлеб сухой, чем пирог с бедой* i in. W tym miejscu warto podkreślić fakt, że tylko pełna postać gniazda paremiologicznego może być narzędziem obiektywnej analizy konfrontatywnej aforystyków ludowych.

Seria paremiologiczna łączy w swym składzie przysłowia zbudowane według identycznych schematów syntaktycznych. Np.: *Gdzie wiele nianiek, tam dziecko garbate; Gdzie zła żona, tam piekło w domu; Gdzie żona panuje, tam mąż pokorny; Gdzie zgoda, tam Pan Bóg mieszka; Gdzie wiele gadania, tam mało roboty* i in. Por. analogiczne struktury na materiale języka rosyjskiego: *Где закон, там и обида; Где суд, там и неправда; Где любовь и совет, там и горя нет; Где счастье, там и зависть; Где страх, там и благочестие* i in. Niezbędne w praktyce badawczej ograniczenia objętości zarówno gniazda, jak i serii paremiologicznej mogą być przeprowadzone na różnych zasadach. Jedną z nich jest zasada doboru przysłów na podstawie ich wartości estetycznej.

Klaster paremiologiczny łączy regularne gramatyczne i leksykalne warianty przysłowia, jego formy skrótowe i poszerzone, środowiskowe i autorskie transformacje, żartobliwe kontaminacje i quasi-przysłowia powstałe na jego gruncie. Sporządzenie klastera paremiologicznego to zadanie pracochłonne, wymagające nie tylko głębokiej wiedzy specjalnej, lecz także dostosowanych do materiału faktograficznego technik badawczych.

Dyskursywny (tekstogenny) potencjał przysłowia określa jego obecność w tekstach literackich (przede wszystkim – beletrystycznych i publicystycznych) bądź w mowie potocznej. W ramach odpowiedniego modułu tekstowego przysłowia najczęściej występują bądź w pozycji inicjalnej, pełniąc funkcję swoistego kierunkowskazu semantycznego, bądź w pozycji finalnej w charakterze niepodważalnego argumentu. W pierwszej funkcji przysłowia są szeroko wykorzystywane w praktyce pedagogicznej, natomiast druga funkcja jest charakterystyczna dla publicznych przemówień. W mowie potocznej przysłowia regularnie występują jako repliki zgody w dialogowych jednostkach.

Na zakończenie pragnę powtórzyć zacytowane już słowa Sniegiriewa, że na materiale przysłów „можно строить какие угодно системы”. I dodać, że tylko niektóre z nich są zdolne do przekazania obiektywnej informacji

o charakterze danej kultury etnicznej. Omówiony w niniejszym artykule paremiologiczny składnik układu leksykograficznego w dwujęzycznym słowniku kulturologicznym może, jak się wydaje, przyczynić się do uzyskania takiej informacji.

PROVERBS AS AN OBJECT OF LEXICOGRAPHICAL DESCRIPTION

S U M M A R Y

The article deals with the proverbial systems confronted within the framework of a bilingual dictionary. A lexicographic structure of the given proverbial field may be parceled into three functional unities – a proverbial family, a proverbial series and a proverbial cluster. In the first case integrity of the proverbial unity is kept with the joint semantic constant. As to the proverbial series its components are constructed on the base of the same syntactic model. Finally, the proverbial cluster amalgamates grammatical and lexical versions of the given proverb.

GLOTTODYDAKTYKA

Andrzej Bogusławski

Warszawa

Словоизменение в преподавании русского языка полякам. Несколько указаний по вопросу о глоттодидактическом приоритете

Овладеть всерьез иностранным языком (не в порядке билингвизма), даже родственным или близкородственным – задача из самых трудоемких. Ее осуществление требует затраты невероятного количества времени и усилий, а также хорошей организации языкового материала в процессе обучения. Программы преподавания языков в школах и вузах, предусматривающие уроки размером в общей сложности даже в несколько сот (пускай, скажем, и 400) часов в больших, да и в небольших, группах (не говоря уже о раньше обычном регламенте, который предусматривал меньше или намного меньше 200 часов), надо считать смехотворными с точки зрения эффективности (разве что предполагается, что обучающиеся получают лишь некоторое пассивное знакомство с какой-то ограниченной областью терминологии). Тем не менее пропагандировать существующую систему – это у нас непреложный закон; говорить же о ее плачевных результатах просто не подobaет (и неудивительно: громадные деньги, растраченные в течение десятилетий впустую и все время растрачиваемые таким же образом, там, где, скажем, здравоохранение подчас еле дышит, вещь не очень благопристойная). Профессор Роман Хайчук, блестящий, опытнейший специалист в области глоттодидактики, мог бы высказаться по этому поводу гораздо компетентнее, чем я. Больше распространяться на эту тему не стану.

В этой статье я хочу рассмотреть один специальный вопрос, относящийся к более широкой области средств усовершенствования глоттодидактического процесса; притом имеется в виду процесс преподавания.

давания одного языка, именно русского, полякам. Независимо от того, насколько неэффективна основная система обучения иностранным языкам, этот процесс в тех или иных формах, хотя бы индивидуальных, осуществляется и будет осуществляться. Поэтому забота о нем не должна нас покидать.

Несомненно существенную роль в этом отношении может играть разумная дифференциация и иерархизация материала, с которым имеет дело обучающийся, а затем последовательное внедрение соответствующих данных на подходящих этапах живого процесса преподавания.

С одной стороны необходимо устранить из занятий все то, что сводится к пустой таксономии языковых явлений с ее многочисленными ярлыками, которые никак не способствуют подбору нужных вполне конкретных выражений для обслуживания текущих коммуникативных потребностей; соответствующие описания и аналитические упражнения приводят только к чистой потере времени. С другой стороны бесполезно тратить слишком много времени на подробное теоретическое усвоение того, чем любое существо, обладающее языковой способностью, овладевает *практически* без малейшего труда, того, что каждому нормальному говорящему дается совсем легко. Причем я имею в виду также весьма специфические явления, например такие, как тот факт, что общеупотребительным окончанием род. падежа ед. числа существительных мужского рода в русском языке является *-а* и что, стало быть, поляку, переходящему на русский язык нечего заботиться о возможном выборе из двух окончаний: *-а* и *-у* (я оставляю в стороне т. наз. партитив, заведомо факультативный); поляк мгновенно улавливает эту особенность и пускает ее в ход; может случиться и так, что он осознает это свое поведение только вторично, что не имеет уже никакого практического значения.

Зато существуют совсем не самоочевидные языковые данные, которые имеют особое значение с точки зрения базисных коммуникативных потребностей и частотности их обслуживания. Ясно, что усвоение их должно предшествовать усвоению более второстепенных элементов. Таким образом возникает то, что можно назвать *глоттодидактическим приоритетом*. В данном конкретном соотношении его надо приписывать тем языковым явлениям, которые обладают, во-первых, признаком относительно большой производительности в роли компонентов или свойств текстов, считающихся ожидаемыми продуктами обучающихся, во-вторых, признаком относительной простоты и легкости усвоения (возрастающей громоздкости соответствующих формул

должно сопутствовать передвижению их усвоения к более поздним стадиям процесса; первенство в таких случаях должно отводиться овладению *элементами* класса в *индивидуальном порядке*, в отличие от самого класса).

Совершенно очевидно, что в глобальной трактовке языкового материала приоритет должен присваиваться готовым, цельным лексическим единицам, включая наравне с ними и фразеологизмы, вместе со всеми их синтаксическими свойствами, т.е. с их полной синтаксической «проекцией» (в частных случаях она может быть и нулевой) или с их ролью заполнения определенных валентностных мест, а также устойчивым оборотам, которые состоят из обычных единиц языка, но которые идиоматичны по своей коммуникативной приуроченности (примером здесь может служить русское установившееся «успокоительное явление» *ничего страшного*; оно могло бы соответствовать польскому *nic straszneho*, но на самом деле такого точного переводного соответствия нет).

Намеченный глобальный приоритет вытекает из следующих предпосылок. Главенствующей функцией языка является познавательная функция, т.е. функция передачи знания; следовательно, мы заинтересованы главным образом во взаимопонимании. Притом любому существу, обладающему языковой способностью, свойственна необычайная, чуть ли не беспредельная, гибкость и быстрота в необходимом восполнении формально отсутствующих элементов информации, при сопоставлении с остальными данными в его знании: язык, который сам всецело опирается на альтернативы, позволяет *нормальному* говорящему в огромном большинстве случаев правильно элиминировать предстающие ему, но неподходящие члены альтернатив. Поэтому тем, что в обычном случае достаточно для понимания, является основной «костяк» единицы языка или сочетания таких единиц; разные «грамматические» особенности и подробности оформления могут и отсутствовать. Правда, особо сложные, многоярусные, основанные на переплетающихся одно-, дву- и многосторонних зависимостях членов языковые конструкции могут становиться, при нарушении точных форм показателей этих зависимостей, неудобопонятными. Однако этим качеством сложные конструкции отличаются и сами по себе, даже в случае их полной корректности. Итак, в общем и целом, частные грамматические признаки играют в процессе взаимопонимания собеседников явно второстепенную роль: их нарушение приводит к информационному провалу в минимальном количестве случаев (если отталкиваться от всего истинного *океана* общения, где господствуют *простые* высказывания); впрочем, даже лек-

сические ошибки (с точки зрения намерения говорящего) очень часто преодолеваются в понимании без труда.

Однако не следует сводить языковое *общение* к успешному *пониманию*. *Полный*, эстетический, процесс общения охватывает *полную* правильность высказываний. Причем грамматическая правильность, на пути к этой «полной правильности», безусловно имеет первенство перед фонетической правильностью, т.е. правильностью с точки зрения т. наз. норм произношения (с тем, что этот последний вид правильности необходимо отличать от фонологической [смыслоразличительной] правильности, которая является неотъемлемой принадлежностью самих единиц языка).

Главным проявлением полной внефонетической правильности высказывания является, наряду с т. наз. порядком слов, соблюдение предусматриваемых данным кодом, всегда специфических для каждого кода, особенностей *словоизменения*. Это проявление имеет особый удельный вес в некоторых языках; к этим, «флективным», языкам относятся и русский и польский. Что касается вопроса о *сущности* «словоизменения», я придерживаюсь своей концепции, которую я изложил в своей книге¹; здесь нет места для ее воспроизведения.

Я хочу теперь набросать некоторый выборочный перечень явлений русского словоизменения, которые отличаются намеченными свойствами, позволяющими им претендовать на определенный приоритет в преподавании русского языка полякам: они не относятся к «избытым» темам в области словоизменения (основные образцы склонения и спряжения), они наделены большой или довольно большой «производительностью», наконец, они настолько просты, что без труда запоминаются, а их формулы действительно могут выполнять роль руководства в речевой деятельности, по крайней мере как орудие самоконтроля и «автокоррекции». Подчеркиваю, что нижеследующее изложение представляет собой не более чем ограниченную подборку элементов того, на что я как раз обратил внимание; притом я не предлагаю никакой *внутренней* глоттодидактической иерархии перечисляемых явлений. Я опираюсь отчасти на материал своей книги² (2005).

Ниже приводится моя «выборочная сводка словоизменительных явлений».

¹ A. Bogusławski, *Two Essays on Inflection*, Warszawa 1992.

² A. Bogusławski, *Fleksja rosyjska*, Warszawa 2005.

Выборочная сводка особых словоизменительных явлений русского языка, рекомендуемых для рассмотрения при установлении глоттодидактического приоритета

Имя существительное

1. Одушевленность – неодушевленность.

а. Если имя сущ. обозначает *любое* одушевленное существо, но не растение, то в позиции вин. мн. ч. употребляется форма *род. п. мн. ч.*; примеры: *обезьян, мух, оленей, женщин, лиц.*

б. Если имя сущ. м. р. на согласный обозначает неодушевленный предмет, то оно в позиции вин. п. обоих чисел *всегда* сохраняет вид *имен. п.* (*мертвец* и *покойник* не являются исключениями: они имеют значение ‘умерший человек’); пример: *он видел ее труп, он купил один доллар, он вел москвич, они вели москвичи.*

Естественно, здесь имеются в виду свойства русского языка, резко отличающие его от польского языка (причем в пользу большей простоты).

2. Склоняемость.

а. Названия профессии, звания и т. п. при обозначении женщин всегда склоняются по общим правилам; пример: *профессор Иванова, профессора Ивановой ...*

б. Имена сущ. на *-ум* всегда мужского рода и всегда склоняются с постоянным ударением; пример: *симп|озиум, симп|озиума...*

Примечание по 1. пункту относится и к этим явлениям.

3. Ударение.

а. Если имя сущ. м. р. (в имен. п. ед. ч.) оканчивается на одно из ударяемых: *-|ок, -|ёк, -|ик, -|ач, -|ич, -|ёж, -|ец, -|[любой гласный]рь*, или если оно односложное и оканчивается на *-|щ*, то оно имеет ударение на всех окончаниях; примеры: *потол|ок – потолок|а ..., знат|ок – знаток|а ..., кул|ёк – кульк|а ..., ерет|ик – еретик|а ..., врач – врач|а ..., Иль|ич – Ильич|а ..., граб|ёж – грабеж|а ..., подл|ец – подлец|а ..., слов|арь – словар|я ..., прыщ| – прыщ|а ...*

Есть ряд других явлений сходного рода, но они либо менее частотны, либо менее последовательно проведены, ср. *каранд|аш, прыг|ун* и др.

б. Если имя сущ. м. р. на согласный имеет имен. п. мн. ч. на ударяемое *-|а/-|я*, то ударение падает на *все* его окончания во мн. ч. (причем как почти всегда, не на *-ми* в твор. п.); пример: *в|ечер – вечер|а – вечер|ов ...*

в. Если имя сущ. м. р. на согласный имеет ударение на окончаниях в ед. ч., то только в исключительных случаях оно имеет ударяемое окончание *-|а/|-|я* в имен. п. мн. ч. (и ударение на всех окончаниях мн. ч.); примеры: *стол, стол|а ... – стол|ы – |адрес, |адреса ... – адрес|а*. Таким образом, овладев ударением ед. ч. сущ. м. р. на окончаниях, мы практически владеем, в огромном большинстве случаев, формами мн. ч. данного сущ. (к сожалению, если ударение *не на окончаниях* в ед. ч. сущ. м. р., образование мн. ч. этих существительных не дается легко, ср. *директор|а, но л|екторы, хулиг|анов, но партиз|ан* и т.д.).

Имя прилагательное

1. Ударение в склонении.

Имя прилаг., а также сущ., связанное с прилаг., напр. фамилия, на *-ой* всегда имеет ударение на этом окончании (и сохраняет его на том же по порядку слоге во всем склонении, впрочем, так же, как почти все морфологические прилагательные); примеры: *густ|ой, Толст|ой*.

2. Ударение в сравн. степени на *-ее/-ей* или *-е*.

Если сравн. степень имеет суффикс *-ее/-ей*, т.е. без чередования согласного, то ударение падает

- (i) в прилаг. на *-ый* на тот же по порядку слог, что и в краткой форме ж. р.; примеры: *крас|ивый, крас|ива – крас|ивее, силь|ный, силь|на – силь|нее, зл|остный, зл|остна – зл|остнее, туп|ой, туп|а – туп|ее,*
- (ii) в прилаг. на *-ий-* на первое *-е-* в этом суффиксе; пример: *др|евний – др|евн|ее.*

Если сравн. степень имеет суффикс в виде одинарного *-е*, т.е. там, где налицо чередование предшествующего согласного, то ударение падает на предшествующий суффиксу слог; примеры: *кру|той – кру|uche, доро|гой – доро|же, молод|ой – молод|е.*

К сожалению, самое важное для (i) правило *by default*, правило ударения на окончаниях краткой формы ж. р. *двухсложных* прилаг., ср. *в|идный – видн|а*, имеет *большое* количество исключений, ср. *ц|енный – ценн|а – ценн|ее.*

Чередования согласных (ср. (ii)) или их отсутствие тоже представляют собой картину достаточно далекую от *глоттодидактического приоритета* (в связи с немногочисленностью соответствующих объектов – кроме имен прилаг. с основой на *-к-*, чередующимся с *-ч-*, которые не так немногочисленны), даже если очень многое в этой области *вполне* регулярно (и может, на определенном этапе, с пользой систематически излагаться изучающим русский язык).

Глагол

1. Ударение.

а. Вводное правило, касающееся глаголов с приставкой **вы-**, ограничивающее все остальные правила, которые применяются вообще к глаголам и, в частности, к самим глаголам с приставкой **вы-**:

если глагол содержит приставку **вы-** и вместе с тем отвечает (в прошедшем времени) на вопрос *что сделал?* (а не: *что делал?*), т.е. относится к глаголам (или глагольным формам) совершенного вида, то ударение абсолютно всегда падает на эту приставку; пример: *вы|кристаллизоваться*, *вы|кристаллизовавшегося* и т. д. (ср. соответствующий глагол несовершенного вида *вы|кристаллиз|овываться*).

б. Если глагол имеет ударение не на последнем слове словарной формы, т.е. инфинитива, не считая постфикса *-ся/-сь*, то он сохраняет ударение на том же по порядку слог во всех формах; пример: *пл|а|кать* – *пл|а|чу*, *пл|а|чешь*, ..., *пл|а|кал*, ..., *пл|а|чущий* ... и т. д.

в. Если глагол оканчивается в инфинитиве, т.е. в словарной форме, на *-евать*, то он практически всегда имеет ударение на последнем слог *-в|ать* этой формы и на слог с тем же *-в|а-* соответствующих других форм (основанных на инфинитиве);

в других же формах таких глаголов (в формах настоящего-будущего времени и в формах, образованных от этих форм) все зависит от количества слогов и роли приставок:

если глагол в инфинитиве двухсложный, не считая приставок, то ударение падает на (первый) слог окончания; пример: *(на)плев|ать* ((*на)плев|ал*), *(на)плю|ю*, *(на)плю|ёте*, *плю|ющий*; вместо *-е-* в окончании появляется *-ё-*;

во всех же других случаях ударение падает на *-в|а-* или на то, что замещает *-в|а-*, т.е. на *-|у/-|ю-*; примеры: *ночев|ать* (*ночев|ал*), *ноч|ую*, *ноч|уете*; *воев|ать* (*воев|ал*), *во|юю*.

г. Если глагол т. наз. II спряжения (*на -ить*, *-еть* или *-ать* в инфинитиве) обозначает звуковое явление, то ударение в спряжении падает на конечный слог инфинитива и соответствующий (считая от начала слова) слог других форм. Примеры: *звон|ить* (не в смысле: ‘телефонировать’, где допускается, по крайней мере в разговорной речи, другое ударение), *звон|ит*, *звон|ящий*; *свист|еть*, *свищ|у*, *свист|ит*, *свист|ел*, *свист|ела*, *свист|ящий*; *стуч|ать*, *стуч|у*, *стуч|ишь* и т. д. (В других глаголах II спряжения ударение очень часто падает на последний слог в инфинитиве и в 1 л. ед. ч. настоящего-будущего времени, но на предшествующий слог в других формах этого времени, ср. *люб|ить*, *любл|ю*, *люб|ишь* и т. д.).

2. Причастие настоящего времени на *-щий*.

Оно образуется от формы 3 л. мн. ч. настоящего времени путем замены конечного *-т* суффиксом *-щ-* (с нормальными окончаниями); примеры: *делают* – *делающий*, *летят* – *летающий*, *нравятся* – *нравящийся*.

К сожалению, в причастиях от глаголов второго спряжения преобладает, но только преобладает!, место ударения тождественное с конечным местом ударения в инфинитиве; примеры: *прих|одят*, *пр|одить* – *приход|ящий*, но *л|юбят*, *люб|ить* – *л|юбящий*.

3. Страдательное причастие переходных глаголов совершенного вида.

а. Имеются следующие образцы получения крайне важных форм *страдательного причастия* переходных глаголов совершенного вида – с *массовым применением*:

на *-ать*, *-ять*:

напис|ать → нап|исан(ный), осме|ять → осм|еян(ный),

с переносом ударения на предшествующий слог, если оно падает в инфинитиве на последний слог, в остальных случаях – с сохранением места ударения;

завоев|ать → заво|ёван(ный),

с переносом ударения на предшествующий слог, если оно падает в инфинитиве на последний слог, и с заменой *-е-* в этом предшествующем слогe на *-ё-*, если это *-е-* не стоит перед согласным *ж*, *ч*, *ш*, *щ* или *р* + такой же согласный (поэтому: *разм|ешан*, *зад|ержан*) или если оно относится к приставке (поэтому: *пер|ерван*, *пер|евран*); после *ц* пишется *о*: *окольцев|ать* – *окольц|ован*;

на *-ить*, *-еть* II спряжения:

куп|ить, купл-|ю, к|упишь → к|упл-ен(ный), усып|ить, усыпл-|ю, усып|ишь → усыпл-|ён(ный), рассм|отр|еть, рассм|отр|ю, рассм|отришь → рассм|отрен(ный),

с ударением таким же, как и в форме 2 л. ед. ч. (и в очередных формах наст.-буд. времени; надо обратить внимание на тот факт, что если ударение падает на суффикс, то он имеет вид *-ён*), но с согласным(и) перед суффиксом таким(и), как в форме 1 л. ед. ч.

(К сожалению, у глаголов II спряжения довольно много отклонений от этих образцов, в особенности в отношении места ударения.)

б. Краткие формы.

Если краткая форма м. р. (имен. п.) оканчивается на *-ён*, то остальные краткие формы имеют ударение на окончании; примеры: *усыл|ён* – *усы|лен|а*, *усы|лен|о*, *усы|лен|ы*; *привез|ён* – *привез|ен|а*, *привез|ен|о*, *привез|ен|ы*. (Другое место ударения очень распространено, но оно идет вразрез со строго литературным произношением.)

В огромном большинстве других форм ударение постоянно; примеры: *нап|исан* – *нап|исана* ...; *рассм|отрен* – *рассм|отрена* ...; *уб|ит* – *уб|ита* ...

4. Образование форм несовершенного вида от глаголов совершенного вида на *-ать/-ять*, в инфинитиве которых по крайней мере два слога, не считая приставок и постфикса *-ся*.

Почти все глаголы указанного рода (несколько исключений перечислены в моей книге (2005: 95)) преобразуются, исходя из формы инфинитива, в инфинитив несовершенного вида по нижеследующим образцам (остальные формы возникающих таким образом глаголов на *-ать* с одним или более чем одним слогом перед *-ать*, не считая приставок или *-ся*, образуются по хорошо известному наиболее типичному образцу спряжения [или формообразования причастий и деепричастий] превалирующего по численности среди всех русских глаголов подкласса глаголов, а именно самого большого подкласса глаголов на *-ать*):

запис|ать → зап|исывать, осме|ять → осм|ивать,

с переносом ударения на предшествующий слог, если оно падает в инфинитиве на последний слог, в остальных случаях – с сохранением места ударения (напр. *подд|елать* – *подд|ельывать*, *расс|еять* – *расс|ивать*);

завоев|ать → заво|ёвывать,

с переносом ударения на предшествующий слог, если оно падает в инфинитиве на последний слог, и с заменой *-е-* в этом предшествующем слоге на *-ё-*, если это *-е-* не стоит перед согласным *ж*, *ч*, *ш*, *щ* или *р* + такой же согласный (поэтому: *разм|ешивать*, *зад|ерживать*); после *ц* пишется *о*: *окольц|ев|ать* – *окольц|овывать*;

намот|ать → нам|атывать,

с переносом ударения на предшествующий слог, если оно падает в инфинитиве на последний слог, в остальных случаях – с сохранением места ударения (напр. *разраб|отать* – *разраб|атывать*), и с заменой *-о-* в этом предшествующем слоге на *-а*, если это *-о-* не является частью *-ов-*, ср.:

разбинтов|ать → разбинт|ОВывать;

в|ыписать → вып|исывать

с переносом ударения с приставки *вы-* на слог, предшествующий *-ывать/-ивать*, и со всеми вышеуказанными изменениями, ср. *в|ыплелевать* – *выпл|ёвывать*, *в|ыработать* – *выраб|атьывать*, но: *в|ыкристаллиз|овываться* – *выкристаллиз|овываться*.

Описанный в настоящем пункте материал заслуживает внимания в связи с его исключительной производительностью, надежностью и несложностью.

К сожалению, иначе обстоит дело с глаголами совершенного вида на *-ить*, *-еть* (а также с другими глаголами совершенного вида на *-ать*, чем выше обсуждаемые); это достойно сожаления, даже если глаголы на *-ать*, которые я здесь имею в виду, составляют больше половины всех вообще русских глаголов. Дело в том, что количество глаголов на *-ить*, *-еть*, а также других глаголов на *-ать*, чем подлежащие рассмотрению в данный момент, большое. Причем речь идет даже не о том, что в глаголах на *-ить*, *-еть* надо учитывать чередования согласных (хотя и в этом отношении есть добавочные осложнения, подрывающие надежду на легкие правила). Речь идет прежде всего о том, что, хотя, на мой взгляд, пары глаголов с таким, в основном, соотношением форм совершенного вида и несовершенного вида, которое я изложил выше (кроме тех особенностей, которые касаются чередования *-е-*: *-ё-*, и, отчасти, *-о-* : *-а-*), действительно приходится считать регулярными (я пытался обосновать это положение в своей книге³), глаголы с другим соотношением, чаще всего, с соотношением, которое можно проиллюстрировать с помощью пар *дов|ерить* : *довер|ять*, *измен|ить* : *измен|ять*, представляют собой немного меньше половины общего количества соответствующих глаголов, а, может быть, даже больше половины *широко употребительных* глаголов в классе глаголов совершенного вида на *-ить*, *-еть* (*-ать* после шипящих).

* * *

Я не ввел в вышеприведенную сводку словоизменительные закономерности, изучаемые в самом элементарном глоттодидактическом процессе, напр. то, что относится к обычным образцам склонения и спряжения, к орфографическим особенностям типа соотношения *красным* –

³ Ibidem, s. 88–92.

маленьким – большим; с другой стороны, я не ввел в нее формы, в которых налицо более сложные детали (такие, как те, которые свойственны, например, повелительному наклонению), а также те закономерности, коммуникативный удельный вес которых явно намного меньше по сравнению с тем, на что я решил обратить внимание (напр. закономерности, которые касаются причастия на *-м-*).

INFLECTION IN TEACHING RUSSIAN TO POLISH STUDENTS.
SOME RECOMMENDATIONS CONCERNING GLOTTODIDACTIC PRIORITIES

S U M M A R Y

The author introduces the concept of glottodidactic priorities as an important component of organization of linguistic material in the process of practical acquisition of a foreign language.

This concept is applied to Russian inflection as an ingredient in the process of teaching Russian to Polish students. The author offers a set of detailed recommendations in the domain of training Polish students in making use of inflectional rules of Russian as a part of the process; the rules concerned are different from the rudimentary patterns of declension or conjugation. They govern nouns, adjectives and verbs. A large number of rules formulated by the author apply to the place of word stress.

Dorota Dziewanowska

Kraków

**Czynniki determinujące kształtowanie
kompetencji międzykulturowej
w procesie nauczania języka obcego**

Nasilające się w Europie i poza nią na przełomie XX i XXI wieku zmiany społeczno-polityczne, gospodarcze, a także postęp naukowo-techniczny spowodowały rozkwit kontaktów międzynarodowych i komunikacji międzykulturowej. Obecny wiek można określić mianem „wieku dialogu kultur”. Warto jednak zauważyć, że zderzenie odmiennych kultur często prowadzi do powstawania zjawiska szoku kulturowego¹. Na przykład, upodobania kulinarne Koreańczyków i spożywanie przez nich potraw z psa domowego wywołują u przedstawicieli innych kultur uczucie obrzydzenia. Z kolei, tak popularne w Polsce potrawy, jak flaki czy kwaśne mleko dla większości Amerykanów wydają się nieapetyczne. Jednakże postawy krytyczne wobec innych społeczności mogą przybierać niebezpieczny charakter, powodując powstawanie ostrych konfliktów na tle politycznym, czy rasowym, które prowadzą do umacniania się takich negatywnych postaw, jak etnocentryzm, uprzedzenia, dyskryminacja, rasizm itp. Brak akceptacji określonych zachowań i mentalności przedstawicieli innych narodów jest spowodowany tym, iż obce kultury postrzegamy i oceniamy przez pryzmat kultury rodzimej. Warunkiem skutecznego porozumiewania się uczestników aktu komunikacyjnego, reprezentujących różne narody lub środowiska kulturowe, stanowi przestrzeganie zasad relatywizmu kulturowego, będącego taką formą postawy poznawczej, która zakłada „poznawanie i rozumienie innych kultur

¹ Zob. Ю. Е. Прохоров, И. А. Стернин, *Русские: коммуникативное поведение*, Москва 2006, s. 43.

według im właściwych kategorii i wartości”². Innymi słowy, jest to dążenie do rzetelnego poznawania i zobiektywizowanego oceniania innej kultury. Strategia ta pozwala na głębsze, pozbawione subiektywizmu spojrzenie na własną tradycję kulturową, a zatem i na nas samych jako jej przedstawicieli. Relatywizm kulturowy wiąże się z rezygnacją z oceny innej kultury według kryteriów kultury rodzimej, nie zakłada on jednak rezygnacji z własnego modelu kultury. Reasumując należy stwierdzić, że adekwatna komunikacja międzykulturowa wymaga rozwijania u interlokutorów postaw otwartości, tolerancji, wzajemnego szacunku i zrozumienia.

Kontekst przemian technologicznych ostatnich lat, otwierający nowe możliwości bezpośredniego udziału jednostki w rzeczywistości kulturowej innych jednostek lub społeczności narodowych tj. innych światów kultury, nie pozostaje bez znaczenia dla praktyki nauczania i uczenia się języków. Można powiedzieć, że poznawanie innych języków to poznawanie innych kultur³.

Zagadnienie kulturopoznawczego potencjału języków obcych w edukacji wiąże się z koniecznością przewartościowania celów nauczania. Obecnie kompetencja międzykulturowa, rozumiana jako zdolność do komunikacji i działania, uznawana jest przez wielu teoretyków za wiodący cel nauczania języków obcych.

W latach 70. kwestię kompetencji odnoszącej się do wymiaru kulturowego rozpatrywano z punktu widzenia lingworealizacji, traktując go język jako zjawisko socjologiczne. Kierunek ten znalazł odzwierciedlenie w pracach wybitnych badaczy rosyjskich Jewgienija Wierieszczagina i Witalija Kostomarowa, postrzegających język jako integralną część kultury, która znajduje w nim swe odzwierciedlenie. Zdaniem tych autorów, „język wchodzi w pojęcie kultury narodowej, gdyż warunki naturalne, usytuowanie geograficzne (...) rozwój historyczny, ustrój społeczny, tendencje intelektualne i artystyczne (...) – wszystkie właściwości życia społeczeństwa i jego kraju znajdują odbicie w języku narodu, w związku z czym język jest źródłem informacji realizacyjnych”⁴. Zatem dla lingworealizacyjnej metodyki nauczania języków obcych podstawowym celem staje się nauczanie języka „jako wykładnika znaczeń i środka komunikacji przy jednoczesnym zapoznawaniu uczniów z kulturą kraju w takiej formie, w jakiej znajduje

² M. Szopski, *Komunikowanie międzykulturowe*, Warszawa 2005, s. 71.

³ Zob. E. M. Верещагин, В. Г. Костомаров, *Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. Методическое руководство*, Москва 1990, s. 4.

⁴ J. Wierieszczgin, W. Kostomarow, *Lingworealizacja a nauczanie języka rosyjskiego cudzoziemców*, [w:] *Elementy realizacyjne i literackie nauczania języka rosyjskiego*, pod red. S. Siatkowskiego, Warszawa 1977, s. 15.

ona odzwierciedlenie w języku”⁵. Zgodnie z koncepcją Wierieszczagina i Kostomarowa, rozwijanie kompetencji odnoszącej się do wymiaru kulturowego wiąże się z koniecznością kształtowania u uczniów umiejętności adekwatnego doboru środków językowych i ich poprawnego stosowania w aktach mownych, polegającego na uwzględnianiu korelacji elementów języka z odzwierciedlonym w nich duchowym i materialnym dorobkiem kulturowym naturalnych użytkowników tego języka. Można zatem stwierdzić, że z punktu widzenia lingworealioznawstwa rozwijanie kompetencji międzykulturowej realizuje się w drodze przechodzenia od faktów języka do faktów kultury⁶.

Przełom w podejściu do nauczania języków obcych i przyswajania faktów kultury zapoczątkował rosyjski glottodydaktyk germanista Jefim Passow. Wyznaczony przez niego kierunek rozwijania kompetencji międzykulturowej zamyka się w formule: kultura poprzez język, język poprzez kulturę⁷. Nowatorstwo tej koncepcji polega na założeniu, iż poznawanie i przyswajanie faktów kultury powinno następować w procesie opanowywania języka obcego jako środka komunikacji, tj. w procesie komunikowania się w tym języku. Jefim Passow uważa, że poszerzanie kontekstu kulturowego należy łączyć nie tyle z realizacją określonych kręgów tematycznych, co z konkretnymi sytuacjami komunikacyjnymi. Osiągnięcie tego celu jest możliwe poprzez stawianie przed uczniami różnorodnych zadań, pobudzających ich do działania twórczego. Oznacza to, że nauka języka obcego nie może sprowadzać się do przyswajania przez uczniów gotowych wiadomości. Celem nauczania języków obcych powinno być rozwijanie u uczniów zdolności do działania, skierowanego na samodzielne poznawanie i przekształcanie rzeczywistości, rozwiązywanie problemów.

W literaturze glottodydaktycznej, obok funkcji kształcącej, która powszechnie jest przypisywana kompetencji międzykulturowej, wyraźnie akcentuje się jej wymiar wychowawczy. Na związek między językiem, kulturą i kształtowaniem osobowości jednostki wskazuje przywoływany wyżej Jefim Passow⁸. Na taką zależność wskazuje również reprezentantka glottodydaktyki słowackiej rusycystka Ewa Kollarowa. Stwierdza ona, że język obcy jest

⁵ J. Wierieszczgin, W. Kostomarow, *Lingworealioznawstwo...*, s. 16.

⁶ Zob. E. M. Верещагин, В. Г. Костомаров, *Язык...*

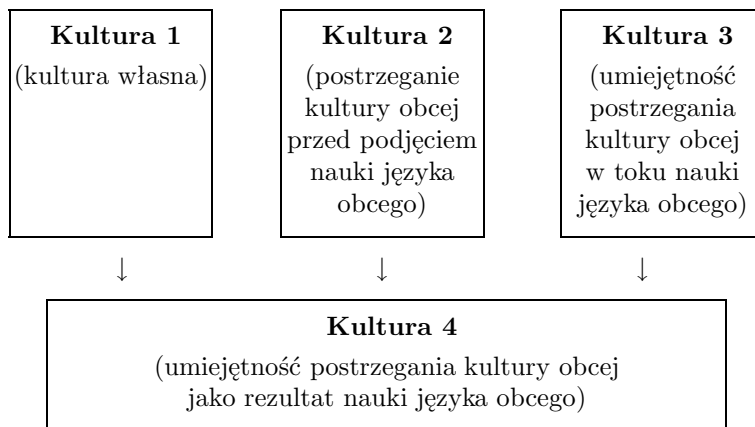
⁷ Zob. E. И. Пассов, *Коммуникативное иноязычное образование как развитие индивидуальности в диалоге культур (Доклад на IX Международном конгрессе МА-ПРЯЛ в Братиславе)*, [в:] *Русский язык в центре Европы. 2. Ассоциация русистов Словакии*, Банска Быстрица 2000, s. 18; E. И. Пассов, *Сорок лет спустя или сто и одна методическая идея*, Липецк 2006.

⁸ Zob. E. И. Пассов, *Коммуникативное иноязычное образование. Концепция развития индивидуальности в диалоге культур*, Липецк 1999.

nie tylko środkiem komunikacji, ale także staje się środkiem umożliwiającym kształtowanie osobowości. Rozwój osobowości ucznia poprzez poznawanie języka obcego, zdaniem Kollarowej, dokonuje się w drodze dialogu kultur⁹.

Szersze spojrzenie na problem socjalizacji jednostki w procesie poznawania języka obcego prezentuje Anatolij Szczukin, który dostrzega możliwość rozwijania u uczących się języka obcego tzw. czwartej kultury. Jego zdaniem, uczeń, przystępując do nauki języka obcego, dysponuje kulturą własną (kultura 1), a także wyobrażeniami dotyczącymi kultury obcej (kultura 2). W ujęciu Szczukina nauczanie międzykulturowe, a co za tym idzie – wychowanie międzykulturowe powinno polegać na celowym i zaplanowanym działaniu nauczyciela, zmierzającym w kierunku dokonywania zmian rozwojowych uczniów w sferze poznawczej (kultura 3). Działania takie powinny doprowadzić do przebudowania osobowości ucznia, jego systemu własnych przekonań, egzemplifikacją czego winna być zmiana dotychczasowych poglądów na kulturę obcą (kultura 4)¹⁰.

Stworzony przez A. Szczukina model rozwijania osobowości ucznia w procesie nauczania języka obcego ilustruje podany niżej schemat (opracowanie i tłumaczenie własne autorki niniejszego artykułu na podstawie publikacji A. Szczukina)¹¹:

⁹ Zob. Э. Колларова, *Иноязычное образование и феномен культуры в интерпретации IX Конгресса МАПРЯЛ*, [в:] *Актуальные вопросы языкового, культурологического и лингводидактического образования студентов русистики*, Краков 2000, s. 44.

¹⁰ Zob. А. Н. Щукин, *Методика преподавания русского как иностранного*, Москва 2003, s. 140–141.

¹¹ *Ibidem*, s. 141.

Możliwość kształtowania osobowości ucznia poprzez naukę języka obcego wymaga określenia celów wychowawczych. Waldemar Pfeiffer wskazuje, że do zadań wychowawczych realizowanych podczas nauki języka obcego powinno należeć rozwijanie w uczniach postawy ciekawości, otwartości i tolerancji wobec innych kultur. Takie wychowanie nazywane jest przez tego autora wychowaniem interkulturowym. Waldemar Pfeiffer, mając na uwadze procesy integracyjne zachodzące w Europie, zalicza wychowanie interkulturowe do ważniejszych celów nauki języków obcych. Umożliwia ono kształtowanie postawy akceptacji innych kultur¹².

Postulowana w kontekście rozwijania kompetencji międzykulturowej zasada wpływania na kształtowanie osobowości i postawy humanistycznej ucznia, poprzez uwrażliwienie go na odmiennność kultur, konieczność okazywania tolerancji i szacunku wobec użytkowników języka, który jest obiektem nauczania, pozwala relatywizować kulturę własną i przyczynia się do eliminowania postaw etnocentrycznych (o których była mowa na wstępie mojego artykułu).

W świetle powyższych rozważań, należy stwierdzić, że kompetencja międzykulturowa posiada wieloaspektowy charakter. Kompetencję tę tworzy wiedza o kulturze własnej uczących się i kulturze naturalnych użytkowników nauczanego języka obcego, a także umiejętność adekwatnego interpretowania tej wiedzy oraz wykorzystywania jej w konkretnej sytuacji komunikacyjnej. Wprowadzenie do nauki języka obcego elementów wiedzy kulturoznawczej daje możliwość przygotowania uczących się do skutecznej komunikacji, polegającej na takim prowadzeniu rozmowy, która nie będzie obrażać uczuć i godności osobistej rozmówców reprezentujących obcą kulturę. Wiedza taka pozwala także uniknąć szoku kulturowego. Oznacza to, że rozwijanie kompetencji międzykulturowej wymaga paralelnego kształtowania kompetencji socjokulturowej, dzięki której sprawny użytkownik języka „zna fakty i normy kulturowe rządzące komunikacją w danym języku, wie, o czym wypada mówić, a o czym nie, a także posiada elementarne informacje z dziedziny historii, gospodarki i sztuki danego obszaru językowego, co pozwala mu właściwie rozumieć zachowania i wypowiedzi rozmówców”¹³.

Postawienie wymogu kształtowania wyżej wymienionych kompetencji wiąże się z koniecznością wzbogacenia procesu nauczania języka obcego o elementy pozajęzykowej rzeczywistości, charakterystycznej dla kraju lub obszaru danego języka, do których należą:

¹² Zob. W. Pfeiffer, *Nauka języków obcych. Od praktyki do praktyki*, Poznań 2001, s. 159.

¹³ H. Komorowska, *Metodyka nauczania języków obcych*, Warszawa 2005, s. 12.

- tradycje, obyczaje, obrzędy;
- kultura życia codziennego (ściśle powiązana z tradycjami);
- elementy werbalnej i niewerbalnej komunikacji w codziennych sytuacjach życiowych, z uwzględnieniem sytuacji nieoficjalnych i oficjalnych;
- cechy mentalności narodowej;
- realia odzwierciedlające rzeczywistość materialną;
- wiedza krajoznawcza obejmująca historię i geografę danego kraju oraz wiadomości o jego instytucjach politycznych, gospodarczych i kulturalnych;
- wiedza z zakresu literatury, sztuki, malarstwa, architektury¹⁴.

Włączenie do procesu nauczania języka obcego informacji na temat różnorodnych kręgów kulturowo-tematycznych powinno mieć charakter uzupełniający, wspierający ten proces. Moim zdaniem, rozwijanie kompetencji socjokulturowej jako składowej kompetencji międzykulturowej nie może ograniczać się do przekazywania wiedzy faktograficznej związanej z danym kręgiem tematycznym. Kształtowanie obu tych kompetencji należy łączyć z przekazywaniem przemyślanej, dobrze zaplanowanej metodologii aktywnego poszukiwania i pozyskiwania tej wiedzy oraz wykorzystywania jej w działaniu, podczas realizacji zadań dydaktycznych¹⁵. Dlatego wzbogacanie procesu nauczania o kontekst kulturowy wymaga doboru takich materiałów glottodydaktycznych (preparowanych, adaptowanych, autentycznych), które będą inspirować uczniów do podejmowania różnorodnych zadań. Istotnym kryterium doboru tych materiałów jest także ich dostępność pod względem językowym oraz ich informatywność. Od materiałów wspierających rozwój kompetencji międzykulturowej oczekiwać należy, by odpowiadały one zainteresowaniom uczniów, wzbudzały ich emocje, ciekawość poznawczą, inspirowały ich do dalszych działań samodzielnych.

Istotnym źródłem informacji językowych oraz treści kulturowych w nauce języka obcego są podręczniki do języków obcych. Jednakże, moim zdaniem, na zaawansowanym poziomie nauczania klasyczny podręcznik bywa niewystarczający, a nawet zbędny. Boom technologiczny stworzył wręcz nieograniczone możliwości wykorzystywania multimediiów do przekazu treści kulturowych. Wspomaganie procesu dydaktycznego multimediami poprzez korzystanie z obcojęzycznych kanałów TV, oglądanie filmów zarejestrowanych na kasetach video, a także sięganie do zasobów Internetu pozwala

¹⁴ Zob. Г. А. Антипов, О. А. Донских, И. Ю. Марковина, Ю. А. Сорокин, *Текст как явление культуры*, Новосибирск 1989, s. 77; W. Pfeiffer, *Наука языков обcych. Od praktyki do praktyki*, Poznań 2001, s. 157–159.

¹⁵ Пор. Е. И. Пассов, *Коммуникативное иноязычное образование...*, с. 27.

wzbogacić i uaktualnić treści nauczania. Warto zauważyć, że oglądanie TV, czy korzystanie z Internetu jest naturalną formą spędzania wolnego czasu przez współczesną młodzież. Włączenie tych mediów do procesu nauczania języka obcego czyni ten proces bardziej autentycznym i pozwala oddziaływać na motywację uczących się. Korzystanie z mediów obcojęzycznych daje także możliwość zapoznawania uczniów z autentycznym językiem obcym, z jego zróżnicowaniem stylistycznym (styl potoczny, publicystyczny, naukowy, pozanormatywny). Zapoznawanie uczących się z różnorodnymi sferami funkcjonowania języka, pozwala złagodzić szok kulturowy, jaki towarzyszy pierwszemu zetknięciu się z autentycznymi tekstami obcojęzycznymi. Dlatego uważam, że do pracy z materiałami, zaczerpniętymi z autentycznych źródeł, które zostały stworzone z myślą o naturalnych użytkownikach języka i do nich są adresowane, należy przygotowywać uczniów stopniowo, poczynając od wczesnych faz nauki języka obcego.

Dydaktyczne możliwości kształtowania kompetencji międzykulturowej zależą nie tylko od materiałów glottodydaktycznych wykorzystywanych w procesie nauczania języka, ale również od celów edukacyjnych determinujących wybór form pracy z wybranym materiałem oraz od zadań dydaktycznych wyznaczających działania uczniów. Zadania te powinny stwarzać okazję do indywidualnego wysiłku uczniów na rzecz rozwoju własnej osobowości, polegającego na potwierdzaniu, bądź modyfikowaniu dotychczasowych poglądów odnośnie inności kulturowej użytkowników poznawanego języka obcego, a także na potwierdzaniu lub modyfikowaniu spojrzenia na kulturę własną. Jako zadania wspierające zarówno funkcję kształcącą, jak i wychowawczą kompetencji międzykulturowej można zaproponować uczniom wykonywanie następujących czynności:

- wyjaśnić, jak rozumie się dane pojęcie;
- stworzyć definicję danego pojęcia;
- zilustrować definicję danego pojęcia adekwatnymi przykładami;
- wyodrębnić w danej wypowiedzi kluczowe stwierdzenia i wypisać je w punktach;
- sformułować w postaci jednego zdania najważniejszą myśl wypowiedzi;
- wskazać w wypowiedzi najbardziej trafne stwierdzenia dotyczące określonego problemu;
- przyporządkować podane pojęcia wypowiedziom, które najbardziej trafnie je ilustrują;
- wskazać te elementy wypowiedzi, które wyrażają określone cechy autora tej wypowiedzi;
- wskazać na te sformułowania, które są wyrazem określonych opinii;
- sformułować własne opinie, bądź wątpliwości odnośnie problemu;

- przeanalizować i zwerbalizować osobiste poglądy na temat danego problemu;
- określić, jak zmieniło się własne rozumienie danego problemu;
- wskazać na czynniki, które miały wpływ na zmianę własnego stanowiska¹⁶.

Przytoczone wyżej przykłady zadań zostały sformułowane zgodnie z zasadami nauczania problemowego, rozumianego jako samodzielna, aczkolwiek inspirowana i kierowana przez nauczyciela, działalność poznawcza uczących się¹⁷. Rola nauczyciela polega tu nie na objaśnianiu zagadnień, lecz na stawianiu problemów, prowokowaniu pytań, na skłanianiu uczniów do stawiania pytań i poszukiwania racjonalnych odpowiedzi na nie. Moja wieloletnia praktyka nauczania na studiach rusycystycznych upoważnia mnie jednak do stwierdzenia, iż w nauczaniu języków obcych strategię nauczania problemowego należy uznać za jedną z trudniejszych, bowiem studenci, zamiast wyrażać własne osądy, niejednokrotnie ograniczają się do wiernej reprodukcji przeczytanego tekstu (tekstów). Niemniej, przy umiejętnie sformułowanych zadaniach problemowych znaczenia nabiera gotowość uczących się, do podejmowania prób negocjacji, wyrażania swoich opinii, przytaczania argumentów i kontrargumentów. Warto wskazać, że w przypadku nauczania języka obcego rozwijanie mediacyjnych zdolności uczących się wymaga dostarczenia im odpowiednich środków językowych, niezbędnych dla wyrażania własnych przekonań lub wątpliwości, dla wyrażania aprobaty i dezaprobaty dla czyjegoś poglądu itp.

Dynamiczne zmiany technologiczne, organizacyjne, kulturalne, społeczne i polityczne zachodzące w świecie, w tym także w naszym kraju, stawiają nowe wymagania współczesnemu człowiekowi, zmuszając go do przejawiania różnorodnej aktywności.

Niezależnie od etapu edukacyjnego, mobilizowanie uczniów do ustawicznego kształcenia się poprzez samodzielne zdobywanie wiedzy (w szczególności wiedzy socjokulturowej, dotyczącej kraju, którego języka się uczą) sprzyja rozwijaniu ich umiejętności heurystycznych, takich, jak:

- umiejętność radzenia sobie z nowymi doświadczeniami (nowy język, nowi ludzie, nowe zachowania);
- umiejętność wykorzystywania swoich kompetencji w specyficznej sytuacji edukacyjnej (obserwowanie, dostrzeganie istoty obserwowanych zdarzeń, analizowanie, wnioskowanie itp.);

¹⁶ Zob. M. Torenc, *Nauczanie interkulturowe – implikacje glottodydaktyczne*, Wrocław 2007, s. 190–192.

¹⁷ Zob. W. Okoń, *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa 2003, s. 218.

- umiejętność wyszukiwania, rozumienia, a także, w miarę potrzeb, przekazywania nowych informacji (zwłaszcza przy użyciu materiałów źródłowych nauczanego języka obcego);
- umiejętność korzystania z nowych technologii (wyszukiwanie informacji w bazach danych, zasobach sieciowych itp.)¹⁸.

Powszechna dostępność mediów obcojęzycznych oraz niezwykle bogactwo zasobów Internetu stwarzają okazję do samorozwoju ucznia. Możliwość zwiększenia samodzielności uczniów oraz ich współodpowiedzialności za proces nauczania i uczenia się stwarza także wykorzystanie alternatywnych, otwartych form nauczania, do których należy, między innymi, praca projektowa. Pracę projektową w kontekście glottodydaktyki można zdefiniować następująco: jest to taka otwarta forma pracy na lekcji języka obcego, w ramach której uczniowie nabywają określone kompetencje, są aktywni, korzystając z samodzielnie dobieranych materiałów, przy czym zakres działań uczniów zostaje określony w fazie planowania i przekracza granice czasowe i przestrzenne lekcji¹⁹.

Inspirację do podejmowania pracy w formie projektów stanowią zadania i problemy wynikające z zainteresowań, potrzeb, życzeń samych uczących się. Technika projektu, przypisując nauczycielowi rolę doradcy, eksperta, wyklucza możliwość frontального sterowania pracą uczniów. W swym założeniu ta technika jest ukierunkowana na ucznia, na realizowany przez niego cel, na sposoby osiągania tego celu, prezentowania wyników swej pracy, niemniej w fazie planowania projektu pożądana jest współpraca nauczyciela z uczniami. Nauczyciel, aby zachęcić uczniów do przejawiania własnej inicjatywy, powinien dyskretnie ingerować w plan projektu, przewidywane formy jego realizacji i sposoby prezentacji. Mając wiedzę na temat uzdolnień językowych poszczególnych uczniów, ich cech osobowościowych (liderzy grupy, osoby nieśmiałe, wycofane społecznie) powinien zadbać o to, by praca projektowa nie wykraczała poza realne możliwości danego zespołu klasowego. Technika projektów jest doskonałym narzędziem rozwijania kompetencji komunikacyjnej, socjokulturowej oraz międzykulturowej. Może ona być stosowana na różnych poziomach nauczania. Hospitując praktyki zawodowe studentów filologii rosyjskiej Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie miałam okazję obserwować lekcje realizujące ideę pracy z projektem, prowadzone przez praktykantów w szkołach ponadgimnazjalnych. Również sama chętnie

¹⁸ Zob. *Europejski system opisu kształcenia językowego: uczenie się, nauczanie, ocenianie*, Warszawa 2003, s. 99.

¹⁹ Zob. B. Karpeta-Peć, *Otwarty, aktywny samodzielny ... Alternatywne formy pracy. Przewodnik dla nauczycieli języków obcych*, Warszawa 2008, s. 65.

korzystam z otwartych form nauczania w pracy ze studentami starszych lat rusycystki. Analiza proponowanych przez studentów tematów projektów, pozwala stwierdzić, że młodzież akademicką, obok realiów rosyjskich, interesują także zagadnienia odnoszące się do kategorii uniwersalnych. Dla przykładu przytoczę kilka tematów projektów zainicjowanych przez studentów: *Какие места для летного отдыха выбирают россияне; Предвззсудки и суеверия, сохранившиеся в менталитете русского народа; Читательские интересы молодых россиян; Должны ли молодые жить вместе со своими родителями; Способны ли молодые люди нести ответственность за свою жизнь; Как раскрыть свои дарования; Сколько раз в жизни нам придется менять профессию; Проблема безработицы и эмиграция молодых людей; Последствия агрессии в семье; Цена человеческой жизни и борьба с терроризмом.* Wybór tematyki świadczy, z jednej strony o gotowości studentów do samodzielnego poszerzania wiedzy o kulturze narodu rosyjskiego, z drugiej zaś strony, świadczy o ich zdolności do refleksji nad wartościami humanistycznymi, etycznymi, moralnymi. Takie podejście do kształcenia na studiach filologicznych umożliwia realizację idei wzajemnie powiązanego nauczania i wychowania interkulturowego.

FACTORS DETERMINING THE FORMATION OF INTERCULTURAL COMPETENCE IN THE PROCESS OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

S U M M A R Y

Political and cultural changes which have taken place during the last ten years have exerted a substantial influence on the extension of international relations. The intensification of cultural dialogue stimulated by the opening of borders and access to the newest scientific and technical achievements have caused the necessity of redefining the teaching goals. Forming intercultural competence should become one of the goals of modern education. Acquainting the students with the Russian culture and the mentality of Russian people should be considered not only as acquiring a certain amount of knowledge but also as obtaining an ability to take part in the dialogue of cultures. The enrichment of teaching process with the cultural context needs the proper selection of such glottodidactic materials and procedures, activating methods of teaching, which are able to inspire the students to accomplish various communicative tasks.

Marzanna Karolczuk
Białystok

**O nauczaniu drugiego języka obcego
(analiza programów nauczania języka angielskiego,
niemieckiego i rosyjskiego)**

Globalne zmiany polityczne i ekonomiczne ostatnich lat implikują nowe wyzwania w edukacji. Ważne miejsce we współczesnym procesie kształcenia każdego człowieka zajmuje potrzeba nauki języków obcych. W europejskiej przestrzeni edukacyjnej dostrzega się dominującą rolę języka angielskiego, który stał się międzynarodowym środkiem komunikacji. Jest oczywiste, że w dzisiejszym świecie nie wystarczy znać tylko jeden język obcy. Znajomość kilku języków jest atutem i potrzebą. „Jedynie dobra znajomość nowożytnych języków europejskich wśród obywateli Europy może ułatwić komunikację i kontakty między ludźmi mówiącymi różnymi językami, a tym samym pozwoli zwiększyć mobilność Europejczyków, poszerzyć zakres ich wzajemnego zrozumienia i współpracy, jak również przewyciężyć przejawy uprzedzeń i dyskryminacji”¹.

Rada Europy zachęca do uczenia się większej liczby języków, promując tym samym europejską różnorodność.

Według *Podstawy programowej*² szkoły mogą realizować następujące warianty nauczania języków obcych.

¹ *Europejski system opisu kształcenia językowego: uczenie się, nauczanie, ocenianie*, Warszawa 2003, s. 14.

² Zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia z 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół.

Szkoła podstawowa	Gimnazjum	Liceum
<i>Pierwszy język obcy</i>		
lub		
Drugi język obcy		
lub		
<i>Pierwszy język obcy</i>		<u>Trzeci język obcy</u>
lub		
Drugi język obcy		
lub		
<i>Pierwszy język obcy</i>		
Drugi język obcy		<u>Trzeci język obcy</u>

Nauczanie języka obcego w polskim systemie edukacyjnym jest obowiązkowe od pierwszej klasy szkoły podstawowej (zwykle jest to język angielski). Drugi obowiązkowy język obcy w gimnazjum (III etap edukacyjny) jest zjawiskiem nowym, ale niewątpliwie pozytywnym. W szkole średniej (IV etap edukacyjny) uczniowie uczą się dwóch, a nawet trzech języków obcych. Na III i IV etapie edukacyjnym najpopularniejszymi językami proponowanymi przez szkoły, oprócz języka angielskiego, są niemiecki, rosyjski i francuski.

Różnorodność językowa w szkole powinna determinować działania przedstawicieli szeroko rozumianej edukacji: od naukowców, poprzez instytucje kształcące nauczycieli, autorów programów i podręczników, do nauczycieli oraz uczniów. W kontekście naszych rozważań ważne jest stwierdzenie „iż nauczanie i uczenie się jakiegokolwiek jednego języka powinno się rozważać biorąc pod uwagę inne języki obecne w systemie kształcenia (...) Chodzi o to aby umożliwić transfer rozwijanych sprawności, unikając przy tym zbędnych powtórzeń”³. Należy zgodzić się z konstatacją Б. А. Лапидуса, że specyfika nauczania i uczenia się drugiego języka obcego „заключается в том, что в условиях изучения этого предмета взаимодействуют не две, а три лингвистические системы: система родного языка, первого иностранного языка и второго. По нашему мнению это определение имеет свои

³ *Europejski system opisu...*, s. 146.

последствия: опора на родной язык и первый иностранный”⁴. Nauczanie i uczenie się pierwszego języka obcego oraz kolejnych nie jest procesem identycznym. Oznacza to, iż należy różnicować cele, treści, metody, standardy wymagań itp.

W niniejszym artykule chciałabym podjąć dyskusję na temat celów nauczania drugiego języka obcego, ograniczając się do wniosków, wypływających z analizy programów nauczania języka angielskiego, niemieckiego oraz rosyjskiego. Należy zauważyć, że do chwili obecnej cele nauczania drugiego/trzeciego języka obcego nie zostały jednoznacznie określone. Wydaje się być oczywistym, że „jeżeli system edukacyjny pozwala uczącym się rozpocząć naukę dwóch języków obcych na z góry ustalonym etapie nauki i daje do wyboru możliwość dodatkowej nauki trzeciego języka, wtedy cele nauczania lub zakres postępów w odniesieniu do każdego z wybranych języków nie muszą być takie same (np.: punktem wyjściowym nie musi być zawsze przygotowanie do funkcjonalnej interakcji zaspokajającej te same potrzeby komunikacyjne, ani nie musi być konieczne rozwijanie za każdym razem od początku strategii uczenia się)”⁵. Należy umożliwić uczniom wykorzystanie posiadanej już wiedzy i umiejętności, zdobytych podczas nauki pierwszego języka obcego.

Cele nauczania języków obcych

Program nauczania – to dokument, który zakłada pewien plan działania, wskazuje strategie osiągnięcia założonych celów oraz środki realizacji tych celów. W pedagogice ogólnej i dydaktykach szczegółowych cele są określone w różny sposób. „I tak niekiedy precyzyjnie wyznacza się cele pracy przed przystąpieniem do niej, niekiedy określa się je tylko ogólnie, uzależniając szczegóły od konkretnych sytuacji nauczania, niekiedy zaś uważa się kwestię za otwartą i formułuje cele dopiero w trakcie pracy z uczniem”⁶.

H. Komorowska cele dzieli na: a) kwalifikacje kluczowe, czyli ogólne cele nauki szkolnej (umiejętności radzenia sobie ze sobą i z innymi, rozwiązywania problemów, krytycznego myślenia, komunikacyjne, pracy własnej,

⁴ Б. А. Лapidус, *Основы методики преподавания второго иностранного языка как специальности: Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук*, Москва 1977, с. 11.

⁵ *Europejski system opisu...*, s. 146.

⁶ H. Komorowska, *Programy nauczania w kształceniu ogólnym i kształceniu językowym*, Warszawa 2005, s. 8.

społeczne i interpersonalne, korzystania z nowych technologii); b) ogólnowychowawcze (pozytywne postawy i motywacje względem języka obcego oraz społeczności nim władającej, wyrobienie technik samodzielnej pracy nad językiem, kompetencja interkulturowa ucznia); c) językowe (sprawności językowe oraz umiejętności, jakimi w ramach tych sprawności uczeń powinien się wykazać)⁷.

Е. И. Пассов podkreśla, że głównym celem nauczania języków obcych jest „овладение иноязычной культурой с целью формирования необходимого обществу типа личности”⁸. Poznanie, wychowanie i rozwój powinny stanowić podstawę w systemie kształcenia. Przywołany autor zwraca uwagę na takie ważne elementy, jak „знания о всех областях жизни страны изучаемого языка, и воспитание диалектического отношения к стране и народу, язык которого изучается, и развитие языковых, речевых и прочих способностей, и развитие умения общаться в разных жизненных ситуациях, и формирование мотивации к дальнейшему овладению языком, и определённые знания, представления о системе конкретного языка, и обогащение родного языка”⁹.

Programy nauczania języka angielskiego dla szkoły podstawowej

Można założyć, na podstawie programów, iż po zakończeniu II etapu edukacyjnego (IV–VI klasa) w zakresie nauki języka obcego (głównie angielskiego) uczniowie są wyposażeni w szeroki zakres umiejętności i wiedzy. Dla potrzeb naszych rozważań autorka artykułu wymienia te, na których nauczyciel i uczeń mogą się opierać w trakcie nauki drugiego/trzeciego języka obcego.

Wszystkie programy są zgodne z *Podstawą programową*, według której celem i zadaniem szkoły jest: rozwijanie poznawczych możliwości uczniów, rozbudzanie i rozwijanie wrażliwości estetycznej i moralnej dziecka, tolerancji, otwartości i ciekawości wobec innych kultur; wzmacnianie poczucia tożsamości kulturowej, historycznej, etnicznej i narodowej (w tym pozytywnego stosunku do tradycji narodowej, świąt, obrzędów i zwyczajów); stwarzanie

⁷ H. Komorowska, *Metodyka nauczania języków obcych*, Warszawa 2001, s. 15–16.

⁸ Е. И. Пассов, *Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению*, Москва 1989, s. 7.

⁹ Ibidem, s. 7.

warunków do rozwoju wyobraźni, przygotowanie do samodzielności w procesie uczenia się. Wszystkie programy postulują interdyscyplinarne podejście do nauki języka angielskiego. Dzieci wykorzystują wiadomości zdobyte w ramach innych przedmiotów, poszerzają swoją wiedzę oraz uświadamiają, że język obcy to środek przekazywania informacji z różnych dziedzin. Po 3-letniej nauce języka angielskiego uczniowie:

- znają kulturę, zwyczaje, życie codzienne i cywilizację narodów anglojęzycznych (w zakresie objętym programem), ale też krajów w których powszechnie mówi się po angielsku (np. Indie, Afryka);

- rozumieją znaczenie osobistego wkładu w znajomość języków obcych, mają wykształconą świadomość i umiejętność samooceny toczącego się procesu uczenia;

- stosują i rozumieją znaczenie strategii niewerbalnych;

- mają rozwiniętą umiejętność uogólniania (syntezy), systematyzowania (analizy), porównywania, oceniania wiedzy językowej;

- stosują strategie i techniki samodzielnego uczenia się (potrafią pracować ze słownikiem, samodzielnie pisać krótkie notatki, rozwijają domysł językowy, kategoryzują, grupują materiał leksykalno-gramatyczny, używają skojarzeń, kolorów w organizacji notatek, są świadomi istnienia słowotwórstwa i odkrywania związków frazeologicznych, rozwijają umiejętność uczenia się poprzez samodzielne odkrycia, są świadomi jaki styl uczenia się preferują: wzrokowy, słuchowy, kinestetyczny, sprawdzają poprawność wykonywanych ćwiczeń według podanego klucza, wzajemnie sprawdzają ćwiczenia, porównują odpowiedzi, i przepytują się ze słówek, zakładają i systematycznie uzupełniają własne słowniczkę obrazkowe lub dwujęzyczne);

- mają ukształtowaną pozytywną postawę ciekawości, otwartości i tolerancji wobec innych kultur, cywilizacji obyczajów, poglądów i religii, a także postawę gotowości do przezwycięzania stereotypów i uprzedzeń;

- stosują różne techniki dramowe (odgrywanie ról), korzystają z materiałów w języku angielskim przy wykonywaniu projektów, potrafią współpracować z innymi w parach i grupach;

- dostrzegają różnice między fonetyczną a graficzną formą wyrazu;

- koncentrują się na poprawnym przepisywaniu z tablicy;

- rozpoznają główną myśl tekstu czytanego i słuchanego, stosując domysł oraz kontekst językowy. W niniejszym artykule zakłada się, że cele określone w programach dla klas IV–VI powinny zostać osiągnięte i poszerzone na kolejnych etapach edukacyjnych, a uczeń oraz nauczyciel, w procesie nauczania i uczenia się drugiego/trzeciego języka obcego, korzystają z nabytych doświadczeń.

Programy nauczania języka niemieckiego i rosyjskiego

Wydaje się, że autorzy programów używają określenia „drugi język obcy” w znaczeniu formalnym, w celu przejrzystej klasyfikacji języka obcego do odpowiedniego wariantu *Podstawy programowej*. Autorzy tych dokumentów nie określają obszarów nauczania drugiego języka obcego, nie dokonują odpowiedniej selekcji i gradacji celów, treści, technik nauczania, czy strategii uczenia się w kontekście edukacji wielojęzycznej. Programy nauczania języka niemieckiego czy rosyjskiego, czyli drugiego języka obcego nie uwzględniają innych języków obcych funkcjonujących w szkołach.

Według wszystkich dokumentów głównym celem nauczania języka obcego jest rozwijanie kompetencji komunikacyjnej i językowej, tj. skutecznego (praktycznego) porozumiewania się w mowie i piśmie (odpowiednio do poziomu) oraz przygotowanie do egzaminu gimnazjalnego lub maturalnego. Programy proponują różnorodne techniki, rozwijające cztery sprawności językowe: rozumienie ze słuchu, mówienie, czytanie ze zrozumieniem, pisanie. Uczniowie są przygotowywani do kontaktu z przedstawicielami społeczności, dla których język nauczany (niemiecki czy rosyjski) jest językiem ojczystym. Myślę, że takie stwierdzenia należy skorygować. Integracja krajów europejskich, procesy związane z zawodową i osobistą mobilnością, wszechstronna współpraca międzynarodowa oznaczają częste i różnorodne spotkania z obcokrajowcami. Nauczyciele, jak i uczniowie powinni mieć świadomość, że języki obce mogą być wykorzystywane w komunikacji z przedstawicielami różnych narodowości¹⁰. Ma to kluczowe znaczenie dla integracji wiedzy i umiejętności językowo-komunikacyjnych z kulturowymi w ramach treningu międzykulturowego. Należy zgodzić się z konstatacją, iż „чем большим количеством языков владеет каждый потенциальный участник процесса межкультурного общения, тем легче происходит его интеграция в интернациональное сообщество, понимание особенностей культуры и национального менталитета того или иного народа”¹¹. W programach, autorzy podkreślają też znaczenie kompetencji kulturowej (interkulturowej), która często jest realizacją celu wychowawczego¹². Jest ona jednak traktowana jako wiedza kulturoznawcza lub realizowawcza. Kompetencja interkul-

¹⁰ W programie autorstwa Dziewanowskiej D., Figarskiego W., Gregorczyk J., mówi się o możliwości poznania obyczajów, tradycji, historii, kultury, realiów życia oraz zasad zachowania podczas pobytu lub kontaktów z Rosjanami i innymi obywatelami krajów, w których można posługiwać się językiem rosyjskim.

¹¹ Н. Д. Гальскова, Л. Н. Яковлева, *Новый УМК по немецкому языку*, „Иностранные языки в школе” 1998, № 1, с. 39.

¹² P. Piszczatowski w *Programie nauczania języka niemieckiego w gimnazjum pod-*

turowa – to coś więcej niż wiedza o kraju nauczanego języka, to „znajomość podobieństw i różnic między stylami życia i poglądami charakterystycznymi dla różnych kultur oraz umiejętność zastosowania jej w praktycznej komunikacji”¹³. R. Hajczuk zwraca uwagę, iż „коммуникативный принцип преподавания иностранного языка предполагает не только обучение разным видам речевой деятельности, активной речи на изучаемом языке при знании законов построения и употребления коммуникативных единиц, при умении продуцировать свободные высказывания и репродуцировать устойчивые формулы, но и понимание законов общения на языке. (...) В практике преподавания русского языка чрезвычайно важно обучение не только русскому речевому общению, но и коммуникативному поведению в иноязычной социокультурной общности”¹⁴. Oczywiście ostatnie zdanie cytowanego autora można odnieść do różnych języków obcych, nie tylko – rosyjskiego. W ramach treści kulturowych, autorzy programów na III i IV etapie edukacyjnym skupiają się na obszarze kraju języka nauczanego w aspekcie porównawczym z polskimi elementami kulturowymi. Autorzy programów szczegółowo omawiają techniki nauczania podstawowych sprawności językowych, gramatyki oraz leksyki. Zauważa się jednak brak technik treningu międzykulturowego, w trakcie którego uczniowie mogą wykorzystywać wiedzę i umiejętności nabyte na lekcjach pierwszego języka obcego (angielskiego). Trening ten ma „rozbudzić świadomość, w jaki sposób możemy się różnić, oraz nauczyć metod radzenia sobie w kłopotach wywołanych różnicami kulturowymi”¹⁵. Nie należy zapominać, że część konfliktów i nieporozumień wynika z trudności komunikacyjnych związanych z niewiedzy zagadnień kulturowych i nieumiejętnego stosowania środków językowych¹⁶. We wszystkich programach nauczania języka rosyjskiego treści realioznawcze są szczegółowo wymieniane. Są to np. regiony turystyczne Rosji; Moskwa – stolica Rosji; najsłynniejsze obiekty i zabytki oraz znani mieszkańcy Moskwy; Sankt Petersburg – położenie, główne

kreśla, że aspekty wychowawcze wpływają na kształtowanie postaw ucznia wobec otaczającego go świata i ludzi. Warto zatem promować zaciekawienie różnorodnością i bogactwem innych kultur.

¹³ E. Bandura, *Rozwijanie kompetencji interkulturowej w nauczaniu języka angielskiego*, [w:] *Nauczanie języków obcych w zreformowanej szkole*, pod red. H. Komorowskiej, Warszawa 2000, s. 66.

¹⁴ R. Hajczuk, *Культура речевого общения (к вопросу обучения)*, Białystok 2002, s. 50–51.

¹⁵ E. Bandura, *Rozwijanie kompetencji...*, s. 57.

¹⁶ Przykładem mogą być różne sposoby zwracania się do rówieśników i osób starszych (np. ang. – *you*, ros. – *ты, вы*, pol. – *ty, Pan/Pani* itp.)

zabytki, najważniejsze fakty z historii; piękno przyrody rosyjskiej, potrawy i przepisy polskie i rosyjskie, przedstawiciele kultury i nauki rosyjskiej; tradycje i zwyczaje w Polsce i Rosji, dotyczące Bożego Narodzenia, Nowego Roku, Wielkanocy; urodziny, imieniny; rejs po Wołdze; utwory Czajkowskiego, przedstawiciele literatury: A. Puszkina, S. Jesienina, J. Tuwima itp. Takie uszczegółowienie materiału jest pomocne nauczycielom, ponieważ są oni świadomi do jakiego typu wiedzy ucznia mogą się odwoływać przy realizacji różnorodnych zadań projektowych.

Istotnym celem w kontekście naszych rozważań, wymienianym w programach jest rozwijanie świadomości językowej uczniów. Chodzi o podobieństwa i różnice między językami. Wszystkie dokumenty prezentują szczegółowy materiał gramatyczny nauczanego języka. Brakuje jednak elementów (leksykalnych, gramatycznych, ortograficznych), które są zbieżne ze zjawiskami, występującymi w pierwszym języku obcym i mogą ułatwić pracę nad drugim językiem obcym oraz elementów sprawiających młodzieży, uczącej się drugiego języka (np. niemieckiego) po pierwszym (np. angielskim), znaczne trudności. Regularne stosowanie porównań z pierwszym językiem obcym przyczynia się do usystematyzowania wiedzy w obrębie różnych języków obcych oraz uświadomienia zjawisk leksykalno-gramatycznych¹⁷. Są to czynniki ważne, szczególnie na III i IV etapie edukacyjnym, kiedy młodzież ma rozwiniętą umiejętność syntezy, analizy, porównywania, oceniania wiedzy językowej. Czynniki te mogą przyspieszyć opanowanie drugiego języka obcego oraz wdrożyć do swobodnego przechodzenia z jednego języka obcego na inny¹⁸.

Jednym z celów realizowanych w ramach omawianego przedmiotu jest przygotowanie ucznia do samodzielności w procesie uczenia się języka obcego oraz wykształcenie nawyku permanentnego doksztalcania się. Ważne jest aby nauczyciel pomógł uczniowi odkryć lub poznać efektywne techniki uczenia się. W programach rekomendowane są strategie uczenia się języków obcych oraz techniki, rozwijające cztery sprawności językowe. Wśród technik samodzielnego uczenia się w gimnazjum oraz liceum, autorzy programów wymieniają: tworzenie rodzin wyrazów, zapamiętywanie słów i zwrotów w kontekście, zapisywanie nowych zwrotów na kolorowych kartkach

¹⁷ Autorka artykułu zaobserwowała, że uczniowie na lekcji języka rosyjskiego w gimnazjum, wykonując ćwiczenie polegające na połączeniu nazw miesięcy rosyjskich i angielskich, nie potrafili poprawnie odczytać tych ostatnich. Trudność dotyczyła prawidłowej artykulacji w języku angielskim.

¹⁸ Wprawdzie niektórzy autorzy programów zaznaczają, że uczeń posiada świadomość językową (np. podobieństw i różnic między językami), ale stwierdzenie to nie ma odzwierciedlenia w treściach programowych.

i umieszczanie ich w widocznym miejscu, tworzenie asocjogramów, map mentalnych, diagramów, tabel, grupowanie wyrazów (rozpoczynających się na daną literę, kojarzących się z kolorem, pomieszczeniem, zawodem itp.), szukanie podobieństw między językiem polskim i rosyjskim, zwracanie uwagi na internacjonalizmy, poszukiwanie synonimów i antonimów, samodzielne odkrywanie reguł gramatycznych, ustne lub pisemne tworzenie historyjek z użyciem nowych wyrazów, uczenie się na pamięć wierszy i piosenek, tworzenie dialogów na podstawie schematów oraz samodzielne układanie schematów do dialogów, przedstawienie znaczeń w formie graficznej, robienie notatek, koncentrowanie się na dokładnym przepisywaniu z tablicy, estetyczne prowadzenie zeszytów, poznawanie techniki szybkiego czytania, aktywne używanie języka. Należy podkreślić, iż większość strategii powinna być opanowana w szkole podstawowej. Te same strategie uczenia się wymieniane są na wszystkich etapach edukacyjnych. Nauczyciel powinien mieć świadomość, które strategie uczeń zna i stosuje po zakończeniu szkoły podstawowej¹⁹. W gimnazjum lub szkole średniej nie zapoznajemy uczniów z wymienionymi strategiami, ale raczej korzystają oni z nabytych umiejętności, a nauczyciel pomaga odkryć i poznać nowe²⁰.

Ważnym celem jest też rozwijanie umiejętności społecznych ucznia przez zdobywanie prawidłowych doświadczeń we współżyciu i współdziałaniu w grupie rówieśniczej. Jak rekomenduje się w omawianych dokumentach, można go realizować poprzez zadania projektowe, które sprzyjają pracy zespołowej i rozwojowi powiązań interpersonalnych, ale też umiejętności językowych. Młodzież wykorzystuje przy tym wiedzę z innych przedmiotów. Interdyscyplinarność rozumiana jest tu jako integrowanie wiedzy z języka polskiego, historii, geografii, muzyki, plastyki (rzadko wymienia się inne języki obce). Uczniowie, według programów nauczania języka angielskiego, poznają technikę projektu na II etapie edukacyjnym. Ta informacja powinna być podkreślona w pozostałych programach, a umiejętności uczniów wykorzystane do zadań projektowych odpowiednio trudniejszych.

¹⁹ Egzemplifikacją tego problemu może być wiedza i świadomość ucznia, do czego służą i dlaczego warto korzystać ze słowników. Niestety praktyka pokazuje, że uczący się na wszystkich etapach edukacyjnych nie korzystają (lub robią to bardzo rzadko) ze słowników ani na lekcji, ani w domu. Innym przykładem jest problem notatki w zeszycie. Wydaje się, że uczniowie nie są świadomi do czego ona służy, jak powinna wyglądać, aby była czytelna. W konsekwencji uczniowie albo nie przepisują z tablicy, albo robią to nieuważnie i niestarannie.

²⁰ I. Nowicka, D. Wieruszewska, *Program nauczania języka niemieckiego w klasach I-III gimnazjum*, Warszawa 2009.

Strategie uczenia się, praca indywidualna, w parach i grupach, umiejętność wykorzystywania wiedzy z innych przedmiotów, w tym innych języków obcych, przygotowywanie prac projektowych powinny być doskonałe i rozwijane na kolejnych etapach szkolnych oraz wykorzystywane podczas wykonywania zadań komunikacyjnych, do których wcześniej nie były stosowane. Można przyjąć, że wszystkie wymienione elementy pozwalają uczniowi skutecznie uaktywniać własne kompetencje, rozwijać je i usprawniać.

Implikacje glottodydaktyczne

Wyniki analizy programów nauczania języków obcych pozwalają na sformułowanie kilku wniosków:

1. Pierwszym krokiem powinno być uświadomienie nauczycielom i uczniom różnicy w nauczaniu i uczeniu się pierwszego oraz drugiego języka obcego. Może to ułatwić pracę nauczycielom oraz przyspieszyć proces opanowania języka drugiego przez ucznia. Należy pamiętać, że „osoby, które nauczyły się jednego języka, wiedzą również wiele na temat innych języków, niekoniecznie zdając sobie z tego sprawę”²¹. Konieczne jest uaktywnienie tej wiedzy. Warto podkreślić to również w programach.

2. Należy określić cele nauczania drugiego/trzeciego języka obcego. Cele determinują dalsze działanie nauczyciela. W XXI wieku celem nauczania nie może już być tylko wiedza, nawyki i umiejętności w zakresie podstawowych struktur gramatycznych umożliwiających formułowanie wypowiedzi, osiągnięcie poziomu opanowania języka obcego zapewniającego w miarę sprawną komunikację językową, lepsze poznanie kultury i spraw życia codziennego kraju języka nauczanego, przygotowanie ucznia do samodzielności w procesie uczenia się języka obcego, zapewnienie uczniom możliwości stosowania języka jako narzędzia przy wykonywaniu zespołowych projektów. Centralne miejsce powinno zajmować rozwijanie gotowości i chęci uczestnictwa w komunikacji międzykulturowej. Jest to aspekt szczególnie ważny dzisiaj, „когда смешение народов, языков культур достигло невиданного размаха и как никогда остро встала проблема воспитания терпимости к чужим культурам, пробуждения интереса и уважения к ним, преодоления в себе чувства раздражения от избыточности, недостаточности или просто непохожести других культур”²².

²¹ *Europejski system opisu...*, s. 146.

²² С. Г. Гер-Минасова, *Язык и межкультурная коммуникация*, Москва 2008, с. 9.

3. Programy nauczania drugiego języka obcego powinny być uzupełnione o następujące elementy²³:

- a) zestaw zjawisk podobnych oraz różnych w zakresie leksyki, gramatyki i ortografii pierwszego i drugiego języka obcego,
- b) słowniczki internacjonalizmów oraz słów zapożyczonych,
- c) odpowiednią gradację strategii uczenia się, technik międzykulturowych oraz projektowych.

Powyższe rozważania nie wyczerpują oczywiście dyskusji na temat celów i organizacji nauczania drugiego/trzeciego języka obcego. Mimo, że spostrzeżenia mają charakter ogólny, to jednak mogą przełożyć się na realne zalecenia dydaktyczne, zwiększając efektywność uczenia się i nauczania języków obcych.

Analizowane programy:

1. Dzierżawska E., Kubrakiewicz I., Szpotowicz M., *Program nauczania języka angielskiego dla klas IV–VI szkoły podstawowej*. Wydawnictwo Szkolne PWN. Numer dopuszczenia do użytku szkolnego: DKW-4014-42/99.
2. Siek-Piskozub T., *Język angielski. Program nauczania dla szkoły podstawowej*. WSiP. Numer dopuszczenia do użytku szkolnego: DKW-4014-13/00.
3. Ellis M., Niesobka M., Rak A., *Program nauczania języka angielskiego dla klas IV–VI szkoły podstawowej*. Oxford University Press Sp. z o.o. Numer dopuszczenia do użytku szkolnego: DKW-4014-59/99.
5. Broniarz R., *Program nauczania języka rosyjskiego w gimnazjum. Kurs dla kontynuujących naukę*. WSiP. Numer dopuszczenia: DPN-5002-12/08
6. Dziewanowska D., Figarski W., Gregorczyk J. *Program nauczania języka rosyjskiego w gimnazjum. Kurs dla kontynuujących naukę*. Numer dopuszczenia: DKW-4014-98/00
7. Danecka I., Granatowska H., Palińska K., Paliński A., Woźniewicz W., *Program nauczania języka rosyjskiego w liceum ogólnokształcącym, liceum profilowanym i technikum*. PWN. Numer dopuszczenia: DKOS/4015-55/02.
8. Dąbrowska H., Zybert M., *Program nauczania języka rosyjskiego w liceum ogólnokształcącym, liceum profilowanym i technikum. Kurs dla początkujących*. WSiP. Numer dopuszczenia: DKOS-4015-24/02.
9. Franczak R., *Program nauczania języka rosyjskiego w liceum ogólnokształcącym, liceum profilowanym i technikum. Kurs dla początkujących*. PWN. Numer dopuszczenia: DPN-5002-34/08.
10. Pado A., *Program nauczania języka rosyjskiego w liceum ogólnokształcącym, liceum profilowanym i technikum. Kurs kontynuacyjny*. WSiP. Numer dopuszczenia: DKOS-4015-25/02.

²³ Myślę, że jest to spostrzeżenie ważne, ponieważ nauczyciele chętniej i częściej korzystają z materiałów gotowych, niż przygotowują własne. Poza tym, nie wszyscy nauczyciele znają pierwszy język obcy (najczęściej angielski) na takim poziomie, aby mogli takie pomoce dydaktyczne przygotować.

11. Ptak M., Sowa-Babik H., Świerszczyńska E., *Program nauczania języka niemieckiego w klasach IV–VI szkoły podstawowej. Kurs dla początkujących*. Numer dopuszczenia: DKW-4014-213/99.
12. Nowicka I., Wieruszewska D., *Program nauczania języka niemieckiego w klasach I–III w gimnazjum. Poziom podstawowy*. PWN. Numer dopuszczenia: 139/1/2009.
13. Piszczatowski P., *Program nauczania języka niemieckiego w gimnazjum. Kurs dla początkujących i kontynuujących naukę*. Numer dopuszczenia: DPN-5002-16/08.
14. Łuniewska K., Tworek U., Wąsik Z., Zagórna M., *Program nauczania języka niemieckiego w liceum ogólnokształcącym, liceum profilowanym i technikum. Kształcenie w zakresie podstawowym*. WSiP. Numer dopuszczenia: DKOS-4015-119/02.
15. Brewińska E., Joras M., Obidniak D., Świerczyńska E., *Program nauczania języka niemieckiego w liceum ogólnokształcącym, liceum profilowanym i technikum. Kurs kontynuacyjny*. PWN. Numer dopuszczenia: DKOS-4015-74/02.
16. Kin D., Krasiski A., *Program nauczania języka niemieckiego w liceum ogólnokształcącym, liceum profilowanym i technikum*. Numer dopuszczenia: DKOS-5002-51/03.

ON THE TEACHING SECOND FOREIGN LANGUAGE
(THE ANALYSIS OF SYLLABI FOR ENGLISH, GERMAN AND RUSSIAN)

S U M M A R Y

The main purpose of this article is to analyze teaching syllabi for English, German and Russian. The author of the paper asks the: what is the purpose of second foreign language teaching. Teaching process should be based on knowledge and skills obtained during the first foreign language acquisition. It has turned out that the authors of syllabi for German and Russian in their recommendations do not take into consideration the specificity of second foreign language.

Krzysztof Rutkowski

Białystok

Историко-лингвистический экскурс на занятиях русского языка

Основной задачей в процессе обучения русскому языку – наряду с формированием общественно-коммуникативных способностей – является образование навыков грамотности, правильного письменно-речевого поведения. Несмотря на огромное количество дидактических пособий, приходящих в помощь сегодняшнему вузовскому учителю в этой кропотливой работе, методика преподавания по-прежнему вынуждена всесторонне решать проблему грамотности учащихся.

Данный вопрос осложняется еще больше, если обучаемые не носители русского языка как родного, а иностранная аудитория (в нашем случае – польские студенты-русисты). Кажется, что решающим фактором, который в состоянии обеспечить прочное и сознательное овладение нормативными формами языка, является историко-лингвистический экскурс, то есть прием, учащий видеть факты этого языка в широком хронологическом контексте, осмысливать, как они образовывались и какие этапы в своем развитии прошли¹. Из этого следует, что в преподавание русского языка (как средства общения, а не объекта научного исследования) необходимо вовлечь знания по его истории.

В Польше в большинстве университетских программ обучения по специальности «русская филология» история/историческая грамматика русского языка как отдельный предмет предусмотрена только на

¹ Н. Ю. Штрекер, *Историко-лингвистическая подготовка будущих учителей к реализации Образовательной системы “Школа 2100”*, [в:] Начальная школа плюс До и После, нр. 4, Москва 2005, с. 8.

последнем, третьем курсе бакалавриата (в двухлетней магистратуре – согласно последним стандартам Министерства образования – она совсем не учитывается). Ее «далекое» место в программе русистики вполне обосновано, поскольку ввиду своей мериторической и терминологической сложности она требует со студентов – кроме предварительной языковой подготовки – пройденных курсов хотя бы по истории литературы и, совершенно обязательно, по старославянскому языку. Но, вместе с тем, известно, что преподавателям прежде всего практических занятий и отчасти описательной грамматики, даже не с третьего или второго, а сразу с первого курса постоянно приходится сталкиваться с такими языковыми фактами, которые не могут быть поняты с точки зрения современных закономерностей и которые требуют знания исторической грамматики. В связи с этим, важно, чтобы соответственно подготовленные преподавательские кадры русистов, старались преодолевать рамки стандартов, предлагаемых классическими учебниками, пополнять их недостатки самостоятельно, поскольку почти вся дидактическая литература, доступная на польском книжном рынке, страдает отсутствием исторических справок, а надеяться на изменение этого положения в ближайшее время, кажется, напрасно². Поэтому использование приемов филологического комментирования в целом должно сопровождаться одновременным внедрением основ историко-лингвистического экскурса.

При реализации конкретного дидактического материала главное внимание должно быть уделено тщательному отбору и практической целеустремленности относящихся к нему исторических сведений. Форма введения данных из истории развития языка определяется, прежде всего, задачами их использования в учебном процессе и системой обучения, в рамках которой этот материал находит свое отражение³. Нужно привлекать только такие исторические сведения, которые помогают понять процесс становления языка, объясняют существующие в настоящее время явления, их происхождение и природу⁴. Вместе с тем, не менее важным фактором является их взвешенная, оптимальная усложненность, что в последствии предопределяет способ их толкования пре-

² Интересно, что в этом отношении лучше дело обстоит с грамматиками польского языка. Хорошим примером могут послужить классические учебники П. Бонка и, особенно, С. Шобера.

³ Н. Ю. Штрекер, там же, с. 12.

⁴ А. Бранднер, *Историческое комментирование на занятиях по русскому языку в чешской школе*, «Русский язык за рубежом», нр. 2, Москва 1998, с. 23.

подавателем, а в конечном счете повысит степень понимания студентами. Их нельзя использовать в полном объеме и строгой хронологической последовательности, что вполне оправдано целевой установкой помочь учителю объяснить природу того или иного современного явления. Все эти сведения будут объектом подробного обсуждения на занятиях исторической грамматики (или истории языка) и поэтому на практическом курсе языка они должны быть поданы в сконденсированном, специально отобранном виде. А на этом этапе обучения достаточны лишь фрагментарные знания.

На практике это могло бы выглядеть так, что преподаватель, истолковывая вопрос, допустим, беглости гласных *o*, *e*, коротко знакомит студентов с историей древнерусских редуцированных. Используя простые слова (*сон*, *день*) и в данном случае их словоформы, он показывает сильную или слабую позицию сверхкратких и обусловленное этим фактом произношение (конечно, в упрощенном виде), а затем переходит к их исчезновению и вокализации, оставляя в стороне сведения насчет таких основных с точки зрения истории языка моментов как: происхождение, последствия падения для звуковой системы, незакономерное развитие и прочие.

Рассмотрим еще один пример – полногласные сочетания. Поскольку корректное написание сочетания *-еле-*, как правило, у студентов не вызывает серьезных затруднений, то с группами *-оро-* и *-оло-* дело обстоит уж не так благополучно, потому что они содержат гласный *o*, который не под ударением в зависимости от конкретного слова либо – в силу аканья – переходит в *a*, либо редуцируется⁵. В письменной практике студентов это неоднократно влечет за собой ошибку, состоящую в замене буквы *o* буквой *a*. В этом случае преподаватель сокращает исторический комментарий к еще большему минимуму, а именно, называет сочетания, потом приводит другие слова, в которых они выступают, подчеркивая их постоянный орфографический облик (независимо от ударения) и замечая принадлежность лишь восточнославянскому языковому ареалу. Затем, для раньше приведенных слов подбирает лексические или лексико-семантические эквиваленты из родного студентам польского языка, и показывает, как отличать содержащиеся в них полногласные *-оро-*, *-оло-* (см. *борода* – *broda*, *голова* – *głowa*)

⁵ Другое дело, что студенты, допускающие в полногласных сочетаниях ошибку, этот заударный редуцированный звук так или иначе воспринимают и передают на письме как *a*.

от тождественных по форме общеславянских или заимствованных сочетаний, в которых как на письме, так и в произношении возможно *a* (см. *даровать* – *darować*, *салон* – *salon*).

Общеизвестно, что лингвоисторическая поддержка в толковании явлений современного языка наиболее продуктивна на уровне фонетики и выросшей на ее почве орфографии. Но это не означает, что она не пригодится при обсуждении явлений из области морфологии. Воспользоваться простой исторической справкой для разъяснения вопросов, допустим, морфологической регулярности-незакономерности, безвариантности-факультативности, общеупотребительности-исключительности или устойчивости-изменчивости словоформ можно, буквально, на каждом шагу. Примером могут здесь послужить варианты, но реже употребляемые, ибо обусловленные контекстом, флексии Р и П ед.ч. существительных мужского рода, ср. *пить чаю* (но: *пачка чаю*), в *2009 году* (но: *говорить о минувшем году*), являющиеся генетическими окончаниями другого, исчезнувшего уже склонения. Еще иной пример иллюстрируют кажущиеся сегодня странными реликтовые, но единственно правильные формы И мн.ч. *соседи*, *черты* (хотя: *столы*, *коты*), В мн.ч. *пойти* / *пригласить в гости* (хотя вне устойчивых фраз: *встретить* / *ожидать гостей*) или же Т ед.ч. *путем* (а не: **путью*, хотя все остальные сходятся с парадигмой III склонения). Студенты наверно не почувствуют себя перегруженными знаниями, если на занятиях по современному русскому языку получат от преподавателя сжатую информацию, что эти слова сохранили свои исконные (древнерусские) флексии и поэтому на фоне окончаний, употребляемых в других словах такой грамматической природы, воспринимаются как исключения.

Не менее существенным аспектом дидактической деятельности в процессе обучения русскому языку является работа с лексикой – ее запоминанием, познаванием оттенков значений, умением использовать слово (особенно многозначное или не имеющее прямого аналога в родном языке) в определенном смысловом и стилистическом контексте. А это успешно достигается и осознанно укрепляется в языковой компетенции студентов при помощи этимологических справок, сложность и мериторический диапазон которых нужно постепенно увеличивать.

На начальном этапе обучения преподаватель ограничивается сведениями, главным образом касающимися неславянских заимствований. Итак, указывает на язык-источник, время и причины их появления, подчеркивая при этом наличие двух основных закономерностей, по которым обычно совершается вхождение новых слов, то есть: необходимо-

сти названия новых элементов действительности (ср. *газета* в начале XVIII в.) или только вытеснения слов уже существующих (ср. *поварня* – с XVIII в. *кухня*). Такие этимологические экскурсы очень часто дают возможность вскрыть и внеязыковой контекст, сопутствующий факту заимствования, в данном случае – культурно-политический фон, состоявший в открытии России на Европу при Петре I, что, как известно, повлекло за собой значительное обогащение русской лексики словами из западноевропейских языков. Подобные упражнения направлены на побуждение интереса студентов к этимологическим исследованиям, показание причин и механизмов количественных изменений в лексическом запасе языка.

Этимологические справки интересны тем, что с ними непринужденно соединяются и взаимодополняются исторические комментарии, относящиеся, в сущности, ко всем уровням и элементам языковой системы. И это именно настоящая возможность показать, каким эффективным и всесторонним инструментом является исторический экскурс в целом. В качестве рассматриваемого примера подберем слово *ошеломить*, значение которого обучающимся, предположим, неизвестно. Первый этап его разработки – морфологический (в других случаях возможен и словообразовательный) разбор и выделение корня *-шелом-* ‘головка топора, обух’. Далее следует фонетический анализ, который обнаруживает, что оно имеет в своем составе полногласное *-ело-* и в таком случае соотносится со старославянским *шлемъ*, тождественным заимствованному современному русскому *шлем* ‘helм’ (этимологическая справка). В сочетании с приставкой *-о-* и суффиксом инфинитива *-и-ть* получается глагол, для которого подразумевается значение ‘движение вокруг чего-то, с разных сторон’ (ср. *описать*, *оглушить*, *огородить*). Аналогично: для *ошеломить* беспрепятственно можно было бы вывести значение ‘с разных сторон обухом’, а отсюда по прямой ассоциации уже недалеко к актуальному ‘поразить, удивить’, которое и намечает психофизическое состояние, обычно возникающее после удара чем-то в голову. Из этого краткого исследования видно, что этимологический экскурс, даже на неспециализованных занятиях русского языка, не является приемом отчужденным, а вступает во взаимосвязи с другими видами языково-исторических знаний. Конечно, как раз такие комментарии, поскольку нуждаются в соответственной языковой подготовке «получателей», должны предназначаться скорее старшекурсникам.

Итак, из вышеприведенных примеров видно, что набор и, одновременно, отбор исторических сведений, в которые преподаватель на

занятиях русского языка мог бы вооружить студента, в каждом отдельном случае индивидуальны. Они зависят от разных факторов, между прочим, родного языка обучаемых, реализуемого на занятиях вопроса и степени его сложности, и наконец – уровня усложненности самих исторических знаний.

Применение исторического комментария в процессе дидактической работы со студентами осмысляет им, что современный облик языка сложился вследствие длительного процесса его развития и совершенствования. Еще более существенным является то, что оно обуславливает не механическое, а сознательное запоминание единиц языка в их правильном, нормативном облике, а также способствует овладению самих принципов, управляющих единообразным обликом (орфографическим, грамматическим) иногда сотен, а даже тысячей слов. С другой стороны, приносит неоценимую помощь в случае отдельных беспроверочных (иногда традиционных) форм, ибо мотивировать их употребление, исходя из синхронного уровня, то есть современными принципами, просто невозможно. При отсутствии исторической справки они могут усваиваться лишь запоминанием, а также с помощью орфографического словаря, что, конечно, создает определенные трудности при их изучении.

Пренебрежение историческим подходом в дидактике обучения русскому языку может повлечь за собой снижение языковой грамотности студентов (будущих учителей, переводчиков, журналистов и пр.), тем более что после окончания бакалавриата не все они решат поступить в магистратуру и, тем самым, лишат себя дополнительных двух лет обучения. Поэтому так важным является серьезный подход к методу исторического комментирования, который – при условии последовательности и систематичности выполнения – уже с первого курса может принести учащимся измеримую пользу.

Подводя итоги вышесказанного, можно прийти к следующему выводу: эффективное изучение системы современного русского языка основывается на принципе историзма всех составляющих ее элементов. Поэтому знание истории языка – важное условие профессиональной эрудиции вузовского педагога. Оно исключает догматическое преподавание, дает возможность использовать в дидактическом процессе формирования языковых компетенций учащихся более интересный материал, который в состоянии их побудить к критичному мышлению, к задаванию вопросов, к самостоятельным и независимым от шаблонов учебной программы поискам связей между фактами истории русского языка и вопросами его современного состояния.

HISTORICAL-LINGUISTIC COMMENTS IN RUSSIAN LANGUAGE COURSES

S U M M A R Y

The importance of historical-linguistic references in practical Russian language academic courses is underlined in this paper.

Didactic experience of teaching of Russian philology students shows that it is often necessary to comment such language facts which cannot be explained from the point of view of contemporary principles and which demand to address to history of language.

That method can be successfully used by lecturers in the process of teaching on all levels of the language system. Generally, it consists in to see the facts of the language in a wide chronological context, to comprehend how they have arisen and also what stages in the development they have passed. In practice, it causes not mechanical but conscious memorizing of both words in their correct form and language principles.

Therefore the historical-linguistic knowledge should be important element of the professional erudition not only for language historians, but also for practical language lecturers. It disqualifies dogmatic teaching, gives the chance to use more interesting material in forming of students' language skills, and stimulates the students to critical thinking, to ask questions, to take up independent searches.

Людмила Шипелевич

Варшава

Особенности текстов из Интернета и их использование в обучении русскому языку как иностранному

В настоящее время обучение иностранному языку не может проводиться без самых современных средств массовой коммуникации – одним из которых является Интернет. Время, когда преподаватель использовал для обучения иностранному языку только учебник, мел и доску прошло. Развитие науки и техники, современные средства коммуникации, видео, мультимедиа заставили преподавателя обратить особое внимание на использование технических средств обучения как для поддержания и стимулирования мотивации в обучении иностранному языку, так и для пополнения информационной насыщенности текстов учебников и других источников. Широкий доступ к компьютерам и компьютерным программам способствовал тому, что преподаватель перестал быть единственным обладателем текущей информации. Возникновение всемирного сообщества компьютерных сетей под названием **Интернет** предоставило возможность и студенту, и преподавателю общаться с людьми всего мира в масштабе реального времени, получать и публиковать любую информацию, участвовать в создании различных проектов, переписываться и принимать участие в дискуссиях, телеконференциях, создавать свои приватные каналы для небольшого количества пользователей и общаться сразу с несколькими людьми одновременно. Анонимность Интернета дает обучаемым возможность представить себя как личность, не боящуюся вступать в дискуссию и открыто говорить о своих взглядах, интересах, симпатиях и культурных традициях своей страны, оставаясь в то же время достаточно анонимным. Интернет развивает незави-

симось, самостоятельность и служит способом общения и получения информации.

Огромная возможность извлечения любой информации не выходя из дома – по Интернету, приводит к тому, что и преподаватель, и обучаемый вынуждены не только обмениваться информацией, полученной из Интернета, но и должны научиться использовать ее для обучения иностранному языку, поскольку само владение информацией и обмен ею не способствуют формированию лингвистической и коммуникативной компетенции, которые являются конечными целями обучения иноязычному общению. В настоящее время Интернет – это одна из форм общения, осуществляемая с помощью письменных текстов и, в то же время, – огромный источник информации для людей разных национальностей в любой точке земного шара. Понятие „информация” как в методике, так и в кибернетике имеет несколько определений. Понимая информацию как „характеристику не сообщения, а соотношения между сообщением и его потребителем”¹, мы считаем, что это определение наиболее ярко отражает процесс общения и обмена информацией в Интернете, учитывая при этом тот факт, что партнеры не видят друг друга, а общаются с помощью текстов и письменных сообщений. Тексты в этом случае выполняют функцию индивидуализированных речевых продуктов общения, поскольку текст – „явление речевого характера”, „создается для реализации целей общения” и рассматривается как „продукт речи”².

Кроме того, тексты в Интернете могут сопровождаться графической, видео- или аудиоинформацией. Их особенность и ценность для обучения состоит в том, что они представляют собой готовые образцы разнообразных индивидуализированных речевых продуктов, которые можно применить одновременно в сети и на занятиях и сразу увидеть практический результат, что способствует поддержанию внутренней мотивации обучаемых разного возраста и разных уровней владения языком. Помимо того, они выбираются самими обучаемыми и являются отражением их интересов и их потребностей, а в методическом плане для преподавателя это естественная обратная связь. Следовательно, используя тексты из Интернета и общаясь в сети, учащиеся приобретают не только умения и навыки чтения аутентичных текстов

¹ В. Н. Тростников, *Человек и информация*, Москва 1970, с. 15.

² Н. А. Ипполитова, *Текст в системе обучения русскому языку в школе*, Москва 1998, с. 6–7.

самых разнообразных жанров, но и лексические и грамматические знания, которые необходимы им для передачи информации. В связи с этим встает вопрос о том, какие тексты есть в Интернете, и для обучения каким видам речевой деятельности их можно использовать. Поскольку электронное общение в Интернете происходит с помощью письменных текстов, то доминирующими видами речевой деятельности, которые развивает Интернет и которым необходимо обучать учащихся, становятся чтение и письмо. Чтение является тем видом речевой деятельности, который позволяет воспроизводить одну из форм реального общения – процесс получения определенной информации³, стимулирующей познавательную и творческо-поисковую деятельность обучаемых. С этим связаны поиск и отбор текстов из Интернета. Обычно отбор текстов для чтения производится по таким критериям, как доступность, системность и логика изложения материала, содержание, новизна, информационная насыщенность и пр. Сложность и особенность процедуры поиска текстов для обучения чтению и письму по Интернету заключается в том, что в отличие от заведомо известных и выбранных преподавателем текстов учебников или компьютерных программ (заданий по обучению чтению и письму), неизвестно какого типа текст или вид информации захочет выбрать или послать обучаемый.

В связи с этим роль преподавателя сводится к тому, чтобы научить учащегося работать с любым текстом, обучив его „смысловым категориям” восприятия текста: прогнозированию, смысловой догадке, логическому мышлению и наблюдательности. Специфика обучения быстрому восприятию (пониманию) текста в том, чтобы учащийся умел найти ключевые слова и фразы, несущие главную смысловую нагрузку, при просмотрном и ознакомительном чтении, которые, как мы считаем, являются ведущими видами при работе в Интернете.

Кроме того, необходимо научить приемам и стратегиям овладения разными видами чтения, поскольку „разные типы текстов требуют разных способов чтения, разных отражений получения из них смысловой информации”⁴.

Разнообразие текстов в Интернете настолько велико, что невозможно произвести отбор по тем критериям, которыми пользуются преподаватели или авторы учебников, поскольку тексты выбираются са-

³ С. К. Фоломкина, *Обучение чтению на иностранном языке в неязыковом вузе*, Москва 1987.

⁴ А. А. Леонтьев, *Место психологии в современной науке о чтении. Проблемы социологии и психологии чтения: Сборник*, Москва 1975, с. 43.

мыми обучаемыми. Поэтому необходимо найти такой путь, который позволит систематизировать и контролировать тексты, информацию и лексическое наполнение. Таким связующим звеном может быть тема, поскольку текст взаимосвязан с ней и оба являются структурными единицами методической организации материала⁵. Кроме того, тема способна отражать и классифицировать разные сферы общения, а также организовывать и приводить в порядок лексический материал. По тематике, предлагаемой в Интернете, можно искать тексты, обеспечивающие обучение разным видам речевой деятельности. Таким образом, проанализировав тематику, предлагаемую в Интернете, и связав ее с текстами, можно составить свою личную текстотеку, банк текстов по определенной тематике или путеводитель по интересным текстам. Сопоставление тематики учебников и учебных пособий по русскому и английскому языку с тематикой информационных сетей Интернета показало, что в Интернете достаточно много материалов, близких или аналогичных тематическому каркасу учебных пособий. Можно, например, принимать участие в дискуссионных группах по таким темам: „Юмор в сети”, „Компьютерные игры”, „Все о музыке”, „Кулинарные рецепты”, „Домашние растения”, „Правовые вопросы”, „Сетевые новости”, „Друзья по переписке обсуждают...” и т.д. На серверах по тематике „Музыка, искусство, развлечения” можно найти интересные тексты о Марке Шагале, о сокровищах царей, о русской альтернативной музыке, о Центре искусств на WWW.

Более того, каталоги паутины Интернета построены по принципу систематических каталогов библиотек и вся информация в них классифицирована по подобным рубрикам типа „Спорт”, „Компьютеры” и т.п. Каждая тема находит свое воплощение в самых разнообразных по стилю и по жанру текстах. Следовательно, найдя в каталогах нужную тему, можно получить список ключевых серверов Паутины, с которых можно начинать поиск текстов и информации. Зная по программе тематическое наполнение содержания вузовского обучения и владея средствами извлечения и переработки информации, можно составить Банки текстов из Интернета к каждой тематике, а также тех ключевых слов и выражений, которые помогают смысловому восприятию текстов и будут пополняться индивидуально каждым обучаемым. В аутентичных текстах может быть специфическая лексика,

⁵ И. Л. Бим, *Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника*, Москва 1977.

представляющая особую трудность для обучаемых, а также лексика с национально культурным компонентом, объяснить которую (и оказать помощь в поиске семантических карт) может преподаватель, обладающий лингвострановедческой компетенцией и хорошей методической и компьютерной подготовкой. Кроме того, существует еще другая особенность работы с текстами из Интернета, которая заключается в огромном обилии информации, которую дает Интернет, и если ее не систематизировать, то очень трудно осуществлять контроль за лингвистической и экстралингвистической информацией, поступающей к учащемуся.

Поэтому предлагается, чтобы у каждого обучаемого был свой Банк текстов (текстотека) и разработанная поисково-творческая система упражнений к ним. Почему поисково-творческая? Потому что и преподаватель, и обучаемый могут найти в Интернете не только тексты, но и разработанные методически и лингвистически упражнения и задания, которыми обмениваются на страничках Интернета преподаватели, учителя, студенты разных стран мира и на разных языках. Следовательно, эти упражнения и задания могут послужить образцами для создания собственных упражнений и заданий к любому текстовому материалу и будут носить творческий характер. При необходимости их можно дополнять и изменять в зависимости от текста и поставленной преподавателем коммуникативной задачи. При этом используется не только лексическое наполнение текста, но и текущая информация, содержащаяся в нем, что способствует постоянному поддержанию внутренней мотивации обучаемых.

Рассмотрим систему заданий для обеспечения работы с текстами из текстотеки, составленной на базе Интернета.

Не каждый обучаемый способен самостоятельно освоить систему последовательности действий при работе с текстом для создания собственного речевого продукта. Поэтому мы предлагаем алгоритм-инструкцию действий обучаемого и алгоритм-инструкцию действий преподавателя при работе с текстом.

1. Алгоритм – инструкция действий обучаемого:

- 1.1. Поиск аутентичного текста по заданной тематике.
- 1.2. Поиск ключевых тематических слов и фраз в тексте.
- 1.3. Поиск или составление пошаговой системы заданий к тексту (дотекстовые, притекстовые и послетекстовые упражнения).
- 1.4. Поиск дополнительных источников, облегчающих выполнение заданий (использование энциклопедий, словарей на CD-роме, компьютерных источников).

- 1.5. Создание индивидуализированного речевого продукта.
- 1.6. Презентация индивидуализированного речевого продукта.
- 1.7. Самоконтроль или совместный контроль с преподавателем.

2. Алгоритм инструкция действий преподавателя:

- 2.1. Поиск и представление текста обучаемому или просмотр текста, принесенного обучаемым.
- 2.2. Помощь при поиске ключевых фраз и слов (компьютерные программы по овладению лексикой, лексические игры, семантические карты и т. п.).
- 2.3. Сотрудничество и помощь при создании и выполнении пошаговых упражнений.
- 2.4. Помощь при поиске дополнительных источников.
- 2.5. Корректирующие действия преподавателя при создании индивидуализированного продукта (с применением компьютерных программ или без них).
- 2.6. Совместное контрольное обсуждение представленного обучаемым индивидуализированного речевого продукта (в форме вопросов, дискуссии, диалога).

Следующим важным элементом при использовании текстов из Интернета является презентация индивидуализированного речевого продукта, который может быть представлен в различных формах: как устной, так и письменной (полилоге, диалоге, сценарии, электронном письме – электронная почта, в интервью, репортаже, телеконференции, а также группах по интересам (комнаты бесед Интернета и т.п.). Интернет предлагает разные формы представления текстового материала, которые можно использовать в качестве примера-образца при вступлении в электронное общение и как учебный материал для обучения разным видам речевой деятельности.

Найденные в Интернете необычные формы общения (блоги, телеконференции) не только повышают внутреннюю мотивацию обучающихся, но и способствуют развитию их интеллектуальной компетенции, поскольку сам поиск текста и создание речевого продукта развивают критическое отношение к отобранному информационному материалу и активизируют речевую, творческую и исследовательскую деятельность.

Особенность текстов из Интернета состоит в том, что они разные по объему, информационной насыщенности, стилям и жанрам. Поэтому большое значение имеет сотрудничество преподавателя и обучаемого, которое состоит в интеллектуальной обработке текста: совместной систематизации текстов по рубрикам и жанрам, обсуждении

возможности использования информации из текста и выборе формы представления текста. Выборочный анализ текстового материала Интернета, предназначенного для обучения чтению, позволяет сделать вывод о том, что можно выбрать интересные, информационно насыщенные тексты для обучения разным видам чтения, а также для обучения технике чтения и его механизмам, таким как языковая догадка, вероятностное прогнозирование, воспроизведение текста, логические связи в тексте.

Например, тексты под названием „Анонсы и пресс-релизы газет и журналов” предлагают краткое (в двух-трех предложениях) содержание статьи, события или репортажа. Можно затем найти в Интернете полный текст понравившейся статьи и прочесть ее целиком. На примере сжатых текстов из „Пресс-релизов” можно обучать смысловому сокращению, сжатию, свертыванию текста, что очень важно при обучении просмотровому и ознакомительному чтению. Анекдоты из „Службы Городского Кота” могут служить материалом для обучения ознакомительному чтению и диалогической речи и т. п.

Тексты из Интернета можно использовать и при обучении другим видам речевой деятельности: говорению, аудированию, письму. Это могут быть такие виды деятельности:

- 1) составление сценария для видеосюжета;
- 2) репортаж с места событий;
- 3) обзор новостей для газеты, журнала, радио, телевидения (читают дикторы);
- 4) дискуссия за круглым столом;
- 5) прессконференция с известной личностью или интервью;
- 6) разработка и составление маршрута поездки на отдых или фестиваль;
- 7) составление рекламы (можно представить ее в монологе или диалоге);
- 8) составление объявления в газету, для радио, телевидения, для полиции (поиски пропавших людей, поиски преступников и т.д.);
- 9) приготовление своего сайта, представление своей личности в Интернете;
- 10) объявление в газету о поисках работы, о своей квалификации;
- 11) передача информации, заключенной в тексте, с помощью пантомимы;
- 12) проведение ток шоу с известной личностью с использованием информации из Интернета.
- 13) создание видеофильма по собственному сценарию.

Работа с текстами из Интернета способствует стимулированию и постоянному поддержанию внутренней мотивации обучаемых, ибо отбор текстов, определение их информационной ценности производится самими обучаемыми в соответствии с их индивидуальными особенностями и интересами. Задачей преподавателя, в этом случае, является помощь в приспособлении выбранного текста к применению его в обучении видам речевой деятельности.

Поэтому преподаватель, работающий с текстами из Интернета, должен иметь хорошую профессиональную подготовку, знать менталитет и культуру страны изучаемого языка, обладать педагогическим опытом и методической базой. Роль преподавателя как соучастника учебного процесса и помощника заключается еще и в том, чтобы правильно скоординировать работу обучаемых, определив им соответствующие четко поставленные коммуникативные задачи.

Тексты из Интернета обучают естественному живому языку по материалам, взятым из текущей жизни носителей языка, и этим они способствуют поддержанию познавательной мотивации обучаемых, развивают и формируют их лингвистическую и интеркультурную компетенцию, дают возможность одновременного общения с языком и культурой, традициями разных народов и способствуют обмену информацией со всем миром и между собой, формируя тем самым самостоятельность, доброжелательность и толерантность. Кроме того, тексты из Интернета служат образцами создания индивидуализированного речевого продукта, каковым может быть письмо, личный сайт, объявление, сочинение, тест, коммуникативные упражнения к текстам.

SPECIFICITY AND USE OF WRITTEN MATERIALS PUBLISHED ON THE INTERNET IN TEACHING RUSSIAN LANGUAGE

S U M M A R Y

This article is about different kinds of texts taken from Internet and the possibility of applying different genres of texts from Internet for education purposes. The author proposes specific algorithm for using individual text.

DEBIUTY NAUKOWE

Michał Mordań

Białystok

Współczesne typy nazw ulic Bielska Podlaskiego

Nazwy własne są niezbędnym elementem życia społecznego: identyfikują i oznaczają obiekty, służą ich indywidualizacji i wyróżnianiu, a także wypełniają czysto praktyczną funkcję, ułatwiając komunikację i orientację w terenie. Nazwy ulic danego miasta pozostają w ścisłym związku z jego mieszkańcami (użytkownikami) i są najistotniejszym składnikiem całego systemu nazewnictwa miejskiego¹.

Urbanimia nie cieszy się szczególną popularnością wśród językoznawców. Choć powstało wiele prac o nazwach ulic, to w większości z nich dominuje ujęcie historyczne². Regionalna onomastyka, jak podkreśla L. Dacewicz, ciągle pozostaje słabo opracowanym działem lingwistyki. Prawdą jest, iż w ostatnim czasie przeprowadzono szereg badań, związanych z nazewnictwem własnym, jednak pozostają one w kręgu antroponomii (zwłaszcza imion) i w większości traktują o osobowych nazwach historycznych. Jeśli już mamy do czynienia z toponimią, to na pierwszy plan wysuwa się nazewnictwo wiejskie oraz miejscowe nazwy terenowe. Nazewnictwu miejskiemu poświęcono jak dotąd niewiele uwagi. Plateonimia oddzielnych miejscowości regionu białostockiego była obiektem badań J. Nosowicza³. Powstała też spora liczba prac magisterskich napisanych pod jego kierunkiem, dotycząca

¹ Por. A. Pańkowska, J. Piechocka, *Nazewnictwo miejskie współczesnej Łomży*, Łomża 2008, s. 35.

² Por. K. Handke, *Polskie nazewnictwo miejskie*, Warszawa 1992, s. 7.

³ Por. L. Dacewicz, *Zakres i kierunki badań onomastycznych na Białostocczyźnie*, [w:] *Metodologia badań onomastycznych*, pod red. M. Biolik, Olsztyn 2003, s. 95–96.

nazewnictwa miejskiego, w tym 3 prace, w których przedmiotem analizy były nazwy ulic Bielska Podlaskiego. Źródłem wielu cennych wskazówek dotyczących miejskiego systemu nazewniczego, jest także artykuł L. Citko⁴, poświęcony historii podlaskiej urbonimii. Na podstawie kilku miast podlaskich XVI–XVIII w. autorka zwraca uwagę na językową analizę sposobów nominacji ulic. Wśród opracowań monograficznych w pierwszej kolejności należy wymienić prace K. Handke *Semantyczne i strukturalne typy nazw ulic Warszawy*, E. Supranowicz *Nazwy ulic Krakowa*, W. Dzikowskiego i D. Koptowskiej *Toponimia Kielc* oraz niedawno wydaną pracę A. Pańkowskiej i J. Piechockiej *Nazewnictwo miejskie współczesnej Łomży*. Ciekawym jest także artykuł J. Nosowicza *Semantyczne typy nazw ulic woj. białostockiego* (z 1999 roku). Wśród opracowań teoretycznych, których w tej dziedzinie znajdziemy bardzo mało, wiodącą rolę zajmują prace K. Handke.

Obiektem rozważań przedstawionych w niniejszym artykule, są współczesne nazwy ulic Bielska Podlaskiego. Pomimo istnienia kilku prac o podobnym charakterze, należy pamiętać, iż każde ujęcie tematu wnosi nowe spostrzeżenia i przedstawia go w innym, indywidualnym aspekcie. Takie działanie jest dążeniem do zebrania jak największej ilości informacji, które w przyszłości posłużą kompleksowemu opracowaniu zagadnienia związanego z nazewnictwem miejskim Podlasia.

Miasto Bielsk Podlaski posiada długą i bogatą historię. Wraz ze zmieniającą się niejednokrotnie sytuacją polityczną i społeczno-gospodarczą włodarze miasta za każdym razem dokonywali przemian w wielu sferach życia publicznego. Najczęściej przejawiały się one w zmianie nazewnictwa ulic⁵. Obecny system plateonimiczny Bielska uformował się po 1989 roku, przy czym znaczna większość nazw ulic posiada dłuższą historię. Ponadto w związku z ciągłym rozwojem miasta, przez cały czas, aż do dnia dzisiejszego, powstają nowe ulice, a wraz z nimi – ich nazwy.

Analizowany tu materiał badawczy jest nadzwyczaj aktualny. Wykaz nazw ulic pochodzący z 18 lutego 2010 r. udostępniony został przez Urząd Miasta Bielsk Podlaski. Obejmuje on 180 ulic (stan na 18.02.2010) łącznie z ostatnimi uchwałami, dotyczącymi zmian w miejskim nazewnictwie.

Podstawą ujęcia przedstawionego tematu jest semantyka nazw ulic, jednak taka typologia inicjuje szereg zjawisk i procesów towarzyszących.

⁴ Zob. L. Citko, *Z historii urbonimii Podlasia*, [w:] *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*, pod red. M. Kondratiuka, B. Siegienia, Białystok 2009, s. 187–193.

⁵ Por. C. Sopek, *Historia nazw bielskich ulic*, „Kurier Bielski”, nr 326, s. 4.

E. Wolnicz-Pawłowska⁶, w artykule *Uwagi o nazwach mazowieckich ulic* wyróżnia 3 główne typologie, uwzględniane przy klasyfikacji miejskiego nazewnictwa. Pierwsza typologia odwołuje się do realnej motywacji między nazwą ulicy a obiektem, druga dotyczy typu podstawy (semantyka), trzecią typologię stanowi podział ze względu na budowę słowotwórczą i morfologię nazwy. Powyższe 3 aspekty zostaną uwzględnione również w niniejszym artykule.

Pierwsza klasyfikacja pozwala na usystematyzowanie nazw ulic miasta ze względu na ich semantykę⁷ i przedstawia się następująco:

1. Nazwy topograficzne (kierunkowe):

a) prowadzące do innych miejscowości (8):

Białostocka, Białowieska, Brańska, Dubiażyńska, Kleszczelowska, Orłańska, Studziwodzka, Widowska;

b) prowadzące do obiektów kulturalnych, przemysłowych, budynków użyteczności publicznej i innych zabudowań; obecnych i dawnych (17):

Cegielniana, Dworska, Kolejowa, Koszarowa, Kościelna, Lotnicza, Mleczna, Młynowa, Obozowa, Plac Ratuszowy, Sportowa, Strzelnicza, Szkolna, Szpitalna, Targowa, Torowa, Zamkowa;

c) prowadzące do obiektów terenowych (14):

Gajowa, Grabniak, Kryniczna, Leśna, Łąkowa, Na Lubce, Ogrodowa, Parkowa, Polna, Rzeczna, Sadowa, Szydłówka, Wiejska, Wodna.

2. Nazwy, charakteryzujące samą ulicę, jej właściwości i położenie (15):

Bagnista, Górna, Krótka, Mała, Niecała, Nowa, Obwodowa, Okrężna, Północna, Przechodnia, Rejonowa, Wschodnia, Wspólna, Zachodnia, Zimowa Droga.

3. Nazwy, związane z florą i fauną:

a) odroślinne:

– od nazw drzew i krzewów (16):

Akacjowa, Brzozowa, Dębowa, Jarzębinowa, Jaśminowa, Jesionowa, Jodłowa, Kasztanowa, Klonowa, Lipowa, Modrzewiowa, Sosnowa, Świerkowa, Topolowa, Wierzbowa, Wrzosowa;

⁶ Por. E. Wolnicz-Pawłowska, *Uwagi o nazwach mazowieckich ulic*, [w:] *Polszczyzna Mazowska i Podlasia*, pod red. H. Sędziak, M. Dajnowicz, t. XI, Łomża 2007, s. 23.

⁷ Częściowo wzorowano się podziałem, zastosowanym w książce *Nazewnictwo miejskie współczesnej Łomży* A. Pańkowskiej i J. Piechockiej.

- od kwiatów (5):
Chabrowa, Konwaliowa, Kwiatowa, Różana, Rumiankowa;
 - od owoców (3):
Malinowa, Owocowa, Wiśniowa;
 - od warzyw (1):
Warzywna;
 - od nazw zbóż i roślin uprawnych (6):
Chmielna⁸, Lniana, Makowa, Owsiana, Słonecznikowa, Żytnia;
- b) odzwierzęce:
- od nazw ptaków (2):
Krucza, Żurawia;
 - od nazw płazów (1):
Żabia;
 - od nazw ssaków (1):
Zajęcza.
4. Nazwy pamiątkowe:
- a) upamiętniające postacie zasłużone dla Polski i świata:
- postacie, związane z polityką, wojskiem, a także przywódcy i członkowie ruchów i organizacji (21):
Władysława Andersa, Józefa Bema, Jarosława Dąbrowskiego, Władysława Gomułki, Jana Kilińskiego, Franciszka Kleeberga, Hugona Kollątaja, Tadeusza Kościuszki, Jana Krasickiego, Gabriela Narutowicza, Aleja Józefa Piłsudskiego, Emilii Plater, Józefa Poniatowskiego, Tadeusza Rejtana, Hanki Sawickiej, Władysława Sikorskiego, Józefa Tokarzewicza, Romualda Traugutta, Wandy Wasilewskiej, Wincentego Witosa, Władysława Wysockiego;
 - postacie, związane z literaturą (pisarze, poeci, dramatopisarze) (18):
Adama Asnyka, Krzysztofa Kamila Baczyńskiego, Władysława Broniewskiego, Jana Kochanowskiego, Marii Konopnickiej, Józefa Ignacego Kraszewskiego, Bolesława Leśmiana, Adama Mickiewicza, Cypriana Kamila Norwida, Elizy Orzeszkowej, Bolesława Prusa, Mikołaja Reja, Władysława Stanisława Reymonta, Henryka Sienkiewicza, Juliusza Słowackiego, Jerzego Szaniawskiego, Juliana Tuwima, Stefana Żeromskiego;

⁸ Nazwa ul. *Chmielnej*, w odróżnieniu od pozostałych ulic tej podgrupy, jest motywowana plantacjami chmielu, które w przeszłości mieściły się wzdłuż całej ulicy.

- postacie, związane z Kościołem (2):
Jana Pawła II, Kardynała Stefana Wyszyńskiego;
- postacie, związane ze sztuką (malarze, muzycy, rzeźbiarze) (3):
Fryderyka Chopina, Jana Matejki, Wita Stwosza;
- królowie (2):
Stefana Batorego, Kazimierzowska;
- postacie, związane ze światem nauk ścisłych (przyrodnicy, fizycy, astronomowie, chemicy) (5):
Konstantego Ciołkowskiego, Jana Krzysztofa Kluka, Mikołaja Kopernika, Karola Olszewskiego, Marii Skłodowskiej-Curie;
- postacie, związane ze światem nauk humanistycznych (historycy, kronikarze, archeolodzy, folklorysty itp.) (3):
Jana Długosza, Zygmunta Glogera, Oskara Kolberga;
- postacie, związane ze sportem (1):
Franciszka Żwirki i Stanisława Wigury;
- b) upamiętniające postacie zasłużone dla miasta Bielska i okolic:
 - postacie, związane z polityką i ruchem narodowościowym (2):
Alfonsa Erdmana, Anatola Pronina;
 - miejsca urzędniczy (2):
Adama Kazanowskiego, Władysława Żarniewicza;
 - postacie, związane z Kościołem (1):
bl. ks. Antoniego Beszty Borowskiego;
 - działacze oświatowi (w tym białoruscy i lokalni) (4):
Tadeusza Jarońskiego, Józefa Jaroszewicza, Jarosława Kostyczewicza, Bronisława Taraszkiewicza;
- c) upamiętniające postacie indywidualnie nie wyodrębnione:
 - formacje wojenne i wojskowe (6):
Bohaterów Września, Czwartaków, Gwardii Ludowej, Szarych Szeregów, Walecznych, Wojska Polskiego;
 - dynastie (zasłużone dla miasta) (1):
Jagiellońska;
 - inne organizacje (1):
Harcerska;
- d) nawiązujące do wydarzeń historycznych (6):
Powstania Listopadowego, Powstania Styczniowego, Grunwaldzka, 30 Lipca, 11 Listopada, 3 Maja;
- e) upamiętniające dawne miejscowości (obecnie dzielnice miasta) (2):
Dubicze, Hołowieska;
- f) upamiętniające inne wydarzenia i fakty, związane z historią miasta (2):

*Poświętna*⁹, *Scaleniowa*.

5. Nazwy metaforyczne (7):

Lazurowa, Miodowa, Pogodna, Słoneczna, Wczasowa, Wesoła, Zielona.

6. Nazwy, powstałe od zawodów (2):

*Kowalska, Myśliwska*¹⁰.

Powyższy podział przedstawia klasyczne pogrupowanie nazw ulic uwzględniające aspekt znaczeniowy. B. Cząstka, zajmująca się nazewnictwem miejskim Rudy Śląskiej, proponuje zastosowanie tzw. pól semantycznych¹¹. Takie rozwiązanie pozwala wnioskować, że semantykę można analizować pod różnym kątem. Wśród nazw ulic Bielska Podlaskiego można wskazać pole semantyczne nazw kwiatów, gdzie hiperonimem będzie ulica *Kwiatowa*, a hiponimami – ulice *Chabrowa, Konwaliowa, Różana* i *Rumiankowa*, a także nazw owoców z nadrzędnym elementem – ul. *Owocową* i podrzędnymi – ul. *Malinową* i *Wiśniową*. Pole semantyczne związane z warzywami posiada tylko hiperonim, bez hiponimów – ul. *Warzywna*. Inne pola semantyczne złożone są z samych hiponimów bez elementu nadrzędnego, np. nazwy ptaków – ul. *Krucza* i ul. *Żurawia* (nie występuje nazwa ul. **Ptasia*).

Zwróćmy uwagę na sam proces nazewnictwa poszczególnych ulic, z którym ściśle wiąże się pojęcie motywacji. Jej miernikiem jest stopień relacji między obiektem a jego nazwą. W nazewnictwie miejskim, uwzględniając aspekt czasowy, właśnie w tych relacjach nastąpiły najistotniejsze zmiany. W przeszłości stosunek obiektu i jego nazwy oparty był na motywacji realnoznaczeniowej. Z czasem zaczęły powstawać nazwy bez takiej motywacji (powielano wzorce bez uwzględniania relacji „obiekt – nazwa”), a obok nich, dla uczczenia osób lub zdarzeń historycznych, zaczęto tworzyć nazwy pamiątkowe¹².

⁹ Ul. *Poświętna* nie jest motywowana, jak powszechnie się uznaje, nazwą miejscowości *Poświętne* (zob. J. Nosowicz, *Semantyczne typy nazw ulic woj. białostockiego*, [w:] *Studia Slawistyczne 1. Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych*, pod red. Z. Abramowicz, L. Dacewicz, Białystok 1999, s. 231). Obie te nazwy własne pozostają równoważne wobec siebie. W naszym przypadku, nazwa zarówno ulicy, jak i wsi jest związana z zależnością mieszkańców tych dwóch obszarów od Kościoła, znajdujących się w jurysdykcji jednej z bielskich parafii. Wskazuje na to również sama nazwa.

¹⁰ Ul. *Myśliwska*, chociaż semantycznie należy do grupy nazw, związanych z zawodem, posiada inną genezę. Sąsiedztwo ulic: *Obozowej, Koszarowej* i *Strzelniczej* sugeruje, że motywacji ul. *Myśliwskiej* należy szukać drogą skojarzeń wśród tematyki wojenno-wojskowej.

¹¹ Por. B. Cząstka, *Uwagi o nazewnictwie ulic na przykładzie Rudy Śląskiej*, [w:] *Warsztat współczesnego onomasty*, pod red. D. Kopertowskiej, Kielce 1983, s. 164.

¹² Por. K. Handke, *Nazewnictwo miejskie – składnik edukacji społecznej*, [w:] *Nazwy własne w języku, kulturze i komunikacji społecznej*, pod red. R. Mrózka, Katowice 2004, s. 90.

Najstarsze nazwy ulic były spontanicznie tworzone przez mieszkańców miasta. Miały one charakter topograficzny, a więc informowały o kierunku, zawodzie mieszkańców, ich pochodzeniu itp.¹³

Od połowy XIX wieku we wszystkich miastach powiększa się liczba nazw ulic bez motywacji realnoznaczeniowej, a jednocześnie powstaje znacznie mniej nazw z taką motywacją¹⁴. Takie rozwiązanie nie harmonizuje z Zarządzeniem Ministra Gospodarki Komunalnej, dotyczącym nadawania nazw ulicom („Przy ustalaniu nazw ulic (placów) należy uwzględniać: tradycje nazewnictwa, przyjęte w danym regionie; cechy charakterystyczne dla danej ulicy (placu); charakter lub funkcję głównego obiektu przy ulicy lub w danym regionie; jednolity charakter nazewnictwa ulic w danym regionie (...)¹⁵). Współczesny system plateonimiczny Bielska świadczy o tym, że powyższe zarządzenie nie zawsze było i jest respektowane. Kryteria te, przy nazewnictwie ulic są brane pod uwagę tylko częściowo.

Nowe nazwy ulic Bielska upamiętniają przede wszystkim wydarzenia historyczne i ludzi zasłużonych dla kraju i regionu. W związku z tym, mają one charakter niemotywowany. Tworzenie nazw pamiątkowych jest krokiem w kierunku pozbawienia nazw ich realistycznej, bezpośredniej motywacji. Większość współczesnych nazw ulic Bielska Podlaskiego należy do grupy nazw pamiątkowych (*Henryka Sienkiewicza, 11 Listopada* itd.). W takich wypadkach mamy do czynienia z motywacją w niepełnym znaczeniu tego słowa¹⁶. Polega ona na dążeniu do upamiętnienia nazwiska sławnego człowieka lub wydarzenia, przez ciągle przywoływanie ich w nazwach ulic. Jednocześnie, najwybitniejszym osobistościom i najważniejszym wydarzeniom poświęcane są centralne ulice, a mniej znanym – ulice boczne i peryferyjne¹⁷. W Bielsku do głównych ulic o charakterze pamiątkowym należą: ul. *A. Mickiewicza, T. Kościuszki, S. Żeromskiego, J. Piłsudskiego, 3 Maja, 11 Listopada* i in. Takie ulice, jak: *J. Szaniawskiego, A. Pronina, W. Wasilewskiej, J. Tokarzewicza* itp. są położone poza centrum, na peryferiach miasta.

¹³ Por. B. Cząstka, *Uwagi o nazewnictwie...* s. 165.

¹⁴ Por. K. Handke, *Nazewnictwo miejskie...*, s. 91.

¹⁵ Zob. *Zarządzenie Ministra Gospodarki Komunalnej z dnia 28 czerwca 1968 r. „o ustaleniu wytycznych w sprawie nadawania nazw ulicom i placom oraz numeracji nieruchomości”*, „Monitor Polski” 1968, nr 30, poz. 197, pkt. 7.

¹⁶ W podobnych sytuacjach „leksykalność” w znakach-symbolach może być bardzo mała, ale nigdy zerowa (por. H. Górny, *Podstawy leksykalne w plateonimii Rzeszowa*, [w:] *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica IV*, folia 62, Kraków 2008, s. 94).

¹⁷ Por. E. Rzetelska-Feleszko, *Semantyczne motywacje nazw geograficznych*, [w:] *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego UG. Prace Językoznawcze 8*, pod red. E. Brezy i Z. Brockiego, Gdańsk 1982, s. 86.

E. Rzetelska-Feleszko zauważa, że spora liczba współczesnych nazw ulic nie posiada jakiegokolwiek motywacji. Mamy tu do czynienia ze zjawiskiem odsemantyzowania nazewnictwa. W takim przypadku nazwa ulicy staje się wyrazem pospolitym, pozbawionym związku z realną rzeczywistością. Nazwa taka jest już tylko symbolem, który może budzić u odbiorców indywidualne skojarzenia¹⁸. Właściwe odczytanie takiego skojarzenia czasami jest możliwe tylko dzięki znajomości historii i realiów terenowych danego obszaru. Aspekt historyczno-kulturowy ma zatem istotne znaczenie, zwłaszcza przy wyjaśnianiu etymologii nazw ulic i ich klasyfikacji¹⁹. Uzasadnienie takiej postawy badawczej znajdujemy przy interpretacji nazw ulic związanych z nazwami zbóż i roślin uprawnych. W tej grupie motywowaną jest tylko jedna nazwa – ul. *Chmielna*. Pozostałe nazwy (ul. *Lniana*, *Makowa*, *Owsiana*, *Słonecznikowa*, *Żytnia*) nie są połączone związkami realnoznaczeniowymi z obiektami (w tym wypadku – roślinami), od których mogłyby zostać utworzone. Na wysunięcie takich wniosków pozwala znajomość historii miasta.

Analizując materiał źródłowy stwierdzamy, iż większość nazw „przyrodniczych” nie ma uzasadnienia w terenie. Podobne zjawisko możemy zauważyć także w urbonimii innych miast Polski²⁰.

Tak więc w dzisiejszym systemie plateonimicznym Bielska Podlaskiego, podobnie jak w innych miastach, wyróżniamy dwa rodzaje nazw, różniące się genezą.

Pierwszą grupę stanowią nazwy motywowane, posiadające rzeczywisty związek znaczeniowy z obiektem. Będą to wszystkie podgrupy topograficznych nazw, nazwy charakteryzujące samą ulicę, nazwy powstałe od zawodów i, częściowo, pamiątkowe nazwy związane z dawnymi miejscowościami, będącymi dziś dzielnicami miasta a także grupa nazw, związanych z historią Bielska (ul. *Poświętna*). Nazwy o motywacji realnej, odznaczające się dużym różnicowaniem w zakresie tworzenia, są typem zdecydowanie dominującym w historycznej urbonimii wszystkich podlaskich miast²¹.

Do drugiej grupy należy zaliczyć nazwy związane z florą i fauną, większość nazw pamiątkowych oraz nazwy metaforyczne.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Por. K. Handke, *Semantyczne i strukturalne typy nazw ulic Warszawy*, Wrocław 1970, s. 18.

²⁰ Do podobnych wniosków dochodzi także H. Górny, analizując system plateonimiczny Rzeszowa (por. H. Górny, *Podstawy leksykalne...*, s. 101).

²¹ Por. L. Citko, *Z historii...*, s. 188.

Obecnie zauważamy dwa kierunki we współczesnych tendencjach nazewniczych polskich miast (w tym Bielska): po pierwsze, następuje ekspansja nazw o charakterze upamiętniającym, po drugie, wzbogacane są stare typy nazewnicze i tworzone są nowe²². W przypadku nowych typów następuje wymieszanie nazw, posiadających motywację i występujących bez niej (por. np.: ul. *Chmielna* – ul. *Lniana*, *Makowa*, *Owsiana*, *Słonecznikowa*, *Żytnia*).

Warto także zwrócić uwagę na kryterium estetyczne, które nie pozostaje obojętne przy nazewnictwie ulic. K. Handke stwierdza, że w naszym kraju bardziej ceni się nazwy uważane za ładne, poważne, eleganckie i dostojne czy podkreślające prestiż danego terenu, niż nazwy powszechnie uważane za brzydkie, śmieszne czy nasuwające niestosowne skojarzenia²³. Zauważmy, że wśród bielskich ulic o charakterze metaforycznym występują wyłącznie nazwy o zabarwieniu typowo pozytywnym (ul. *Lazurowa*, *Miodowa*, *Pogodna*, *Słoneczna*, *Wczasowa*, *Wesoła*, *Zielona*). We współczesnym nazewnictwie miejskim Bielska odnajdujemy niewiele ulic nasuwających negatywne lub zabawne skojarzenia (ul. *Bagnista*, *Niecała*, *Żabia*). W poprzednich okresach historycznych takich ulic było o wiele więcej (np. ul. *Błotna*, *Gniła*, *Kłopotowska*, *Krzywa*, *Plac Koński*, *Świnia*, *Targ Koński*)²⁴.

Ciekawie przedstawia się również strukturalna klasyfikacja nazw ulic Bielska.

Pomijając samą nazwę „ulica”, większość z nich składa się z jednego komponentu (ul. *Akacjowa*, *Górna*, *Leśna*, *Młynowa* itd.). Takich ulic jest w mieście 105, co stanowi 58% nazw tworzących system plateonimiczny Bielska.

64 ulice (35%), mają w swojej nazwie dwa komponenty, przeważnie imię i nazwisko (por. ul. *Adama Asnyka*, *Bolesława Leśmiana*, *Hanki Sawickiej*, *Juliana Tuwima* itd.). Warto zaznaczyć, że nazwy te były początkowo jednowyrazowe, ale uchwałą Rady Miasta zmieniono je, dodając imiona. Miało to na celu wyeliminowanie ewentualnych pomyłek, związanych z błędną interpretacją patrona²⁵. Wśród nazw dwuczłonowych, pojawiają się nazwy upamiętniające organizacje wojskowe i społeczne oraz wydarzenia historyczne

²² Por. B. Cząstka, *Uwagi o nazewnictwie...*, s. 166.

²³ Por. K. Handke, *Nazewnictwo miejskie...*, s. 94.

²⁴ Zob. C. Sopek, *Nazewnictwo ulic Bielska Podlaskiego od końca XVIII w. do czasów współczesnych*, „Białostoczczyzna” 1989, nr 16, s. 30–33.

²⁵ Por. ulice w Bielsku: *Jaroslawa Dąbrowskiego*, *Hanki Sawickiej* z ulicami w Białymstoku: *Jana Henryka Dąbrowskiego*, *Eweliny Sawickiej*, a także nazwiska: *Władysław Gomułka* – *Mikołaj Gomułka*, *Jan Krasicki* – *Ignacy Krasicki*, *Józef Poniatowski* – *Stanisław August Poniatowski*.

(ul. *Bohaterów Września, Gwardii Ludowej, Powstania Listopadowego, Powstania Styczniowego, Szarych Szeregów, Wojska Polskiego*), a także nazwy, upamiętniające ważne daty, tj. posiadające w swojej strukturze liczebniki (*30 Lipca, 3 Maja, 11 Listopada*). Oprócz tego, z dwóch komponentów składają się nazwy ulic: *Na Lubce, Plac Ratuszowy i Zimowa Droga*.

Struktura trójelementarna właściwa jest 9 nazwom (5%): ul. *Krzysztofa Kamila Baczyńskiego, Jana Pawła II, Jana Krzysztofa Kluka, Józefa Ignacego Kraszewskiego, Cypriana Kamila Norwida, Aleja Józefa Piłsudskiego, Władysława Stanisława Reymonta, Marii Skłodowskiej-Curie, Kardynała Stefana Wyszyńskiego*. Większość z nich związana jest z podwójnym imieniem patrona.

Tylko 2 ulice Bielska Podlaskiego (1%) składają się z pięciu komponentów: ul. *bl. ks. Antoniego Beszty Borowskiego, Franciszka Żwirki i Stanisława Wigury*.

W artykule dotyczącym nazewnictwa Rudy Śląskiej czytamy, że jedną z cech, które powinny posiadać nowo powstające nazwy ulic, jest ich „krótkość”, polegająca na unikaniu nazw wieloczłonowych²⁶. W związku z tym należy wnioskować, że występowanie dość dużej ilości nazw ulic, składających się z dwóch i więcej składników jest zjawiskiem niepożądanym i powoduje utrudnienia dla użytkowników w sferze komunikacji, korespondencji itp.

Przy analizie strukturalnej nazw ulic trzeba uwzględnić ich osobliwości morfologiczno-syntaktyczne. Powszechnie stosowane są nazwy o charakterze przymiotnikowym. W Bielsku są 174 nazwy ulic (97%) należące do typu nazw przymiotnikowych. Spośród nich, 101 nazw (56%) motywowanych jest przez przymiotniki jakościowe i względne (ulica *jaka?*: *Krótką, Słoneczną, Topolową*), a 73 nazwy (41%) stanowią połączenia syntaktyczne (ulica *czyja?, kogo?*: *Józefa Bema, Henryka Sienkiewicza, Stefana Żeromskiego*). Takie formy nazw ulic są charakterystyczne dla plateonimii. R. Mrózek określa je jako „zjawisko uprzymiotnikowienia struktur” i przy tym podkreśla, że w zasobie nazewniczym każdego miasta utrzymują się także liczne nazwy rzeczownikowe, często bezpośrednio przejmowane od nazw miejscowych i terenowych, co prowadzi do swoistej degradacji funkcyjnych toponimów²⁷.

W systemie plateonimicznym Bielska Podlaskiego 5 nazw ulic (3%) ma charakter rzeczownikowy, występuje w mianowniku lub stanowi połączenie

²⁶ Por. B. Cząstka, *Uwagi o nazewnictwie...*, s. 174.

²⁷ Por. R. Mrózek, *Nazwy geograficzne w różnicowaniu motywacyjno-funkcjonalnym*, [w:] *Nazwy własne w języku, kulturze i komunikacji społecznej*, pod red. R. Mrózka, Katowice 2004, s. 85.

syntaktyczne rzeczownika i przymiotnika (ul. *Dubicze, Grabniak, Plac Ratuszowy, Szydłówka, Zimowa Droga*).

Jedna nazwa ulicy z gramatycznego punktu widzenia jest wyrażeniem przyimkowym – ul. *Na Lubce*.

Chociaż w Zarządzeniu Ministra Gospodarki Komunalnej, dotyczącym nazewnictwa nowych ulic czytamy: „Wskazane jest stosowanie w szerokim zakresie nazw przymiotnikowych od wyrazów powszechnie znanych”²⁸, to połowa spośród wszystkich nazw ulic nieprzymiotnikowych była uchwalona podczas sesji Rady Miasta w ciągu minionego (2009) roku.

Reasumując stwierdzamy, że w systemie plateonimicznym Bielska Podlaskiego największy udział, uwzględniając semantykę, mają nazwy pamiątkowe (82 ulice, tj. 45%). Na drugim miejscu plasują się nazwy topograficzne (39, tj. 22%), a tuż za nimi – nazwy związane z fauną i florą (35, tj. 19%). Na dalszym miejscu znajdują się nazwy charakteryzujące samą ulicę (15, tj. 8%). Najmniejszy odsetek stanowią nazwy metaforyczne (7, tj. 4%) oraz nazwy utworzone od zawodów (2, tj. 1%).

Wszyscy badacze jednomyślnie potwierdzają zjawisko wzrostu nazw pamiątkowych kosztem nazw innego typu. Taka tendencja nasiliła się zwłaszcza w XX wieku, a językoznawcy podkreślają jej ogólnopolski charakter²⁹.

System plateonimiczny Bielska łączy wiele epok historycznych: początki istnienia miasta (ul. *Jagiellońska, Zamkowa*), XIX i I poł. XX wieku (ul. *Cegielniana, Dworska, Koszarowa, 11 Listopada, Marii Skłodowskiej-Curie, Wincentego Witosa*), poprzedni system polityczno-ustrojowy (ul. *Władysława Gomułki, Hanki Sawickiej, Wandy Wasilewskiej*) i czasy współczesne (ul. *Jana Pawła II*). Pozytywnym akcentem w nazewnictwie miasta jest także obecność kilkunastu nazw pamiątkowych związanych z historią Bielska i okolic.

Przyjmując również kryterium motywacyjne, dochodzimy do wniosku, że w przeciwieństwie do czasów historycznych, we współczesnym systemie nazewniczym Bielska dominują nazwy pozbawione realnej motywacji (30% – nazwy motywowane, 70% – nazwy niemotywowane). Powyższe proporcje potwierdzają tezę, iż struktura nazewnictwa współczesnych miast przesuwa się od oznaczania w kierunku symbolizowania, stanowiąc treściowo pusty składnik struktury nazewniczej³⁰.

Analizując strukturę nazw bielskich ulic stwierdzamy, że większość z nich składa się z jednego komponentu, chociaż ponad 1/3 stanowią na-

²⁸ Cyt. za: B. Cząstka, *Uwagi o nazewnictwie...*, s. 177.

²⁹ Por. E. Wolnicz-Pawłowska, *Uwagi o nazwach...*, s. 29.

³⁰ Por. H. Górny, *Podstawy leksykalne...*, s. 94.

zwy dwu-, trzy- i pięcioczłonowe, co z administracyjnego punktu widzenia pozostaje zjawiskiem niepożądanym.

Niemal wszystkie dzisiejsze nazwy ulic (97%) pod względem morfologicznym i składniowym mają charakter przymiotnikowy, chociaż w ostatnim czasie obserwujemy coraz częstsze przykłady nazw rzeczownikowych lub innych.

CONTEMPORARY TYPES OF STREET NAMES IN BIELSK PODLASKI

S U M M A R Y

The subject of this paper is the analysis of contemporary types of street names in Bielsk Podlaski. The presented topic is analysed with a focus on the semantic aspect. However, this aspect also initiates a number of effects and associated processes.

The analysis of the material, covering 180 street names, has led to the conclusion that the toponymic system for Bielsk, with consideration of semantics, includes the following names: commemorative (45%), topographic (22%), faunistic and floristic (19%), self-descriptive (8%), metaphoric (4%) and given after profession names (1%).

An increase in the popularity of commemorative names at the cost of other name types is clearly observed. This Poland-wide trend arose particularly in the 20th century.

Contemporary nomenclature for the streets of Bielsk Podlaski is predominated by names devoid of real connection or relevance.

Structurally, the majority of street names is single-component. However, over 30 per cent are names with two, three and five elements.

Considering morphology and syntax, almost all contemporary street names have an adjectival character.

Iwona Ostaszewska

Białystok

Literatura rosyjska wobec problemów ekologii. Rekonesans

Literatura rosyjska zaczęła dostrzegać problemy ekologiczne w drugiej połowie XIX wieku. Już Lew Tołstoj w swoich dziennikach pisał:

Покорение природы и увеличение производства благ земных для того, чтобы переполнить благами мир, так, чтобы всем достало, такое же неразумное действие, как то, чтобы увеличивать количество дров и кидание их в печи для того, чтобы увеличить тепло в доме, в котором печи не закрываются¹.

Właśnie Lew Tołstoj uważany jest za prekursora rosyjskiego ekologizmu w literaturze. Pisarz kochał przyrodę i nawoływał do „rozumnego” jednoczenia się z nią:

Мне представляется так: закон жизни органической есть борьба, закон жизни разумной, сознательной есть единение, любовь. На жизни органической, жизни борьбы рождается жизнь разумная и связана с ней. Цель очевидная: уничтожить борьбу и внести единение, где был раздор. Сначала между людьми, потом между людьми и животными, потом между животными и растениями².

Świat przyrody jawi się przed bohaterami jego utworów jako świat doskonały, piękny i moralny. W świecie tym panuje harmonia egzystencji,

¹ Л. Н. Толстой, *Собрание сочинений. В 22-х т.*, Москва 1985, т. 21, с. 424.

² Л. Н. Толстой, *Полное собрание сочинений*, Москва 1992, т. 63, с. 440.

a zespolenie się z nim pozwala doznać poczucia jedności. Każdy z bohaterów wczesnej prozy pisarza doświadcza takiego uczucia. Przyroda nie jest tylko tłem, w którym żyją i funkcjonują bohaterowie, ale jest odzwierciedleniem ich uczuć i wewnętrznych przeżyć. Tolstoj pokazywał zbawienny wpływ otaczającej przyrody na ludzkie życie. Potwierdzał fakt, iż zachwycać się pięknem przyrody może wielu z nas, ale poczuć ją duszą mogą tylko nieliczni.

Природа дорога Толстому только тогда, когда её чувствуешь физически, близко. Когда “находишься” в ней³.

Prawie każdy naród ma zasadę etyczną: „Traktuj ludzi tak, jak sam chciałbyś być traktowany”. Tolstoj, widząc do czego prowadzą osiągnięcia nauki i techniki, dodał do tego jedno słowo: „Nie tylko ludzi traktuj tak, jak sam chciałbyś być traktowany, ale i zwierzęta”. Dzisiaj, w epoce kryzysu ekologicznego, można by powiedzieć: „Traktuj całą przyrodę tak, jak sam chciałbyś być traktowany”⁴.

Również w XIX wieku ma swoje początki naukowa idea ochrony środowiska. Wyrosła ona z reakcji na dynamiczny proces industrializacji i rozrastania się miast oraz coraz większy stopień zanieczyszczenia powietrza i wody. Zagrożenie kryzysem ekologicznym uświadomiło konieczność wprowadzenia radykalnych zmian w relacji człowiek – przyroda. W kształtowaniu ekologicznych zasad w świadomości społecznej ważna rola przypadła literaturze pięknej i publicystyce, które zajmowały się zgłębianiem filozoficznych, socjalno-ekonomicznych i kulturologicznych aspektów tego problemu.

Na początku XX wieku Rosja staje się państwem kapitalistycznym, krajem fabryk i „żelaznych dróg”. Proces ten nabrał rozpędu po zniesieniu poddaństwa chłopów przez Aleksandra II. Zmieniał się nie tylko pejzaż kraju i warunki życia, ale także światopogląd ludzi, którzy zaczęli zatracać wielowiekowy system wartości.

Konflikt między szlachtą a burżuazją, która przyszła jej na zmianę, został przedstawiony w sztuce Antoniego Czechowa *Wiśniowy sad* (*Вишнёвый сад*, 1903). Pod koniec XIX wieku po uwolnieniu chłopów znaczna część obywateli ziemskich doprowadziła się do ruiny. Szlachcie, która przyzwyczaiła się do wygodnego i bogatego życia ciężko było przystosować się do nowych warunków. Bohaterka sztuki Czechowa – Lubow Andrejewna Raniewska –

³ П. Фокин, В. А. Туниманов. *Кавказские повести Л. Н. Толстого*, <http://magazines.russ.ru/znamia/2000/5/fokin.html>.

⁴ А. Горелов, *Толстой и экология*, Москва 1994, с. 10.

nie potrafiła wyzbyć się dotychczasowych nawyków i bardzo szybko roztrwoniła swój majątek. Zaczęła żyć emocjami, wspomnieniami z przeszłości, ponieważ nie umiała poradzić sobie z terażniejszością. Rozterki życiowe Raniewskiej wykorzystał Łopachin, który był zupełnym przeciwieństwem właścicieli wiśniowego sadu. Jermołaj Łopachin, potomek chłopów pańszczyźnianych, którzy pracowali u Raniewskich, cechuje się energicznością i praktycznością w dążeniu do celu. Bohater triumfuje kupując posiadłość szlachecką. Na miejscu wiśniowego sadu, który jest symbolem wartości duchowych, pozytywnych wspomnień z młodości i marzeniem o lepszym jutrze Łopachin planuje zbudować ośrodek wypoczynkowy. Wiąże się to z całkowitym unicestwieniem tego uroczego miejsca.

Czechow zauważa zły wpływ pieniądza na człowieka. Na przykładzie Łopachina pokazuje, jak kultura konsumencka kaleczy ludzi i jak staje się ich drugą duszą. Bohater Czechowa rozumie łązy Raniewskiej, jest świadomy tego, że nie wszystko można kupić i sprzedać, ale wygrywa jego praktycyzm i chęć bogacenia się. Nie potrafi zrozumieć jednego: wiśniowy sad, to nie tylko symbol piękna, ale również miejsce, które wiąże przeszłość z terażniejszością. Bohater chce wyrwać własne korzenie.

Antoni Czechow pokazał w swojej sztuce *Wiśniowy sad* pełną degradację i moralny upadek szlachty oraz jej rozpad jako klasy społecznej. Upadek kultury szlacheckiej jest uwieńczony klęską ekonomiczną tej klasy. Ale według autora kapitalizm to również tymczasowe, destrukcyjne zjawisko, dlatego wykreował też młodych bohaterów, którym uda się zmienić rzeczywistość na lepszą, w której będzie dominować równość, braterstwo i sprawiedliwość, a w której nie będzie bezwzględnej eksploatacji przyrody.

Sztuka kończy się okrzykiem jednego z bohaterów: „Здравствуй, новая жизнь!...”⁵. Czechow nie pokazał, jak wygląda nowe życie, ale sugerował, że znajdują się ludzie, którzy zmieniają je na lepsze. Niestety, nadal żyjemy w epoce kapitalizmu, który charakteryzuje się konsumencką kulturą, zdumiewającym tempem rozwoju ekonomiki i techniki, upadkiem moralności i obyczajów, żądzą czerpania zysków i bogacenia się. Ludzie dążą do tego, aby zaspokoić własne potrzeby i mało kto zastanawia się nad wspólną przyszłością. Niemal nikt nie odczuwa swojej przynależności do biologicznego gatunku homo sapiens i nie uświadamia sobie swojej misji w ewolucji biosfery. Tylko niektórzy zdają sobie sprawę z tego, że są członkami swojej populacji i dbają o jej rozwój. Za to praktycznie każdy uważa siebie za unikalną osobistość, mającą prawo do wykorzystywania bogactw naturalnych,

⁵ А. П. Чехов, *Вишнёвый сад*, <http://www.my-chekhov.ru/proizved/115.shtml>.

do bezpiecznego egzystowania, do troski ze strony państwa, do rozkoszy i przyjemności. Większość ludzi nie daje niczego w zamian i nie wnosi żadnego wkładu w rozwój kultury swojej populacji. Wielu żyje po prostu, żeby żyć i wnosić swój udział w niszczenie środowiska⁶. Sprawdzają się zatem obawy doktora Astrowa z *Wujaszka Wani* (*Дядя Ваня*, 1896) Czechowa:

[...] miliardy drzew giną, pustoszeją kryjówki zwierząt i ptaków, rzeki stają się płytsze, i wysychają, znikają na zawsze piękne pejzaże [...], klimat się psuje i z każdym dniem ziemia staje się coraz biedniejsza i coraz brzydsza⁷.

Rodzi się poważny problem w postaci sprzeczności pomiędzy rozwojem cywilizacji a środowiskiem naturalnym. Szczególnie wyraźnie ten problem dał o sobie znać w XX wieku, kiedy społeczeństwo swoją ekspansją na przyrodę osiągnęło punkt krytyczny. Człowiek zaczął być ofiarą swoich własnych osiągnięć. Dzięki temu zaczął uświadamiać sobie nierozzerwalną więź z naturą, fakt, że ludzkość to organiczna część przyrody, a historia ludzkości to część historii przyrody. Idea ta, którą współczesny człowiek zaczął rozumieć, podkreślana była już w mitologii, a także w rozmaitych starożytnych filozofiach. Powtórne i głębsze uświadomienie starych prawd, które dotarły do nas z zamierzchłych czasów, to skutek kryzysu ekologicznego, który nasila się w miarę wzrostu tempa naukowo-technologicznego rozwoju.

Niewątpliwie negatywny wpływ na środowisko miały takie sytuacje, jak ta w latach 20–30 XX wieku w byłym Związku Radzieckim. Pod koniec 1920 roku władze zdecydowały uwolnić kraj od konieczności importu bogactw naturalnych i zapoczątkować rozwój ciężkiego przemysłu na mało zbadanym terytorium państwa. Geologom zlecono rozpoznanie złóż bogactw naturalnych na całym obszarze ZSRR. W okresie tym ważne miejsce zajmowały hasła o poskramianiu i ujarzmianiu natury. Wyłoniła się idea wszechmogącego człowieka, który potrafi rządzić bezmyślną i chaotyczną przyrodą za pomocą techniki. Skutkiem tego stały się widoczne ślady zniszczenia środowiska naturalnego. W rezultacie zmasowanego wkroczenia techniki zostały naruszone kruche północne ekosystemy, ucierpiało wiele terytoriów zamieszkiwanych przez ludność tubylczą, która w okresie władzy sowieckiej była strasznie uciskana. Oswajanie dziewiczych terytoriów ciągnęło za sobą przymusową kolektywizację, transformację systemu gospodarki, odjęcie rodzimych ziem przez państwo, rusefikację i wypieranie ojczystych języków,

⁶ Ю. Новоженев, *Экологический императив XXI века*, „Урал” 2004, № 8, <http://magazines.russ.ru/ural/2004/8/novo9-pr.html>.

⁷ A. Czechow, *Wujaszek Wania*, [w:] *Wybór dramatów*, oprac. R. Śliwowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 470–472.

rozdzielanie dzieci i rodziców przy pomocy systemu internatowego kształcenia. Wszystko to spowodowało, że człowiek sowiecki zaczął się oddalać od świata przyrody, przekształcił się w jej wroga⁸.

Od połowy lat 20 XX wieku w ZSRR zaczyna się intensywnie rozwijać i dominować tzw. proza „produkcyjna”, która nie zauważała problemów ekologii. Cieszą się z rozwoju przemysłu i nie widzą zagrożeń z tym związanych. W utworach Fiodora Gładkowa (*Cement /Цемент/*, 1925, *Energia /Энергия/*, 1932–38), Marietty Szaginian (*Zapora wodna /Гидроцентраль/*, 1930), Leonida Leonowa (*Nad rzeką Socia /Сотья/*, 1930), Walentina Katajewa (*Czasie, naprzód! /Время, вперед!/*, 1932), Brunona Jasińskiego (*Człowiek zmienia skórę /Человек меняет кожу/*, 1933), Jurija Krymowa (*Statek „Derbent” /Танкер «Derbent»/*, 1938) i wielu innych głównym tematem była ciężka praca fizyczna na budowie. Proza ta opiewała budowę nowych zakładów przemysłowych, fabryk, miast, kanałów nawadniających pustynie, tworzenie sztucznych mórz. Literatura stała się wręcz środkiem agitacji i propagandy:

В «производственной» прозе отчётливее всего проявились негативные процессы, выведившие художественную литературу за рамки искусства и превращавшие её в идеологическое средство агитации и пропаганды⁹.

Sensem życia bohatera prozy „produkcyjnej” stała się praca, która organizowała jego czas wolny, a także zastępowała życie duchowe. W powieści-kronice Katajewa *Czasie, naprzód!* bohaterowie oddają za nią swoje zdrowie, a nawet życie. Wstają skoro świt z myślą o pobiciu kolejnego rekordu – ile betoniarek cementu zużyją na swojej zmianie.

На фоне индустриального пейзажа создавался образ героя времени – строителя, руководителя и организатора трудовых процессов, землекопа и токаря¹⁰.

Świadomość tego, że ich praca i wysiłek przyczyniają się do organizacji lepszego, szczęśliwszego życia przyszłych pokoleń dodawała im siłę oraz sprawiała, iż widzieli w tym same zalety. Nie dostrzegali, że zasypywanie rzeczek, wycinanie dużych połąci lasu, osuszanie błotnistych terenów zmienia środowisko naturalne.

⁸ А. Болотова, *Государство, геологи и колонизация природы в СССР*, „Неприкосновенный запас” 2006, № 2 (46), <http://magazines.russ.ru/nz/2006/2/bo-pr.html>.

⁹ Л. П. Кременцов, Л. Ф. Алексеева, Т. М. Колядич и др., *Русская литература XX века: в двух томах*, под ред. Л. П. Кременцова, Москва 2005, т. 1, с. 35.

¹⁰ Ibidem.

W drugiej połowie XX wieku ingerencja ludzi w świat przyrody przybrała kolosalne rozmiary. Szkoda wyrządzona przyrodzie stała się zupełnie oczywista. W świadomości ludzi trwale wyryły się takie pojęcia, jak „problemy ekologiczne”, „zagrożenia ekologiczne”. O tych zagrożeniach zaczęli głośno mówić uczeni i działacze społeczni na całym świecie. Rozprzestrzeniały się nastroje ekologicznego pesymizmu. W Rosji, gdzie degradacja środowiska naturalnego była olbrzymia, pisarze pierwsi zwrócili uwagę społeczeństwa na ten fakt. Wasilij Biełow stwierdził:

Мы называем землю матерью, матушкой, кормилицей, поём ей гимны и славославим. Это лишь на словах. На деле мы поступаем с ней безнравственно и жестоко, мы давно забыли, что она живая. Как всё живое, она ждала милосердия. Но произошло отчуждение. Вместо любви и милосердия земле было уготовано презрение и равнодушие¹¹.

Bardzo wyraźnie problemy ekologii poruszała proza lat 60–70 XX wieku nazywana „prozą wiejską”. Był to nurt, który emocjonalnie reagował na rewolucję naukowo-techniczną. Podejmowane w ich utworach problemy rozpatrywane były w związku z obrazem małej ojczyzny. Pisarzom nurtu ludowego udawało się zachować niezależność od radzieckiej ideologii. Filarem ideowym ich twórczości był antyurbanizm i humanizm ekologiczny.

Tematy „człowiek i ziemia”, „człowiek i otaczający świat” znajdują rozwój w twórczości takich pisarzy, jak m.in.: Michaił Priszwin (*Skarbnica słońca / Кладовая солнца*), 1945), Leonid Leonow (*Rosyjski las / Русский лес*), 1953), Aleksander Jaszyn (*Wologodzkie wesele / Вологодская свадьба*), 1962), Fiodor Abramow (*Bracia i siostry / Братья и сёстры*), 1958, *Dwie zimy i trzy lata / Две зимы и три лета*), 1968, *Drogi i rozdroża / Пути перепутья*), 1973, *Dom / Дом*), 1978), Wasilij Szukszyn (*Wiejscy mieszkańcy / Сельские жители*), 1963, *Cudak / Чудик*), 1967), Władimir Cziwilichin (*Jasne oko Syberii / Светлое око Сибири*), 1963), Sergiusz Załygin (*Nad Irtyszem / На Иртыше*), 1964, *Powieść ekologiczna / Экологический роман*), 1993), Wiktor Astafjew (*Stara dąbrowa / Стародуб*), 1959, *Królowa Ryb / Царь-рыба*), 1976), Wasilij Biełow (*Ludzka rzecz / Привычное дело*), 1966), Walentin Rasputin (*Pożegnanie z Matiorą / Прощание с Матёрой*), 1976), Wasilij Pieskow (*Białe sny / Белые сны*), 1967), Gawriił Trojepolski (*Biały Wit Czarne Ucho / Белый Бит Чёрное ухо*), 1971), Piotr Proskurin (*Los / Судьба*), 1972), Władimir Solouchin (*Zielsko / Трава*), 1972), Władimir Krupin (*Ziarna / Зёрна*), 1974)

¹¹ В. И. Белов, *Раздумья на родине: Очерки и статьи*, „Современник”, Moskwa 1989, s. 179.

i inni. W utworach tych autorów brak jedności między człowiekiem i przyrodą pojmowany jest jako zerwanie więzi między jednostką a społecznością. Świadczy to o niewątpliwym znaczeniu danego problemu w warunkach kulturowo-historycznej sytuacji w Rosji w drugiej połowie XX wieku. Pisarze ci pokazali, że:

[...] władza radziecka z jej programem rewolucyjnych przemian (hasła odwracania koryt rzek, nawadniania pustyń itp.), zakładającym eksploatacyjny, ekspansywny i przedmiotowy [...] stosunek zarówno do ziemi, jak i związanych z nią ludzi, była chyba najgorszym z możliwych gospodarzy. Współcześni filozofowie [...] radzieckie gospodarowanie naturalnymi zasobami uznają za przykład ludzkiego absolutyzmu, którego skutki, analizowane przez nauki społeczne, ale również przez najnowszą prozę rosyjską, będą odczuwalne jeszcze długo¹².

W końcu lat 50 na całym gigantycznym terytorium Związku Radzieckiego przeprowadzano pomiary geologiczne, a w wielu rejonach powstały nowe centra industrialne. Reżim totalitarny, trwale ustanowiony w ZSRR w latach 30, pokonał wiele przeszkód (rosyjskie bezgraniczne przestworza bez dróg transportowych, trudne warunki klimatyczne), które stały na drodze do skarbów przyrody. Wezwania do uczestnictwa w „oswajaniu” Północy i Dalekiego Wschodu były adresowane w pierwszej kolejności do młodzieży, gdyż przypuszczano, że młodym ludziom łatwiej będzie przenieść się do nowego miejsca zamieszkania. Propaganda ta podpierana była względami materialnymi, obiecywano wysokie zarobki, rozwiązanie problemów mieszkaniowych, prestiżowe stanowiska pracy i inne¹³.

Stalin narzucił koncepcję ziemi jako dobra wyłącznie materialnego, zaspokajającego aspiracje cywilizacyjne pojedynczego człowieka i całego społeczeństwa¹⁴.

Zagadnienie to porusza Walientin Rasputin w swojej powieści *Pożegnanie z Matorą* (*Прощание с Матёрой*, 1976). Matorą to wymyślona przez autora wyspa na Angarze i zarazem niewielka wieś o tej samej nazwie, która ma zostać całkowicie zatopiona. Na jej miejscu ma stać elektrownia

¹² W. Supa, *Do kogo należy ziemia? Trawestacje metafor i sentencji biblijnych we współczesnej prozie rosyjskiej*, [w:] *Ziemia w literaturach i myśli filozoficznej Słowian*, pod red. W. Laszczak i D. Ambroziak, Opole 2008, s. 15–16.

¹³ А. Болотова, *Государство...*

¹⁴ А. Ра́зну, *Motyw ziemi we współczesnej myśli politycznej*, [w:] *Ziemia w literaturach i myśli filozoficznej Słowian*, pod red. W. Laszczak i D. Ambroziak, Opole 2008, s. 166.

wodna. Mieszkańców czeka przesiedlenie, co dla wielu z nich oznacza konieczność rezygnacji z dotychczasowego życia, a więc duchową śmierć. „O losie wyspy i jej mieszkańców zdecydowali nie ci, którzy uprawiali na niej pola, lecz odległa od nich i zupełnie anonimowa władza”¹⁵.

Rasputin przedstawia kilka pokoleń mieszkańców wyspy. Podkreślał, że im młodsze pokolenie, tym słabsze jest jego przywiązanie do ziemi. Starsi ludzie nie chcą opuszczać domów, ogrodów, pól, natomiast ich dzieci i wnuki nie widzą w tym nic złego.

Przed zatopieniem wieś została spalona. Odporny na ogień, piłę i topory został tylko ogromny modrzew, który jest symbolem wiecznie żywej przyrody. Autor pokazał, że człowiek nie jest w stanie odnieść całkowitego zwycięstwa nad naturą. Rasputin rozumie potrzebę budowania elektrowni i związanych z tym konsekwencji w postaci zatopień wsi, takich jak Matio-ra, symbolizująca całą ziemię. Pisarz wie, że w różnych dziedzinach życia postęp niesie za sobą nie tylko zyski, ale też straty. Jednak zwraca uwagę na fakt, że straty nie powinny przewyższać zysków. My, jako mieszkańcy Ziemi, musimy zacząć jej bronić, żeby nie podzieliła ona losu Matioiry.

Obecnie panuje antropocentryczna społeczna orientacja ekologiczna, która stawia na czele człowieka i jego potrzeby, bez troski o przyszłe pokolenie, co ma zgubny wpływ na otaczającą nas przyrodę. Współczesne problemy ekologiczne, z którymi boryka się ludzkość na przełomie XX i XXI wieku są związane ze wzrostem intensywności oddziaływania człowieka na środowisko naturalne. Przyczynia się to do globalnych problemów ekologicznych, które zaczynają zmieniać fizjonomię planety. W dzisiejszych czasach ważnym jest, aby uświadomić sobie nierozzerwalny związek przyrody z człowiekiem, który ma obustronny charakter – problemy ekologiczne to problemy człowieka. „Uświadamiać” próbują naukowcy, politycy i ludzie sztuki z obu półkul naszej planety. Na przykład laureat Nagrody Nobla Albert Gore pisze:

Nasza zdolność świadomego i abstrakcyjnego myślenia w żaden sposób nie odziera nas od natury, ale nasza zdolność do analizy doprowadza nas czasem do aroganckich wyobrażeń o własnej wyjątkowości, które nie pozwalają nam się identyfikować ze światem przyrody. W rzeczywistości jednak jesteśmy nierozzerwalnie złączeni. Przyroda i my to jedno¹⁶.

¹⁵ W. Supa, *Do kogo...*, s. 17.

¹⁶ A. Gore, *Niewygodna prawda: apel o ratowanie naszej planety przed katastrofalnymi skutkami globalnego ocieplenia*, przeł. J. Golik-Skitał i A. Malinowska, Katowice 2007, s. 161.

Na pytanie, czy przyroda jest świątynią, czy niewolnikiem człowieka próbuje znaleźć odpowiedź Wiktor Astafjew w powieści *Królowa Ryb* (*Царь-рыба*, 1976). Pisarzowi bliskie są problemy ekologiczne, szczególnie temat rybolówstwa i wędkarstwa. Astafjew urodził się na Syberii i nie tylko uczestniczył w połowach wielkich jesiotrów, ale był również świadkiem kłusowniczych metod odławiania ryb. Sybiracy często nie przejmowali się nakazami prawnymi, okresami ochronnymi, gdyż postrzegali przyrodę jako niewyczerpalną i nieprzebraną spizarnię. Główny bohater *Królowej Ryb* – Ignaticz – reprezentuje takich właśnie ludzi.

Ignaticz słynie we wsi z tego, że jest najlepszym rybakim. Nie byłoby w tym nic złego, gdyby nie fakt, że zajmuje się on kłusownictwem i wcale nie dlatego, by zabezpieczyć byt swojej rodzinie. Łowi ryby nie na sprzedaż, ale z czystej chęci sławy. We wsi trwa konkurencja pomiędzy rybakami, każdy z nich chce być najlepszy.

Kiedy bohater czuje się królem przyrody, kiedy czuje nad nią przewagę i władzę, musi się zmierzyć z „królową ryb”. Ignaticz, złowiwszy ogromną i przedziwną rybę, waha się, jak postąpić: wypuścić ją, czy wyłowić i zasłynać na całą okolicę. Chciwość jednak bierze górę i rybak podejmuje walkę z rybą. Nie udaje mu się jednak odnieść zwycięstwa. Okaleczony Ignaticz i zraniona „królowa ryb” muszą teraz razem walczyć o przeżycie.

Bohater *Królowej Ryb* swoim postępowaniem działa na szkodę całej przyrody. Gubi go egoizm i przeświadczenie o swojej autonomiczności nad nią. Opowiadanie to jest wołaniem Astafjewa o przemyślane podejście do bogactw natury. Przecież sens ludzkiej egzystencji zawiera się nie w ujarzmianiu przyrody, nie w powiększaniu materialnego bogactwa, a w przewartościowaniu działalności ludzkiej, w moralnym doskonaleniu jednostki, poziomu jej wykształcenia i kultury, życia w harmonii ze środowiskiem naturalnym¹⁷.

Po 1986 roku obawy o przyszłość środowiska naturalnego podziela prawie cała nowa dramaturgia rosyjska. Błotniste drogi, zapadłe dziury, brudne ulice, zrujnowane dacje, budynki przeznaczone do rozbiórki, gdzie koczują bezdomni i bezrobotni, zapuszczone mieszkania¹⁸ – takie obrazy rysują się m.in. w sztukach Ludmiły Pietruszewskiej, Ludmiły Razumowskiej

¹⁷ О. В. Мосин, *Роль экологического сознания в биосоциальном развитии человека*, http://ecoportal.ru/view_public.php?id=2474.

¹⁸ H. Mazurek, *Ziemia przyszłości w nowej dramaturgii rosyjskiej*, [w:] *Ziemia w literaturach i myśli filozoficznej Słowian*, pod red. W. Laszczak i D. Ambroziak, Opole 2008, s. 21.

(*Sad bez ziemi / Сад без земли*/, 1982), Nikołaja Kolady (*Polonez Ogińskiego / Полонез Огинского*/, 1993), Aleksieja Słapowskiego (*Wiśniowy sadek / Вишнёвый садик*/, 1993), Ksenii Draguńskiej (*Ziemia Października / Земля Октября*/, 1994). Smutny obraz skażonej zanieczyszczeniami chemicznymi planety, obraz świata po katastrofie ekologicznej odnajdziemy np. w dramatach Władimira Malagina (*W wielkim pierścieniu / В большом кольце*/, 1989, *Po katastrofie / После волка пустынного*/, 1994), czy Dmitrija Lipskierowa (*Rodzina mutantów / Семья уродов*/).

Nadmierna eksploatacja skarbów przyrody, konflikty wojenne, kryzysy ekonomiczne, awarie reaktorów jądrowych, klęski żywiołowe, epidemie, głód itp. – wszystko to świadczy o tym, że na danym etapie rozwoju jesteśmy zmuszeni rozważać ewentualność wymarcia życia na Ziemi jako rezultatu naszej działalności. Ludzkość zbliżyła się do takiej granicy, za którą, jeśli nie zaczniemy analizować naszego życia na korzyść ochrony środowiska, z pewnością będziemy musieli zginąć. Taką prognozę na przyszłość możemy zaobserwować w *Powieści ekologicznej (Экологический роман, 1993)* Sergiusza Załygina. Utwór ten wyraża nie przecucie, ale już świadomość katastrofy ekologicznej. Autor przybliżył nam ostatnie dziesięciolecie panowania władzy sowieckiej. Jej polityka miała zdecydowanie antyprzyrodniczy charakter. Władza radziecka wypracowała własny system wartości, własną ideologię i własne prawa gry. Jej monopolowy system kierował się osobistymi interesami państwa, bez uwzględniania przy tym dobra środowiska naturalnego.

Główny bohater jest świadkiem ogromnego przedsięwzięcia – budowy podbiegunowej drogi kolejowej na wypadek wojny z Ameryką. Był to projekt zupełnie nieprzemyślany, gdyż podłoże tundry nie jest na tyle twarde, aby utrzymać same tory kolejowe, nie mówiąc już o pociągach. Budowa kolei wzdłuż koła podbiegunowego pokazuje absurd wielu technicznych projektów człowieka w ZSRR. Autor zauważa, że ludzie często nie zastanawiają się nad konsekwencjami swojej działalności, o czym świadczą słowa Aleksego Gołubjewa:

Я когда-то, лет двадцать тому назад, один час шестнадцать минут думал и пришёл к выводу: всё плохое и всё самое трудное – не мой вопрос, не моего ума дело. Вот и экология – да разве она моего ума?¹⁹.

¹⁹ С. Залыгин, *Экологический роман*, http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1993/12/zalig.html.

W *Powieści ekologicznej* naświetlona została ogromna skala zniszczenia przyrody. Apoteozą takiego jej traktowania stała się radioaktywna rzeka Prypec po wybuchu jądrowym w Czarnobylu. Powieść Załygina jest pozbawiona pocieszającej iluzji i nadziei w człowieka. Autor wątpi, aby człowiek się zmienił i zaczął żyć tak, jakby był nieodłączną częścią przyrody.

Takie pesymistyczne wizje przyszłości wśród pisarzy rosyjskich nie biorą się znikąd, ponieważ w różnych regionach Rosji i miejskich aglomeracjach powstały kryzysowe, a niekiedy i katastrofalne problemy ekologiczne. Na wielu terenach nieodwracalna degradacja środowiska naturalnego zaszła tak daleko, że stały się one niezdatne do życia i działalności gospodarczej. W większości rosyjskich miast stężenie szkodliwych dla zdrowia substancji w powietrzu dziesięciokrotnie przekroczyło normy.

O możliwości katastrofy ekologicznej pisze w swojej monografii pt. *Przyroda i człowiek* Jurij Sochriakow. Zwraca on uwagę na napiętą sytuację, która zaistniała w basenach Bajkału, Ładogi, morza Aralskiego, gdzie nastąpił spadek liczebności fok, wymieranie całych gatunków słodkowodnych i morskich ryb, rodzenie się dzieci z wrodzonymi wadami genetycznymi w regionach o dużym spożyciu pestycydów itp.²⁰

Również we współczesnej poezji rosyjskiej zauważymy wzrost zainteresowania problemami ponadczasowymi, jakimi jest relacja między człowiekiem a przyrodą, zagadnienie śmierci i wiecznego życia przyrody²¹. Wzajemny stosunek człowieka i ziemi absorbował i nadal absorbuje rosyjskich poetów, którzy postawili sobie za zadanie obudzić na nowo utracone poczucie szacunku wobec świata natury. Najczęściej nawiązują oni do twórczości wybitnego jej przedstawiciela z XIX wieku – Fiodora Tiutczewa. Wśród jego wierszy znajdziemy takie, w których poeta namawia do życia w zgodzie i harmonii z przyrodą. Przekonuje, iż:

В ней есть душа, в ней есть свобода,
В ней есть любовь, в ней есть язык...²².

Współczesna poezja rosyjska coraz częściej zastanawia się nad przyszłością człowieka w świecie, nad problemem istnienia wobec zagrożenia wojną atomową. To zagadnienie wyraźnie porusza Jurij Kuzniecowa w wierszu

²⁰ Ю. И. Сохряков, *Природа и человек*, Москва 1990, с. 5.

²¹ A. Doleżał, *Tradycja Fiodora Tiutczewa we współczesnej liryce rosyjskiej*, „Przegląd Humanistyczny”, Warszawa 1994, R. 38, Nr 6, s. 121.

²² Ф. ТЮТЧЕВ, *Не то, что мните вы, природа...*, <http://litera.ru/stixiya/authors/tyutchev/ne-to-chto.html>.

pt. *Atomowa bajka* (*Атомная сказка*, 1968), w którym protestuje przeciwko bezmyślnemu „poznawaniu” przyrody²³:

В долгих муках она умирала,
В каждой жилке стучали века.
И улыбка познания играла
На счастливом лице дурака²⁴.

Obawy o dalszy los harmonijnego związku człowieka z przyrodą podziela m.in. Mikołaj Rubcow, Igor Szklarewski. Władimir Firsow w jednym ze swoich wierszy pisze o moralnym upadku człowieka:

Равновесие природы,
Равновесие души
Мы теряем с каждым годом,
Хоть тужи,
Хоть не тужи.
Реки гаснут.
Лес мертвеет...
И, наверно, потому
Души добрые черствеют,
Чувства передав ему²⁵.

Natomiast Wasilij Fiodorow proponuje swoją koncepcję ratowania przyrody i człowieka:

Чтобы себя и мир спасти,
Нам нужно, не теряя годы,
Забудь все культы
И ввести
Непогрешимый
Культ природы²⁶.

Aby zrozumieć mentalność rosyjską, koniecznie należy brać pod uwagę czynnik przyrodniczy, geograficzny i historyczny. Ogromna powierzchnia kraju, różnorodność krajobrazów, bogate złoża naturalne, miały niewątpliwie wpływ na [...] pojmowanie przez Rosjanina jego miejsca w świecie, jego stosunku do przyrody²⁷.

²³ A. Doleżał, *Tradycja...*, s. 123.

²⁴ Ю. Кузнецов, *Атомная сказка*, <http://poems.imhonet.ru/element/995678/>.

²⁵ Ю. И. Сохряков, *Природа...*, s. 43.

²⁶ Ibidem, s. 44.

²⁷ W. N. Kwaskow, *Mentalność rosyjska a problemy ekologii*, [w:] *Światopogląd i ekologia*, red. J. Dębowski, Olsztyn 1997, s. 209.

Wiara w to, że człowiek jest w stanie przerobić przyrodę według własnego widzimisie, zamienić przyrodę za pomocą wszechmocnej techniki, nauki i współczesnych technologii w niewyczerpalne źródło dóbr zakorzeniła się mocno w świadomości współczesnego Rosjanina. Bez wątplenia, istnieją określone różnice w mentalności narodów europejskich i Rosjan. Uwarunkowane są one nie tylko czynnikami „geograficznymi”, ale również kulturowymi tradycjami, które ukształtowały się wśród narodów Europy i narodów Rosji odnośnie do wykorzystania zasobów naturalnych, będących w dyspozycji tego czy innego kraju, stosunku nie tylko do ziemi i jej wewnętrznych bogactw, ale także do flory i fauny, zasobów wodnych, atmosferycznych i rolniczych²⁸.

Podążając za myślą Władimira Kwaskowa faktycznie można stwierdzić, iż konsumpcyjny stosunek Rosjan do przyrody bierze się z tego, że terytorium państwa rosyjskiego posiada rozległe przestworza i ogromne zasoby naturalne. Są oni przekonani, że bogactw wystarczy dla wszystkich, że jest ich nieskończona ilość i dlatego nie muszą ich szanować.

Problem ekologiczny Rosji nie różni się od globalnych problemów ekologicznych. Wraz z rozwojem urbanizacji, przemysłu, zachodnią technologią i wartościami oraz bezmyślną eksploatacją światowych zasobów naturalnych obejmuje on cały świat. Nie przypadkowo prozaicy, dramaturdzy i poeci starają się przestrzec ludzi przed postępującymi zmianami klimatycznymi i przypomnieć im o tym, że wszyscy jesteśmy częścią przyrody. Nawołują do tego, aby zmienić swoją politykę i postępowanie wobec natury, u której jesteśmy już poważnie zadłużeni. Opisy przyrody w przywołanych utworach, to nie tylko tło, w którym toczy się akcja, lecz przeciwnie, są one ważnym składnikiem świata przedstawionego. Zawiera się w nich głęboki sens, ponieważ właśnie stosunek do przyrody, do ziemi obnaża duchową stronę człowieka, pokazuje jego morale. Szerokie spektrum „ekologicznych” utworów, które spełniają funkcję „uświadamiającą” i uczą w ten sposób miłości do przyrody i nienawiści do jej niszczycieli²⁹ świadczy o tym, że literatura rosyjska nie jest obojętna wobec problemów ekologii.

²⁸ Ibidem, s. 210.

²⁹ Я. В. Машарова, *В согласии с разумом и совестью: (Эколог. ситуации в сов. прозе)*, [в:] *Вопр. лит. народов СССР*, Киев, Одесса 1987, Вып. 13, с. 42.

RUSSIAN LITERATURE TOWARDS PROBLEMS WITH ECOLOGY.
RECONNAISSANCE

S U M M A R Y

The article investigates Russian literature's approach to the issues of ecology. The interest in this subject can be noted as early as in the nineteenth century, in the works of L. Tolstoj and A. Czechow. These authors drew the reader's attention to the fact that man is an inseparable part of nature, thus he ought to treat it with respect.

Since the 1920s, literature works known as "industrial prose" (F.Gladkow, M. Szaginian, L. Leonow, W. Katajew and others) focused on describing the Industrial Revolution, not paying much attention to the issues of ecology.

The strongest reaction to scientific and technical progress was displayed in the "countryside prose", especially in the works of W. Rasputin and W. Astafjew. In literature of the 1960s and the 1970s the lack of unity between man and nature was portrayed as severing ties between a person and the community.

In the 1980s and the 1990s in the works of L. Pietruszewska, N. Kolada, W. Malagin, D. Lipskierow, S. Zalygin and others one reads about tragic visions of our planet in near future, resulting from a global natural disaster.

RECENZJE

Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe. Materiały XVI Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Droga ku wzajemności”, Białystok, 25–26 września 2009 r., pod red. M. Kondratiuka i B. Siegienia, Białystok 2009, ss. 554.

Publikacja *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*, tom XI, pod redakcją Michała Kondratiuka i Bazylego Siegienia zawiera referaty, studia i komunikaty wygłoszone na XVI Międzynarodowej Konferencji Naukowej z cyklu: *Droga ku wzajemności*, która odbyła się w Białymstoku, w dniach 25–26 września 2009 roku.

Prezentowany tom studiów składa się z pięćdziesięciu pięciu artykułów, których autorami są uczeni z ośrodków naukowych Polski i Białorusi. Ponadto tom zawiera spis prac opublikowanych w tomach I–X (1999–2009), będących pokłosiem Konferencji Naukowych wyżej wymienionego cyklu, odbywających się w Białymstoku i Grodnie. Tytułowy temat sygnalizuje różnorodność materiału, jaki odnajdujemy w publikacji. Recenzowana pozycja podzielona została na dwa rozdziały. Pierwszy z nich zatytułowany jest *Język i literatura*, drugi – *Historia i kultura*.

W Przedmowie redaktor tomu Michał Kondratiuk prezentuje organizatorów Konferencji, sygnalizuje tematykę referatów wygłoszonych na posiedzeniach plenarnych oraz zawartość niniejszego tomu. Swój artykuł poświęcił problemowi roli języka i nazw własnych w samoidentyfikacji mniejszości narodowych i etnicznych w regionie białostockim. Zwrócił uwagę, że nazwy miejscowe i osobowe w językach mniejszości oprócz funkcji identyfikujących pełnią funkcje symboli i funkcje emocjonalne, są też cennym źródłem w badaniach językoznawców, archeologów, historyków, etnografów i geografów.

Aleksander Karski (prawnik i biograf prof. E. Karskiego) opisuje ekspedycje naukowe profesora E. Karskiego w końcu XIX – początku XX wieku (dotyczące głównie Białostocczyzny).

Problemy wpływu języka polskiego na język białoruski zostały omówione w kilku artykułach. Aleksander Łukaszaniec stwierdził, że w *Słowniku nowych wyrazów języka białoruskiego* jednostki leksykalne zarejestrowane jako polonizmy stanowią grupę bardzo zróżnicowaną tematycznie, a zapożyczenia z języka polskiego nie są uwarunkowane potrzebą nominacji, nowa leksyka zastępuje białoruską. Alena Ostapczuk przedstawiła zapożyczenia leksykalne z języka polskiego we współczesnej białoruskiej literaturze pięknej i publicystyce, a Natalia Palaszcuk omówiła

białoruskie prace językoznawcze dotyczące polonizmów występujących w języku starobiałoruskim.

Zagadnienia onomastyczne znalazły rozwinięcie w tekstach Lili Citko, Teresy Pluskoty, Małgorzaty Magda-Czekaj, Eleny Palinciuc, Stanisława Januszkiewicza i Iwana Łuczyc-Fiedareca.

Lilia Citko w swoim artykule zajmuje się językową analizą sposobów nominacji ulic kilku miast podlaskich XVI–XVIII w.

Imiona chrześcijańskie zarejestrowane w Białowieskiej cerkwi i parafii prawosławnej na przełomie XIX i XX wieku oraz w okresie międzywojennym analizie porównawczej poddała Teresa Pluskota

Małgorzata Magda-Czekaj swój artykuł poświęca wzajemnym wpływom systemów nazewniczych wschodniosłowiańskiego i zachodniosłowiańskiego (polskiego) od XVI do XVIII w. Elena Palinciuc omawia wariantywność imion Polaków z Kiszyniowa i okolicy w XIX i XX w., interferencje zachodzące w tych imionach oraz główne motywy nadawania imion przez Polaków z Kiszyniowa swoim dzieciom.

Artykuł Stanisława Januszkiewicza poświęcony jest ojkonimom zachodniej Grodzieńszczyzny, które zostały utworzone od apelatywnych nazw osadników.

Nazwy uroczysk na białoruskim Polesiu Zachodnim zbadał i opisał Iwan Łuczyc-Fiedarec.

Kwestie gwar podejmują w swoich artykułach Mikołaj Daniłowicz, który koncentruje uwagę na białoruskiej frazeologii gwarowej; Weronika Kurcowa, która przedstawiła stan i dynamikę rozwoju współczesnej mowy dialektalnej w gwarach zachodniej strefy języka białoruskiego; Juraś Babicz, który opisuje polonizmy w gwarach białoruskich dialektu północno-wschodniego oraz Bazyli Siegień zajmujący się badaniem gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny.

Przedmiotem rozważań Iryny Hapanienka są polskie i rosyjskie elementy językowe jako środki stwarzania efektu komicznego w języku białoruskim XIX – początku XX wieku.

Cechom językowym Rękopisu Żyrowickiego z początku XVII w. swój artykuł poświęciła Maryna Swistunowa.

Marek Marszałek przedstawił refleksy białoruskich cech fleksyjnych w polskich książkach wydawanych w okresie powojennym na Litwie.

Artykuł Anastasii Russkich traktuje o transliteracji jako sposobie przekładu polskich wtórnych jednostek leksykalnych na język rosyjski i białoruski.

Agnieszka Borowiec poświęciła swój tekst dewerbalnym nomina agentis występującym we współczesnym języku białoruskim, natomiast Maria Koniuszkiewicz przyjmom wtórnym w języku białoruskim i polskim.

Problem północno-wschodnich arealnych innowacji w języku polskim stał się przedmiotem rozważań Natalii Snihirowej.

W polu zainteresowań Niny Raczkiewicz znalazło się nazewnictwo wschodniosłowiańskie związane ze świętem Epifanii na Białostoczczyźnie.

Inskrypcje lamentacyjne jako komunikat językowy (na przykładzie nekropolii prawosławnych Lubelszczyzny) prezentuje tekst Agnieszki Dudek-Szumigaj.

W tomie znajduje się jedenaście artykułów literaturoznawczych o bogatej, różnicowanej problematyce. Uładzimir Kajała w artykule *Хрысціянiзацыя Беларускай Ручы на старонках старажытных летапісаў* przedstawia proces przyjęcia chrze-

ścijaństwa przez Słowian zobrazowany w „Powieści lat minionych” i „Kronice Bychowca”. Z kolei Dina Dudinskaja w pracy *Соборность сосуществования культурно-исторических типов* mówiąc o teorii cywilizacji wskazuje na znaczenie tradycji jako łącznika między płaszczyzną transcendentną i płaszczyzną społeczną.

Wśród artykułów literaturoznawczych gros prac poświęconych jest analizie poszczególnych aspektów spuścizny literackiej takich twórców jak Jan Czeczot, Aleś Razanow, Janka Bryl. Joanna Wasilik w pracy *Своеасаблівасць балад Яна Чачома* jako cechy charakterystyczne ballad wymienia elementy folkloru białoruskiego, wzbogacenie tematyki historycznej o pierwiastek miejscowych podań oraz wprowadzenie informacji etnograficznych. Badanie pojęć „swojskość” i „obcość” podejmuje Katarzyna Zdanowicz-Cyganiak w pracy *Świat jako obcy? – poezja Alesia Razanawa*. Autorka konstatuje, że twórca „jest emigrantem – w sensie dosłownym i symbolicznym” (285). Wskazuje, że człowiek w poezji Razanawa nie może dotrzeć do istoty otaczającego go świata. Jest w nim obcy, próbuje skolonizować świat za pomocą twórczości, która staje się dla niego „własnym krajem”. Ała Pietruszkiewicz w artykule *Янка Брыль пра польскую літаратуру (паводле кнігі «Трохі пра вечнае»)* ukazuje postać białoruskiego pisarza jako znawcy i miłośnika polskiej literatury. Badaczka podkreśla szczególne zainteresowanie Bryla twórczością Adama Mickiewicza. Temat twórcy i procesu kreacji dzieła literackiego w poezji tegoż pisarza poddaje analizie Anna Alsztyniuk w artykule *Мастак і мастацтва слова ў лірычных нататках Якні Брыля*. Na szczególną uwagę zasługuje praca Dymitra Lebiadziejewicza *Антычныя матывы ў творчасці беларуска-польскамоўных пісьменнікаў стагоддзя*. Uczony prezentuje, w jaki sposób kultura antyczna (antyczny materiał poetycki, obrazy, mity) wpłynęła na kształtowanie estetyki i światopoglądu takich twórców jak Adam Mickiewicz, Jan Czeczot, Jan Barszczewski, Wincenty Dunin-Marcinkiewicz, Władysław Syrokomla, Franciszek Bohuszewicz.

Kolejny blok wśród tekstów literaturoznawczych stanowią prace poświęcone tematowi „małej Ojczyzny” w spuściznie literackiej pisarzy polskich i białoruskich. O tęsknocie za „małą Ojczyzną”, problemie migracji ludności z wioski do miasta, kwestii poszukiwania tożsamości przez ludzi pogranicza w twórczości Michasia Szachowicza pisze Halina Twaranowicz (*Тэма „малой Айчыны” ў творчасці Міхася Шаховіча*). Anna Sakowicz w pracy *Беласточчына ў творах Аляксея Карпюка (нарыс «Мая Джамалунгма»)* stwierdza, że w cechującej się autobiografizmem twórczości Aleksieja Karpiuka, motyw ojczystej Białostocczyzny jest stale obecny. Elena Biliutenko w tekście *Хронотоп в романе Элизы Ожешко «Над Неманом»* sygnalizuje, że przestrzeń świata przedstawionego to swoista „mała Ojczyzna” piarki. Badaczka podkreśla, że czas i przestrzeń w powieści ma charakter realistyczny i transcendentalny.

Fatalistyczną koncepcję cyklicznego procesu cywilizacji, w którym rola człowieka sprowadza się do biernego istnienia, pokazuje Natalia Bachanowicz w tekście *Асоба ў цыклічнай мадэлі культурна-гістарычнага хранатопу на матэрыяле прозы В. Ластоўскага і К. Тэтмаера*).

Część druga zawiera dwadzieścia artykułów poświęconych historii i kulturze. Charakteryzują się one bogatą i różnorodną tematyką. Relacje polsko-białoruskie na tle współczesnej polityki europejskiej przedstawia Siarhiej Łukaszaniec w ar-

tykule *Беларуска-польскія адносіны на сучасным этапе ў кантэксце фарміравання становішчага іміджу Беларусі на Захадзе*. Stosunki pomiędzy dwoma narodami stanowiły również płaszczynę badań Mikołaja Kruka w tekście *Dorobek dziesięciu lat badań polsko-białoruskich w zakresie języka, historii, literatury i kultury*. Kolejnym interesującym głosem w dyskusji na temat tych relacji jest artykuł Mikołaja Paciaruchina *Гродзеншчына шматнацыянальная: на шляху дружбы і згоды*.

Najliczniejszą grupę w tym rozdziale stanowią prace, w których przedmiotem rozważań są odrębne zagadnienia historyczne. Teksty te zawierają bogaty materiał faktograficzny dotyczący wydarzeń okresu powstania styczniowego, historii Polski i Białorusi okresu międzywojennego oraz czasu II wojny światowej. Wśród nich znajdziemy artykuły Alony Sciapanawej *Асноўныя накірункі занятасці ваенных асаднікаў на тэрыторыі Заходняй Беларусі (1921–1939)*, Julii Łupinowicz *Роль Польскаго Краеведческаго Товарищества (ПКТ) в сохранении культурного наследия Западной Беларуси*, Siergieja Sitkiewicza *Истоки новейшей белорусской историографии польской конспирации в годы второй мировой войны*, Witalija Barabasza *Белосточчина в советско-польской конфронтации в 1943–1944 гг.*, Alfonsa Bobowika *Szkolnictwo białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1920*, Wiesława Szweda *Бібліятэкі Гродзеншчыны (XIX – пачатак XX ст.)*, Andrzeja Garbackiego *Рамуальд Траўгут: урок гісторыі (філасофска-антрапалагічны падыход)*, Ludmiły Karalonok *Связи и контакты Гродненского государственного медицинского университета с научными центрами Республики Польша (исторический обзор)*.

Kolejny blok obejmuje artykuły o szeroko zakrojonej tematyce etnograficznej. Teksty poświęcone są analizie obrzędowości, specyfiki utworów muzycznych, cech architektury wiejskiej pogranicza polsko-białoruskiego, właściwości antropologicznych ludności polskiej i białoruskiej (Walentyna Nowak, Alona Kastryca, *Агульнае і адметнае ў каляндарнай абраднасці беларусаў і палякаў*; Ewa Łaskiewicz, *Белорусские свадебные обряды и обычаи в местечке Грудек Белостокского повета. Досвадебный этап*; Tatiana Mdziwani, *Хрысціянская семантыка ў Ютрані Кшыштафа Пендэрэцкага*; Natalia Bunkiewicz, *Население белорусско-польского пограничья по антропологическим данным*; Siarhiej Miluczenka, *Этнакультурныя стрэзатыпы і маркёры адаптацыі традыцыйных сельскіх пабудов для жыццезабеспячэння ў арэале беларуска-польскіх сувязей*; Dariusz Grzybek, *Muzyczno-etniczne swoistości białoruskich pieśni wielkopolskich*).

W części drugiej na szczególną uwagę zasługują artykuły o problematyce filozoficznej i socjologicznej. Praca Marii Nowackiej *Ситуативная этика – между деонтологизмом и утилитаризмом* przybliża nam koncepcję filozoficzną Josepha Fletchera i stworzone przez niego pojęcie etyki sytuacyjnej, stosunkowo młodego kierunku w etyce. Zdrowie jako kategorię estetyczną omawia Emilia Sawko (*Здоровье как эстетическая категория*). Engels Doroszewicz i Kirył Sokolow w swej pracy *Белоруско-польско-литовский тезаурус: мировоззренческие аспекты* badają kształtowanie się społeczeństwa informacyjnego i precyzują czynniki, które wpływają na proces dialogu międzykulturowego.

Wysoki poziom naukowej analizy i różnorodność tematyki tekstów, zawartych w recenzowanej publikacji sprawia, że jest to pozycja wartościowa, stanowiąca istotny wkład do rozważań na temat polsko-białoruskich związków kulturowych, językowych, literackich i historycznych. Duża ilość prac wskazuje zaś na żywotność i aktualność kwestii dotyczących kontaktów pomiędzy Polską i Białorusią. Tom materiałów pokonferencyjnych stanowi żywy przykład owocnego współistnienia i interferowania dwóch kultur.

Joanna Dziedzic, Jolanta Chomko
Białystok

Wizja kultury własnej, obcej i wspólnej w sytuacji kontaktu. Redakcja: Monika Kostaszuk-Romanowska, Anna Wieczorkiewicz, Białystok 2009, ss. 191

Praca zbiorowa pod redakcją M. Kostaszuk-Romanowskiej i A. Wieczorkiewicz mieści się w nurcie badań nad kulturą współczesną i dotyczy wizji kultury własnej, obcej i wspólnej w sytuacji kontaktu w nowej rzeczywistości społeczno-politycznej.

Przemiany gospodarcze w Środkowej i Wschodniej Europie, które miały miejsce w latach 90. spowodowały, że zmianie uległ nie tylko dotychczasowy porządek przestrzenny (zniesienie niektórych granic terytorialnych państw przy jednoczesnym wzmocnieniu innych), lecz również innego charakteru nabrały kontakty między ludźmi, dotychczas mieszkającymi poza granicami. W związku z tym kultura współczesna, jak zauważyła A. Wieczorkiewicz, „coraz częściej opisywana jest w kategoriach przepływów niż stałych granic; a ich znaczenia dosłowne rozpisuje się na szereg metafor mających wyrazić kondycję współczesności.” Bezpośredni kontakt – zaplanowane podróże, przypadkowe spotkania, wymiana studencka, nieprzewidziane doświadczenia codzienności czy też lektura tekstów literackich – otwiera nowe horyzonty rozumienia kultury obcojęzycznej oraz pozwala zweryfikować własne stereotypy bądź dawne kwestie rozważyć w nowych układach, do których, między innymi, należą pytania o własną tożsamość indywidualną, regionalną, europejską, wschodnią lub zachodnią.

Celem omawianego przedsięwzięcia była konfrontacja różnych perspektyw stosowanych we współczesnej refleksji nad kontaktem kulturowym i poszukiwanie możliwości „budowania interdyscyplinarnego języka, który go opisuje.”

Recenzowana książka oprócz *Wprowadzenia* i *Postowia* składa się z sześciu rozdziałów: *Granice, Konfrontacje, Samorozpoznanie, Przekłady, Podróże, Moja Rosja*. Proponowany układ tomu nie jest przypadkowy. Zdaniem redaktorów sugeruje on „pewien porządek wnikania w kulturę”, z czym trudno byłoby się nie zgodzić.

W skład pierwszego rozdziału wchodzi trzy artykuły autorstwa Elżbiety Kończuk, Ewy Klekot i Izabeli Wagner, których wspólnym mianownikiem jest szeroko rozumiane pojęcie granicy jako przedziału w sensie geograficznym, politycznym, mentalnym i kulturowym. Już w pierwszym z nich – *Doświadczenie granicy po rozpadzie „wielkich narracji”* (na przykładzie prozy Andrzeja Stasiuka i Jurija

Andruchowicza) Elżbieta Konończuk podkreśla, że „wielkie narracje” kojarzone z dawnym porządkiem geopolitycznym ustąpiły miejsce „małym narracjom” i są one prowadzone przez tych, którzy wyszli spod dominacji i próbują zaistnieć w nowej rzeczywistości. Zarówno Andrzej Stasiuk jak i Jurij Andruchowycz interesują się miejscami peryferyjnymi, leżącymi na obrzeżach Europy, na uboczu wielkich traktów turystycznych, niedostępnych z powodu trudnych warunków naturalnych, powodzi, zaniedbań ze strony poprzednich gospodarzy. Refleksja obecna w ich prozie dotyczy krajów pomocniczych, drugiego rzutu, czy też recyklingu takich jak Słowacja, Rumunia, Słowenia, Albania, Mołdawia, która dobitnie podkreśla różnice między Wschodem i Zachodem. W kontekście ich rozważań granica oznacza nie tylko kontur na mapie, lecz również „geograficzny zasięg siedzib ludzkich”, „linię demarkacyjną naturalnie wyznaczoną przez ukształtowanie krajobrazu”, linię „oddzielającą od siebie ludzi różniących się poziomem życia”, „kres pewnej przestrzeni”, „kres zasięgu ludzkich siedzib”, granicę między Wschodem i Zachodem oraz granicę między centrum i peryferiami.

Problem granic pojawia się również w artykule Ewy Klekot *Pojęcie „wspólnoty dziedzictwa” w polsko-ukraińskiej współpracy kulturalnej*, na który autorka patrzy z perspektywy dziedzictwa dóbr kultury. Rzecz dotyczy postaw specjalistów pełniących wysokie funkcje w sektorze kultury w sytuacjach spornych, dotyczących dóbr kultury. Z badań jakościowych przeprowadzonych w 2005 r. wynika, że specjaliści obydwu narodów uważają, iż konflikt w kwestii dóbr dziedzictwa kultury jest niepożądany, ponieważ negatywnie wpłynąłby na sytuację samych zabytków w postaci ograniczenia dostępu do dóbr kultury i zahamowania prac konserwatorskich. W sytuacjach spornych praktykowane są negocjacje lub rozwiązania oparte na szczegółowych badaniach historycznych.

Granica w kontekście odmienności kulturowej jest przedmiotem rozważań Izabeli Wagner – *We are all Europeans! – „Kultura Europejska”, „Kultura Polska” i „Kultura Własna”. Zderzenia i spotkania kultur w doświadczeniu studentów zagranicznych w Warszawie – uczestników programu Erasmus*. Z artykułu wynika, że stawanie się Erasmusowcem oraz uczestnictwo w spotkaniu kultur, nauka tolerancji, zrozumienie *Innego* jest procesem długotrwałym i nie każdy może i chce w nim uczestniczyć. Godna uwagi jest myśl, iż spotkanie z wielokulturowością może stać się drogą do poznania siebie oraz kluczem do poznania świata.

W rozdziale *Konfrontacje* występują dwa artykuły, które dotyczą spojrzenia na ten sam problem z perspektywy różnych narodów. Monika Kostaszuk-Romanowska w artykule *Estetyka symetrii? Polacy – Niemcy, Polacy – Żydzi w teatralnej lekturze młodego pokolenia inscenizatorów* mówi o eksperymentach teatralnych przeprowadzonych przez młodych reżyserów w Polsce, Niemczech, Izraelu i Rosji. Chodzi o spektakl Jana Kidawy *Transfer!*, którego tematem są wojenne wysiedlenia Polaków z ziem wschodnich i Niemców z ziem zachodnich, wystawiony w Teatrze Współczesnym we Wrocławiu, w Moskwie na festiwalu „Nowy Dramat” i w Berlinie (przed prezentacją ze spektaklu wycofał się Niemiec Gunter Linke z powodu niespełnienia jego żądania – wycięcia z tekstu fragmentów o wywożeniu żydowskich sklepikarzy i przypominających o rozpętaniu przez Niemcy II wojny światowej). Symetryczność polsko-niemieckiego doświadczenia przełożyła się na symetrię inscenizacyjną w postaci dwupoziomowo skonstruowanej przestrzeni scenicznej. Na

jednym poziomie znajdowali się politycy (Churchill, Roosevelt i Stalin), którzy wesoło rozmawiając, decydowali o losach Polaków i Niemców, a na drugim – sami przesiedleńcy, autentyczni uczestnicy tamtych wydarzeń, wówczas dzieci, obecnie starsi ludzie, opowiadali o swych prywatnych doświadczeniach. Podobny zabieg zastosowali twórcy spektaklu *Bat Yam i Tykocin* – Izraelka Yael Ronen i Polak Michał Zadara. Tytułowy Tykocin – podlaskie miasteczko, w którym w czasie wojny Niemcy wymordowali i wywieźli dwutysięczną żydowską społeczność – jest po latach miejscem, gdzie spotykają się młodzi Żydzi i Polacy. Mimo, że wspomniane spektakle dotyczą znanych z historii faktów historycznych, ich interpretacja nie jest oczywista i jednoznaczna. Okazuje się, że historyczną pamięć determinuje kryterium narodowe, a raz utrwalony model (np. bohatera) wrasta w emocje i przekonania konkretnej zbiorowości, która nie dopuszcza innego punktu widzenia. Niezwykłą żywotność posiadają dawne stereotypy Żyda, Niemca i Polaka. Z powyższych rozważań wynika, że podobne eksperymenty otwierają przestrzeń do dyskusji o wciąż trudnych wzajemnych relacjach między wspomnianymi narodami.

Artykuł Włodzimierza Karola Pessela – *Polsko-islandzkie spotkania kulturowe. Przypadek opowiadań Huberta Klimko-Dobrzanieckiego* dotyczy pytań o kulturę własną, o postrzeganie obcości i możliwość zaistnienia kultury wspólnej. Punktem wyjścia do rozważań jest islandzki epizod z życia Huberta Klimko-Dobrzanieckiego i jego tryptyk w formie opowiadań: *Dom Róży, Krysuwik, Kołysanka dla Wisielca*. Analiza przeszłości i terażniejszości, bogatej kultury islandzkiej, specyfiki przyrody, podejścia mieszkańców wyspy do religii oraz wiele innych cech specyficznych tego kraju, które wynikają z lektury wspomnianych tekstów, pozwalają autorowi artykułu stwierdzić, że „wspólna kultura Polaków i Islandczyków zapowiada się jako niezwykle trudna do pomyślenia” z powodu wielu spraw kontrowersyjnych.

Pośród artykułów recenzowanego tomu, które wchodziły w skład pozostałych czterech rozdziałów – *Samorozpoznanie, Przekłady, Podróże, Moja Rosja* można wyodrębnić dwa tematy: Rosja i inne kraje (Szwecja, Hiszpania, Nigeria, Chiny).

Z obrazem współczesnej Szwecji łączą się trzy artykuły – *Szwecja (w kryminałach) Mankella, Jednostka kontra społeczeństwo – przypadki bohaterów najnowszego kina szwedzkiego oraz Tłumaczenie tekstu – przekład kultury (na podstawie powieści „Biblioteka kapitana Nemo” Pera Olova Enguista)*.

W pierwszym z nich Marek Kochanowski przedmiotem refleksji czyni wizerunek mieszkańców Szwecji i współczesnych zagrożeń zawartych w cyklu o Kurcie Wallanderze w polskich tłumaczeniach. Z trzech powieści Mankella, na których swą uwagę skupia autor artykułu, – *Morderca bez twarzy, Falszywy trop* i *Zapora* wynika, że tytułowy bohater jest świetnym obserwatorem naszych czasów. Dla niego współczesna Szwecja jest „państwem różnic i niedających się pogodzić wewnętrznych animozji”, a kryzys rodziny jest tylko odzwierciedleniem upadku podstawowych wartości obywateli tego kraju. Mówi o lękach związanych z komputeryzacją, która zaczyna wpływać na wszystkie aspekty ludzkiego życia, wątpliwościach i zagrożeniach związanych z przestępczością, w związku z napływem imigrantów. Współczesna Szwecja jest więc krajem chyłącym się ku upadkowi i wymaga naprawy.

Podobna myśl wynika również z kolejnego, wymienionego wyżej, artykułu Tomasza Adamskiego. Jego zdaniem negatywna wizja społeczeństwa szwedzkiego została zawarta w najnowszych filmach, najbardziej popularnych szwedzkich reżyse-

rów ostatnich lat, takich jak Roy Andersson, Lukas Moodysson i Ruben Ostlund, których interesuje jednostka kontra zbiorowość, życie na marginesie społeczeństwa lub funkcjonowanie na własnych zasadach. Po dokonaniu analizy kilku filmów każdego z nich Tomasz Adamski stwierdza, że w ich obrazach Szwecja jest odwrotnością krajiny dobrobytu, jest krajem pogrążonym w chaosie, krajem ludzi wymierających i bez nadziei na lepszą przyszłość. Pesymistyczny zbiorowy obraz szwedzkiego społeczeństwa sprawia, że coraz więcej ludzi nie chce do niego należeć, zakładając własne społeczności na wymyślonych przez siebie zasadach, a tym samym tworząc kulturę własną.

Kontakt z kulturą szwedzką ma miejsce również w artykule Krystyny Johansson, który dotyczy tłumaczenia regionalnej powieści Pera Olova Enguista *Biblioteka kapitana Nemo* (z rozdziału *Przekłady*). Autorka, bazując na polskim tłumaczeniu, podaje wiele przykładów nieściśłości lub błędnej interpretacji tekstu, które wynikają z braku znajomości tamtych realiów. W tym też rozdziale Nina Pawlak zwraca uwagę na bariery językowe z powodu nieznaności specyfiki kulturowej Nigeryjczyków w ramach spotkań polsko-nigeryjskich (*Językowe bariery kontaktu międzykulturowego – od zrozumienia do porozumienia*). Rzecz dotyczy dwóch odmian języka angielskiego, którymi Nigeryjczycy posługują się w zależności od sytuacji.

Osobliwości kulturowe Hiszpanii, a raczej *Wizje kultury hiszpańskiej i europejskiej, wysokiej i popularnej w filmowej twórczości Pedra Almodowara* stanowią przedmiot rozważań Katarzyny Citko. Świetna znajomość filmowej twórczości hiszpańskiego reżysera pozwala jej wyłowić wątki i motywy, które składają się na strategię *camp*, tak istotną w jego filmach. Autorka artykułu zauważa, że reżyser używa jej, „aby zrekonstruować, a niekiedy sparodiować elementy centralne w tradycyjnej hiszpańskiej ikonografii, odzyskać je niczym odpadki i wyposażyć w nowe, postmodernistyczne znaczenia” w celu stworzenia kroniki końca XX wieku.

Chińska tradycja i nowoczesność splatają się w artykule Blanki Brzozowskiej *Kreowanie atrakcji turystycznej na przykładzie hutongu* z rozdziału *Podróże*. Hutong jako tradycyjne chińskie domostwo zbudowane na planie kwadratu, oparte na bliskości mieszkańców jest specyficzną formą miejskiej zabudowy starego Pekinu. Problem polega na tym, że z jednej strony jest wielką atrakcją dla zagranicznych turystów, z drugiej zaś – niejasne przepisy lokalne i pęd Chińczyków ku nowoczesności powoduje, że ten unikat w skali światowej niebawem może zniknąć z powierzchni Ziemi.

Kulturowa specyfika Rosji, mimo bliskiego sąsiedztwa, nieustannie cieszy się zainteresowaniem Polaków. Wśród wielu tekstów recenzowanego tomu w rozdziale *Podróże* znajdują się dwa – Agaty Bachórz *Podróżowanie jako obszar negocjacji pomiędzy swojskością a obcością. Przypadek polskich wyjazdów do Rosji* i Anny Horolets *Kulturowe znaczenie ryzyka w narracjach Polaków podróżujących po Rosji*, w których spojrzenie na współczesną Rosję odbywa się przez pryzmat turysty. Agata Bachórz podkreśla, że „w doświadczeniu turystycznym chodzi o szczególną hybrydę swojskości i obcości, bezpieczeństwa i zdziwienia, tego, co znane i tego, co całkiem nowe.” Dzisiaj dla Polaków atrakcją nie jest Kreml czy Plac Czerwony, lecz Rosja „prawdziwa” z wędzonymi rybami, pierożkami kupowanymi od kobiet na ulicy, surowa azjatycka przyroda. W tym wszystkim chodzi raczej o „cielesne,

wielozmysłowe, a nawet emocjonalne zaangażowanie w cudzą kulturę” przy zawsze istniejącym ryzyku w podróży, jak sztormy, wartkie nurty rzek, dzikie zwierzęta, niskie temperatury, kleszcze. Na uwagę zasługuje fakt, że mówienie o ryzyku, zdaniem Anny Horolets, kojarzy się Polakom bardziej z żywiołami natury, niż z zagrożeniem ze strony ludzi. Polski turysta, mimo wielu skomplikowanych przepisów i paragrafów, radzi sobie dobrze, głównie dzięki życzliwości mieszkańców. Należy podkreślić, iż oba artykuły dotyczą „nizowego nurtu” podróżowania po Rosji, gdzie fascynacja łączy się z wielką niewiadomą, a wrażenia uczestników mogą mieć dość szeroką amplitudę doznań.

Refleksje nad kulturą, jak zauważa Anna Wieczorkiewicz w rozdziale *Moja Rosja. Trzy spojrzenia – trzy opowieści*, można snuć na różne sposoby, idąc wieloma ścieżkami. Jedną z nich był swoisty eksperyment, przeprowadzony w celu ukazania subiektywności doświadczeń w zderzeniu z rosyjską rzeczywistością. W tym celu trzy osoby, które odbyły podróż po Rosji o swych doświadczeniach miały opowiedzieć w formie wybranych i zrobionych przez siebie fotografii. Witold Mirski na Wyspy Sołowieckie pojechał z tekstem literackim (*Archipelag Gulag* Sołżenicyna), by przejść drogą dawnych skazańców. W artykule *Wyspy Sołowieckie przemawiają milcząc* dzieli się swoimi refleksjami. Jego zdjęcia upamiętniają skromne pozostałości po dawnych obozie sprzed lat: resztki portowego nadbrzeża, skąd więźniowie polityczni wyruszali do obozu, ich miejsca pobytu w klasztorze, krzyże i mogiły oraz kawałek drutu kolczastego z ogrodzenia położony na polowym ołtarzu ofiarnym podczas mszy świętej za ich dusze. Z kolei Zuzanna Bogumił odwiedzając to samo miejsce, w artykule *Wyspy Sołowieckie w obiektywie fotograficznym antropologa* zwraca uwagę na jego dzień dzisiejszy: stare chałupy, bielizna na sznurku czy też pozostałości kolczastego drutu z ogrodzenia, który obecnie służy komuś za suszarkę do wodorostów. Trzecia uczestniczka tego eksperymentu, Magdalena Kucharewicz (*Moja Rosja – Diwiejewo*) łącząc się prawosławnymi rosyjskimi pielgrzymami, odwiedza Diwiejewo – miejsca święte z powodu kultu św. Serafina i w swoim artykule mówi o kulturze duchowej, religii i obrzędach Rosjan. Każdy z trzech wspomnianych artykułów tego rozdziału jest swoistym kolorem w postrzeganiu wielobarwnej mozaiki kulturowej Rosji. W zależności od osobistych doświadczeń podróżujących w ich wypowiedziach przewija się myśl o bliskości lub o obcości, czasami o nieprzekraczalnej granicy kulturowej. Na pytanie, czy Rosja jest daleka czy też bliska dla polskiego turysty, Agata Bachórz rozwija myśl o bliskości ze względu na wspólnotę krajów słowiańskich, na doświadczenie komunizmu, sytuację materialną, dość silną obecność Rosji w kulturze polskiej, ale również o wewnętrznym skomplikowaniu wzajemnych obrazów, w których „antagonizmy splatają się z poczuciem słowiańskiej wspólnoty i wzajemną fascynacją” oraz, dodać należy, wzajemne stereotypy, o których w tym miejscu nie sposób nie wspomnieć.

Właśnie stereotypy własne i cudze we współczesnej literaturze rosyjskiej są przedmiotem rozważań w artykule Wandy Supy (*Współczesna literatura rosyjska wobec własnych i cudzych stereotypów*) z rozdziału *Samoropoznania*. Autorka, dysponując ogromną wiedzą, rzetelnie i systematycznie omawia, jak na przestrzeni wieków kształtowały się wzajemne relacje między narodami, których pokłosiem były funkcjonujące stereotypy. Te z kolei z biegiem czasu utrwaliły się w literaturze, zarówno polskiej, jak również rosyjskiej i dają prawdziwy wizerunek obydwu

narodów, które najogólniej mówiąc, nie lubią się. Z licznie przytoczonych przykładów literatury rosyjskiej dawnej i współczesnej wyłania się najczęściej gorzki, smutny, czasami sarkastyczny lub wręcz groteskowy obraz Polaka, który – przyznać należy – koresponduje z portretem Rosjanina, bowiem wielu rosyjskich pisarzy nie szczędziło i nie szczędzi nadal krytyki własnemu narodowi. Pociuszająca wydaje się myśl, że stereotypy są zjawiskiem historycznie zmiennym, a „świadomość niedoskonałości własnego narodu i samokrytycyzm są (...) najlepszą drogą do budowania właściwych relacji między narodami.”

Recenzowana książka ze wszech miar zasługuje na uznanie. Po pierwsze jest niezwykle pasjonującą lekturą, która otwiera nowe perspektywy na wiele aktualnych spraw, z pozoru znanych. Po drugie, w dobie globalizacji i wzmożonych kontaktów międzyludzkich, obcowania z kulturą własną i obcą zmusza do refleksji, jak wypracować kulturę wspólną, by nie była to tylko fikcja, czy kontakty kulturowe nie są przypadkiem tą przestrzenią, na której można byłoby budować nowe, może lepsze relacje między narodami, chociażby po to, by stare stereotypy nie miały racji bytu. I wreszcie przyjemność sprawia obcowanie z estetycznie i starannie wykonaną książką.

Walentyna Jakimiuk-Sawczyńska

SPIS TREŚCI

Jubileusz Profesora Romana Hajczuka	3
Bibliografia prac Profesora Romana Hajczuka	7
Aleksander Zubow (Александр Зубов) — Двухязычные и многоязычные словари – как основа обучения лексике русского языка	17

JĘZYKOZNAWSTWO

Elżbieta Bogdanowicz — Wartości konotacyjne nazw własnych (na przykładach prasy polskiej i rosyjskiej)	23
Lilia Citko — Litwa etniczna i jej władcy na kartach „Kroniki Bychowca”	33
Natalia Czajka (Наталля Чайка) — Рэалізацыя катэгорыі гэмпаральнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова	45
Leonarda Dacewicz — Antroponimia Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim w kontekście polskiej i wschodniosłowiańskiej kultury nazewniczej	63
Sergiusz Griniewicz (Сергей Гриневич) — К вопросу о методах линг- вистических исследований	75
Łukasz Karpiński — Podstawy sporządzania modułowego słownika terminologii branżowej	91
Michał Kondratiuk — O kilku powszechnych na Białostocczyźnie nazwiskach pochodzenia litewskiego	117
Małgorzata Kurianowicz — Словообразовательные отличия русского церковнославянского языка от старославянского языка на материале Евангелия XVIII века. Дублиеты	127
Jerzy Lukszyn — Słownik dydaktyczny terminologii lingwistycznej	133
Evguenia Maximovitch — Актуализация новой лексики русского языка иноязычного происхождения – семантические изменения	141
Maryna Michaluk — О некоторых аспектах языка современной россий- ской прессы (на основе материалов из журнала <i>Русская речь</i> с 2007 по 2009)	155
Julia Nikitina (Юлия Никитина) — Антропонимы в урбанонимии славян: сопоставительный аспект (на примере урбанонимиконов Минска, Варшавы и Софии)	167
Anna Romanik — Neosemantyzacja (derywacja semantyczna) jako źródło nominacji w języku rosyjskim (na materiale nazw ubiorów)	183

Stanisław Szadyko — Роль и место аббревиатур в русском специальном языке информатики	191
Dorota Szymaniuk — O interpretacji zjawisk prozodycznych i rosyjskiej intonacji	209
Robert Szymula — Социально обусловленная оценочная коннотативная вариантность терминов (на примере русской общественно-политической терминологии)	221
Jan Zaniewski — Antropolingwistyka dzisiaj	229
Wanda Zmarzer — Przysłowia jako obiekt opisu leksykograficznego	235

GLOTTODYDAKTYKA

Andrzej Bogusławski — Словоизменение в преподавании русского языка полякам. Несколько указаний по вопросу о глоттодидактическом приоритете	243
Dorota Dziewanowska — Czynniki determinujące kształtowanie kompetencji międzykulturowej w procesie nauczania języka obcego	255
Marzanna Karolczuk — O nauczaniu drugiego języka obcego (analiza programów nauczania języka angielskiego, niemieckiego i rosyjskiego)	265
Krzysztof Rutkowski — Историко-лингвистический экскурс на занятиях русского языка	277
Ludmiła Szypielewicz (Людмила Шипелевич) — Особенности текстов из Интернета и их использование в обучении русскому языку как иностранному	285

DEBIUTY NAUKOWE

Michał Mordań — Współczesne typy nazw ulic Bielska Podlaskiego	293
Iwona Ostaszewska — Literatura rosyjska wobec problemów ekologii. Rekonesans	305

RECENZJE

Jolanta Chomko, Joanna Dziedzic: <i>Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe</i> . Materiały XVI Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Droga ku wzajemności”, Białystok, 25–26 września 2009 r., pod red. M. Kondratiuka i B. Siegienia, Białystok 2009	319
Walentyna Jakimiuk-Sawczyńska: <i>Wizja kultury własnej, obcej i wspólnej w sytuacji kontaktu</i> . Redakcja: Monika Kostaszuk-Romanowska, Anna Wieczorkiewicz, Białystok 2009	323

CONTENTS

Jubilee of Professor Roman Hajczuk	3
The Complete Bibliography of the Works of Professor Roman Hajczuk	7
Aleksander Zubow (Александр Зубов) — Bilingual and Multilingual Dictionaries as Foundation of Russian Teaching	17

LINGUISTICS

Elżbieta Bogdanowicz — Connotative Values of Proper Names (Based on Examples from Polish and Russian press)	23
Lilia Citko — Ethnic Lithuania and its Rulers as Documented in „Kronika Bychowca”	33
Natalia Czajka (Наталля Чайка) — Realisation of the Category of Temporality in Elliptical Constructions with Verb Ellipsis	45
Leonarda Dacewicz — The Process of Shaping Tatar Anthroponymy in the Grand Duchy of Lithuania in Context of Polish and East Slavic Onomastic Culture	63
Sergiusz Griniewicz (Сергей Гриневич) — Concerning Methods of Linguistic Investigations	75
Lukasz Karpiński — Basis of Construction of Modular Terminological Dictionary	91
Michał Kondratiuk — On Some Common Surnames of Lithuanian Origin Appearing in the Region of Białystok	117
Małgorzata Kurianowicz — Derivational Differences between Russian Church Slavonic and Old Church Slavonic on the Basis of Jableczynska Gospel (18 th century). Doublets	127
Jerzy Lukszyn — Learner’s Dictionary of Linguistic Terminology	133
Evguenia Maximovitch — Updated Version of the New Russian Lexis – the Semantic Changes within the Lexis	141
Maryna Michaluk — Review of the State of Research on Contemporary Russian Press Language (Based on Publications in the Periodical <i>Russkaya Rech</i> 2007–2009)	155
Julia Nikitina (Юлия Никитина) — Antroponyms in the Slavonic Urbanonym System: Commemorative Aspect (on the Material of Urbans Titles of Minsk, Warsaw and Sophia)	167
Anna Romanik — Semantic Derivation as a Source of Nomination in Russian Language (on Clothing Vocabulary)	183
Stanisław Szadyko — The Role and the Place of Abbreviations in the Russian Special Language of the Informatics	191
Dorota Szymaniuk — Interpretation of Prosodic Phenomena and Russian Intonation	209

Robert Szymula — Variants of Terms with Social Connotative Judgment (on Example of Russian Social and Political Terminology)	221
Jan Zaniewski — Anthropolinguistics Today	229
Wanda Zmarzer — Proverbs as an Object of Lexicographical Description . .	235

GLOTTODIDACTICA

Andrzej Bogusławski — Inflection in Teaching Russian to Polish Students. Some Recommendations Concerning Glottodidactic Priorities	243
Dorota Dziewanowska — Factors Determining the Formation of Intercultural Competence in the Process of Foreign Language Teaching	255
Marzanna Karolczuk — On the Teaching Second Foreign Language (the Analysis of Syllabi for English, German and Russian)	265
Krzysztof Rutkowski — Historical-linguistic Comments in Russian Language Courses	277
Ludmiła Szypielewicz (Людмила Шипелевич) — Specificity and Use of Written Materials Published on the Internet in Teaching Russian Language	285

DEBUTS

Michał Mordań — Contemporary Types of Street Names in Bielsk Podlaski	293
Iwona Ostaszewska — Russian Literature Towards Problems with Ecology. Reconnaissance	305

REVIEWS	319
-------------------	-----

Zasady publikowania w roczniku „Studia Wschodniosłowiańskie”

1. Rocznik „Studia Wschodniosłowiańskie” przyjmuje do druku materiały nigdzie dotąd nie publikowane. Wszystkie artykuły publikowane w roczniku są recenzowane.
2. Rocznik „Studia Wschodniosłowiańskie” zamieszcza materiały w językach wschodniosłowiańskich, języku polskim oraz w innych językach europejskich. Do tekstu prosimy dołączyć **angielską i rosyjską wersję tytułu**.
3. Oprócz artykułów Redakcja zamieszcza także:
 - a) recenzje merytoryczne, oceniające i polemiczne, o objętości do 5 stron maszynopisu;
 - b) informacje o książkach o objętości do 2 stron maszynopisu;
 - c) sprawozdania z sesji i konferencji naukowych o objętości 3 stron maszynopisu.
4. Wymogi techniczne:
 - a) teksty prosimy przesyłać w dwóch egzemplarzach w postaci wydruków komputerowych wraz z dyskietką w programie Word (7.0);
 - b) wszystkie teksty winny zawierać streszczenie w języku angielskim (do 0,5 strony);
 - c) w tekstach w języku polskim, angielskim i innych językach europejskich cytaty i przypisy w języku rosyjskim, ukraińskim i białoruskim prosimy przytaczać w oryginale (nie w transliteracji);
 - d) tytuły utworów literackich występujących w tekście w języku polskim, angielskim i innych językach europejskich po raz pierwszy winny posiadać w nawiasie wersję oryginalną (nie w transliteracji);
 - e) maszynopis winien być przygotowany z zachowaniem interlinii i marginesu po lewej stronie;
 - f) strona znormalizowanego maszynopisu zawiera 30 wersów tekstu z ok. 60 znakami w wersie (1800 znaków na stronie);
 - g) objętość tekstów nie powinna przekraczać 20 stron maszynopisu;
 - h) opis źródeł w przypisach prosimy dostosować do przedstawionego poniżej wzorca:

Książka:

J. Kowalski, *Historia literatury*, Kraków 1990, s. 23.

Ibidem, s. 13.

J. Kowalski, *Historia...*, s. 56.

Fragmenty książki:

A. Nowak, *Z dziejów piśmiennictwa*, [w:] *Historia cywilizacji*, Warszawa 1987, s. 98.

Ibidem, s. 13.

A. Nowak, *Z dziejów...*, s. 135.

Artykuł w czasopiśmie:

L. Nowacka, *Teoria aktów mowy*, „Przegląd Językoznawczy” 1963, nr 7, s. 45.

Требования, предъявляемые к текстам, публикуемым в ежегоднике „Studia Wschodniosłowiańskie”

1. Ежегодник „Studia Wschodniosłowiańskie” принимает в печать материалы, которые до сих пор нигде не публиковались. Все статьи, помещаемые в ежегоднике, рецензируются.
2. Ежегодник „Studia Wschodniosłowiańskie” помещает материалы на польском языке, а также на восточнославянских и других европейских языках. Редакция обращается к авторам с просьбой сообщить **английскую и русскую версии заглавия текста**.
3. Кроме статей Редакция помещает также:
 - а) научно-аналитические рецензии, заключающие в себе оценку и полемику – объемом до 3 машинописных страниц;
 - б) информацию о новых книгах – объемом до 2 машинописных страниц;
 - в) обзоры, посвященные научным симпозиумам и конференциям – объемом до 3 машинописных страниц.
4. Технические требования:
 - а) просьба присылать тексты в двух экземплярах в напечатанном виде, а также на дискете в редакторе Word (7.0);
 - б) все тексты должны сопровождаться резюме на английском языке (ок. 0,5 страницы);
 - в) в текстах на польском, английском и других европейских языках цитаты и примечания на русском, украинском и белорусском языках следует приводить в оригинальной версии (не транслитерации);
 - г) заглавия литературных произведений, приводимые в текстах на польском, английской и других европейских языках впервые, должны сопровождаться в скобках оригинальной версией (не транслитерации);
 - д) подготовленная к печати машинопись должна содержать регулярный интервал и поля с левой стороны;
 - е) согласно принятым нормам машинописная страница содержит 30 строк текста по ок. 60 печатных знаков в каждой строке (т.е. 1800 печатных знаков на странице);
 - ж) объем присылаемых текстов не может превышать 20 страниц машинописных страниц;
 - з) при ссылках на источники следует соблюдать форму записи, соответствующую приводимому ниже образцу:

Книга:

А. И. Иванов, *История литературы*, Москва 1990, с. 23.

Там же, с. 13.

А. И. Иванов, *История...*, с. 56.

Фрагмент книги:

Е. Сидоров, *Из истории письменности*, [в:] *История цивилизации*, Москва 1987, с. 98.

Там же, с. 13.

Е. Сидоров, *Из истории...*, с. 135.

Статья в журнале:

О. Ахманова, *Теория речевых актов*, “Вопросы языкознания” 1963, № 7, с. 45.